

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

В. М. Фещенко

СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ

*Навчальний
посібник*

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України*

УДК 330.8 (075.8)

ББК 65.01.я73

Ф 47

Рецензенти

А. П. Румянцев, д-р екон. наук, проф.

(Інститут міжнародних відносин

Київського національного університету ім. Тараса Шевченка)

В. С. Жученко, д-р екон. наук, проф.

(Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка)

П. М. Леоненко, д-р екон. наук, проф.

(Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі)

Редакційна колегія факультету економіки та управління

Голова редакційної колегії А. П. Наливайко, д-р екон. наук, проф.

Відп. секретар редакційної колегії Н. М. Євдокимова, канд. екон. наук, доц.

Члени редакційної колегії: В. І. Кириленко, д-р екон. наук, проф.; В. В. Лаврененко, канд. екон. наук, доц.; О. М. Мельник, д-р екон. наук, проф.; Т. Є. Пенкіна, канд. техн. наук, доц.; Є. В. Прохорова, канд. екон. наук, доц.; В. М. Фещенко, д-р екон. наук, проф.; С. М. Чистов, канд. екон. наук, доц.

Гриф надано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

Лист № 1/11-2559 від 27.02.2012

Фещенко, В. М.

Ф 47 Сучасні економічні теорії : навч. посіб. / В. М. Фещенко. — К. : КНЕУ, 2012. — 474, [6] с.

ISBN 978–966–483–585–2

В навчальному посібнику розкрито суперечливий розвиток новітньої економічної думки країн Європейської цивілізації впродовж останньої третини ХХ — початку ХХІ ст. Проаналізовано найважливіші економічні концепції, сформовані в межах основних і альтернативних течій світової економічної теорії. Показано багатогранність сучасної економічної думки в теоретичних надбаннях, методології аналізу, прогностичних висновках тощо. Акцентується увага на новаторських дослідженнях прихильників сучасного інституціоналізму, еволюційної теорії, розробках лауреатів Нобелівської премії з економіки.

Для студентів економічних спеціальностей аспірантів, викладачів, науковців, усіх, хто цікавиться питаннями сучасного розвитку світової економічної теорії.

УДК 330.8(075.8)

ББК 65.01.я73

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ заборонено*

ISBN 978–966–483–585–2

© В. М. Фещенко, 2012

© КНЕУ, 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	7

РОЗДІЛ І.

ПРЕДМЕТ І МЕТОД ДИСЦИПЛІНИ «СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ»	11

ТЕМА 1.

ГЕНЕЗИС СУЧАСНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТЕОРІЙ. ПРЕДМЕТ КУРСУ	11
1.1. Критерії визначення поняття «сучасні економічні теорії» та предмет дисципліни.	11
1.2. Теоретичні витоки сучасної економічної думки	20
1.3. Мета і завдання курсу «Сучасні економічні теорії»	40

ТЕМА 2.

МЕТОДОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ ТА СУЧАСНІ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ	44
2.1. Сучасні економічні теорії та методологія їх аналізу	44
2.2. Структура методологічних досліджень. Методи сучасного економічного аналізу	56
2.3. Цивілізаційна парадигма дослідження суспільних процесів як методологічна основа сучасної економічної теорії	63

РОЗДІЛ ІІ.

СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ KEYНСІАНСЬКОГО НАПРЯМУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ	74

ТЕМА 3.

ЕВОЛЮЦІЯ KEYНСІАНСТВА. ТЕОРІЇ ПОСТKEYНСІАНСТВА І НОВОГО KEYНСІАНСТВА.	74
3.1. Розвиток кейнсіанства протягом 40—70-х років ХХ ст. Неокейнсіанство	74
3.2. Криза кейнсіанства. Виникнення посткейнсіанства	104
3.2.1. Монетарне посткейнсіанство	108
3.2.2. Каледькіанське посткейнсіанство	116
3.2.3. Неорікардіанське посткейнсіанство	121
3.3. Становлення нового кейнсіанства	127
3.4. Місце макроекономічних моделей послідовників Дж. М. Кейнса в сучасній економічній теорії і практиці економічного розвитку	134

РОЗДІЛ III.

РОЗВИТОК НЕОКЛАСИЧНИХ ІДЕЙ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТОЛІТТЯ	145

ТЕМА 4.

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ І СОЦІАЛЬНОЇ ШКОЛИ.	145

4.1. Теоретичні витоки та загальна характеристика основних шкіл сучасного неолібералізму	145
4.2. Еволюція неоавстрійської школи економічного неолібералізму	154
4.3. Соціальне ринкове господарство: теоретична модель і практика реалізації	163

ТЕМА 5.

МОНЕТАРИЗМ ЯК ОСНОВНА ШКОЛА СУЧАСНОЇ НЕОКЛАСИКИ	171

5.1. Теоретичні засади монетаризму. Генезис, еволюція та сучасний стан розвитку	171
5.2. Економічна концепція М. Фрідмена	179
5.2.1. Методологія досліджень	179
5.2.2. Основні теорії монетаризму	181
5.2.3. Особливості сучасного монетаризму	190
5.3. Практична реалізація ідей монетаризму в економічній політиці окремих країн.	198

ТЕМА 6.

ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО НЕОКОНСЕРВАТИЗМУ	209

6.1. Неоконсерватизм 80-х років ХХ ст.: методологія аналізу та основні теоретичні постулати	209
6.2. Теоретичне підґрунтя теорії «економіки пропозиції». Крива А. Лаффера	216
6.3. Теорія раціональних очікувань. Концепція Дж. Мута та його послідовники (Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Воллес)	224

РОЗДІЛ IV.

СТАН ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕВОЛЮЦІЇ СУЧАСНОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ	235

ТЕМА 7.

СОЦІАЛЬНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТЕХНОКРАТИЧНІ ТЕОРІЇ	239

7.1. Історико-економічні передумови появи соціально-інституціональних технократичних теорій	239
7.2. Основні типи соціально-індустріальних концепцій у сучасній економічній теорії	246
7.3. Загальна характеристика сучасних концепцій постіндустріального суспільства та соціального прогнозування.	261

ТЕМА 8.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ ТЕОРІЇ СУЧАСНОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ	283
8.1. Теоретичні витоки, структура та особливості методології сучасного інституціоналізму	284
8.2. Еволюція неоінституціоналізму в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. та зміст його основних концепцій	294
8.2.1. Р. Коуз. Теорії трансакційних витрат	297
8.2.2. Дж. Б'юкенен. Теорія суспільного вибору	304
8.2.3. Теорія інституцій Д. Норта	311
8.3. Нова інституціональна економічна теорія	317
8.3.1. Теорія ігор	318
8.3.2. Теорія неповної раціональності	322
8.3.3. Економіка угод	323

РОЗДІЛ V.

АЛЬТЕРНАТИВНІ ТЕЧІЇ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ	332

ТЕМА 9.

ЛІВОРАДИКАЛЬНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ. ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ СУЧАСНОГО МАРКСИЗМУ ТА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ	332
9.1. Причини виникнення та основні риси ліворадикальної політичної економії	332
9.2. Парадигма радикальної політичної економії. Д. Гордон, Р. Франклін, П. Суїзі	338
9.3. Сучасна соціал-демократія: економічні концепції та основні моделі їх практичної реалізації	343
9.4. Неомарксизм у сучасній економічній теорії	362

РОЗДІЛ VI.

НОВІ ПРОБЛЕМИ В СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ, ВИЗНАННЯ ЇЇ ДОСЯГНЕНЬ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	367

ТЕМА 10.

КОНЦЕПЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ У ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ	368
10.1. Соціально-економічні передумови ринкових реформ у постсоціалістичних країнах та сутність перехідної економіки	369
10.2. Теоретичне обґрунтування ринкової трансформації України (еволюція, особливості, моделі)	376
10.3. Теорія і практика ринкових реформ у Росії та країнах Центральної і Східної Європи	397

ТЕМА 11.

ЕКОНОМІСТИ — ЛАУРЕАТИ НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ	415
11.1. Загальна характеристика економічної нобелелогії.	416
11.2. Лауреати Нобелівської премії в галузі економіки	426
11.3. Економічні досягнення XXI ст., удостоєні Нобелівської премії	432

ТЕМА 12.

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ	443
12.1. Загальна характеристика сучасного етапу розвитку світової економічної думки (кінець XX — початок XXI ст.)	444
12.2. Зміни в методології та перспективи розвитку основних напрямів сучасної економічної теорії.	449
12.3. Пріоритети в проблематиці економічних досліджень на початку XXI століття	455

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ	460

ДОДАТКИ	470

Додаток 1.

Теми рефератів, ессе, індивідуальних наукових робіт для творчого обговорення на семінарських заняттях	470

Додаток 2.

Орієнтовний перелік питань для підготовки до іспиту з курсу «Сучасні економічні теорії»	472

ВСТУП

*Справжній економіст...
повинен вивчати сучасність
у світлі минулого — заради майбутнього.
Жодна риса людської природи чи створених
людиною інститутів не повинна залишатися
поза межами його уваги.*

Дж. М. Кейнс

Сучасна економічна теорія як наука, будучи результатом багатовікового розвитку світової економічної думки, репрезентує широку палітру сучасних економічних концепцій як з позицій досліджуваних проблем різноманітними школами, течіями, напрямками економічної думки й окремими дослідниками, так і з позицій сучасного аналітично-дослідного інструментарію їх вивчення та методології аналізу, впливу на соціально-економічні процеси розвитку світового господарства тощо.

Навчальна дисципліна «Сучасні економічні теорії» є складовою системи економічних наук, яка завершує цикл дисциплін економічної теорії. Формуючи понятійно-категоріальний апарат сучасної економічної науки, вона сприяє поглибленню теоретичної підготовки студентів. Ознайомлення з основними течіями економічної теорії останньої третини ХХ — початку ХХІ ст. дає можливість уявити сучасний стан розвитку світової теоретичної думки, окреслити коло проблем, що складають предмет дисципліни «Сучасні економічні теорії»; оволодіти сучасною методологією та інструментарієм економічного аналізу; зрозуміти логіку розвитку економічної думки в третьому тисячолітті в цілому й окремих її напрямів, течій і шкіл; з'ясувати взаємозв'язки сучасної економічної політики окремих держав з провідними теоретичними концепціями.

У пропонованому навчальному посібнику здійснено спробу не тільки охарактеризувати різні напрями економічної думки, сучасні школи та окремі економічні теорії в їх історико-генетичній та логічній послідовності, але й розкрити їх взаємозалежність і взаємовплив, проаналізувати зв'язок із сучасною економічною політикою та господарською практикою, вихід на найактуальніші проблеми сьогодення.

Вивчення дисципліни «Сучасні економічні теорії» студентами вищих навчальних закладів має сприяти формуванню наукового світогляду майбутніх фахівців, збагаченню їх сучасними прогресивними теоріями, розумінню логіки та спадкоємності в розвитку економічної думки, вихованню толерантного ставлення до наукових поглядів ідейних опонентів, акцентувати увагу на актуальних питаннях сучасної економічної теорії та господарської практики.

У сучасних умовах особливого значення набуває оволодіння студентами внутрішньою логікою й закономірностями становлення та розвитку сучасної економічної теорії як *системи фундаментальних економічних знань*, формування економічного способу мислення в майбутніх фахівців-економістів і вміння використовувати набуті знання для розуміння конкретних економічних проблем і процесів.

З позицій *компетентісного підходу* вищої фахової освіти України після опанування курсу «Сучасні економічні теорії» студент повинен

знати:

- теоретико-методологічні витоки сучасних економічних концепцій;
- основну проблематику досліджень у сучасній економічній думці;
- провідні напрями, течії та школи сучасної економічної теорії;
- головні методи сучасного економічного аналізу;
- найвагоміші наукові здобутки провідних представників сучасної економічної науки;
- місце і роль економічних ідей та висновків сучасної теорії в економічній політиці провідних країн Європейської цивілізації,

а також уміти:

- користуватися методологією сучасного економічного дослідження;
- розкрити багатопарадигмальність розвитку сучасних економічних доктрин;
- пояснити основні закономірності економічного розвитку суспільства та їх відображення в економічних концепціях;
- охарактеризувати сутність головних напрямів розвитку економічної теорії наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.;
- дати аксіологічну оцінку тих чи інших економічних теорій світової економічної думки в порівнянні з попередніми концепціями;
- розкрити творчий внесок провідних сучасних економістів у розвиток світової економічної науки;
- пояснити зміну ролі та місця того чи іншого напрямку сучасної економічної думки на окремих етапах її розвитку;
- показати практичне значення окремих теоретичних концепцій;
- провести аналітичне дослідження конкретних ситуацій господарської практики, спираючись на теоретичні позиції тих чи інших шкіл сучасної економічної теорії;
- здійснити компаративний аналіз різних теоретичних концепцій з позицій їхнього змісту, методологічних засад, практичного значення;
- толерантно ставитися до поглядів опонентів.

Структура підготовленого навчального посібника підпорядкована ідеї реалізації поставлених завдань. Виклад матеріалу подано в *поєднанні історико-хронологічного підходу з проблемно-тематичним*

аналізом економічних теорій сучасного етапу розвитку суспільства. При цьому акцент зроблено на вивченні економічної думки переважно країн Європейської цивілізації. Теоретичні розробки представників Японії, Індії тощо були долучені у випадках, коли вони суттєво доповнювали розробки західних колег (наприклад, концепції постіндустріального суспільства помітно збагачені працями Ф. Фукуями, Т. Сакаї та ін.), чи, навпаки, були кардинально відмінними від них, а отже, цікавими в контексті компаративного аналізу (зокрема, теоретичне обґрунтування реформування економіки в постсоціалістичних країнах).

Розвиток сучасної економічної теорії тісно пов'язаний з еволюцією світогосподарських процесів. Генеза нових напрямів економічної думки — неоконсерватизму, пост- та нового кейнсіанства, сучасного інституціоналізму тощо — це, як правило, спроба дати відповідь на питання, які висувала динамічна економічна дійсність на різних історичних етапах. Отже, для розуміння логіки розвитку сучасної економічної теорії, зміни одних теоретичних концепцій іншими важливе попереднє усвідомлення інформації щодо економічних, а також суспільно-політичних, інституціональних і загальнонаукових чинників, що сприяли появі цих напрямів і течій сучасної економічної науки. У структурі підготовленої праці, за необхідності, у відповідних темах подано узагальнений огляд основних процесів, що були передумовою та відправною точкою для формування нових теорій чи трансформації існуючих теоретичних концепцій і напрямів економічної думки наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

З огляду на множинність і багатопарадигмальність сучасної економічної теорії, існування в межах кожного з теоретичних напрямів широкого спектра економічних концепцій, гіпотез, ідей тощо, у посібнику розглянуто лише найбільш вагомі та значущі з них. Критерії такої класифікації визначаються з позицій *впливу концептуальних положень тих чи інших теорій на господарську практику, на реалізацію основних теоретичних ідей в економічній політиці*, з позицій *спадкоємності* досліджень у наукових розробках наступних поколінь економістів.

Подібний відбір уможливорює бачення студентом загальних тенденцій розвитку сучасної економічної теорії та відмежування його уваги від дрібних, конкретних досліджень, аналізу окремих проблем, які суттєво не впливають на стан та закономірності розвитку світової економічної думки в межах сучасних реалій. Водночас, оскільки пропонуване видання розраховане на студентів магістерського рівня економічної освіти, тобто підготовлену молодь, авторка намагалася донести до читача думку про неоднозначний характер сучасного стану економічної науки, якому притаманні складні аналітичні побудови, гострі дискусії з приводу різноманітних теоретичних проблем, досить тонкі грані в розмежуванні тлумачення окремих питань, кризові тенденції тощо.

Поєднання таких підходів і відповідний виклад теоретичного матеріалу, на наш погляд, дасть можливість студентам досягнути весь спектр сутнісних проблем цієї навчальної дисципліни та забезпечить її ґрунтовне й послідовне вивчення.

Після кожної теми подано перелік ключових понять і термінів, важливих для з'ясування змісту її основних проблем. Наведено також питання та завдання для самоперевірки; бібліографію, що включає першоджерела, наукову та навчально-методичну літературу (як вітчизняну, так і зарубіжну). Завершує посібник список рекомендованої літератури (основної та додаткової) до навчальної дисципліни, а також два додатки з темами рефератів, есе та індивідуальних наукових робіт для обговорення на семінарських заняттях та орієнтовним переліком питань для підготовки до іспиту з дисципліни.

Розділ I

ПРЕДМЕТ І МЕТОД ДИСЦИПЛІНИ «СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ»

Тема 1

ГЕНЕЗИС СУЧАСНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТЕОРІЙ. ПРЕДМЕТ КУРСУ

*Сучасна теорія вкрита рубцями
вчорашніх проблем, нині вирішених,
вчорашніх помилок, нині виправлених,
і не може бути зрозумілою повною мірою,
якщо не розглядати її як спадок минулого.*

М. Блауг

1.1. Критерії визначення поняття «сучасні економічні теорії» та предмет дисципліни.

1.2. Теоретичні витоки сучасної економічної думки.

1.3. Мета і завдання курсу «Сучасні економічні теорії»

1.1. КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ» ТА ПРЕДМЕТ ДИСЦИПЛІНИ

Сучасна економічна теорія — це результат наполегливої праці багатьох поколінь мислителів, філософів, економістів, істориків науки тощо. Вона і сьогодні перебуває в процесі свого розвитку, перегляду та модифікації окремих понять і висновків, пошуку нових методологічних підходів до розв'язання складних проблем суперечливої трансформації господарських систем, розвитку світового господарства в цілому.

До структури сучасної економічної думки, теорій третього тисячоліття, входять окремі тези, положення, закономірності, виявлені й сформульовані ще на зорі становлення економічної науки — у XVI—XVII ст. — і разом з тим сучасні концепції, що виникли в процесі теоретичного обґрунтування новітніх перетворень у господарській сфері індустріально розвинутих країн, країн «другого» і «третього» ешелонів розвитку, країн з перехідною економікою, а також глобалізованого суспільства в цілому. Загальне уявлення про розвиток і структуру сучасної економічної теорії можна отримати зі схеми, розробленої російськими науковцями Ю. Ольсевичем, Г. Фетисовим і А. Худокормовим (рис. 1.1).

РОЗВИТОК ЗАХІДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ

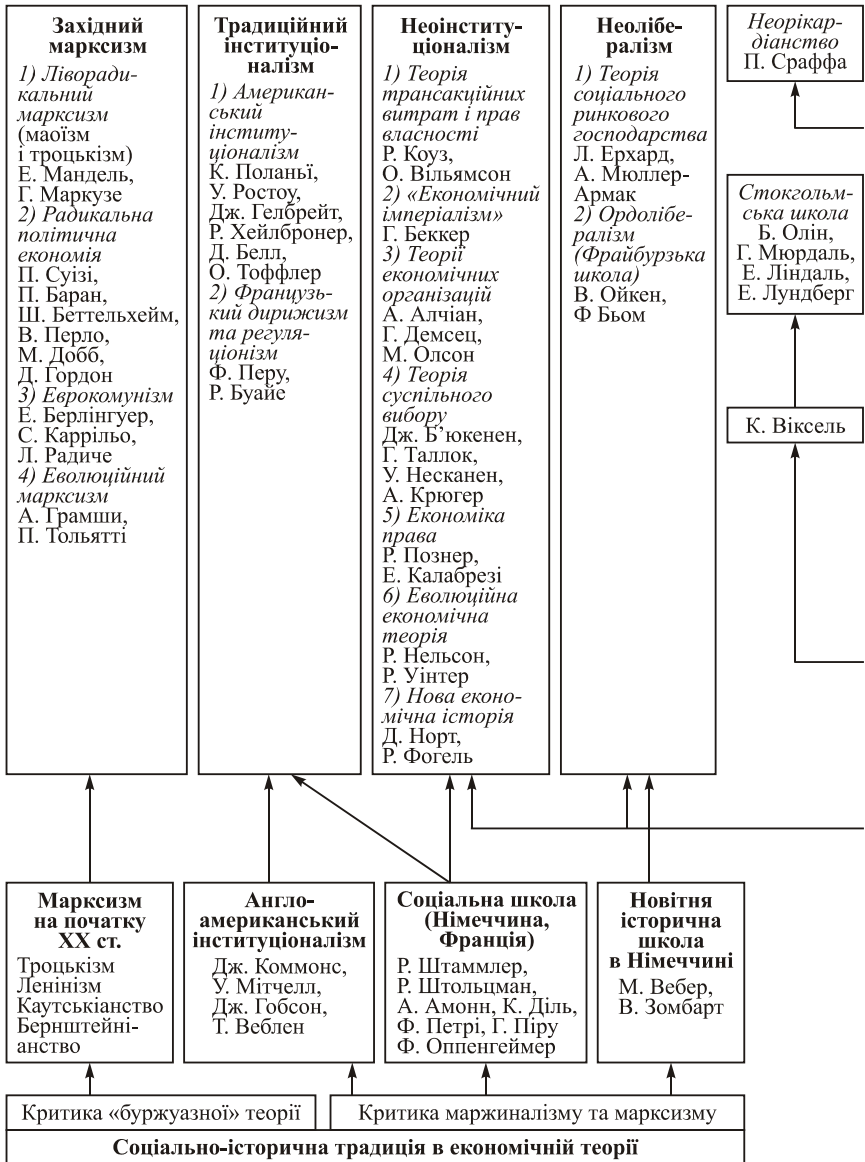
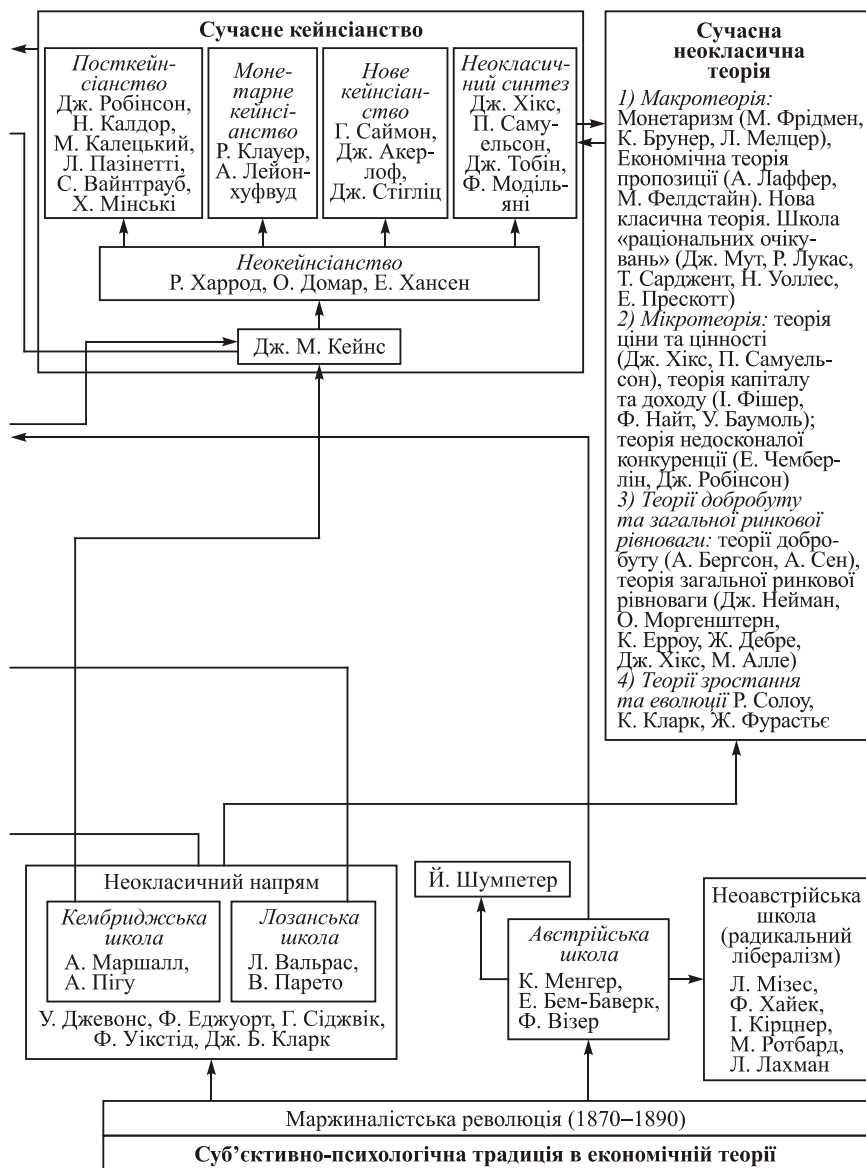

Рис. 1.1. Розвиток і структура

Джерело: Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Сопред. редкол. Отв. ред. Ю. А. Ольсевич. — 2004. — С. 16, 17.

ТЕОРІЇ У XX СТОЛІТТІ

сучасної економічної теорії

Наведений рисунок, на наш погляд, наочно демонструє теоретичне підґрунтя сучасної економічної думки у вигляді поєднання двох гілок: соціально-історичної та суб'єктивно-психологічної традицій в економічній теорії, процес еволюції світової економічної думки, її взаємозв'язки, а також шляхи формування та багатство напрямів, течій, шкіл і концепцій сучасного етапу її розвитку.

Курс «Сучасні економічні теорії» тісно пов'язаний з такими навчальними дисциплінами, як історія економічних учень, економічна історія, інституціональна економіка, економічна теорія, мікро- та макроекономіка тощо. Та найглибше простежується історико-генетичний і логічний зв'язок зазначеного курсу з історією економічних учень, яка є основним теоретичним джерелом становлення й розвитку сучасної економічної думки. Така взаємозалежність дисциплін є особливо помітною сьогодні, коли в економічній науці поступово формується розуміння спадкоємності, наступності, послідовності в розвитку теоретичної думки, тісний органічний зв'язок між *сучасним* її станом та *історичним розвитком* попередніх економічних поглядів, концепцій, гіпотез.

Значною мірою формування такої позиції, на наш погляд, було зумовлене виходом у світ «Історії економічного аналізу» (1954) Йозефа Алоїза Шумпетера (1883—1950). Видатний учений із власним оригінальним баченням соціально-економічного процесу запропонував нестандартний підхід до вивчення ролі історії економічної думки в становленні сучасної економічної теорії, порівнюючи еволюцію останньої з розвитком будь-якої точної науки та беручи за основу аналізу процес розвитку аналітичного апарату й методів дослідження економічних явищ.

На основі зазначених методологічних положень Й. А. Шумпетер обґрунтував важливість звернення до ретроспективних досліджень низкою чинників, умовно розмежувавши їх на три групи:

- *педагогічні переваги;*
- *нові ідеї;*
- *розуміння логіки людської думки.*

При цьому вчений наголошував, що **економічна наука особливо потребує історичного екскурсу**. Характеризуючи кожну з названих груп, Й. А. Шумпетеріві на основі досліджень у галузі історії аналізу та його методології вдалося, по-перше, дійти висновку про внутрішню послідовність еволюції наукових знань. Усвідомлення цієї тези надзвичайно важливе в процесі викладацької діяльності, оскільки дає можливість зрозуміти, у якому саме напрямі розвивається наука. Сукупність

теоретичних проблем і методів їх вирішення, що існує в кожен конкретний момент, зумовлена досягненнями й прорахунками дослідників, які працювали раніше, за інших умов. Тому, за висловлюванням ученого, «будь-який трактат, що претендує на висвітлення «сучасного стану науки», насправді викладає методи, проблеми і висновки, які історично обумовлені і мають сенс лише в контексті історичних умов їх виникнення» [3, т. 1, с. 5].

По-друге, на думку Й. А. Шумпетера, вивчення історії науки надає свідомості дослідника творчого імпульсу, розуміння обумовленості тих чи інших сучасних наукових ідей, визначення міри їх перспективності та вагомості, а також усвідомлення того, у силу яких причин ми перебуваємо саме на даній стадії розвитку, і які ідеї та чому мають успіх у науці. Щодо третього чинника важливості ретроспективних досліджень, то це можливість через наукову діяльність пізнати логіку й способи мислення вченого, бо з наукового спостереження й наукового аналізу можна виокремити певний вид практичної логіки, для чого, звичайно, потрібне вивчення історії науки.

В «Історії економічного аналізу» Й. А. Шумпетером було розглянуто ще один аргумент щодо необхідності історичного аналізу з особливим акцентом на значущість останнього саме для економічної науки. Ішлося про історичну неперервність економічної теорії в цілому та філіацію (внутрішній зв'язок, наступність) наукових ідей. Для економічної теорії, — наголошував учений, — значно більшою мірою, ніж, наприклад, для фізики, справедливим є положення, що сучасні проблеми, методи й результати наукових досліджень не можуть бути повністю зрозумілими, якщо нам невідомо, як саме економісти прийшли до нинішнього напрямку думок [3, т. 1, с. 6, 7].

Отже, у процесі аналізу кожної групи наведених аргументів ученим проводилася думка про послідовний, логічний характер наукового пошуку, спадкоємність досліджень, тісний зв'язок сучасного стану науки з минулими її здобутками і, на цій основі, про важливість історико-економічних досліджень загалом, — для глибшого розуміння й аналізу *сучасних* економічних явищ і процесів та прогностичних висновків.

Теза щодо необхідності врахування в науковому пошукові взаємозв'язку між минулим і сучасним економічної думки, відроджена в 50-х роках ХХ ст. Й. А. Шумпетером, органічно увійшла до теоретичних розробок наступних поколінь економістів. Вона отримала плідний розвиток у працях Б. Селігмена, П. Самуельсона, А. Ноува, С. Гордона, Л. Робінса, Дж. Стіглера,

Ф. Найта, А. Коутса, Р. К. Мертон, Ф. Дін, М. Блауга. Останній у передмові до першого видання своєї відомої праці «Економічна думка в ретроспективі» (1962) особливо наголошував на спадкоємності наукового пошуку. Вислів, взятий епіграфом до даної теми, є тому підтвердженням.

Таким чином, враховуючи поступальний, еволюційний характер економічних досліджень, наявність тісного взаємозв'язку між минулим і сучасним світової економічної думки, постає низка запитань. Зокрема, де межа між історико-економічними дослідженнями й сучасним етапом розвитку економічної теорії? Чим вона визначається? Які чинники лежать в основі виокремлення поняття «сучасні економічні теорії»?

У науковій літературі стосовно визначення поняття «сучасні економічні теорії» ще не склалося однозначної думки. В окремих теоретичних джерелах сучасною вважається теорія, починаючи від становлення кейнсіанства, яке доповнило мікроекономічний аналіз неокласики вивченням макроекономічних процесів [10; 13]. Деякі дослідники під сучасною розуміють економічну теорію післявоєнного періоду її розвитку. Існує також думка, що сучасною слід вважати економічну теорію, починаючи із 70-х років ХХ ст. [6].

Дискусійною в наукових колах сьогодні залишається й проблема *критеріїв* виокремлення із цілісного теоретичного знання *сучасної економічної теорії* як його складової. У науковій літературі розглядають такі критерії:

- часовий чинник;
- актуальність з погляду тематики економічних досліджень;
- суттєві зміни в методології аналізу;
- рівень практичної реалізації (можливість застосування теоретичних рекомендацій в економічній політиці тих чи інших країн);
- місце в структурі сучасних економічних шкіл і напрямів теоретичної думки та вплив на інші концепції й течії сучасної економічної теорії;
- зв'язок з істотними трансформаційними змінами в сучасному господарському розвитку окремих країн (спроба їх теоретичного обґрунтування).

Перераховані критерії, безумовно, висвітлюють певні аспекти й етапи в розвитку економічної думки, сприяють розмежуванню історико-економічних досліджень та їх сучасного контексту в процесі еволюції теоретичного знання. Проте всі вони мають *частковий характер*, віддзеркалюючи той чи інший бік розвитку світової економічної думки.

Для розуміння закономірностей еволюції сучасної економічної теорії, її проблем і перспектив, місця в економічній науці тощо необхідно підійти до їх вивчення з позицій цілісності. Зокрема, чітко з'ясувати *об'єкт і предмет* дисципліни. Саме наявність об'єкта й предмета дослідження є основою виокремлення курсу «Сучасні економічні теорії» як самостійної навчальної дисципліни.

Загальновідомо, що багатогранне й динамічне економічне життя суспільства є об'єктом аналізу цілої системи економічних наук, як фундаментальних, теоретичних, так і прикладних, конкретних, галузевих, кожна з яких вивчає господарську систему під кутом зору власного предмета. Оскільки господарське життя розвивалося й ускладнювалося від однієї епохи до іншої, тобто відбувалися зміни в самому об'єкті дослідження (натуральне господарство, просте товарне господарство, товарно-грошове господарство, грошово-кредитне господарство)¹, ці науки (історико-економічні, теоретичні, економіко-математичні, прикладні тощо) за допомогою категоріально-понятійного апарату, специфічних методологічних підходів та відповідного аналітичного інструментарію відображали згадані зміни.

Виходячи з вищезазначеного, *об'єктом* вивчення дисципліни «Сучасні економічні теорії», на наш погляд, є *економічна сфера постіндустріального суспільства*².

Становлення постіндустріального суспільства розпочалося в середині 70-х років XX ст. і було пов'язане з використанням сучасних технологій виробництва, масовим переходом на наукомісткі та енергозберігаючі технології, зміною характеру праці та стрімким зростанням сфери послуг (у тому числі інформаційних), з посиленням ролі теоретичного знання в економічній і суспільній сферах і перетворенням університетів на головні інститути суспільства. Характеризуючи сутнісні зміни в економіці постіндустріального суспільства, автор теорії постіндустріального суспільства, відомий американський соціолог **Даніел Белл** (1919 р. н.) зауважував про пріоритет у виробництві послуг порівняно з виробництвом товарів, про проведення дослідження організації системи освіти й підвищення якості життя, у якому клас технічних

¹ Докладніше про сутність періодизації історичного розвитку господарської сфери суспільства, критерії періодизації, існуючі в літературі варіанти періодизації господарських систем див.: Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. / С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочно; за ред. проф. С. В. Степаненка. — К.: КНЕУ, 2010. — С. 57, 68.

² Розгорнуту характеристику постіндустріального суспільства подано в темі «Соціально-інституціональні технократичні теорії».

спеціалістів є основною професійною групою і в якому впровадження нововведень дедалі частіше залежить від досягнень теоретичного знання [1, с. 74].

Об'єкт дисципліни «Сучасні економічні теорії» охоплює процеси та явища, що відображають сутнісні риси постіндустріальної економіки, по-перше, як *відносно відокремленої, самостійної системи*, що має особливу структурну будову (вертикальну й горизонтальну), зв'язки із зовнішнім середовищем; характеризується певною динамікою та закономірностями розвитку. По-друге, об'єкт дисципліни розкривається також на основі аналізу господарської системи як *підсистеми* більш широкої та багатопланової *системи постіндустріального суспільства в цілому*. У свою чергу, дослідження взаємодії господарської підсистеми з політичною, духовно-культурною та соціальною складовими суспільної системи в цілому дає глибше та цілісніше уявлення про об'єкт даного навчального курсу.

З науковим об'єктом дослідження завжди пов'язаний *предмет* аналізу, який направлений на розкриття внутрішніх (сутнісних) його характеристик, тобто об'єкт наукового аналізу конкретизується через предмет вивчення. У цьому контексті важливе значення має вивчення *еволюції економічної теорії*, основних закономірностей та етапів її розвитку, специфіки методології аналізу на кожному із цих етапів, зв'язку з економічною практикою тощо. Тобто, будучи науковим відображенням господарських відносин людей, економічна наука зазнавала змін (і відображала їх) насамперед *під дією зрушень у господарській сфері* суспільного розвитку.

Водночас економічна наука як особливий різновид пізнавальної діяльності людей у господарській сфері мала і власну логіку розвитку, що вибудовувалася не тільки під дією економічних реалій, але й під істотним впливом інтелектуально-культурного середовища кожної історичної епохи, розвитку філософських знань і досягнень суміжних галузей науки, збагачення методологічного інструментарію економічних досліджень, пріоритетів аналізу тощо. У зв'язку з цим в еволюції економічної науки цілком справедливо, на наш погляд, сучасні дослідники (І. Болдирев, Т. Гайдай, А. Гальчинський, В. Тарасевич та ін.) виокремлюють такі закономірні етапи її розвитку:

- класична наука, або наука Нового часу (XVIII — 70-ті рр. XIX ст.);
- некласична наука (70-ті рр. XIX ст. — 70-ті рр. XX ст.);
- постнекласична наука (70-ті рр. XX ст. — нинішній час) [6; 18].

Останній етап у класифікації саме й репрезентує сучасний стан розвитку світової економічної думки.

Отже, **предметом дисципліни** «Сучасні економічні теорії» є *сучасні економічні погляди та ідеї, об'єднані в теорії, концепції, школи та напрями економічної думки, що відображають основні закономірності господарського розвитку суспільства останньої третини ХХ — початку ХХІ ст., взаємовідносин між економічними суб'єктами та є теоретичним підґрунтям сучасних перетворень в економіці з метою більш ефективного розвитку останньої.*

Тобто можна стверджувати, що сучасній економічній думці притаманні власна сфера теоретичного знання (предмет вивчення) та відповідна техніка пошуку й тлумачення фактів об'єктивної дійсності (методологія аналізу), що викристалізувалися в процесі еволюції світового господарства та розвитку концепцій, пов'язаних зі специфічною проблематикою її предмета й методу. Сучасна економічна теорія є динамічною наукою, оскільки предмет її вивчення проникає в щоразу новіші сфери життя суспільства, а методологія суттєво збагатилася (і цей процес триває) за рахунок залучення до економічного дослідження множини методів і принципів міждисциплінарного аналізу, методів економіко-математичного моделювання, ідеальних типів, поєднання економічного й соціологічного аналізу тощо. Зазначені процеси, безумовно, характеризують зростаюче значення економічних досліджень у практиці сучасних господарських трансформацій.

Ще однією важливою характеристикою сучасної економічної науки є те, що вона вивчає об'єктивні закони господарювання, рушійні сили та чинники створення, розподілу й обміну благ на різних рівнях:

- **мікроекономічному**, характерному переважно для неокласики, де об'єктом вивчення є поведінка економічного індивіда, домогосподарства, фірми;

- **макроекономічному**, де об'єктом аналізу є господарство країни в цілому. У таких концепціях досліджують макропроблеми: безробіття, інфляція, циклічність, стимулювання ділової активності тощо. Типовим прикладом таких теоретичних розробок є кейнсіанство та його сучасні різновиди;

- **мегаекономічному**, на якому досліджують глобальні економічні проблеми та процеси, світову систему господарства в цілому, закономірності та суперечності її сучасного розвитку (проблеми сталого розвитку, бідності; демографічні, екологічні проблеми; питання фінансово-економічної нестабільності тощо).

Найактуальніші проблеми функціонування й розвитку сучасної економіки розкрито в пропонованому навчальному курсі крізь призму їх вивчення представниками різних *напрямів, течій і шкіл* економічної думки (панівних та альтернативних, ортодоксальних і неортодоксальних, консервативних і радикальних); з позицій різних методологічних принципів економічного дослідження та методів наукового пізнання; потреб економічної практики та необхідності вдосконалення механізмів господарювання. Сучасну економічну думку представлено поглядами найавторитетніших *фахівців* (вітчизняних і зарубіжних) у тій чи іншій галузі економічних досліджень; учених, удостоєних *Нобелівської премії з економіки* останніх років.

Еволюція сучасних економічних концепцій і поглядів відбувається як неперервний процес суперечливого розвитку й прирощення економічного знання; взаємовпливу різних теорій і течій; перегляду окремих концепцій, поглядів, акцентів аналізу, характерних для представників попередніх етапів розвитку економічної думки; збагачення сучасної економічної теорії за рахунок розвитку суміжних галузей науки, як-от: соціології, демографії, математики, психології, статистики, права тощо.

Водночас характерною особливістю розвитку світової економічної теорії на початку ХХІ ст., зумовленою сучасною науково-технологічною революцією, проблемами становлення й розвитку постіндустріального та інформаційного суспільства, глобальними викликами, є помітна *деталізація та звуження* проблематики досліджень, акцентування уваги на розв'язанні *конкретних питань*, поява низки «вузьких» концепцій («електронного котеджу» Е. Тоффлера, окремих теорій у галузі міжнародної торгівлі тощо), які важко співставити, наприклад, з набагато масштабнішими та ґрунтовнішими монетарними концепціями чи теоріями нового кейнсіанства, які стали віхами сучасної теоретичної думки. Проте й ці конкретні дослідження також належать до предмета вивчення сучасної економічної теорії, оскільки відображають сучасний стан її розвитку.

1.2. ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Найбільш потужні та впливові течії сучасної економічної теорії, виходячи з раніше зазначеної періодизації, виникли на теоретико-методологічному підґрунті основних напрямів економічної думки, формування яких завершилося наприкінці ХІХ — у першій третині ХХ ст. Серед них слід виокремити:

- класичний і неокласичний напрями економічної теорії;
- марксистське економічне вчення;
- кейнсіанство;
- ранній інституціоналізм.

Саме вони стали теоретико-методологічними джерелами розвитку світової економічної думки в ХХ ст. та лягли в основу провідних наукових концепцій, шкіл і течій економічної теорії третього тисячоліття.

Класична школа економічної науки була логічним продовженням епохи Відродження та Просвітництва, утілюючи їхні передові ідеї в економічному житті суспільства. Вона поставила знання про економіку на науковий ґрунт, застосовуючи до економічних досліджень загальнонаукові методи пізнання (абстрактно-логічний, причинно-наслідковий, аналізу й синтезу, індукції й дедукції) та принципи аналізу (об'єктивізм, доказовість, зв'язок із практикою тощо). Завдяки класичній політичній економії було розроблено новий категоріальний апарат, проаналізовано такі поняття й категорії, як поділ праці, вартість, ціна, заробітна плата, додатковий та необхідний продукт, прибуток, капітал, земельна рента тощо.

До основних *теоретичних засад* класичної школи економічної науки (політичної економії) слід зарахувати такі:

- ідея природного порядку та визнання об'єктивного характеру економічних законів (концепція «невидимої руки» А. Сміта);
- принцип економічного лібералізму (доктрина «laissez faire»);
- концепція «homo economicus» («людини економічної»), яка прагне особистої вигоди. Загальний добробут формується на основі спонтанних дій окремих індивідів, які переслідують власні інтереси;
- сфера виробництва як основний предмет дослідження (недооцінка аналізу сфери обміну);
- пояснення цінності товару кількістю витраченої праці (трудова теорія вартості).

Класична школа репрезентована науковими працями таких видатних вчених, як **В. Петті** (1623—1687), **П. Буагільбер** (1646—1714), **Ф. Кене** (1694—1774) **Ж. Тюрго** (1727—1781), **А. Сміт** (1723—1790), **Д. Рікардо** (1772—1823), **Т. Мальтус** (1766—1834), **Ж.-Б. Сей** (1767—1832), **Ф. Бастіа** (1801—1850), **С. Сисмонді** (1773—1842), **Г. Ч. Кері** (1793—1879), **Дж. Ст. Мілль** (1806—1873) та ін.

Уперше представники класичної школи політичної економії (А. Сміт та Д. Рікардо) запропонували *цілісну картину* функціо-

нування ринкової економічної системи на засадах саморегулювання, розкрили роль ринку, попиту й пропозиції в організації економічного життя; сформулювали поняття *вартості* для розкриття механізму забезпечення *ринкової рівноваги* в процесі обміну товарами та послугами, проаналізували систему мотивів і стимулів господарської діяльності, глибоко обґрунтували процеси *ціноутворення*.

Хронологічні межі існування класичної політичної економії в різних наукових джерелах характеризуються неоднозначно. Авторка пропонованого навчального посібника поділяє думку тих вітчизняних і зарубіжних дослідників, які пов'язують виникнення класичної політичної економії з працями В. Петті, П. Буагільбера та фізіократів (кінець XVII — початок XVIII ст.), а її завершення — з післярікардіанською політичною економією XIX ст. та працями Дж. Ст. Мілля.

Логічним продовженням і розвитком ідей класичної школи політичної економії стало **марксистське економічне вчення**, яке сформувалося в 40—50-х роках XIX ст. на ґрунті основних положень німецької класичної філософії (Г. Гегель, Л. Фейєрбах), англійської політичної економії (А. Сміт, Д. Рікардо) та французького утопічного соціалізму (А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є). Засновники марксистського напрямку економічної думки — **Карл Маркс** (1818—1883) та **Фрідріх Енгельс** (182—1895) — створили вчення, яке виходить далеко за межі суто економічних проблем, поєднуючись з філософськими, політичними, ідеологічними та соціальними ідеями. Центральне місце в економічному вченні марксизму посідає теорія *додаткової вартості*, що ґрунтується на концепції трудової вартості представників класичної школи політичної економії. Вчення К. Маркса про додаткову вартість мало на меті розкрити *механізм експлуатації праці капіталом*, тому всі інші марксистські теорії — капіталу, заробітної плати, прибутку, грошей, відтворення, ренти тощо — розглядалися крізь призму існування додаткової вартості та виходячи з антагоністичної, експлуаторської сутності капіталістичного суспільства.

Методологія марксизму ґрунтувалося на поєднанні *абстрактно-логічного* (характерного для класичної школи) та *історичного* (притаманного німецькій історичній школі) методів дослідження, проте суттєво доопрацьованих. На противагу А. Сміту та Д. Рікардо, К. Маркс не вважав капіталізм вічною й довершеною суспільною системою, наголошуючи на її історично обмеженому періоді існування; а закони капіталізму не інтерпретував як уні-

версальні та позаісторичні. На відміну від прибічників історичної школи, К. Маркс і Ф. Енгельс уважали за можливе вивчення дії економічних законів, доводили неминучість ліквідації капіталізму на основі поглиблення й загострення його внутрішніх суперечностей. Пізнання механізму функціонування економічних законів, на думку К. Маркса, лежить в основі розуміння розвитку *суспільної системи загалом*, яку К. Маркс, подібно до Г. Гегеля, розглядав як органічну цілісність.

Важливе місце в методології марксизму посідає вчення про *базис і надбудову*, сформульоване К. Марксом у праці «До критики політичної економії» (1859), згідно з яким економічний базис розглядали як сукупність виробничих відносин, що «відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил». Сукупність цих виробничих відносин «становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості» [17, т. 13, с. 6].

Суперечність розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, на думку К. Маркса, лежить в основі закономірних змін *соціально-економічних формацій*. Свою теорію суспільних формацій учений використав для обґрунтування історичної приреченості та обмеженого періоду існування капіталізму, на зміну якому обов'язково має прийти більш довершена, прогресивна й справедлива формація — комуністична, «у якій вільний розвиток кожного є умовою розвитку всіх» [17, т. 4, с. 447].

Ще однією характерною рисою Марксової методології був *класовий поділ суспільства* на два антагоністичні класи: капіталістів — власників засобів виробництва, та найманих робітників, позбавлених будь-якої власності, окрім своєї робочої сили. На цій основі боротьба класів розглядалась як рушійна сила історії, що веде до пролетарської революції та диктатури пролетаріату з наступним усупільненням засобів виробництва та формуванням нового соціально-економічного ладу.

Звідси *політична економія* набувала характеру класової, партійної науки, *предметом* якої були *виробничі відносини та закони їх розвитку*.

З означених методологічних позицій К. Марксом було проаналізовано основні економічні проблеми капіталістичного суспільства, які в системному вигляді набули відображення в його фундаментальній праці «Капітал: Критика політичної економії». За висловлюванням самого К. Маркса, метою його головного дослідження, над яким він працював протягом майже сорока років

(1844—1883 pp.), було «відкриття економічного закону руху сучасного суспільства» [17, т. 23, с. 12].

У першому томі «Процес виробництва капіталу» (1867 р.), який був опублікований ще за життя К. Маркса, однією з ключових проблем стало створення *трудової теорії вартості*. Усі інші економічні категорії, які К. Маркс використовував у процесі роботи над першим томом (споживча й мінова вартість, конкретна й абстрактна праця, товар «робоча сила», гроші, додаткова вартість, постійний і змінний капітал, заробітна плата, органічна будова капіталу, закон капіталістичного нагромадження тощо), були підпорядковані й проаналізовані крізь призму трудової теорії вартості.

На основі зазначеної концепції К. Маркс створив *теорію додаткової вартості*, що стала лейтмотивом марксистського економічного вчення. Головна ідея К. Маркса полягала в тому, що в процесі праці робітник створює нову вартість, яка *перевищує* вартість його робочої сили. Цей надлишок, створений працею робітника понад вартість його робочої сили, учений назвав додатковою вартістю і розкрив механізм її присвоєння капіталістом. Слід зазначити, що представники класичної школи, спираючись на тезу про купівлю капіталістом *праці робітника за її вартість*, не могли пояснити походження прибутку капіталіста без визнання порушення основних постулатів теорії трудової вартості й еквівалентності процесів обміну. К. Маркс натомість, обґрунтувавши відмінність між *працею й здатністю до праці (робочою силою як товаром)*, показав процес присвоєння неоплаченої праці робітника. Таким чином, теорія додаткової вартості К. Маркса лягла в основу обґрунтування антагоністичного характеру суперечностей між робітничим класом і буржуазією, а також експлуататорської сутності капіталістичного способу виробництва в цілому.

У процесі роботи над «Капіталом» К. Маркс використав специфічний методологічний прийом — аналіз економічних категорій з позицій різного ступеню абстракції. Зокрема, у перших двох томах вартість розглядається в найбільш *загальному, абстрактному* вигляді, як результат затрат праці робітника. З таких самих позицій проаналізовано й інші категорії: капітал як самозростаюча вартість, оборот і кругооборот капіталу, основний і оборотний капітал, підрозділи суспільного виробництва, схеми простого й розширеного суспільного відтворення.

У третьому томі «Капіталу» предметом дослідження К. Маркса стали «перетворені форми» додаткової вартості: прибуток, процент, торговельний прибуток, земельна рента. Тобто абстрактний аналіз було переведено в іншу площину — площину дослідження

реальних процесів капіталістичного господарства, зокрема розподілу модифікованих форм додаткової вартості між отримувачами прибутку, відсотка, торговельного прибутку та земельної ренти; процесів трансформації вартості товару в ціну виробництва тощо.

Проте незважаючи на різні методологічні прийоми дослідження, марксистська економічна теорія в цілому була підпорядкована одній ідеї — *ідеї обґрунтування неминучої загибелі капіталізму в силу притаманних йому антагоністичних суперечностей, насамперед основного протиріччя капіталістичного способу виробництва — між суспільним характером виробництва та приватною формою привласнення його результатів.*

Марксистське економічне вчення попри його ідеологічну упередженість, класовий підхід та невідповідність окремих теоретичних позицій життєвим реаліям є вагомим внеском в економічну науку. Воно стало логічним завершенням системи поглядів, в основі якої лежала концепція трудової теорії вартості класичної школи політичної економії. Незважаючи на всі суперечності теоретичного доробку К. Маркса, дискусії навколо яких почалися ще в XIX ст. і тривають до сьогодні, марксистське економічне вчення є невід'ємною складовою сучасних наукових уявлень про суспільство та закони його розвитку, а здійснене К. Марксом дослідження окремих економічних проблем капіталістичної системи господарства (економічних криз, міжгалузевої конкуренції та переливу капіталу, проблем суспільного відтворення тощо), витримавши перевірку часом, лягло в основу наукових розробок XX ст.

Авторитетна думка

[...] марксистський аналіз... і до сьогодні пропонує найглибше, найповніше дослідження, якому коли-небудь була піддана капіталістична система. Перед нами не просто критика з позицій моралі... щодо того, наскільки потворною є жага наживи, — все це справедливо стосовно Маркса-революціонера, проте ніяк не Маркса-економіста. Незважаючи на всю закладену в них пристрасть, його оцінки підкреслено неупереджені, і саме через це вони залишаються актуальними і сьогодні.

Р. Хейлбронер

Вагомий вплив марксизму на сучасну економічну науку відмічало багато відомих учених. Зокрема, американський економіст М. Бронфенбреннер у доповіді на сесії Американської економічної асоціації, присвяченій 100-річчю виходу «Капіталу», наголосив на дев'яти важливих відкриттях К. Маркса: 1) поділ економіки на «інвестиційний» і «споживчий» сектори; 2) відкриття ще до

Л. Вальраса теорії загальної ринкової рівноваги; 3) розробка до Дж. Кейнса теорії рівноваги за неповної зайнятості; 4) розробка до Дж. Кейнса питання про перевагу ліквідності та кредитно-грошової теорії відсотка; 5) К. Маркс передбачив теорії інституціоналістів і структуралістів від Веблена і Ейра до Леонтьєва і Ченері, показав важливу роль техніко-виробничих відносин; 6) сучасна теорія циклу своїм існуванням зобов'язана Марксовій економії; 7) в аналізі кон'юнктурних коливань і недосконалої конкуренції Маркс зробив відкриття, що стали основою для нових здобутків через багато років після його смерті; 8) Маркс поєднав у своїй теорії статичний і динамічний підходи, й економісти дотепер ще не піднялися до Марксового рівня; 9) Маркс поєднав теорію і практику, економіку та інші соціальні науки, він — яскравий приклад наукової багатогранності, і ніхто з економістів, у т.ч. Кейнс і Шумпетер, його в цьому не перевершив [16, т. 2, с. 260, 261].

Економічні ідеї марксизму в ХХ ст. знайшли відображення в розробках ліворадикальної політичної економії (Д. Гордон, П. Сузі, П. Баран, Г. Шерман, Ш. Беттельхейм), соціально-економічних концепціях франкфуртської школи (Г. Маркузе, Е. Фромм), поглядах прихильників сучасного троцькізму (Е. Мандель) та ін.

В останній третині ХІХ ст. під впливом кардинальних змін у господарському розвитку та необхідності у зв'язку із цим вирішення нових проблем, зокрема ефективного розподілу обмежених ресурсів, альтернативного вибору, поведінки економічних суб'єктів, оптимізації функціонування господарської системи тощо, які залишалися поза межами вивчення попередніх шкіл (класичної, історичної, марксизму), в економічній науці виникла нагальна потреба у виробленні принципово нових теоретико-методологічних підходів до економічного аналізу, у зміні *наукової парадигми* дослідження в цілому.

Маржиналістська революція, що відбулася на цій хвилі, стала потужним імпульсом до започаткування **неокласичного напрямку економічної думки**, який сформувався на основі синтезу класичної ліберальної доктрини та маржиналізму. У 30-х роках ХХ ст. його було доповнено теорією економічного неолібералізму, неокласичним макроекономічним дослідженням, науковими розробками соціальних проблем і питань коригуючого державного впливу на ринкові процеси.

Сучасна економічна думка завдячує неокласиці суттєвими здобутками в теорії, гносеології, у розробці філософсько-методологічних засад економічного аналізу, створенні математичних

моделей економічних процесів, практичній реалізації окремих теоретичних напрацювань тощо.

Сприймавши принципи лібералізму класичної політичної економії, її ідеї щодо саморегульованості й стабільності ринкової економічної системи та підходи до аналізу з позицій «чистої» теорії, провідні представники неокласичного напрямку **А. Маршалл** (1842—1924), **Дж. Б. Кларк** (1847—1938), **Л. Вальрас** (1834—1910), **В. Парето** (1848—1923) суттєво змінили наукові уявлення щодо предмета економічного дослідження. Замість аналізу закономірностей розвитку *ринкової економіки в цілому* в основу дослідження були покладені *мікроекономічні залежності*, вивчення закономірностей оптимального господарювання на рівні окремої фірми за умов вільної конкуренції. Визначення економічної теорії як науки про оптимальне використання обмежених ресурсів з метою задоволення потреб окремого індивіда («економічної людини») і сьогодні є характерним для більшості навчальних підручників з мікроекономіки [7, с. 7].

Зміна предметного поля економічного аналізу зумовила застосування й принципово *нових методів* вивчення економічних явищ і процесів. В основу методології неокласиків було покладено такі методи та принципи наукового дослідження:

- **функціональний аналіз** (на противагу причинно-наслідковому методу, характерному для класичної школи, та суб'єктивним підходам маржиналістів), що давав можливість вивчення економічних явищ у їхній *взаємозалежності та взаємодії*;

- **синтетичний підхід** як спроба поєднання теоретичних здобутків різних шкіл (класичної, австрійської школи маржиналізму, історичної);

- **принцип економічної рівноваги** (частково-рівноважний функціональний аналіз ринку А. Маршалла, загальнорівноважний аналіз Л. Вальраса);

- **статичний підхід** до вивчення господарських процесів, в основу якого було покладено ідею рівноважного розвитку економічної системи, абстрагування від умов порушення рівноваги (економічних криз, суперечностей між виробництвом і споживанням) та аналіз динаміки руху економічної системи як послідовної зміни статичних станів;

- **економіко-математичні методи** (методи графічного зображення, математичного моделювання економічних процесів тощо), за допомогою яких представники неокласики (Л. Вальрас, Г. Мюрдаль, Г. Кассель) перетворили математику із засобу ілюстрації в спосіб виразу й обґрунтування економічних взаємозв'язків.

Зазначені методи аналізу визначили мету й напрями досліджень, спосіб побудови основних теорій різними *школами* неокласики: кембриджською, американською, шведською. А наукові концепції провідних представників неокласичного напрямку економічної думки потужно увійшли до скарбниці економічної теорії ХХ ст.

З позицій впливу на розвиток, проблематику й тенденції *сучасної економічної думки* особливе місце в системі теоретичних концепцій неокласики посідають наукові досягнення кембриджської школи та її лідера й засновника **Альфреда Маршалла**. Це відзначають як вітчизняні історики-економісти (Л. Корнійчук, П. Леоненко, Н. Гражевська, В. Лісовицький), так і їхні зарубіжні колеги (В. Автономов, М. Покидченко, А. Холопов, М. Блауг, Б. Селігмен). Зазначену тезу обстоює також у своєму есе «Неокласична теорія і розкол: 1890—1930 рр.» сучасний американський дослідник, професор Темпльського університету Інґрід Х. Ріма, наголошуючи, що аналіз розвитку сучасної економічної думки слід розпочинати саме з наукового доробку А. Маршалла [10, с. 51].

Авторитетна думка

Майже в будь-якому напрямі сучасної економічної теорії можна знайти сліди, що ведуть до деякого натяку чи думки Маршалла. Це відчувається навіть тоді, коли вчений відштовхується від Маршалла в негативному сенсі...

Б. Селігмен

З огляду на вагомий внесок у теоретичну розробку проблем господарського розвитку кінця ХІХ — початку ХХ ст., на істотні зміни в концептуальних підходах, предметі та методологічних засадах дослідження з іменем А. Маршалла пов'язують становлення *неокласичної парадигми* економічного аналізу, а його наукові розробки характеризуються як «маршаллівська революція», хоча сам А. Маршалл був дуже далеким від революційного радикалізму.

Видатний англійський економіст, автор праці «Принципи економічної науки» («Principles of Economics») (1890), яка тривалий час була основним підручником з економічної теорії у вищих навчальних закладах США та Великої Британії, зумів систематизувати та органічно об'єднати в єдину концепцію теоретичні досягнення маржиналізму, ключові ідеї пострікардіанської політичної економії, окремі положення історичної школи, теорії факторів виробництва тощо. Причому теоретичні висновки А. Маршалла було підкріплено серйозним математичним аналізом, графічними побудовами, що робило його концепцію логічною, цілісною та глибоко обґрунтованою.

Синтетична теорія А. Маршалла ґрунтувалася на принципово нових методологічних підходах. У дослідженні процесу ціноутворення вчений відмовився від примату суб'єктивних оцінок граничної корисності австрійської школи, так само як і від позиції про домінування витрат виробництва, характерної для трудової теорії вартості. Тим самим А. Маршалл поставив під сумнів об'єктивність вивчення економічних явищ лише на *каузальній* основі. Досліджуючи всі три параметри ринку: попит, пропозицію та ціну, вчений вважав *функціональний* аналіз більш ефективним, а принцип **взаємодії** — основоположним принципом дослідження господарських процесів. Сьогодні цей принцип широко використовують у методології сучасного інституціоналізму.

Характерною рисою методології А. Маршалла було також застосування принципу *еволюціонізму* до суспільного розвитку. Навіть епіграфом до своєї головної наукової праці вчений обрав латинський вислів «*Natura non facit saltum*» («Природа не робить стрибків»), наголошуючи на поступовості та неперервності господарської еволюції.

На таких позиціях була побудована теоретична концепція А. Маршалла. У центрі уваги вченого перебував ринковий механізм формування цін та ідея *часткової економічної рівноваги*, рівноваги на окремих ринках. На його думку, ні попит, ні пропозиція не мали пріоритетного значення під час визначення ціни: вони були рівноправними елементами в механізмі ринкового ціноутворення. Відома фраза вченого про леза ножниць, які розрізають шматок паперу, дуже наочно демонструвала його думку щодо рівноправності учасників ринкового процесу [2, т. 2, с. 31, 32].

Важливим внеском А. Маршалла в економічну науку став його аналіз проблеми ціноутворення залежно від *тривалості* досліджуваного періоду. Він розмежовував кілька періодів рівноваги попиту й пропозиції під час формування ціни: короткостроковий («миттєвий»), довгостроковий, періоди так званої «вікової динаміки» [2, т. 2, с. 28, 29, 65, 66]. Учений сформулював правило, за яким ціна в короткостроковому періоді залежить переважно від попиту, тоді як у випадку продовження часу зростає вплив витрат виробництва, а ціна наближається до деякого «нормального» рівня. Дослідження А. Маршалла в цій сфері поклали початок розвитку мікроекономічної галузі у світовій теоретичній думці, увійшли складовою до розробок сучасних монетаристів та основних концепцій неоконсерваторів.

А. Маршалл також сформулював і систематично дослідив такі економічні категорії, як «еластичність попиту», рівноважна ціна, надлишок попиту, квазірента, представницька фірма тощо, що їх широко використовують у сучасній економічній теорії. Ученим було створено досить цілісну теоретичну концепцію, що ґрунтувалася на дослідженні моделі *досконалого конкурентного ринку*.

Авторитетна думка

Принципи Маршалла ...це єдиний трактат XIX ст. з економічної теорії, ...який усе ще зі значною користю може бути прочитаний сучасним читачем.

М. Блауг

Водночас економічні реалії 20—30-х років XX ст. виходили далеко за межі теоретичних припущень рівноважної моделі А. Маршалла та його прихильників: Л. Вальраса, В. Парето, А. Пігу. Зазначений період був пов'язаний з системною трансформацією, що охопила поряд з економікою сферу соціальних відносин, політику та суттєво похитнула теоретичні постулати неокласичної доктрини. В економіці індустріально розвинутих країн ці зміни полягали в наступному:

- усупільнення виробництва та виникнення монополістичних форм підприємництва привели до формування *механізму недосконалої конкуренції*, у межах якого ефективність стихійних ринкових регуляторів (ціни, процента, заробітної плати) суттєво знизилась, а постулати неокласиків щодо абсолютної гнучкості цін, автоматичного відновлення порушеної рівноваги не відповідали дійсності;

- істотно змінилась економічна роль держави. Виникла необхідність у застосуванні нових методів державного регулювання економічних процесів. За допомогою законодавчих дій, митних тарифів, податків і преференцій, кредитів, державних гарантій, замовлень, позик держава проводила активну соціально-економічну, валютно-фінансову, структурно-інвестиційну політику. Особливо посилилося значення держави в управлінні господарським життям під час Першої світової війни та в повоєнний період;

- ринкова капіталістична система початку XX ст. демонструвала економічну нестабільність, порушення механізмів саморегулювання, результатом чого стала Велика депресія 1929—1933 років.

У політичній сфері гострі суперечності були зумовлені вищезазначеними економічними чинниками, насамперед монополізацією виробництва. Найбільш різко політичне протистояння проявилось між індустріальними країнами (за ринки збуту, терито-

ріальні надбання, поділ територій), між промислово розвинутими й залежними державами (за ресурси, шлях розвитку, політичний вплив тощо). Ці суперечності у світовому господарстві робили його нестійким, а їх загострення призвело в 1914 році до початку Першої світової війни. Проте ні війна, ні результати повоєнного устрою зазначених суперечностей не зняли; навпаки, вони стали серйозним чинником наростання політичної нестабільності у світі (зміна політичних режимів, революції).

Щодо соціальних трансформацій на початку XX ст. слід зазначити, що під впливом економічних зрушень виникла необхідність *соціального контролю* над економікою. Водночас простежувалося потужне зростання активності різного роду громадських і професійних організацій (профспілок, союзів фермерів, робітничих організацій), діяльність яких помітно впливала на співвідношення факторів виробництва, економічні показники. Сучасні дослідники характеризують ці явища як «бунт» тенденції економіки до соціалізації, якою нехтувало ринкове суспільство (досліджуване неокласиками — В. Ф.). Саме з цього моменту суто ринкове тлумачення всіх економічних процесів, доведене до ступеня універсального соціального світогляду, далі було неможливе [11, с. 173].

Таким чином, під впливом вищезазначених змін виникла нагальна потреба критичного перегляду та переосмислення неокласичної парадигми економічного аналізу. Постало завдання змінити фундаментальні постулати економічної теорії, її цілі та предмет.

У вирішенні цього завдання погляди економістів розділилися на три групи. **Перша**, що об'єднала представників різних шкіл **неолібералізму** (лондонської, паризької, фрейбурзької, чиказької), намагалася зробити це, зберігши основні засадничі принципи класичного лібералізму, зокрема:

- обстоювання ідей природного порядку;
- захист приватної власності та принципів індивідуальної свободи;
- підтримка вільноринкових, конкурентних відносин;
- розвиток положення про саморегулювання економічної системи;
- критика політики втручання держави в ринкові механізми саморегулювання.

Водночас, відштовхуючись від економічних реалій 20—30-х років, представники неолібералізму мусили переглянути неокласичне тлумачення нейтральної ролі держави в ринковому просторі. У своїх теоретичних розробках зазначеного періоду вони

визнали необхідність створення державою умов для вільного функціонування механізмів саморегулювання, підтримки державними інститутами конкурентного середовища, участі в перерозподілі суспільних доходів та проведенні активної економічної політики (стабілізаційної, структурної, інвестиційної тощо).

Центром неолібералізму стала Німеччина, де його основні ідеї було сформульовано В. Рьопке, А. Рюстовим, В. Ойкеном, Л. Мюллером-Армаком та розвинуті після Другої світової війни Л. Ерхардом. Англомовний неолібералізм найяскравіше представлений працями Ф. Хайєка, а розробки американської (чиказької) школи неолібералізму знайшли широке застосування й розвиток у сучасному монетаризмі¹.

Таким чином, ідеї неокласичної школи залишалися панівними в економічній науці до початку 30-х років XX ст. Велика депресія 1929—1933 років суттєво послабила роль неокласичної течії в загальному плінні економічної теорії середини XX ст. Однак ідеї неокласики лягли в основу «mainstream», потужно увійшли до кейнсіансько-неокласичного синтезу й сьогодні, як і раніше, є складовими різних теорій і шкіл сучасної економічної думки (теорії економіки пропозиції та раціональних очікувань, монетаризму тощо).

Другий напрям критики неокласичних ідей був значно різкішим у своїх висновках, порівняно з неоліберальним її варіантом. Цей напрям пов'язаний з іменем видатного економіста XX ст. **Джона Мейнарда Кейнса** (1883—1946). Уже в перших своїх працях: «Трактат про грошову реформу (1923), «Кінець laisser faire» (1926) він наголосив на необхідності державного регулювання економічних процесів, зокрема у сфері грошової політики. Гроші Дж. М. Кейнс розглядав як важливий фактор розвитку економіки. Він висунув ідею «керованої валюти», виступив за передачу контролю за грошовим обігом центральному банку. Головною метою грошової політики, на думку Дж. М. Кейнса, має бути стабілізація внутрішніх цін, створення сприятливих умов для кредитування національного виробництва. Тобто вже в середині 1920-х років Дж. М. Кейнс приходить до переконання, що часи автоматичного саморегулювання капіталізму відійшли в минуле й державний регулюючий вплив має стати неодмінною умовою ефективного розвитку ринкового господарства.

¹ Детальніший матеріал щодо сучасного розвитку неоліберальних ідей подано в текстах 4—6.

1936 року Дж. М. Кейнс опублікував працю «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей», яка принесла йому всесвітнє визнання. Критика вченого була спрямована проти неокласичної доктрини, яка вивчала закономірності оптимального режиму господарювання економічних суб'єктів за умов вільної конкуренції та принципи рівноваги цієї системи.

У першій книзі зазначеної праці («Вступ») Дж. М. Кейнс наголошував, що назва «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей» акцентує увагу саме на слові «загальна». Це зумовлено тим, що аргументи та висновки, які викладені в дослідженні, протиставлені аргументам та висновкам класичної теорії. Постулати останньої придатні не для аналізу загального, а тільки особливого випадку, оскільки економічна ситуація, яку розглядає класична теорія, є тільки граничним випадком можливих станів рівноваги. До того ж характерні риси цього особливого випадку не збігаються з рисами економічного суспільства, у якому ми живемо, і саме тому спроби застосування цієї теорії в практичному житті можуть призвести до фатальних наслідків [4, с. 65].

Поява «Загальної теорії...» Дж. М. Кейнса стала поворотним моментом у розвитку економічної науки ХХ-го століття. Завдяки вченому відбулися кардинальні зміни в *методології* економічного аналізу. Об'єктом вивчення у згаданій праці стала макроекономіка як цілісна економічна система з власними законами функціонування та розвитку. Для її дослідження автор запропонував відмінний від неокласичного категоріальний апарат, в основу якого було покладено агреговані величини, такі як сукупний попит, сукупна пропозиція, ефективний попит, зайнятість, заощадження, інвестиції, національний дохід, мультиплікатор та інші, які й у сучасних умовах є основоположними категоріями макроекономічної теорії. Таким чином, Дж. М. Кейнс започаткував новий напрям у розвитку економічної науки — макроекономіку та створив концепцію макроекономічного регулювання.

Авторитетна думка

Неможливо заперечувати величезний вплив «Загальної теорії». Він відобразився на всіх сучасних економічних дослідженнях, у тому числі й тих, що належали критикам Кейнса. Найнепримиренніші опоненти Кейнса стали згодом на його позиції.

Б. Селігмен

Новизна теорії Дж. М. Кейнса полягала у визнанні недосконалості системи ринкового саморегулювання та критиці неокласичних ідей щодо можливостей відновлювальних сил ринкового ме-

ханізму. Учений відмовився від аксіоми неокласичної доктрини щодо автоматичного встановлення рівноваги між попитом і пропозицією («закон ринків» Сея), наголошуючи на необхідності вивчення факторів макроекономічної нерівноваги, циклічності та невизначеності. Криза надвиробництва, на його думку, вимагала вивчення причин відставання сукупного попиту від сукупного пропонування.

Аналізуючи аргументи Дж. М. Кейнса щодо вирішення цього питання, слід зауважити ще одну характерну рису його методології — урахування впливу *психологічних чинників* на перебіг економічних процесів. Результатом глибокого вивчення економічних явищ крізь призму масової психології господарюючих суб'єктів став сформульований ним «основний психологічний закон», відповідно до якого «люди схильні, як правило, збільшувати своє споживання з ростом доходу, але не в такій самій мірі, в якій зростає дохід. З ростом реального доходу більшою виявляється *питома вага* тієї частини доходу, яка спрямовується на заощадження. [...] суспільство не збільшує своє споживання на всю абсолютну суму приросту...» [4, с. 90].

Тобто, дохід, що спрямовується на заощадження, не повертається автоматично до господарського обороту. Як наслідок, — відставання сукупного попиту від сукупної пропозиції, що, на думку вченого, стає причиною надвиробництва, циклічності розвитку економіки та зниження темпів зростання національного доходу.

Звідси логічно випливав висновок Дж. М. Кейнса про необхідність стимулювання сукупного попиту, активізації *державного регулювання економіки* шляхом широкого використання фіскальної, грошово-кредитної, інвестиційної політики та інших чинників впливу на ринковий механізм з метою забезпечення макроекономічного зростання та економічної рівноваги.

Заслугою кейнсіанства є глибокий аналіз взаємозв'язків між *заощадженнями* та *інвестиціями*. По-новому було сформульовано умови макроекономічної рівноваги. Дж. М. Кейнс стверджував, що рівність попиту та пропозиції здатна встановлюватися не тільки за умови повного завантаження ресурсів, але й у разі неповного їх завантаження. На відміну від автоматичної рівноваги неокласиків, Дж. М. Кейнс убачав між зазначеними процесами значно складніший характер взаємозв'язку, зокрема;

- відставання в часі,
- розходження в суб'єктах заощаджень та інвестування;
- різна мотивація учасників процесів тощо.

Подолання цих диспропорцій, нерівноваги та надвиробництва пов'язувалось у кейнсіанській концепції з досягненням ефективного попиту.

Теорія ефективного попиту стала ключовим моментом теоретичної системи Дж. М. Кейнса, будучи умовою макроекономічної рівноваги за відповідного рівня зайнятості. Саме ефективний попит, а не пропозиція ресурсів (як уважали представники неокласичної школи) визначає рівень зайнятості та національного доходу. Кількісні пропорції між зазначеними категоріями вчений визначав на основі мультиплікаційного ефекту. *Мультиплікатор інвестицій*, запропонований Дж. М. Кейнсом, розкривав залежність між приростом інвестицій в окремій галузі та зростанням національного доходу в цілому.

Ідея автора «Загальної теорії...» щодо мультиплікаційного впливу інвестиційної активності на зміни національного доходу була сприйнята й розвинута західною економічною думкою в післявоєнний період, вона залишається актуальною і в наукових розробках представників світової економічної теорії сьогодення. Так, у 60-х роках ХХ ст. послідовники Дж. М. Кейнса американські економісти О. Домар, Е. Хансен та англійські дослідники Р. Харрод і Дж. Хікс розробили принцип акселерації, який характеризував зворотний вплив зростання доходу на прискорення капіталовкладень у виробництво¹.

У сучасних новітніх теоріях відтворення та економічних моделях циклу характерним є поєднання принципу акселерації з принципом мультиплікатора. У результаті виникає система взаємодіючих важелів: мультиплікатор викликає зростання доходу, зайнятості та споживання, натомість акселератор стимулює нові інвестиції, які знову приводять у дію процес запуску мультиплікатора. На думку західних учених, такий «надкумулятивний процес» здатний забезпечити безкризове зростання капіталістичної економіки за умови проведення відповідної політики державних витратів.

Таким чином, завдяки кейнсіанству світова економічна думка ХХ ст.:

- збагатилася макроекономічним методом дослідження;
- розширила предмет економічного аналізу;
- об'єднала аналіз різних ринків — товарного, грошового, праці — у межах єдиної теоретичної концепції;

¹ Докладніше про це див. тему «Еволюція кейнсіанства. Теорії посткейнсіанства і нового кейнсіанства».

- висунула на перший план проблему попиту, започаткувавши в такий спосіб формування *динамічної* теорії циклу;
- поєднала економічну теорію та економічну політику з метою *практичної спрямованості* теоретичних розробок щодо регулювання відтворювального процесу та зниження рівня безробіття.

Зазначені трансформації в теорії та методології економічного аналізу дозволили економістам вести мову про «кейнсіанську революцію», наголошуючи на зміні парадигми економічної науки в середині 30-х років XX ст. [5, с. 607, 608].

Завдяки теоретичним розробкам Дж. М. Кейнса було не тільки всебічно вивчено депресію та безробіття, але й запропоновано конкретні шляхи виходу з кризи, обґрунтовано необхідність активної політики державного регулювання економічних процесів. Майже на сорок років, до середини 70-х років XX ст., неокласична мікроекономіка суттєво поступилася місцем кейнсіанству з його дослідженням макроекономічних показників і процесів, зокрема споживання, інвестицій, безробіття, циклічності та економічного зростання.

Як критичний та опозиційний до неокласичної моделі аналізу ринкової економіки сформувався на початку XX ст. **інституціональний напрям економічної думки**. Його характерною особливістю стали дослідження сукупності соціально-економічних і політичних чинників впливу на економіку, що розглядаються у взаємозв'язку та взаємообумовленості, а також ідея необхідності соціального контролю з боку суспільства над господарською системою у зв'язку з недосконалістю ринкових регулюючих механізмів.

Витоки інституціоналізму ведуть до США, де на межі XIX—XX ст. в економіці країни гостро проявилися соціально-економічні суперечності, пов'язані з процесом трансформації вільноринкового господарства в нову монополістичну фазу розвитку та формуванням моделі недосконалої конкуренції. Вирішальну роль на ринку почали відігравати нові господарські форми (трести, концерни), що мали можливість домовитися про рівень ринкових цін, негативно впливаючи на економіку. Зросли прояви економічної нестабільності, посилилися циклічні коливання.

Зазначені процеси в господарській сфері супроводжувалися важливими соціальними змінами: розвитком масових організацій робітників, профспілкового руху, страйками робітничого класу тощо. Значно посилилася соціально-економічна роль держави.

За таких умов ідеї класичної школи щодо загальної економічної рівноваги та гармонії інтересів уже не відповідати дійсності. Виникла необхідність у новій теоретичній доктрині, яка б на основі відмінного від неокласичного методологічного інструментарію аналізу пояснила зазначені суттєві зміни в економіці розвинутих країн на зламі XIX—XX ст. Зі спробою відповісти на ці виклики виступили на початку XX ст. представники різних течій економічної думки: соціал-демократії, марксизму, «традиційного» або раннього інституціоналізму.

Причому, якщо представники *соціал-демократії та марксизму* вивчали вищезазначені зміни, акцентуючи увагу на процесах концентрації та монополізації виробництва, формуванні фінансового капіталу та посиленні його панування, проблемах економічного й політичного поділу світу, то *прихильники інституціонального* *напрямку* у своїх дослідженнях зробили наголос на зростанні ролі соціальної самоорганізації суспільства. Інституціоналізм, на думку сучасного російського економіста О. Б. Тарушкіна, став продуктом розвитку господарської системи, що усвідомила необхідність внутрішньої саморегуляції, у тому числі й на основі норм правового регулювання [15, с. 15].

Таким чином, інституціональний напрям економічної думки сформувався під дією низки чинників, зокрема економічних, соціально-політичних, ідейно-теоретичних. Стосовно останніх слід зауважити, що інституціоналізм методологічно зазнав суттєвого впливу німецької історичної школи (історичний метод дослідження, врахування факторів соціального середовища та ін.). Цьому сприяли також тісні наукові зв'язки американських економістів з університетами Німеччини, результатом чого стало створення «вісконської школи» на чолі з Р. Елі, яка широко пропагувала необхідність державного регулювання економіки, а в 1885 році стала ініціатором створення Американської економічної асоціації, близької щодо цілей і напрямів діяльності до «Союзу соціальної політики» в Німеччині. У формуванні філософських засад інституціоналізму важливу роль відіграли представники американської прагматичної філософії Дж. Дьюї, Ч. Пірс та Ж. Леб. У загальнонауковому плані на становлення інституціоналізму вплинули ідеї англійських фабіанців та реформізм Дж. Гобсона, французька соціологічна традиція, а також той факт, що на початку XX ст. США стали центром потужного розвитку соціологічної думки. Не можна відкидати і впливу марксизму на формування інституціоналізму.

Інституціоналізм як напрям економічної думки характеризується такими ознаками:

- критична спрямованість інституціональної течії в цілому (критика негативних наслідків діяльності монополій, безробіття, циклічності, інфляційних процесів тощо);
- розширене тлумачення предмета економічної теорії за рахунок включення до нього широкого спектра проблем суспільних наук: психології, соціології, права, політології, етики тощо;
- критика методології індивідуалізму неокласиків (*homo economicus*) та дослідження економічних явищ з позицій суспільства, держави, інститутів. Інститут як висхідна категорія аналізу;
- критика високого рівня абстракції в дослідженнях представників неокласичної школи та обґрунтування необхідності поглиблення емпіричного аналізу, практична спрямованість досліджень;
- відмова від аналізу статичних величин та орієнтація на аналіз динамічних закономірностей економічної системи;
- визнання еволюційного розвитку єдиною можливою формою економічного та соціального прогресу, реформістський шлях оздоровлення економіки;
- технологічний детермінізм;
- визнання необхідності суспільного контролю (з боку державних структур, робітничих організацій, профспілок тощо) за ринковим механізмом з метою забезпечення стабільності економіки та її керованого розвитку;
- спроба дослідження економіки з позицій цілісності, системності та єдності структурних елементів.

Відмінною рисою інституціоналізму від інших напрямів економічної думки було те, що всі його течії об'єднувалися не на основі єдиної теоретичної концепції, а на основі спільної методології наукового аналізу економічних процесів.

Традиційний інституціоналізм, як відомо, сформувався в трьох основних напрямках:

- соціально-психологічний (технократичний);
- соціально-правовий (правовий);
- кон'юнктурно-статистичний (емпіричний).

Засновником соціально-психологічного інституціоналізму, який справив визначальний вплив на всі його течії, був **Торстейн Веблен** (1857—1929). Його праця «Теорія бездіяльного класу. Економічне дослідження інститутів» (1899) започаткувала інституціональний аналіз, в основі якого лежав висунутий Т. Вебленом *еволюційний підхід* до вивчення суспільних явищ. Учений підкреслював величезне значення теорії Ч. Дарвіна для обґрунту-

вання еволюційних змін у житті суспільства. Економічні явища Т. Веблен виводив із суспільної психології, інстинктів та навичок людей, а розвиток суспільства вбачав у здійсненні реформ на основі науково-технічних перетворень та зростаючої ролі інженерно-технічної інтелігенції.

Соціально-правовий інституціоналізм пов'язаний з іменем **Джона Роджерса Коммонса** (1862—1945). Серед основних праць ученого, що увійшли до скарбниці інституціональної теорії, слід зазначити «Розподіл багатства» (1893), «Правові основи капіталізму» (1924), «Інституціональна економіка. Її місце в політичній економії» (1934) та ін. Розглядаючи позаекономічні фактори суспільного розвитку, Дж. Р. Коммонс на перший план виводив аналіз правових норм та інститутів. Ідея правового регулювання соціальних відносин та можливості за будь-яких умов досягти компромісних рішень пронизує його *теорію угод*, дослідження етапів розвитку капіталізму, стосунків між працею та капіталом, великим і малим бізнесом.

Кон'юнктурно-статистичний, або емпіричний, напрям інституціоналізму очолював учень і послідовник Т. Веблена **Веслі Клер Мітчел** (1874—1948). На основі широкого статистичного матеріалу він вивчав проблеми циклічності та їхні соціальні наслідки, розкрив циклічні коливання як характерну рису капіталістичної економіки, за його висловлюванням, «грошової цивілізації». Учений обґрунтував визначальну роль грошового обігу та кредитно-фінансових інститутів у цій цивілізації, розробляв теорію державного регулювання, обстоював ідею необхідності соціального контролю за економікою, показав вплив на економічні процеси позаекономічних чинників (психологічних, ментальних, поведінкових тощо). Основні ідеї американського дослідника знайшли відображення в його працях: «Історія грінбеків» (1903), «Ділові цикли» (1913), «Лекції про типи економічної теорії» (1935) та ін. Починаючи з 1920 року В. К. Мітчел очолював Національне бюро економічних досліджень.

Таким чином, інституціоналізм не був цілісною економічною теорією. Проте всі три напрями, зазначені вище, були єдиними в критичному сприйнятті основних положень неокласичної школи, їх об'єднував так званий міждисциплінарний підхід — методологічний принцип, сутність якого полягає в синтезі економічної науки з іншими галузями суспільствознавства: соціологією, правом, психологією, історією, антропологією і т. д. Через усі концепції інституціоналізму проводиться також ідея створення дієвого механізму соціального контролю з

боку суспільства за економікою задля забезпечення її стабільності та керованого розвитку.

Інституціоналізм у своєму розвитку пройшов кілька етапів:

— I етап — 20—30 роки XX ст. — ранній інституціоналізм;

— II етап — 40—70 роки XX ст. — неoinституціоналізм та соціально-інституціональні технократичні концепції;

— III етап — з 80—90-х років XX ст. — до теперішнього часу — сучасний інституціоналізм, що поєднав неoinституціоналізм та нову інституціональну економічну теорію¹.

Наприкінці XX ст. інституціоналізм із суто американського явища перетворився на один із провідних напрямів світової економічної думки.

1.3. МЕТА І ЗАВДАННЯ КУРСУ «СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ»

Метою курсу «Сучасні економічні теорії» є ознайомлення студентів з основними проблемами сучасної економічної думки, її провідними напрямками й закономірностями розвитку; провідними представниками наукових течій і економічних шкіл; з'ясування причин зміни одних економічних теорій іншими; порівняльний та аксіологічний аналіз різних економічних теорій і течій; систематизація знань студентів щодо сутності та механізмів функціонування існуючих господарських систем з позицій основних напрямів та шкіл сучасної економічної теорії.

Завдання курсу:

— забезпечення фундаментальної економічної підготовки фахівців з урахуванням передових надбань сучасної світової теоретичної думки;

— опанування категоріально-понятійним апаратом та методологією досліджень різних напрямів і шкіл сучасної економічної теорії;

— розуміння спадкоємності, наступності економічних досліджень, тісного взаємозв'язку теоретичних концепцій минулого та сьогодення;

— формування уявлень про *основні й альтернативні* течії сучасної економічної думки, їх змістовне наповнення та критерії класифікації;

¹ Детальніший аналіз розвитку інституціонального напрямку економічної думки на II та III етапах викладено у відповідних розділах посібника.

— розуміння сутності позитивного й нормативного підходів в аналітичному апараті наукового пізнання різних шкіл сучасної економічної думки;

— аналіз творчого внеску окремих представників, шкіл і напрямів у сучасну економічну теорію;

— обґрунтування зв'язку сучасних концепцій з економічною політикою урядів відповідних країн;

— формування уявлень про перспективи розвитку сучасної економічної думки в цілому та її основних шкіл і напрямів.

Сучасна економічна думка, пропонуючи студентам для опанування глибокий пласт інтелектуальних здобутків світової та вітчизняної економічної науки, представлений новітніми концепціями, гіпотезами, спробами теоретичного осмислення перспектив суспільно-економічного розвитку, етичними установками й практичними рецептами щодо вдосконалення функціонування сучасного господарства, виконує важливі соціально-освітні функції.

Найсуттєвішими серед них є такі:

- **гносеологічна**, пов'язана з процесом наукового пізнання та узагальнення основних ідей, теоретичних концепцій та течій сучасної економічної думки;

- **методологічна**, метою якої є формування загальних принципів, законів, підходів, норм та аналітичного інструментарію, необхідного для осмислення сучасних економічних теорій;

- **онтологічна**, орієнтована на розуміння загальнонаукової картини світу, а також місця та поведінки людини в ньому;

- **праксеологічна**, спрямована на поєднання набутих теоретичних знань з раціональною людською діяльністю;

- **прогностична**, орієнтована на розробку наукових гіпотез щодо майбутнього розвитку господарської сфери суспільства та людської цивілізації загалом;

- **аксіологічна**, спрямована на формування системи цінностей (етичних, моральних, національно-культурних тощо) у процесі вивчення тем навчальної дисципліни;

- **світоглядна**, пов'язана з розумінням місця й ролі людини у світі, формуванням наукових світоглядних позицій та культури економічного мислення сучасного студента.

Усі вони працюють на *примноження наукових знань*, удосконалення економічних ідей та методів їхнього дослідження, на формування творчої особистості студента та його теоретичної підготовки до майбутньої фахової діяльності з позицій цілісного, системного сприйняття світових господарських процесів та їх відображення в сучасних економічних концепціях.

Основні терміни та поняття

Сучасна економічна думка, критерії визначення сучасної економічної теорії, об'єкт сучасної економічної теорії, предмет сучасної економічної теорії, економічна сфера постіндустріального суспільства, класична наука, некласична наука, постнекласична наука, теоретичні джерела сучасної економічної теорії, напрями розвитку сучасної економічної думки, марксизм, неокласика, кейнсіанство, інституціоналізм.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що є предметом навчальної дисципліни «Сучасні економічні теорії»?
2. Які критерії лежать в основі виокремлення сучасних економічних теорій як самостійної навчальної дисципліни в загальній еволюції світової економічної думки?
3. Назвіть основні течії економічної думки XIX — першої третини XX ст., які лягли в основу формування сучасної економічної теорії.
4. Охарактеризуйте теоретико-методологічний внесок класичної школи політичної економії в генезис сучасних економічних концепцій.
5. Розкрийте особливості системи економічних поглядів К. Маркса та їхній зв'язок із сучасністю.
6. Які засадничі ідеї А. Маршалла лягли в основу неокласичної парадигми економічного аналізу?
7. Розкрийте методологічні засади неокласичного напрямку економічної теорії.
8. Які основні методологічні принципи дослідження економічних процесів лягли в основу концепції Дж. М. Кейнса?
9. Чому, на думку Дж. М. Кейнса, заощадження не перетворюються автоматично на інвестиції?
10. Розкрийте специфіку генези інституціоналізму як напрямку економічної думки порівняно з іншими течіями світової економічної теорії.
11. Які основні етапи розвитку пройшов інституціоналізм?
12. Охарактеризуйте основні напрями та методологічні засади раннього інституціоналізму.
13. Які основні проблеми є предметом досліджень у теоретичних розробках представників сучасної економічної думки?
14. Розкрийте мету та основні завдання навчальної дисципліни «Сучасні економічні теорії».
15. Охарактеризуйте основні функції курсу «Сучасні економічні теорії».

Першоджерела

1. *Bell D.* The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. — New York, 1973.
2. *Маршалл А.* Принципы экономической науки: В 3 т. — М.: Прогресс, 1993.
3. *Шумпетер Й.* История экономического анализа: В 3 т. / Пер. с англ. — СПб., 2001.
4. *Кейнс Дж. М.* Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей: Реф.-дайджест / Уклад. Фещенко В. М. — К.: АУБ, 1999. — 189 с.

Навчально-методична та фахова література

5. *Блауг М.* Экономическая мысль в ретроспективе / Пер. с англ. — 4-е изд. — М.: Дело Лтд., 1994.
6. *Гайдай Т. В.* Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: Монографія. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — 296 с.
7. *Долан Э., Линдсей Д.* Рынок: микроэкономическая модель / Пер. с англ. В. Лукашевича и др.; Под общ. ред. Б. Лисовика и В. Лукашевича. — СПб., 1992. — 496 с.
8. *Клишова Е. В.* Становление современной экономической теории: Учеб. пособие. — Донецк: УкрНТЭК, 2001.
9. *Селигмен Б.* Основные течения современной экономической мысли: Пер. с англ. — М., 1968.
10. Современная экономическая мысль / Под ред. С. Вайнтрауба; пер. с англ. под ред. В. С. Афанасьева и Р. М. Энтова. — М.: Прогресс, 1981.
11. *Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінціцький В. М.* Методологія соціально-економічного пізнання: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2005.
12. *Сорвина Г. Н.* Экономическая мысль XX столетия: страницы истории: Лекции / Рос. Акад. упр. при Президенте РФ. — М.: РОССПЭН, 2000.
13. Панорама экономической мысли конца XX столетия : В 2 т. / Под ред. Д. Гринэуза, М. Блини, И. Стюарта: Пер. с англ. под ред. В. С. Автономова и С. А. Афонцева. — СПб.: Экономическая школа, 2002.
14. *Юхименко П. І.* Історія новітніх економічних учень (від Кейнса до наших днів). — Біла Церква: Мустанг, 2002.
15. *Тарушкин А. Б.* Институциональная экономика : Учеб. пособие. — СПб.: Питер, 2004.

16. Економічна енциклопедія: У 3 т. / Редкол.: С. В. Мочерний (Відп. ред.) та ін. — К.: Видавничий центр «Академія», 2000—2002.

17. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-ге вид. — К.: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1963.

18. Тарасевич В. М. Постнекласична наука та економічна теорія // Економіка України. — 2004. — № 2. — С. 59—65.

Тема 2

МЕТОДОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ Й СУЧАСНІ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

*Суспільствознавці більшою мірою,
ніж інші вчені потребують розуміння
методології, яку вони використовують.*

М. Фрідмен

2.1. Сучасні економічні теорії та методологія їх аналізу.

2.2. Структура методологічних досліджень. Методи сучасного економічного аналізу.

2.3. Цивілізаційна парадигма дослідження суспільних процесів як методологічна основа сучасної економічної теорії.

2.1. СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ЇХ АНАЛІЗУ

Багатовимірність, динамічний характер і широкий спектр сучасних економічних явищ і процесів вимагають адекватних методів їхнього дослідження. Світова економічна думка, використовуючи існуючий аналітичний інструментарій, вивчає та відповідним чином відображає зазначені процеси. Проте, виходячи із завдань навчальної дисципліни «Сучасні економічні теорії», метою останньої є *не просто відображення* проблем господарського розвитку країн Європейської цивілізації та опис «стану справ» в економічній науці взагалі. Не вичерпується зміст цієї дисципліни також характеристикою основних концепцій, шкіл і течій економічної думки та аналізом актуальних для сьогодення економічних проблем.

Важливим завданням названого курсу, як зазначалося в попередній темі, є *визначення перспектив розвитку* сучасної економічної думки. У реалізації цього завдання першочергова роль належить **методології** наукового дослідження, адже принципи й форми наукового пізнання, певні пріоритети в прийомах теоретичного аналізу суттєво впливають на вектор розвитку економічної науки в цілому, її змістовне наповнення, проблематику та акценти дослідження, на способи побудови теоретичних концепцій та тлумачення їхніх висновків. Актуальність і значущість методологічних проблем економічної теорії (порівняно з іншими суспільними науками) зумовлені тим, що ступінь абстрагування від реальної дійсності в ній є набагато вищим; відповідно теоретичні економічні моделі (наприклад, людини раціональної, що максимізує цільову функцію) можуть розвиватися до певної міри незалежно від процесів, що лягли в основу зазначених теоретичних моделей. Крім того, методологія активно впливає на формування наукового розуміння *предмета* вивчення, тобто сучасних економічних теорій.

Поняття методу, як відомо, походить від грецького *methodos* — шлях до чого-небудь, підхід, спосіб пізнання. Метод — це інструмент дослідження, що характеризує напрям і спосіб організації наукового пошуку. Наукова значущість та пізнавальна цінність його визначається тим науково-теоретичним потенціалом, який «працює» на систематизацію, узагальнення та прискорення знань, а також зв'язок останніх з господарською практикою. Виходячи з предмета дослідження, кожна наукова дисципліна формує власну систему аналітичного інструментарію, способів і підходів до вивчення економічних процесів, створюючи в такий спосіб методологію наукового дослідження.

У сучасній економічній літературі сформулювалося два підходи до визначення наукової **методології**: *традиційний*, вужчий за змістом, що виник у XVIII—XIX ст. у межах класичної науки, і *сучасний*, ширший і змістовніший, характерний переважно для дослідників останньої третини XX — початку XXI ст. [6, с. 15]. Відповідно до першого, методологія розглядалась як сукупність методів наукового пізнання. Таке бачення наукової методології характеризувало розробки багатьох поколінь філософів та економістів, трапляється воно й сьогодні, зокрема в довідковій економічній літературі, навчальних посібниках, наукових дослідженнях окремих учених [10, с. 42, 43]. Не заперечуючи існування у фаховій літературі зазначеного підходу до розуміння методології, на наш погляд, більш перспективним і науково значущим є друге,

ширше тлумачення сутності методології, притаманне сучасному, постнекласичному етапу розвитку економічної науки. Воно полягає в нових уявленнях щодо структури наукової методології, її змістовного наповнення та якісних характеристик (онтологічних, гносеологічних), зв'язку з реальними господарськими процесами тощо.

Початковим імпульсом до розширення та поглиблення новітніх уявлень щодо економічної методології вважається поява фундаментальної праці видатного історика та аналітика економічної науки **Марка Блауга** «Методологія економічної науки, чи як економісти пояснюють», що вийшла друком на початку 1980-х років і своїм виходом започаткувала нову хвилю світового фахового академічного інтересу до проблем сучасної економічної методології [6, с. 17]. Водночас з'явилася низка періодичних видань теоретико-методологічного спрямування, зокрема щорічник «Research in the History of Economic Thought and Methodology» (1983), журнали «Economics and Philosophy» (1985), «Journal of Economic Methodology» (1994), довідник «Handbook of Economic Methodology» (1998) та інші, що стали свідченням зростаючої зацікавленості наукової спільноти проблемами методології економічної науки.

До активізації досліджень у цій галузі впродовж 70-80-х років ХХ ст. істотно спричинилася також криза методів державного регулювання економіки, яка призвела до кризи «великого неокласичного синтезу» та необхідності пошуку нової парадигми наукових досліджень, а отже, — активнішої розробки проблем в альтернативних мейнстріму напрямках світової економічної думки та нових методологічних підходів до їхнього вивчення. На цій хвилі в науковій літературі сформувалися *три альтернативних концепції методу*:

- системного моделювання інституціоналістів (Д. Фасфелд, Р. Харрісон, Ч. Уілбер та ін.) та використання принципу *холізму*;
- радикального раціоналізму (Е. Нелл, М. Холліс);
- методологічного плюралізму (Дж. Робінсон, Д. МакКлюські, Б. Колдуелл), коли всі застосовувані методи розглядаються як рівноправні.

На процес актуалізації методологічних досліджень в останньому десятиріччі ХХ ст., відомий як «**методологічний бум 1990-х**», звернуло увагу багато фахівців: філософів, істориків науки, економістів (Р. Хайлбронер, І. Стюарт, Ш. Доу, К. Хувер, Р. Бекхауз). Наголошував на відродженні методологічної активності й М. Блауг у вищезазначеній праці. Причому, якщо в пе-

редмові до першого її видання (1980) він зауважував «зростання зацікавленості до методологічних проблем серед професійних економістів», то в передмові до другого видання (1992), тобто трохи більше, ніж через десять років, учений пише вже про «зливу нової літератури», акцентуючи увагу на дослідженнях Л. Боланда, С. Гордона, А. Ейхнера, А. Коутса, Б. Колдуелла, Д. Мак-Клоськи та інших західних економістів [5, с. 38, 17].

У «Методології економічної науки...» М. Блауг розглядає методологію в широкому контексті, як «філософію науки у її застосуванні до економіки», наголошуючи, що поряд з методами аналізу поняття методології має включати вивчення концепцій, теорій та основних принципів міркування, прийнятих у тій чи іншій науці, зв'язок між теоретичними концепціями та обґрунтованими висновками про реальний світ. Відомий учений наголошує також, що в методології поєднуються **позитивне й нормативне знання**. Вона «одночасно є описовою («ось що *роблять* більшість економістів») і приписуючою дисципліною («ось що економісти *мають робити*, щоб просунути свою науку вперед»)» [5, с. 35, 18].

На хвилі трансформаційних процесів 90-х років ХХ — початку ХХІ ст. посилюється інтерес до проблем економічної методології та більш глибокого її розуміння й у пострадянських країнах. Із сучасною інтерпретацією змісту методології економічної науки виступили російські та українські дослідники В. Автономов, О. Ананьїн, Н. Макашева, А. Московський, О. Худокормов, а також А. Гальчинський, Т. Гайдай, А. Гриценко, Ю. Зайцев, П. Леоненко, І. Малий, Л. Мельник, Ю. Пахомов, Ю. Павленко, С. Степаненко, В. Тарасевич, А. Чухно та ін.

Усі вони надають перевагу ширшому й змістовнішому значенню терміна **«методологія»**, розуміючи під останньою *систему принципів і способів організації процесу наукового пізнання, сукупність дослідницьких прийомів та методів, за допомогою яких здобуваються нові та упорядковуються раніше набуті знання*. Методологія кожної науки, на думку українського економіста С. Степаненка, включає такі складові:

- загальнонаукові підходи, якими керується людство на певному етапі свого історичного розвитку і які відображаються в панівній науковій парадигмі;
- фундаментальні теоретичні положення цієї науки, що використовуються в процесі пізнання як опорні точки й сприймаються як аксіоми;
- основні напрями наукового аналізу, зокрема виокремлення наукового об'єкта та предмета;

- методи пізнання, що відповідають особливостям наукового об'єкта;

- критерії встановлення рівня науковості здобутих знань [7, с. 11].

Подібне до вищенаведеного сучасне тлумачення сутності економічної методології знаходимо в українського дослідника В. Тарасевича, який до вже зазначених складових додає такі аспекти:

- неекономічний контекст економічної науки, у тому числі мета наукових (філософські, етичні, ідеологічні) уявлень про економічну діяльність, а також світоглядні принципи й ціннісні настанови;

- співвідношення та взаємодія теоретичного та емпіричного знання, а також різних теорій, концепцій, гіпотез однієї наукової дисципліни та різних наукових дисциплін; закони, закономірності й домінуючі тенденції зародження й еволюції наукових теорій;

- категоріальний апарат, мова й термінологія науки;

- «технологія», алгоритм наукової роботи, творча лабораторія провідних учених та ін. [16, с. 89, 90].

Відмічаючи активізацію та суттєве розширення спектра проблем сучасної методології наукового пізнання, у тому числі й за рахунок нетрадиційних проблем (ідеологія, етичні та аксіологічні принципи наукового пізнання, наукова риторика, вербальні символи теорії як фактори наукової аргументації тощо), українська дослідниця Т. Гайдай наголошує на багатоаспектності існуючого змістовного наповнення сучасної наукової економічної методології та аргументує необхідність виокремлення кількох *рівнів його реалізації*, серед яких:

- 1) філософсько-метафізичний чи метатеоретичний рівень;

- 2) загальноприйняті методологічні стандарти фахової науково-дослідної діяльності;

- 3) визначення об'єкта й предмета економічного дослідження;

- 4) визначення вихідних передумов та обмежень теоретичного аналізу економічних відносин, процесів, явищ тощо;

- 5) аналітично-прикладний аспект наукового дослідження (методи дослідження, аналітичний інструментарій, категоріальний апарат);

- 6) методологічні аспекти розробки позитивної та нормативної економічної теорії;

- 7) методологічні підходи до розробки критеріїв істинності теорії, науковості та достовірності отриманих теоретичних результатів, ступінь їх відповідності соціально-економічній практиці [6, с. 20, 21].

Таким чином, сучасне розширене тлумачення багаторівневої концепції методологічного знання охоплює принципи, методи, підходи, рівні та прийоми дослідження, утворюючи складну систему класифікації методів суспільно-економічного аналізу, що передбачає вертикальне ієрархічне підпорядкування та горизонтальні взаємозв'язки.

Характеризуючи зазначену систему класифікації, українські дослідники В. Арутюнов, В. Мішин та В. Свінціцький, з посиланням на погляди фахівців у галузі методології (С. Мочерного, В. Кохановського, Є. Борисова, Г. Журавльової та ін.), для пізнання соціально-економічних процесів **за рівнями дослідження** виокремлюють *загальні (філософські), загальнонаукові, спеціальнонаукові; дисциплінарні та міждисциплінарні* методи аналізу. Серед методів дослідження в **горизонтальному зрізі** вони називають суб'єктивно-ідеалістичний, неопозитивістсько-емпіричний, раціоналістичний і діалектико-матеріалістичний [4, с. 134].

Застосування філософських, загальнонаукових методів аналізу характерне для будь-якого наукового дослідження. Їхнє значення полягає в тому, що вони, як зауважує В. Тарасевич, проводять чітку межу між наукою та ненаукою. Загальнонаукові методи відіграють вирішальну роль у визначенні долі дослідження, оскільки окреслюють його загальний напрям, принципові підходи до об'єкта, алгоритм, послідовність дій науковця, головні передумови світоглядної оцінки отриманих результатів.

Специфічні або спеціальнонаукові методи дослідження використовують у межах однієї або кількох наукових дисциплін, як правило, для аналізу більш конкретніших питань та завдань. Історія науки свідчить про реальну можливість набуття окремими специфічними методами статусу загальнонаукових (наприклад, системний метод). На думку вченого, не можна виключати й зворотного процесу — трансформацію загальнонаукових методів у специфічні [16, с. 90].

У процесі осмислення господарських проблем сучасного суспільства кожен економіст, орієнтуючись на предмет вивчення, дослідницькі цілі та використовуючи відповідний арсенал засобів науково-теоретичного пізнання, дає власне відображення проблем, що досліджуються. При цьому ключовою проблемою методології сучасної економічної науки, на думку С. Степаненка, є формування таких наукових принципів і підходів до досліджень, що забезпечують побудову логічної, внутрішньо несуперечливої системи взаємопов'язаних економічних знань, які адекватно відображають усі аспекти економічних процесів [14, с. 6].

Аналітичний апарат економічної науки, що звикла розглядати суспільство й людину лише як *економічні сутності*, сьогодні є явно не достатнім для вирішення вищезазначених проблем. До вивчення багатогранного економічного життя необхідно залучати різні форми соціального й культурного досвіду, напрацювання суміжних наукових дисциплін, результати загальнофілософського процесу пізнання закономірностей розвитку суспільства й науки в цілому.

Щодо останніх, то йдеться про кардинальні зміни в інших галузях знання, особливо в галузі історії та філософії науки, про формування низки *теоретичних моделей розвитку науки* та їхній вплив на стан сучасних економіко-теоретичних досліджень, зокрема предметно-методологічний контекст, аксіологічні орієнтири тощо.

Ці зміни значною мірою були пов'язані з науковими відкриттями переважно другої половини ХХ ст. у сфері філософії та методології досліджень, зробленими вченими світового рівня: французьким дослідником П'єром Дюгемом (**кумулятивна модель**), американським істориком науки і філософом Томасом Куном (**модель наукових революцій**), англійським математиком і філософом Імре Лакатошем (**модель конкуруючих науково-дослідних програм**), англійським філософом Карлом Поппером (**«фальсифікаційна» модель**), Р. К. Мертонем (**модель множинності наукових відкриттів**), Б. Колдуеллом, У. Боулэндом та П. Фейєрабендом (**модель «методологічного плюралізму»**), Д. Мак-Клоськи (**модель «риторики економіки»**), французькими вченими Ш. Жидом і Ш. Рістом (**модель циклічного розвитку**) та ін.

Запропоновані дослідниками моделі розвитку науки, особливо наукових революцій, конкуруючих програм досліджень та «фальсифікацій», гострі дискусії вчених щодо переваг і недоліків кожної моделі помітно стимулювали вивчення історії науки взагалі та економічної теорії зокрема, її сучасного стану, проблем методології та ролі останньої в науковому аналізі.

У межах зазначених моделей виникла можливість по-новому простежити еволюцію світової економічної думки, виокремивши в ній, за висловлюванням **Томаса Семюеля Куна** (1922—1995), стани «нормальної науки» «анормального стану», «кризи» та «наукової революції» [1, с. 21—25]; з нових методологічних позицій оцінити причини, сутність і наслідки наукових революцій в економічній теорії, зокрема маржинальної, кейнсіанської, монетаристської; проаналізувати окремі поворотні етапи в розвитку економічної теорії (методологічні дискусії останньої третини ХІХ ст., зародження інституціоналізму на початку ХХ ст., криза

«великого неокласичного синтезу» та активізація альтернативних «мейнстріму» течій у 80-х роках ХХ ст., методологічний бум 1990-х років та ін.).

Заслугою Т. Куна стала розробка нової концепції розвитку науки та її методології, всебічне обґрунтування в праці «Структура наукових революцій» (1962) поняття «парадигма» (уперше застосоване представником позитивізму Г.Бергманом) як структуроутворюючого елемента будь-якої галузі науки та ознаки зрілості наукового знання. Під парадигмою Т. Кун розумів сукупність теоретико-методологічних підходів і настанов, наукових результатів, що ґрунтуються на спільних світоглядних, гносеологічних та онтологічних засадах і сприймаються науковим співтовариством. Саме вони забезпечують існування наукової теорії. Парадигма, — зауважує вчений, — це «визнані усіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають науковій спільноті модель постановки проблем та їх розв'язання» [1, с. 17].

У своєму розвитку вона (парадигма) проходить кілька етапів: від *гіпотези* до формування *моделі*, потім — наукової *теорії*, і насамкінець — *парадигми*. Тобто останній етап — це етап зрілості в розвитку наукового знання. Виходячи із зазначених характеристик парадигми та враховуючи специфіку предмета дослідження, можна виокремити та проаналізувати складові парадигми будь-якої науки, у тому числі й економічної. Щодо *елементів останньої*, то в сучасній фаховій літературі до них зараховують такі [6, с. 48; 10, с. 368; 14, с. 34]:

- метатеоретичну єдність, що ґрунтується на спільних світоглядних (філософських, етичних та ін.) позиціях учених, спільних онтологічних і гносеологічних установах;
- об'єкт (у тому числі предмет) дослідження;
- методологію пізнання цього об'єкта;
- наявність спільної системи, канонів наукового мислення, правил і стандартів наукової практики;
- отриману на основі комплексного використання методології дослідження об'єкта цілісну сукупність знань у формі субординованої системи економічних законів і категорій;
- найзагальніші світоглядні цінності, ідеали й переконання, яких дотримуються економісти окремого напрямку (а в його межах — певних шкіл і течій) упродовж певного часу;
- структуру теоретичного інструментарію;
- оцінку можливості й критерії розв'язання наукової проблеми та ін.

Від обґрунтованості парадигми та її сприйняття науковим співтовариством значною мірою залежать глибина наукових досліджень та рівень аргументованості висновків, їхній зв'язок з економічною політикою, достовірність теоретичних прогнозів щодо подальшого розвитку господарських процесів тощо.

З огляду на вищезазначене першою парадигмою економічної науки дослідники цілком правильно вважають класичну політичну економію як цілісну наукову систему, що увібрала в себе найважливіші елементи парадигми, як їх розумів Т. Кун. У сучасних умовах, на відміну від попередніх етапів розвитку економічної теорії, не йдеться про *однопарадигмальну модель* розвитку економічної науки. Світова економічна думка сьогодення представлена множиною науково-теоретичних напрямів, течій, шкіл і теорій, що суттєво відрізняються предметом, методологією дослідження, аналітичним інструментарієм тощо. Зазначені структурні теоретичні утворення формують власні парадигми, звідки випливає висновок про *багатопарадигмальний характер розвитку сучасної економічної науки*, про співіснування та різні форми взаємодії (взаємовпливу) різних парадигм, про можливість та необхідність позитивного синтезу економічних парадигм.

Відмовившись від кумулятивної моделі **П. Дюгема**, відповідно до якої *розвиток науки розглядався як поступовий процес нагромадження наукових фактів, методів і теорій, а під час переходу до нової концепції описова частина попередньої майже повністю входила до нової теорії*, сучасні дослідники завдяки науковим розробкам Т. Куна, І. Лакатоша, К. Поппера змогли представити еволюцію економічної теорії як гетерогенний, динамічний процес розвитку економічного знання, в основі якого лежить методологічний плюралізм, глибоко обґрунтований Б. Колдуеллом.

З позицій методологічного плюралізму, зауважує відомий російський дослідник В. Автономов, не вимагається, щоб усі теорії будувалися за єдиною схемою й ґрунтувалися на вузькому наборі вихідних передумов, які стосуються базисних елементів; визнається, що різноманітність явищ господарського життя передбачає множинність способів їх опису, менш жорсткі вимоги висуваються й до вихідних передумов. Щодо останніх, то необхідно, щоб вони відповідали специфіці проблем, які розглядаються, і узгоджувалися між собою [8, с. 748].

Методологічний плюралізм став вихідною умовою формування моделі конкуруючих науково-дослідних програм **Імре Лакатоша** (1922—1974), що знайшла відображення в працях ученого

«Фальсифікація та методологія науково-дослідних програм» (1968), «Історія науки та її раціональні реконструкції» (1970), «Методологія науково-дослідних програм» (1978). Зростання та розвиток наукового знання вчений розглядав як зміну пов'язаних між собою конкуруючих програм досліджень, що функціонують як його основні структурні одиниці. Науково-дослідна програма, за І. Лакатошем, містить такі складові:

- *жорстке ядро* (незаперечні, сутнісні, характерні для всіх теорій дослідної програми твердження, настанови, наукові припущення та методологічні принципи, що є основою даної програми, зберігаються без змін у всіх теоріях і не підлягають спростуванню);

- *захисна оболонка* (пояс), представлена низкою допоміжних суджень, гіпотез, які захищають ядро від фальсифікацій, але при цьому самі піддаються перевірці й під впливом наукової критики видозмінюються та розвиваються;

- *позитивна та негативна евристика* — правила, які сприяють науковій розробці програми, стимулюючи появу допоміжних гіпотез, що розширюють її теоретичний та емпіричний зміст (*позитивна евристика*), а також окреслюють шляхи дослідження, яких у пошуку істини слід уникати (*негативна евристика*).

Аналізуючи конкуруючі програми досліджень, І. Лакатош вважає кращою ту з них, яка не тільки пояснює всі факти, передбачені іншою науково-дослідною програмою, але й додатково робить деякі прогнози, частина яких доводиться емпірично. Програми при цьому класифікувалися як *прогресивні* (тобто спроможні забезпечувати приріст наукових знань) та *деградуючі* (що не додають емпіричних даних, не створюють допоміжних гіпотез тощо).

У зміні конкуруючих дослідних програм учений убачав *внутрішню історію науки*, прогрес наукових знань, ілюструючи свій висновок на прикладі переходу фізиків від теорії гравітації І. Ньютона до ейнштейнівської науково-дослідної програми, яка розглядала теорію І. Ньютона як конкретний випадок. При цьому, виходячи з консерватизму розвитку наукового знання, І. Лакатош уважав за можливе співіснування кількох конкуруючих програм і пропагував терпимість і толерантність наукової спільноти у їх сприйнятті. Ця позиція вченого була високо оцінена М. Блаугом [5, с. 82—89]. Ідея плюралізму науково-дослідних програм, а також висновок І. Лакатоша щодо еволюції та можливості співіснування альтернативних програм мають важливе значення для розуміння сучасного стану, тенденцій і перспектив розвитку теоретичної думки.

Плюралістичний характер певного підходу полягає не в одночасному застосуванні суттєво різних типів аналізу, а в готовності переходити від одного типу інтерпретації до іншого. Пояснення такого методологічного еклектизму лежить ...в обмеженості будь-яких пояснень або причинно-наслідкових зв'язків.

В. Леонтьєв

У сучасній науковій літературі вважається, що модель І. Лакатоша — одне з найвидатніших досягнень у галузі філософії та методології наукового пізнання ХХ ст. — перебуває між уже згадуваною моделлю Т. Куна та *фальсифікаційною моделлю Карла Р. Поппера* (1902—1994) [9, с. 22]. Останній у працях «Злиденність історизму» (1957), «Об'єктивне знання. Епістемологічна еволюційна теорія» (1972) та інших стверджував, що розвиток науки є циклічним процесом висунення гіпотез та їх спростування в ході емпіричних перевірок, представляючи складові цього ланцюжка таким чином:

$P(1) - TT - UP - P(2)$,

де $P(1)$ — постановка певної проблеми, TT — тимчасова теорія, UP — усунення помилок, $P(2)$ — постановка нової проблеми.

Тобто в основу своєї моделі вчений поклав не принцип *верифікації* (підтвердження, перевірки), а принцип *фальсифікації* (спростування), вважаючи його більш ефективним у розвитку наукових знань.

Проти моделі К. Поппера дослідники висунули два суттєвих аргументи. По-перше, зазначається, що реальний процес розвитку науки навіть у галузі природничих наук, не говорячи вже про економічні, які мають значну специфіку, ніколи не був таким раціональним процесом. Відмова від фальсифікованих теорій настає лише в разі створення досконалішої нової теорії. По-друге, висунення гіпотез і спростування їх — один з методів наукового прогресу. Розвиток науки супроводжується не тільки спростуванням помилкових гіпотез, але й доведенням правильних і тим самим ліквідацією їхнього гіпотетичного характеру, доповненням основного змісту науки [9, с. 19].

Близькою до моделі К. Поппера (щодо циклічності розвитку наукових знань) є *модель циклічного розвитку французьких дослідників Ш. Жиди і Ш. Ріста*. Відповідно до їхніх поглядів, провідна концепція, поступаючись місцем під тиском нових ідей, за певних обставин може повернутися в модифікованій формі, на новому етапі господарського розвитку.

У фаховій економічній літературі аналізується також модель **Пола Карла Фейєрабенда** (1924—1994) як радикальний варіант концепції К. Поппера. У працях «Проти методологічного примусу. Нарис анархістської теорії пізнання» (1975), «Наука у вільному суспільстві» (1978), «Проблеми емпіризму. Філософські нотатки» (1981) автор від методологічного плюралізму прийшов до методологічного *анархізму*, який вважає незамінним для епістемології та філософії науки. Звідси розвиток наукового знання вчений розглядає як необмежене збільшення конкуруючих теорій, взаємна критика яких стимулює науковий пошук і появу нових знань.

Таким чином, в останній третині XX — на початку XXI ст. активно розвивається та утверджується плюралізм методів економічного дослідження, який визнає неспроможність визначення найбільш надійних способів побудови теорії, неможливість розробки єдиного об'єктивного критерію оцінки теорій та остаточного вибору між ними. Як наслідок, припускається паралельне (одночасне) існування неспівставних концепцій. Реальним проявом цього процесу стало співіснування різних теорій, що мають однакову назву, проте суттєво відрізняються за змістом та методологічними засадами. Серед них: неокласична й кейнсіанська теорії *економічного зростання*, монетаристська й кейнсіанська *теорії грошей*, неінституціональний та неоконсервативний підходи до висвітлення проблеми *власності*, неокласичне та неомарксистське тлумачення сутності *ціни* і т. д.

Сьогодні існує також розбіжність методів економічного аналізу *в цілому*, як у межах основних напрямів економічної теорії (неокласика, сучасне кейнсіанство, сучасний інституціоналізм), так і в межах альтернативних течій сучасної економічної думки (ліворадикальна політична економія, фізична економія, теорії сучасної соціал-демократії та неомарксизму тощо). За таких умов вибір парадигм та пріоритет тих чи інших сучасних концепцій припускає певну частку суб'єктивізму з боку дослідника.

З метою об'єктивнішого відображення проблем господарської практики та розробки ефективної економічної політики *економічна методологія*, за висловлюванням російського вченого О. Ааньїна, як нова сфера наукової діяльності та нова субдисципліна економічної науки має зосередити увагу на проблемах зближення власне наукового знання й метафізики (філософського знання), питаннях змісту наукового знання та соціального контексту науки, ширшого використання інструментарію філософії науки [20, с. 26—29]. Взаємодія філософії економічної науки з методологією останньої має позитивний потенціал та перспективи розвитку,

які можуть проявитися в спільній розробці актуальних ідей, можливості глибшого дослідження господарських проблем сьогодення, у розширенні інструментарію дослідження, взаємній конструктивній критиці тощо.

Узагальнюючи аналіз впливу теоретичних моделей розвитку науки на методологічні засади та стан сучасної економічної теорії, слід зазначити його найважливіший результат — *формування нової методологічної традиції в сучасній економічній теорії*, що проявилось в:

- ширшому тлумаченні поняття «методологія» та суттєвому розширенні предметного поля економічної методології, до якого увійшли не лише методологічні, але й філософські проблеми економічної науки (епістемологічні, онтологічні тощо);

- перетворенні методології з переважно *нормативної* (тобто такої, що приписує, які дослідження є дійсно науковими, які методи можуть уважатися надійними, а результати — достовірними) у переважно *позитивну*, що намагається усвідомити та відобразити структуру існуючого економічного знання й тенденції його розвитку;

- визнанні *багатопарадигмального* характеру розвитку сучасної економічної думки й відмові від пошуку єдино правильної концепції та однозначно виписаних способів її побудови;

- прийнятті науковою спільнотою принципів методологічного плюралізму в економічних дослідженнях, розумінні обмеженості наукових знань та різноспрямованості векторів наукового пошуку;

- використанні прогресивних методів економічних досліджень (системно-синергетичного, структурно-функціонального, парадигмально-категоріального, історико-генетичного, моделювання, компаративістики тощо).

Зазначені трансформації в галузі економічної методології відобразили масштабні тенденції, що визначили стан розвитку не лише світової економічної теорії в останній чверті XX — на початку XXI ст., але й інтелектуальні здобутки в цілому, характерні для індустріально розвинутих країн досліджуваного періоду.

2.2. СТРУКТУРА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. МЕТОДИ СУЧАСНОГО ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

В основу методологічних підходів при викладі матеріалу даного навчального курсу покладено *системний принцип*, на основі якого здійснено спробу представити сучасну економічну

думку як складну багатовимірну *систему*, у процесі вивчення якої виокремлюються *підсистеми* різних рівнів аналізу (зокрема напрями сучасної економічної теорії, течії, школи, концепції) та окремі елементи системи (конкретні проблеми дослідження: безробіття, інфляція, попит, ціноутворення, заробітна плата тощо). При цьому, спираючись на інструментарій системного аналізу, ставилося завдання відобразити *загальне в особливому*, а не розкривати *особливе саме по собі* (наприклад, зміст окремих теорій), у відриві від цілого та закономірностей його становлення й розвитку. У свою чергу відображення *взаємодії* складових системи дало можливість продемонструвати розвиток сучасної теоретичної думки як цілісного утворення, що вивчає реальні економічні проблеми та пропонує на основі проведеного аналізу шляхи їх розв'язання.

Як відомо, системний метод, що належить до теоретичних методів пізнання, передбачає:

- розгляд об'єкта діяльності (теоретичної і практичної) як системи, тобто як відокремленої множини елементів, що взаємодіють;
- визначення складу, структури та організації елементів і частин системи, з'ясування провідних взаємодій між ними;
- виявлення зовнішніх зв'язків системи, виокремлення серед них головних;
- визначення функції системи та її ролі серед інших систем;
- аналіз структури і функцій системи;
- виявлення на цій основі закономірностей і тенденцій розвитку системи [4, с. 67].

У такому розумінні системний метод є тим підґрунтям, на якому можливе глибоке й змістовне вивчення сучасної економічної думки. Аргументація на користь застосування зазначеного підходу у висвітленні суперечливого розвитку світової економічної теорії полягає в наступному.

По-перше, економіка постіндустріального суспільства як *об'єкт* дисципліни «Сучасні економічні теорії» *являє собою певну цілісність*, якій притаманний взаємозв'язок компонентів, що входять до її складу. При цьому цілісність визначається не тільки сукупністю відносно самостійних елементів (наприклад, суб'єктів господарської діяльності), але й наявністю *системи взаємозв'язків* між ними та *загальної (головної) мети*, що є системоутворюючим чинником. Цілісність як загальносистемна риса виявляється також у наявності *емерджентних (інтегративних) властивостей системи*, коли остання має якості й характеристики

ки, відсутні в її окремих елементах. Ця властивість, на думку дослідників (Л. фон Берталанфі, І. Блауберг, М. Реймерс, Е. Юдін, Л. Мельник, С. Степаненко та ін.), притаманна як природним, так і соціально-економічним системам.

Системний підхід реалізується також через вивчення внутрішніх структурно-функціональних, ієрархічних, прямих і зворотних зв'язків та зв'язків із зовнішнім середовищем. Саме їх пізнання в економічній теорії дає змогу з'ясувати природу багатьох економічних процесів і явищ та сформулювати практичні рекомендації.

По-друге, сучасна економічна теорія попри суперечливість, багатоваріантність та різновекторність наукових досліджень відчуває взаємовплив наукових течій та концепцій одна на одну, зближення підходів у вивченні господарських процесів (наприклад, методологічних засад нового кейнсіанства та монетаризму), міждисциплінарний синтез поєднує в єдине ціле теорії й методи різних дисциплін з метою отримання нового знання і т. д. Такі трансформації, безумовно, розширюють пізнавальні можливості сучасної економічної думки та її зв'язок з практикою, роблять реалістичнішими прогностичні висновки.

Проте, незважаючи на ці позитивні здобутки економіко-теоретичних досліджень останніх років, у науковій літературі трапляється цілком справедливий й аргументований критичний зауваження на адресу сучасної економічної теорії щодо фрагментарності досліджень, відсутності єдиного методологічного фундаменту аналізу, плутанини у визначенні окремих понять і термінів, нездатності передбачити світову фінансово-економічну кризу 2008—2010 років тощо [21, с. 102]. Вирішення цих важливих проблем економічної науки можливе, на нашу думку, лише на методологічних засадах системного аналізу.

Важливим у методології сучасних наукових досліджень стає *синергетичний підхід*, розроблений у працях Б. Білоусова, П. Валері, А. Вайтхеда, Г. Хакена, І. Пригожина, І. Стенгерс та інших учених. В економічну науку він прийшов на зміну універсальним поглядам щодо світосприйняття, характерним переважно для представників *mainstream*, відкривши можливості багатоаспектного висвітлення економічної еволюції, визнання спонтанності та ймовірного характеру розвитку економічних процесів, важливого значення випадкового чинника в самоорганізації соціально-економічної системи тощо.

Синергетика стала новим світобаченням, що вивчає механізми глобальної еволюції систем, ієрархічної організації світу, феномен самоорганізації й саморозвитку, нелінійності й нерівнова-

жності систем будь-якої природи: фізичної, хімічної, економічної, соціальної. Це наука, що аналізує загальні закономірності становлення та руйнування впорядкованих структур складних систем та нестабільність як основну характеристику процесів їх еволюції. І хоча в економічних дослідженнях синергетичний метод використовується зовсім недавно¹, сам термін «синергія» (що означає спільний колективний вплив) виник у глибокій давнині. Саме так у розвинених цивілізаціях Риму та Греції називалася кооперативна дія на організм людини лікувальних речовин [11, с. 8].

Разом із системним підходом синергетика істотно вплинула на формування нової перспективної методології економічних досліджень. Тому в науковій літературі, з огляду на взаємне доповнення в дослідженнях і близькість наукових підходів, системний та синергетичний методи часто об'єднують, називаючи *системно-синергетичним методом* аналізу.

Системно-синергетичний підхід в економічних дослідженнях:

- виходить з позицій цілісності досліджуваного предмета;
- акцентує увагу на процесах нестійкості та нестабільності економічних систем;
- визнає нелінійний характер соціально-економічної еволюції;
- припускає можливість спонтанних процесів в економічній системі, порушення рівноважної динаміки та виникнення кризових ситуацій (точок біфуркації), коли існує проблема вибору, а подальша еволюція є невизначеним, стохастичним процесом;
- аналізує різноспрямованість внутрішніх і зовнішніх чинників, які можуть суттєво вплинути на вектор та динаміку розвитку економічної системи;
- визнає можливість отримання однакового економічного ефекту під впливом різних, а іноді — кардинально протилежних, факторів.

Конкретизацією системно-синергетичного методу дослідження в сучасній економічній теорії можна вважати *системно-структурний (системно-функціональний) метод дослідження*², відповідно до якого світова економічна думка розглядається як

¹ У сучасному науковому сенсі його використовують, починаючи з 1973 р. завдяки доповіді Германа Хакена на Першій науковій синергетичній конференції, на якій учений розглянув **синергетику** як теорію самоорганізації в системах різної природи (біологічних, соціальних тощо), коли під дією різних явищ та процесів у системи як цілого з'являються властивості, якими не володіє жодна з частин.

² Висновок авторки про взаємодію названих методів ґрунтується на відомому визначенні системи, згідно з яким система повинна мати такі ознаки: цілісність; існування двох і більше типів зв'язку (просторовий, функціональний, генетичний тощо); *структуру (організацію)*; наявність рівнів та їх ієрархії, а також управління, мети, процесів самоорганізації та розвитку.

цілісна теоретична система з існуванням широкої мережі взаємозв'язків *структурного й функціонального характеру*, за допомогою яких відбувається взаємодія підсистем, рівнів, елементів теоретичного аналізу, перевіряється їх відповідність основним засадам наукової парадигми, що лежить в основі теоретичної системи, та ефективність пропозицій щодо вдосконалення господарських процесів. Структура під впливом функції багато в чому визначає властивості системи, у тому числі й загальносистемні властивості цілісності, ієрархічності та інтегративності (емерджентності). Вона також відіграє важливу роль у функціонуванні системи, забезпечуючи відносну її стійкість та сприяючи збереженню якісної визначеності системи.

Історико-генетичний метод передбачає можливість вивчення теоретичних витоків сучасних економічних концепцій та методологічних засад їх аналізу, усвідомлення спадкоємності (наступності) теоретико-економічного знання та його зв'язку з економічною політикою та господарською практикою. За відомим висловом М. Блауга, сучасну теорію можна зрозуміти лише розглядаючи її як спадок минулого (цієї позиції дотримувалися також Й. Шумпетер, Т. Негіші, Д. МакКлоськи та ін.). У такому контексті історико-генетичний метод виступає тим інструментом, що дає змогу розкрити зв'язок сучасних теорій з історією економічної думки; виявити й оцінити концептуальний зміст економічних учень минулого в теоретичних здобутках сучасності. Зазначений метод, відображаючи пізнавально-гносеологічні аспекти економічних учень, дозволяє дослідити процес формування сучасних *теоретичних систем економічних знань* (неоконсервативної, неоінституціональної, неоліберальної, сучасного кейнсіанства тощо) та окремих, відносно самостійних концепцій; розкрити їхній внесок у розвиток наукового аналізу економічної дійсності сьогодення.

Одним із засобів пізнання соціально-економічних процесів є використання *математичних методів* в економічних дослідженнях на основі поєднання якісного й кількісного аналізу. Започатковані представниками маржиналізму в останній третині XIX ст. економіко-математичні методи сьогодні широко використовують різні школи економічної думки (неокейнсіанська, монетаристська, неоліберальна та ін.).

Необхідність упровадження прийомів математичного аналізу була зумовлена розвитком об'єкта дослідження — господарської системи. Повторюваність економічних процесів, необхідність виявлення тенденцій їхнього розвитку, суттєве зростання обсягів та урізноманітнення суспільного виробництва, прогнозні цілі спри-

чинили широке використання математичних прийомів: алгебраїчний аналіз, інтегральне й диференціальне числення; системи рівнянь, функціональні дослідження, матричний аналіз, графіки, абстрактні математичні моделі тощо.

Історично перша модель відтворення суспільного продукту Ф. Кене, відома як «Економічна таблиця» (1758), продемонструвала значні можливості математики у відображенні кількісних залежностей соціально-економічних процесів. Пізніше математичні моделі були використані К. Марксом у «Капіталі». Загалом К. Маркс широко використовував математичний опис економічних залежностей. Теорію вартості, яка характеризує численні та різноманітні властивості товару, модель розширеного відтворення, що відображає найважливіші особливості виробництва, учений описав мовою математики. Пізніше в розробках засновників математичної школи політичної економії В. Джевонса і Л. Вальраса абстрактні математичні моделі отримали широке застосування, ставши основою процесу поступової математизації економічної науки.

Сьогодні *математичне моделювання* — важлива складова досліджень економістів багатьох напрямів і течій, що ґрунтується на обробці значних масивів інформації, емпіричному тестуванні теоретичних гіпотез, використанні комп'ютерної техніки тощо. Так, наприклад, на основі новітніх методів аналізу представники сучасного інституціоналізму Д. Норт і Р.-В. Фогель створили *гіпотетичні дедуктивні контрфактичні моделі для пояснення минулого*, започаткувавши нову галузь наукових досліджень — так звану «нову економічну історію», за що були удостоєні Нобелівської нагороди. Останнім часом отримало розвиток також *глобальне моделювання*, метою якого є створення за допомогою комп'ютерної техніки моделей розв'язання глобальних проблем людства.

Тобто, математичне моделювання в галузі історико-економічних, економіко-теоретичних, а також суспільних наук загалом, дозволяє вирішувати важливі *комплексні проблеми*. Це стає можливим завдяки органічному поєднанню різних методів дослідження, участі фахівців різних галузей знання (філософів, економістів, істориків, соціологів, юристів, етнографів, археологів) та застосуванню специфічних для кожної із цих галузей знань джерел, підпорядкуванню досліджень єдиній меті та освоєнню суміжних сфер знання. Математична модель будь-якого процесу — це насамперед спільна творча діяльність фахівців, які вивчають цей процес, і математиків, що займаються інструментом — конструюванням моделі.

Проте застосування математичних методів не повинне звужувати економічне життя лише до кількісних залежностей та розробки економічних моделей. Вони обов'язково мають доповнюватися якісним аналізом. Теоретичні дослідження на основі органічного поєднання структурно-функціонального підходу та математичних методів створюють умови для ефективного наукового діалогу представників різних шкіл та напрямів сучасної економічної теорії.

Важлива роль у методологічному арсеналі сучасної економічної теорії належить *методу компаративістики*, який передбачає порівняння як окремих аспектів розвитку сучасного господарства (тобто на рівні *об'єкта дослідження* дисципліни «Сучасні економічні теорії»(СЕТ)), так і сутності окремих економічних теорій, поглядів різних дослідників, представників різних течій економічної думки тощо (тобто на рівні *предмета дослідження* СЕТ). Необхідність застосування порівняння як методу наукового аналізу зумовлена тим, що в економічному житті аксіологічна складова надзвичайно важлива й будь-яке явище (ознака, властивість, статистичні величини, наукові гіпотези й концепції) пізнається в порівнянні (співставленні). Для того щоб пізнати невідоме, оцінити його, потрібен критерій, яким, як правило, є вже відоме, раніше пізнане. На цій основі співставлення методологічних підходів до вивчення господарських процесів, економічних теорій у цілому та окремих положень цих теорій дозволяє виявити важливі сторони економічного знання, у різних концепціях виявити нове бачення проблеми, побачити нові явища, раніше недоступні, звірити теоретичний контекст з реальним перебігом економічних подій.

Метод аналогії, що означає перенесення властивості одного явища на інше, у певному значенні є різновидом порівняння, оскільки він спрямований на вивчення схожості та відмінності явищ. У багатьох випадках висновки *за аналогією* є припущеннями й у цьому статусі дають підстави для висунення гіпотез. Гіпотеза у свою чергу є засобом розв'язання суперечностей між новими фактами та поглядами, що вже застаріли. Використання наукових гіпотез має важливе значення для розвитку економічної теорії. Гіпотеза ставить проблеми, які сприяють ефективнішому веденню наукових пошуків, дає можливість верифікації шляхів дослідження та обрання серед них найбільш правильних і обґрунтованих (на даному етапі розвитку науки).

2.3. ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Однією з найважливіших проблем сучасного розвитку методології науки є проблема виокремлення поряд з емпіричним і теоретичним рівнями наукового пізнання ще й *метатеоретичного рівня*. Останній, як зауважував Т. Кун, означає ведення наукового аналізу з *парадигмальних позицій*.

Сьогодні у вивченні еволюції людського суспільства, насамперед його економічної системи, учені використовують переважно дві парадигми — формаційну та цивілізаційну.

Формаційний підхід, завдяки якому історичний розвиток суспільства був представлений як єдність певних закономірних етапів суспільно-економічного розвитку, *уперше* було розроблено й обґрунтовано у середині XIX ст. в працях К. Маркса («Економіко-філософські рукописи» (1844), «Злиденність філософії» (1847), «Наймана праця і капітал» (1848) та ін.). Видатний німецький учений показав суспільство як соціально-економічну цілісність, систему конкретно-історичних зв'язків і взаємовідносин між людьми; розкрив сутність та закономірності економічного прогресу, а також його джерело — розвиток матеріального виробництва. Суспільно-економічні формації він характеризував як конкретно-історичні типи суспільства, що зумовлені такими чинниками:

- певним рівнем розвитку способу виробництва, *економічного базису*, який виступав, за К. Марксом, у єдності продуктивних сил та виробничих відносин (перш за все відносин власності);
- відповідною економічному базису *надбудовою*, до якої входили держава, ідеологія, політика, культура, право, мораль тощо;
- характерними для кожної історичної стадії розвитку суспільно-економічної формації *формами суспільної свідомості*.

Причому економічний базис, згідно з марксистською концепцією, *детермінує* (визначає) не лише характер і зміст надбудови, але й всю різноманітність інших суспільних відносин і зв'язків.

Таким чином, суспільно-економічна формація розглядається як загальна характеристика п'яти основних типів суспільства: *первіснообщинного, рабовласницького, феодального, капіталістичного та комуністичного*. Відповідно світовий історичний процес у п'ятиланковій періодизації є лінійним сходженням від нижчої стадії формаційного розвитку до вищої, а

суперечність між продуктивними силами та виробничими відносинами є основою зазначених закономірних змін суспільного розвитку.

Формаційний підхід у дослідженні еволюції людської спільноти, запропонований К. Марксом, був історично й науково виправданий. Як зазначають сучасні дослідники, його розробка дозволила вперше дати цілісне уявлення про історичний розвиток суспільства, розкрити закономірності функціонування його складників, причини й тенденції змін, що очікують людство; застосувати науковий принцип єдності історичного й логічного до розвитку суспільства та побачити послідовні етапи сходження людства до вершин цивілізації [7, с. 13; 10, с. 218—225]. Формаційний аналіз пізнання суспільних процесів відповідав історичній епосі від виникнення держав і зародження класів до другої половини ХІХ ст., відображаючи в цілому тенденції (матеріально-технічні, соціально-економічні, наукові) саме цього періоду розвитку.

У сучасних умовах формаційна парадигма виявилася недостатньою для пояснення значно ускладнених і взаємообумовлених суспільних процесів (порівнюючи з доіндустріальним та індустріальним періодами розвитку). Крім того, догматизація й абсолютизація окремих складових формаційного підходу — твердження про те, що виробничі відносини детермінують суспільне життя в цілому; «заданість» (визначеність) історичного розвитку суспільства, лінійне сходження від однієї стадії суспільно-економічної формації до наступної; відсутність свободи вибору в шляхах розвитку, спрощений підхід та неможливість пояснення багатогранного реального життя народів країн Сходу, інших регіонів; ігнорування суб'єктивного чинника економічної еволюції та мотивації людської поведінки, абсолютизація класових суперечностей тощо — викликали справедливу критику з боку науковців.

З огляду на вищезазначене та з метою більш адекватного відображення закономірностей розвитку суспільства в другій половині ХХ ст. наукою було запропоновано нову, цивілізаційну парадигму пізнання суспільних процесів, що у своїх фундаментальних принципах дослідження суттєво відрізняється від класичної загальнонаукової методології. Насамперед це стосується системно-синергетичного аналізу соціальних процесів; відмови від моністичного, однобічного тлумачення історії та ідеї антагоністичної боротьби класів, за допомогою якої намагалися пояснити закономірності соціального руху; визнання альтернативності та багатоваріантності суспільного розвитку. Розробка та використання нової па-

радиґми були підготовлені всім попереднім розвитком економічної теорії, накопиченням у ній спостережень та наукових гіпотез. На сьогодні цивілізаційна парадигма є загально визнаною та має багатьох прихильників у науковому середовищі.

На відміну від формаційної типології (поділу) суспільства, що ґрунтується на вирішальній ролі в суспільному розвитку процесу виробництва та відносин власності, у цивілізаційній парадигмі увагу акцентовано не лише на економічних процесах, але й на сукупності всіх проявів життєдіяльності суспільства — матеріально-економічному, політичному, ідеологічному, ментальному, соціо-культурному, правовому, морально-етичному тощо. Основу цивілізації поряд з технологічним способом виробництва (доіндустріальна, індустріальна та постіндустріальна епохи) складає сукупність культурних традицій, ціннісних орієнтирів, цілей, ідеалів, що перетворюються на певні психологічні настанови людей. Розвиток цивілізації розглядається як глобальний та історично довготривалий процес, а типи цивілізацій виступають як більш сталі утворення, ніж типи формацій.

Цивілізаційний підхід, спираючись на фундаментальні зміни, що відбулися в розвитку методології науки впродовж ХХ ст., по-іншому визначає закономірні ступені розвитку суспільства. У його основу покладено відмінні від формаційного підходу принципи наукового аналізу, зокрема:

- визнання природної еволюційності та поступовості історичного процесу розвитку людської спільноти;
- дослідження суспільства з позицій цілісності, в єдності його економічних й соціокультурних складових;
- відмова від одномірно-класових, конфронтаційних оцінок змісту і цілей соціально-економічної системи;
- багатовимірність аналізу господарської системи як цілісного утворення та як підсистеми суспільства;
- активна роль людського чинника в суспільному розвитку (антропоцентризм);
- визнання світової історії людства як єдиним планетарним цілим¹.

Як бачимо, цивілізаційний підхід вільний від економічного детермінізму, оскільки передбачає рівномірність впливу економічного та інших чинників на розвиток людського суспільства. Він зорієнтований насамперед на цілісність людської

¹ Ґрунтовний аналіз сутності поняття «цивілізація», головних гілок цивілізаційного розвитку (Східної та Західної), основних положень цивілізаційної парадигми щодо дослідження господарської системи суспільства див.: [7, с. 13—20].

цивілізації, домінуюче значення загальнолюдських цінностей, інтегрованість кожного суспільства у світову спільноту. Однією з найважливіших рис цивілізації є її гуманістична спрямованість.

Цивілізаційна парадигма суспільного розвитку як методологічна основа сучасних економічних досліджень значно розширює дослідницьку базу наукового пошуку. Вона передбачає врахування впливу на економіку не лише продуктивних сил, соціально-економічних та техніко-економічних відносин (що характерно для формаційного аналізу), а також політичної, духовно-культурної, соціальної, релігійної та інших сфер суспільного життя. У центрі аналізу стає людина з її індивідуальним світом, причому наголошується на первинності соціогенезу у формуванні людини, її світоглядних позицій та поведінки. Людина є не лише головним суб'єктом господарства й цивілізації в цілому, але й їхньою безпосередньою метою.

У межах цивілізаційної парадигми стає можливим вивчення економічних процесів у *динаміці*. Пізнання економічних явищ та інститутів через аналіз їхнього генезису й розвитку, дослідження їхньої структури й функціонування дає можливість повніше й глибше розкрити економічну сутність зазначених явищ та інститутів. Динамічна складова характерна сьогодні для наукових розробок представників сучасного кейнсіанства (нового та посткейнсіанства), нової інституціональної економічної теорії тощо.

В узагальненому вигляді порівняльний аналіз змісту та науково-теоретичних можливостей формаційної та цивілізаційної парадигм пізнання суспільних процесів подано в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

**ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУСПІЛЬСТВА
В РАМКАХ ФОРМАЦІЙНОЇ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ
ЙОГО ПІЗНАННЯ**

Парадигми Критерії порівняння	Формаційна парадигма	Цивілізаційна парадигма
1. Теоретики парадигми	К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін	А. Дж. Тойнбі, О. Шпенглер М. Данилевський, Ф. Бродель, П. Сорокін, С. Хантінгтон

Продовження табл. 2.1

Парадигми Критерії порівняння	Формаційна парадигма	Цивілізаційна парадигма
2. Загальнонаукові принципи, що використовуються в аналізі суспільних процесів	Принципи класичної загальнонаукової парадигми Р. Декарта — І. Ньютона	Принципи системно-синергетичного аналізу
3. Місце та роль людини в суспільних процесах	Реалізується гносеологічний підхід, а людина є суб'єктом пізнання об'єктивних процесів	Реалізується онтологічний підхід, де людина є суб'єктом пізнання та предметно-перетворювальної діяльності
4. Основна суперечність розвитку суспільства та форма її розв'язання	Суперечність між продуктивними силами й виробничими відносинами. Революційна зміна виробничих відносин і політико-юридичної надбудови	Суперечність між відносно самостійними індивідами й суспільством. Зміна форм суспільної залежності людей, наростання свободи як сенс історії
5. Місце та роль держави в розвитку суспільства	Держава є надбудовою над економічним базисом, має класову природу та виступає знаряддям панівного класу	Держава є організаційним центром суспільства, що в легітимний спосіб забезпечує досягнення спільних цілей усіх членів суспільства
6. Структура суспільства на певному історичному етапі розвитку	Суспільство (суспільно-економічна формація) складається з базису й надбудови. Базис — це сукупність домінуючих виробничих відносин, які вирішальним чином впливають на структуру політико-юридичної та ідеологічної надбудови	Суспільство є органічною цілісністю, яку утворюють політична, духовно-культурна, соціальна та економічна підсистеми
7. Механізм розвитку суспільства	Розв'язання антагоністичної суперечності між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами, між базисом й надбудовою через соціальну революцію	Процес диференціації всіх сфер суспільного життя задля більш ефективного досягнення суспільних цілей з наступною інтеграцією їх у нову цілісність

Парадигми Критерії порівняння	Формаційна парадигма	Цивілізаційна парадигма
8. Історичний процес розвитку суспільства	Проходження кожним суспільством історичних етапів: первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, соціалістичної (комуністичної) суспільно-економічних формацій	Індивідуальний шлях розвитку кожного суспільства, що належить до певної цивілізації, яка проходить етапи свого становлення, розквіту та занепаду
9. Узагальнений варіант класифікації суспільного розвитку	Первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та комуністична стадії суспільно-економічної формації	Доцивілізаційний період, формування ранніх цивілізацій, виникнення світових цивілізацій, формування глобальної цивілізації
10. Охоплений часовий період дослідження	Від моменту зародження класів і держав до другої половини XIX ст.	Починаючи від VIII—II ст. до н. е. до теперішнього часу

Джерело: [7, с.18—19] та авторські доповнення (п.1, 8, 9).

На ширші можливості цивілізаційного підходу у вивченні суспільства в цілому, економічних, соціальних та інших процесів учені звернули увагу ще в середині XX ст. Серед них — Й. Шумпетер, В. Ойкен, Ф. Перру, А. Тойнбі; дещо пізніше — О. Шпенглер, І. Пригожин, Ю. Пахомов, Ю. Павленко, С. Степаненко, А. Чухно, В. Іноземцев та ін.

Зокрема, у праці «Економіка XX століття» (1961) Ф. Перру одним з перших дійшов висновку про неможливість вивчення економічних проблем, користуючись суто економічними підходами. На прикладі теорії «полюсів (центрів) зростання» вчений розкрив важливість дослідження суспільних процесів, у тому числі й економічних, виходячи з позицій цілісності, коли кожний елемент суспільної системи розглядається, з одного боку, як залежний від параметрів системи, а з другого, — як елемент системи, який сам розвивається, формуючи центри зростання, навколо яких групуються нові елементи, видозмінюючи систему в цілому. Тому виникає необхідність аналізу всіх складових суспільної та

глобальної систем у їхньому історичному розвитку. На думку Ф. Перру, якби економічну дійсність оцінювали з комплексних позицій, з урахуванням економічних, політичних, геополітичних, етнічних, екологічних і навіть біологічних чинників, що є структурними чинниками системотворення, до того ж ще й в історичному контексті, то можна було б запобігти ситуації, за якої «економісти стали жертвою звички слугувати самим безпосереднім потребам і сучасним урядам, тоді як перед ними стоїть завдання слугувати суспільству». Більш того, дослідження системи в розвитку ставить перед необхідністю досліджувати усі конститууючі системи з метою визначення «полюсів розвитку», тобто елементів, здатних справити реформуючий вплив на систему [22, с. 123, 124].

Цивілізаційна методологія досліджень передбачає, як уже наголошувалося, системно-синергетичний підхід до аналізу суспільних процесів, який, на відміну від формацийного аналізу, не сприймає одновекторну спрямованість суспільного розвитку. У межах цього підходу, започаткованого Брюссельською школою І. Пригожина, дослідниками було акцентовано увагу на ролі випадкового чинника в поведінці соціально-економічних систем, на ймовірнісних, спонтанних процесах, на проблемах нерівноваги, нелінійності та точках біфуркації¹.

Сьогодні в багатьох течіях економічної думки (сучасне кейнсіанство, інституціоналізм) визнається той факт, що соціально-економічна система перебуває переважно в стані нестійкої рівноваги, причому не лише під впливом зовнішніх чинників, але й унаслідок трансформаційних змін у її власній структурі. У такій ситуації врівноважуючою силою, на думку української дослідниці Н. Татаренко, може слугувати низка її елементів, зокрема держава, але спонтанні зміни, спочатку непомітні, кардинально перероджують ці елементи й система опиняється на переломному рубежі (криза системи, або «точка біфуркації»), коли гостро постає проблема вибору. У цей момент принципово неможливо визначити стан, до якого перейде система, і саме в цей момент величезного значення набуває визначеність ролі кожного, на перший погляд незначного, її елемента. Синергетична концепція акцентує увагу на тій обставині, що біфуркація не визнає існування другорядних явищ, визначає їх як суттєві,

¹ Біфуркація (від лат. *bifurcus* — роздвоєний) — роздвоєння, розділення, розгалуження чого-небудь. Стосовно суспільного розвитку — ідеться про якісну трансформацію системи зі зміною рівня її стаціонарності (можливості підтримувати гомеостаз).

будь-то роль особистості чи менталітет нації, корупція чи наслідки монополізації, порушення законів грошового обігу чи недосконала правова база тощо. Її основний висновок полягає в тім, що кожен, навіть другорядний елемент, може спрямувати систему в небажаному напрямку. Тому свідоме формування прогресивної моделі розвитку суспільства за умови зламу старої системи має бути орієнтоване на відборі й культивуванні кожного досконалого елемента її інституціональної структури [22, с. 125].

Радикальніше налаштовані економісти й філософи вважають, що соціальній системі взагалі притаманні динамізм, флуктуації, нерівноважність і нелінійність розвитку. Так, відомий фахівець з питань сталого розвитку Л. Мельник, цитуючи вислів російського вченого М. Моїсєєва, підкреслює: «Кожний стан соціальної системи [...] є біфуркаційним. Саме ця обставина призводить до різкого прискорення всіх процесів самоорганізації суспільства. У міру розвитку науково-технічного прогресу й продуктивних сил організаційні основи суспільства починають змінюватися у все зростаючому темпі [...] Зауважимо, що [...] інтелект здійснює фільтрацію можливих рішень, можливих типів компромісів незмірно ефективніше й швидше, ніж це робить механізм природного відбору [11, с. 94]. За таких умов суттєво зростає роль суспільної свідомості, знань, інтелектуального капіталу в розвитку суспільних процесів, роль людської життєдіяльності з перетворення навколишнього середовища тощо.

Враховуючи ці зміни в методології науки, на перший план у дослідженнях представників сучасної економічної думки висувуються проблеми суспільного вибору, мотивації людської поведінки, невизначеності, неповної раціональності, аналіз імовірнісних процесів та ін.

Сьогодні в суспільствознавстві цивілізаційна парадигма посідає дедалі значніше місце. Проте, визначаючи переваги цивілізаційного підходу, про що йшлося вище, слід також розуміти, що надмірне акцентування уваги дослідників на формуванні «єдиного цивілізаційного простору», «єдиної світової цивілізації» є потенційно небезпечним у сенсі затушовування значимості унікального національного історичного досвіду в розвитку кожного народу, можливості розмивання специфічності економічної та соціально-культурної еволюції різних країн і народів, втрати ними їхньої самобутності, ментальності й національних особливостей. Тому в контексті цивілізаційних вимірів актуальним і сьогодні залишається питання узгоджен-

ня національних, регіональних і глобальних інтересів соціально-економічного розвитку. А знання основних положень цивілізаційної парадигми відкриває можливість для ґрунтовного наукового аналізу функціонування та розвитку суспільства в цілому, окремих його підсистем і сфер, дослідження їх генезису, еволюції та сучасного стану.

Основні терміни та поняття

Метод, методологія, методологічний індивідуалізм, методологічний плюралізм, методологічний анархізм. Моделі розвитку науки: кумулятивна, «наукових революцій», конкуруючих програм дослідження, фальсифікаційна, циклічна. Системно-синергетичний метод, метод компаративістики, історико-генетичний метод, формаційна парадигма, цивілізаційна парадигма.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні підходи до розуміння сутності поняття «методологія» в сучасній економічній теорії.
2. Які основні рівні включає методологія соціально-економічних досліджень?
3. У чому полягає причина актуалізації методологічних досліджень в останній третині ХХ ст.?
4. Проаналізуйте роль методології в сучасних економічних дослідженнях.
5. Розкрийте зміст основних моделей розвитку науки та їхній вплив на стан сучасних теоретико-економічних досліджень.
6. Порівняйте теоретичні моделі розвитку науки Т. Куна та І. Лакатоша.
7. Чим зумовлений методологічний плюралізм сучасних економічних досліджень? Поясніть зміст поняття.
8. У чому полягають особливості методології сучасних економічних досліджень?
9. Дайте змістовну характеристику системно-синергетичному методу дослідження.
10. Розкрийте сутність цивілізаційної парадигми дослідження суспільного розвитку.
11. Проведіть порівняльний аналіз формаційної та цивілізаційної парадигм суспільного розвитку.
12. Які вразливі місця та недоліки формаційної парадигми виокремлює сучасна економічна наука?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Першоджерела

1. Кун Т. Структура научных революций / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1977.
2. Фридмен М. Методология позитивной экономической науки // THESIS. — 1994. — Вып. 4.
3. Шумпетер Й. История экономического анализа: В 3 т. / Пер. с англ. — СПб., 2001.

Навчально-методична та фахова література

4. Арутюнов В. Х., Мишин В. М., Свиницький В. М. Методологія соціально-економічного пізнання: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2005.
5. Блауг М. Методология экономической науки, или как экономисты объясняют / Пер. с англ. ; науч. ред. и вступ. ст. В. С. Автономова. — М.: НП «Журнал «Вопросы экономики», 2004. — 416 с.
6. Гайдай Т. В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: Монографія — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — 296 с.
7. Історія економіки та економічної думки: Навч. посібник / [С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко] ; за ред. проф. С. В. Степаненка. — К.: КНЕУ, 2010. — 743 с.
8. История экономических учений / Под. ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 2001.
9. Леоненко П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX—XX ст.). Монографія. — К.: ІАЕ УААН, 2004. — 434 с.
10. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження. — Львів: Світ, 2001.
11. Мельник Л. Г. Методология развития : Монография. — Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. — 602 с.
12. Орехов А. М. Методы экономических исследований: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 2009. — 392 с.
13. Современная экономическая мысль / Под ред. С. Вайнтрауба; пер. с англ. под ред. В. С. Афанасьева и Р. М. Энтова. — М.: Прогресс, 1981.
14. Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія. — К.: КНЕУ, 2008. — 312 с.
15. Стюарт И. Роль методолога // Панорама экономической мысли конца XX столетия В 2-х т. / Под ред. Д. Гринзуэя, М. Блини, И. Стюарта; Пер. с англ. под ред. В. С. Автономова и С. А. Афонцева. — СПб.: Экономическая школа, 2002. — С. 7—27.

16. *Тарасевич В. М.* Тема 2. Методологія макроекономіки // Економічна теорія. — 2006. — № 4. — С. 89—99.
17. Формирование системного мышления в обучении / Под. ред. З. А. Решетовой. — М.: Единство, 2002.
18. Философия экономики: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений / Отв. ред. С. В. Синяков. — К.: Альтерпрес, 2002.
19. Экономика: Учебник / Под ред. Л. Е. Басовского. — М., 2002.
20. *Ананьин О. И.* Структура экономико-теоретического знания: Методологический анализ. — М., 2005. — 244 с.
21. *Степаненко С. В.* Методологічні проблеми історико-економічної науки // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. — Спец. вип. Методологічні проблеми економічної науки. — К.: КНЕУ, 2009. — С. 102—107.
22. *Татаренко Н.* Морфологія соціально-економічних систем у контексті цивілізаційного методу // Збірник наукових праць. — Вип. 40. — К.: Ін-т світ. економіки і міжнародн. відносин НАН України, 2004. — С. 107—158.
23. *Гальчинський А. С.* Економічна методологія. Логіка оновлення: Курс лекцій. — К.: АДЕФ-Україна, 2010.
24. *Зайцев Ю. К.* Сучасна політична економія (проблеми та інституціональне поле предмета і методології досліджень) : навч. посіб. / Ю. К. Зайцев, В. С. Савчук. — К. : КНЕУ, 2011.

Розділ II

СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ КЕЙНСІАНСЬКОГО НАПРЯМУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Тема 3

ЕВОЛЮЦІЯ КЕЙНСІАНСТВА. ТЕОРІЇ ПОСТКЕЙНСІАНСТВА І НОВОГО КЕЙНСІАНСТВА

*Кейнсіанська революція
все ще чекає свого здійснення — як в економічній теорії,
так і у формуванні економічної політики.*

Дж. В. Робінсон

- 3.1. Розвиток кейнсіанства протягом 40—70-х років XX ст. Неокейнсіанство.
- 3.2. Криза кейнсіанства. Виникнення посткейнсіанства.
- 3.2.1. Монетарне посткейнсіанство.
- 3.2.2. Калецькіанське посткейнсіанство.
- 3.2.3. Неорікардіанське посткейнсіанство.
- 3.3. Становлення нового кейнсіанства.
- 3.4. Місце макроекономічних моделей послідовників Дж. М. Кейнса в сучасній економічній теорії і практиці економічного розвитку

3.1. РОЗВИТОК КЕЙНСІАНСТВА ПРОТЯГОМ 40—70-Х РОКІВ XX СТ. НЕОКЕЙНСІАНСТВО

Публікація праці Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей», як уже зазначалося, стала знаковою подією в історії світової економічної думки. Критика Дж. М. Кейнсом основоположних теоретико-методологічних принципів неокласики, розробка нової наукової парадигми, практична спрямованість кейнсіанства змінили траєкторію розвитку світової економічної теорії. Неокласика поступилася місцем макроекономічній кейнсіанській концепції. Починаючи з другої половини 30-х років і до середини 70-х років минулого століття кейнсіанс-

тво, в основі якого лежало вчення Дж. М. Кейнса, стало домінуючим напрямом світової економічної науки.

Упродовж зазначених десятиліть кейнсіанство пройшло ряд етапів, зумовлених як об'єктивним процесом розвитку світового господарства та змінами, які в ньому відбувалися, так і логікою розвитку самої кейнсіанської теорії, науковими дискусіями навколо неї, критичними висловлюваннями опонентів, тлумаченнями та спробами емпіричної перевірки окремих положень концепції Дж. М. Кейнса. Основні етапи розвитку й трансформації кейнсіанського напрямку економічної думки відображено на рис. 3.1.

Наголошуючи на інтересі наукової спільноти до теорії великого вченого, американський дослідник, автор і редактор відомої праці провідних західних економістів «Современная экономическая мысль» професор С. Вайнтрауб писав, що ім'я та престиж Дж. М. Кейнса виявилися пов'язаними з тією теоретичною інтерпретацією, яка спочатку ґрунтувалася на методології, запропонованій професорами Е. Хансеном і П. Самуельсоном, а пізніше — на суворішій версії теорії Кейнса, розробленій Дж. Хіксом [5, с. 87].

Причому різнобічні тлумачення кейнсіанства та процес формування подібних макроекономічних розробок почалися майже одразу після виходу у світ «Загальної теорії зайнятості, процента та грошей». У науковій літературі початок еволюції кейнсіанської теорії під дією зазначених факторів традиційно пов'язують з публікацією відомої статті Дж. Р. Хікса «Пан Кейнс і «класики»: спроба інтерпретації» (1937).

У *міжвоєнний період* такі наукові дискусії тривали переважно навколо основоположних принципів кейнсіанської теорії, спрямованої на досягнення рівноваги за умов депресії та застою, зокрема:

- необхідність збільшення державних інвестицій з метою пожевлення економічної кон'юнктури;
- зниження відсоткової ставки (політика «дешевих грошей»);
- допустимий рівень інфляції;
- стимулювання сукупного попиту тощо.

Після Другої світової війни ситуація кардинально змінилася. Економіка країн Європейської цивілізації в 50—60-х роках характеризувалася високими темпами економічного зростання, поглибленням інтеграційних процесів, інтернаціоналізацією виробництва та поширенням транснаціональних корпорацій (ТНК), розвитком науково-технічної революції (НТР) та формуванням на основі високого рівня добробуту так званого «суспільства споживання».

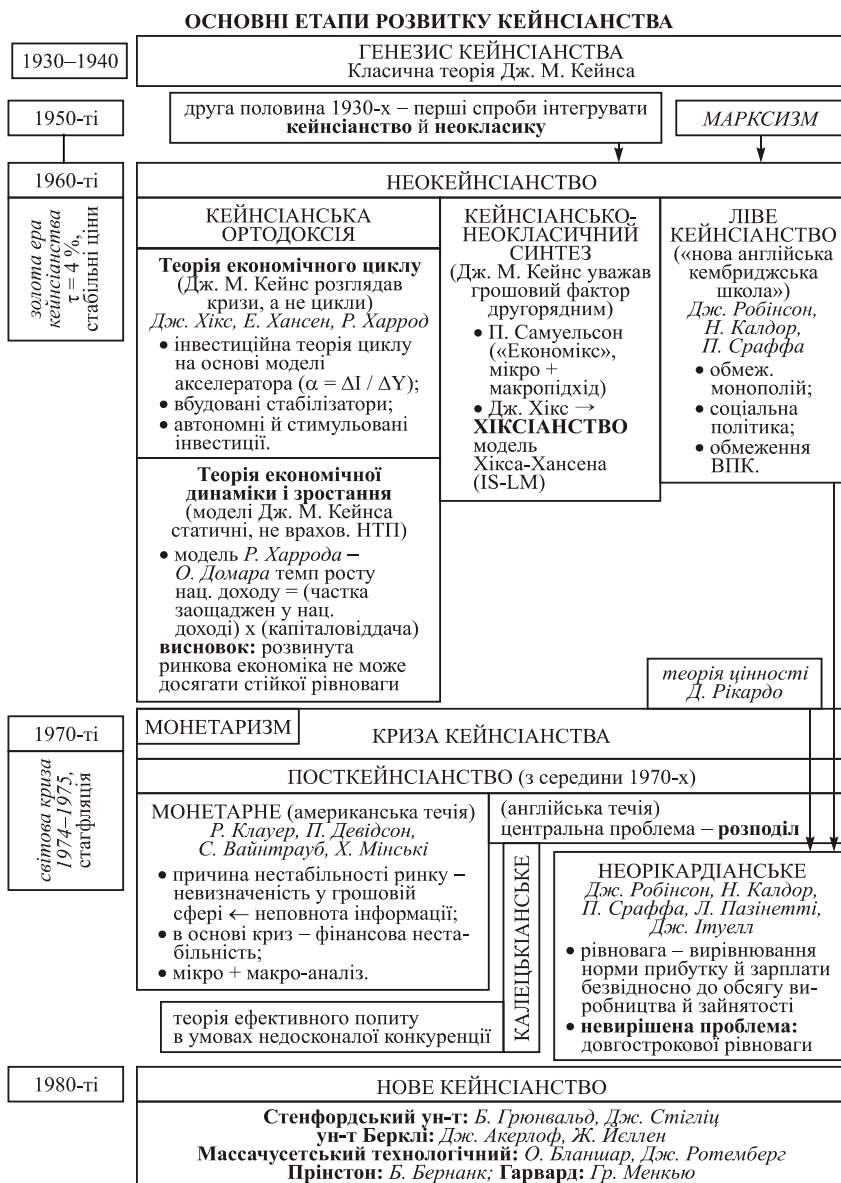

Рис. 3.1. Основні етапи розвитку кейнсіанства

Зазначені особливості соціально-економічного розвитку ринкового господарства висунули на перший план питання *стабільності й незворотності економічного зростання*. Розв'язати ці та інші проблеми намагалися представники *неокейнсіанства*, які модифікували класичну теорію Дж. М. Кейнса, створивши більш загальну концепцію, яка включала розробки щодо регулювання економіки на всіх фазах циклу й мала динамічний характер.

Концепції неокейнсіанства розвивали відомі економісти Р. Харрод, Е. Хансен, О. Домар, С. Кузнець, А. Лейонхуфвуд (США), Дж. Робінсон, П. Сраффа, Дж. Хікс (Великобританія), Л. Пазінетті (Італія) та інші. Неокейнсіанство не було єдиним напрямом. Залежно від проблем теоретичного аналізу, концептуальних підходів та інструментарію дослідження в неокейнсіанстві структурно виокремлюють три течії:

- 1) кейнсіанську ортодоксію;
- 2) кейнсіансько-неокласичний синтез;
- 3) неортодоксальне (ліве) кейнсіанство.

Представники кожної з них істотно розвинули кейнсіанське вчення за нових соціально-економічних умов.

Щодо першої течії — *кейнсіанської ортодоксії*, — яка сформувалася на методологічному підґрунті кейнсіанського вчення —

Неокейнсіанські моделі економічного зростання

положенні про неспроможність ринкового механізму забезпечити рівновагу економічної системи, макроекономічному підході до аналізу проблем відтворення та вивченні таких агрегованих показників, як національний дохід, сукупний попит та пропозиція, переважанні кількісного аналізу конкретних економічних зв'язків у межах національної економіки тощо, — то її творчим внеском до спадщини Дж. М. Кейнса стали насамперед *теорії економічного зростання та циклічної динаміки*.

Як відомо, модель Дж. М. Кейнса мала статичний характер. Усі економічні процеси вчений розглядав у межах короткострокового періоду. Основні параметри кейнсіанської моделі (зокрема виробничі потужності) аналізувалися в незмінних обсягах, що було зумовлено депресивним станом економіки в 1929—1933 роках. Проблема довготривалого економічного зростання не стояла на часі. Дж. М. Кейнс ставив собі за мету обґрунтувати механізми відновлення функціонування ринкової економічної системи, порушені в період кризи та застою в господарському розвитку, тобто в період, коли існували слабкі внутрішні стимули до нагромадження капіталу та зростання виробництва. Необхідно було відповісти на питання: як досягти повної зайнятості, покінчити з

масовим безробіттям, хронічним недовантаженням виробничих потужностей, надвиробництвом товарів та розкрити шляхи державного регулюючого впливу на процеси формування ефективного попиту.

Зовсім інші проблеми постали перед провідними західними країнами в післявоєнні роки. Повоєнна економіка, виходячи з необхідності якнайшвидшого відновлення зруйнованого війною господарства, розвивалася стрімкими темпами. За цих умов проблема економічної рівноваги набула нового сенсу — вона змістилася зі сфери статичної у сферу динамічного аналізу й була висунута на перший план теоретичних розробок представників світової економічної думки. Її змістом стало з'ясування умов підтримання високих і стабільних темпів економічного зростання, що забезпечували б повне завантаження виробничих потужностей і повну зайнятість у довготривалій перспективі.

На цій хвилі сформувалися теорії економічної динаміки та зростання, розроблені послідовниками Дж. М. Кейнса. Серед економістів, які розробили моделі економічного зростання, особливо вирізняються англійський учений **Рой Харрод** (1900—1978) і американський дослідник **Овсій Домар** (1914—1997), які намагалися динамізувати статичну модель Дж. М. Кейнса, встановити норму інвестування, необхідну для досягнення запланованих темпів зростання (іноді говорять про єдину модель зростання Харрода—Домара), а також виявити ефективність нагромадження у формі капіталомісткості продукції (Р. Харрод) або продуктивності інвестицій (О. Домар). Теоретичні розробки цих економістів були доповнені працями Д. Хамберга, У. Фелієра (США), Дж. В. Робінсон (Велика Британія) та ін.

Важливим у методології неокейнсіанців стало врахування динаміки макроекономічних показників, впливу науково-технічного прогресу на розширене відтворення, визнання суттєвої ролі грошей і грошової політики в арсеналі методів державного регулювання, що свідчило про використання ними окремих елементів системно-структурного аналізу. Зокрема, в поясненні коливань економічної кон'юнктури, криз і піднесенень неокейнсіанці виходили з *ендогенних* (внутрішніх) чинників, на відміну від *екзогенних*, характерних для Дж. М. Кейнса. Так, наприклад, вони намагалися показати вплив на циклічні коливання розподілу національного доходу між працею й капіталом, встановити органічний зв'язок між виробництвом і розподілом продуктів, розкрити роль науково-технічних змін у циклічній динаміці тощо.

Неокейнсіанська теорія динаміки не обмежувалася лише побудовою моделей економічного зростання. У широкому плані, вона містила теоретичне пояснення циклічних коливань у цілому. Власне, прихильники неокейнсіанства скористалися новаторськими ідеями Дж. М. Кейнса, який, розкривши причини нестійкості розвитку капіталізму та обґрунтувавши положення про підриив механізму автоматичного саморегулювання попиту й пропозиції, підвів своїх послідовників до думки про необхідність наукового осмислення причин і сутності всіх фаз циклу.

Р. Харрод до проблем макроекономічної динаміки звернувся ще в середині 1930-х років. Праці вченого «Торговельний цикл» (1936) та «Нарис теорії динаміки» (1939) стали віхами на шляху становлення неокейнсіанської теорії циклічних коливань у міжвоєнний період. Р. Харрод не тільки підкреслив обмеженість статичного аналізу неокласиків, оскільки циклічні коливання самі по собі свідчать про динамічний характер економічних процесів, але й сформулював основні принципи теорії економічної динаміки, пов'язав проблему циклічних коливань з аналізом *довгострокових* змін сукупних інвестицій та сукупних заощаджень.

Проте теорія економічного зростання Р. Харрода в передвоєнні роки не привернула уваги наукової спільноти, оскільки депресивна економіка 1930-х років вимагала інших досліджень та практичних заходів щодо виходу із застійних процесів. Теоретичні розробки в галузі економічної динаміки були не на часі.

Після Другої світової війни Р. Харрод знову повернувся до проблем динамічного розвитку. 1948 року вийшла друком його монографія «До теорії економічної динаміки», яка принесла авторові неабиякий науковий успіх. У період повоєнного відновлення й розбудови господарства тема динамічного розвитку економіки набула надзвичайної актуальності. Тому цього разу теоретичні ідеї Р. Харрода лягли на підготовлений ґрунт: монографія принесла авторові наукове визнання як одного з творців неокейнсіанської теорії динаміки, навколо його теоретичної моделі в наукових колах велися бурхливі дискусії. Завдяки опублікованій праці Р. Харрод фактично став одним з лідерів післявоєнного кейнсіанства. Як визнаного фахівця в галузі економічної динаміки вченого запросили до роботи в Організації Об'єднаних Націй, де протягом 1947—1950 років він очолював комісію з питань зайнятості та стабільного розвитку.

Головна мета теорії динаміки Р. Харрода полягала в тому, щоб запропонувати базисні основи, придатні для вивчення *змін, трансформацій, зростання*, відповідно до основ, сформульова-

них статичною теорією для стану спокою. У роботі було введено основні поняття динамічної теорії: капітальний коефіцієнт; фактичні, гарантовані, природні темпи зростання національного доходу; прогнозна лінія динамічної рівноваги; нейтральний технічний прогрес тощо.

Порівнюючи теоретико-методологічні засади концепції економічної динаміки Р. Харрода та методологію Дж. М. Кейнса, слід зазначити, що обидва економісти близькі в підходах, коли йдеться про дослідження *агрегованих макроекономічних показників* загалом, але суттєво відрізняються, коли йдеться про статистику й динаміку аналізу. Р. Харрод зосереджував на вивченні економічних процесів у *динаміці*, у тому числі в межах *довготривалого періоду*. У статичності та недооцінці довготривалих аспектів розвитку він убачав головний недолік теорії Дж. М. Кейнса, протиставляючи їй аналіз зростаючого, динамічного господарства, для якого характерними є постійний приріст капіталу, сукупного попиту, науково-технічні зрушення, зміни споживацьких смаків тощо.

Модель економічного зростання Р. Харрода може бути представлена у вигляді кількох рівнянь. Перше — рівняння фактичного темпу економічного зростання — Р. Харрод формулює таким чином:

$$G \times C = S,$$

де G — реальний приріст національного доходу;

C — коефіцієнт капіталомісткості, який показує величину капіталу, необхідного для створення однієї одиниці приросту національного доходу;

S — частка заощаджень у національному доході або схильність до заощадження.

У своєму рівнянні темпу економічного зростання національного доходу Р. Харрод виходить із двох передумов:

1. Зростання національного доходу визначається лише одним фактором — нормою нагромадження капіталу.

2. Капіталомісткість визначається технічними умовами виробництва та є величиною незмінною («нейтральний технічний прогрес»).

Для досягнення постійного темпу економічного зростання, на думку вченого, необхідне повне використання ресурсів, тобто

$$I = S,$$

де S — заощадження;

I — інвестиції.

Рівновагу заощаджень (S) та інвестицій (I) Р. Харрод розглядав у загальному контексті економічного зростання внаслідок того, що заощадження є функцією доходу, а інвестиції — функцією приросту доходу. Якщо інвестиції дорівнюватимуть заощадженням, то економіка характеризуватиметься динамічною рівновагою та постійними темпами зростання національного доходу.

Проте необхідність постійних темпів зростання національного доходу не ототожнювалася Р. Харродом з можливістю автоматичного досягнення таких темпів у реальній дійсності. Він розумів усю складність поставленої проблеми. Для її розв'язання вчений запропонував і досліджував два принципово нових поняття, пов'язаних зі зростанням, а саме: **гарантоване зростання** та **природне зростання**. Під гарантованим зростанням національного доходу Р. Харрод розумів зростання, за якого гарантується повне використання *наявних виробничих потужностей*. Природне зростання, на його думку, передбачає такий приріст капіталу та національного доходу, який забезпечує повне використання *наявних трудових ресурсів*, тобто повну зайнятість на ринку праці.

Друге рівняння — рівняння гарантованого темпу зростання — у моделі Р. Харрода має вигляд:

$$G_w \times C_r = S,$$

де G_w — гарантований темп зростання національного доходу;

C_r — прогнозний коефіцієнт капіталомісткості;

S — частка заощаджень у національному доході або схильність до заощадження.

За Р. Харродом, рівняння гарантованого темпу зростання «виражає рівновагу безперервного поступального руху» [2, с. 115]. Фактично гарантований темп зростання — це узагальнена, макроекономічна величина, прогнозована лінія господарського розвитку, яка забезпечує в економіці динамічну рівновагу.

Далі, аналізуючи обидві частини наведеного рівняння й заважаючи, що частка заощаджень у національному доході (S) є величиною постійною, коефіцієнт капіталомісткості (C_r) — також постійний, Р. Харрод доходить висновку про постійний рівень гарантованого темпу зростання (G_w). Тобто фактичний темп зростання національного доходу (G) має збігатися з гарантованим прогнозним (G_w).

Проте вчений цілком реалістично оцінював ринкову економіку тогочасного суспільства, вважаючи, що їй внутрішньо властива динамічна нестабільність, що в економічній системі відсутні

механізми, які б забезпечували її стійкість та стабільний розвиток, що всередині її працюють відцентрові сили, змушуючи відхилятися від необхідної лінії розвитку [2, с. 121]. На основі цього Р. Харрод доходить висновку, що капіталістична економіка «балансує на вістрі ножа», і, порівнюючи обидва рівняння (фактичного й гарантованого темпів економічного зростання), він стверджує, що величина фактичних темпів зростання дуже рідко збігається з прогнозованою лінією гарантованих темпів.

Тобто фактичний темп зростання завжди вищий або нижчий за гарантований. Відхилення фактичного темпу зростання від гарантованого пояснюють, на думку Р. Харрода, переважно короточасні циклічні коливання. Водночас, аналізуючи фактичні темпи зростання, учений зауважує, що вони мають певну межу. Фактичні темпи економічного зростання обмежені наявними ресурсами (виробничими, трудовими) та можливостями їх збільшення. З огляду на це Р. Харрод уводить у свою модель третє рівняння — рівняння *природного* темпу зростання національного доходу:

$$G_n \times C_r = \text{або} \neq S,$$

де G_n — природний, максимально можливий темп зростання економіки за даного зростання трудових і технічних можливостей.

Якщо гарантований темп зростання національного доходу G_w допускав наявність вимушеного безробіття, то природний темп зростання — G_n — її не допускає, будучи в тривалій перспективі максимальним темпом зростання за наявності ресурсів. Для забезпечення такого темпу (G_n) заощаджень може не вистачити, тому в рівнянні природного зростання передбачається можливість нерівності між лівою та правою його частинами.

Співвідношення між параметрами гарантованого й природного темпів зростання визначається станом економічної кон'юнктури. Ідеальним варіантом, до якого прагне будь-яка ринкова економіка є ситуація, коли гарантований темп зростання національного доходу дорівнює природному темпу, тобто:

$$G_w = G_n.$$

Але Р. Харрод добре розумів відмінність між ідеальною моделлю та її реальним втіленням. Тому свій аналіз він зосередив на вивченні різних відхилень від ідеального варіанта, які потребують державного регулюючого впливу. На думку економіста, якщо гарантований темп зростання перевищує природний, тобто $G_w > G_n$, економіка перебуває в стані тривалої *депресії* з хроніч-

ним недовантаженням виробництва та безробіттям. У протилежній ситуації, за якої природний темп зростання перевищує гарантований, тобто $G_n > G_w$, економіка перебуває в стані тривалого піднесення, що супроводжується інфляційними процесами.

Обидві ситуації вимагали корекції перебігу економічних процесів. Тому Р. Харрод пропонує два блоки заходів державного регулювання для досягнення макроекономічної рівноваги:

- короткострокову антициклічну політику з використанням кейнсіанських рецептів (зростання бюджетних витрат, регулювання облікової ставки), яка спрямована проти відхилення фактичного темпу зростання від гарантованого;

- політику тривалого стимулювання темпів економічного розвитку з метою попередження масового безробіття та наближення гарантованого темпу зростання до природного.

В арсеналі методів практичної реалізації зазначеного державного впливу на економіку Р. Харрод розглядав уже згадувані традиційні кейнсіанські методи (суспільні роботи, регулювання ставки відсотка тощо), а також створення так званих «буферних запасів» з матеріалів, сировини, продовольства, збільшуючи їх у період рецесії та зменшуючи в період економічного піднесення; забезпечення стабільної цінової політики та підтримки необхідного рівня зайнятості.

Незалежно від Р. Харрода й майже одночасно з ним до висновку про необхідність постійного темпу зростання національного доходу як важливої умови динамічної рівноваги, дійшов американський економіст О. Домар.

У підходах обох учених до аналізу проблеми динамічної рівноваги є багато спільного:

- визнання вирішальної ролі інвестицій у забезпеченні зростання доходу й збільшенні виробничих потужностей;

- положення про постійний характер у довгостроковому періоді таких макроекономічних параметрів, як норма нагромадження (частка нагромаджень у доходах) і гранична ефективність інвестицій;

- теза про відсутність механізмів автоматичного відновлення збалансованого розвитку ринкової економіки;

- визнання необхідності державного регулюючого впливу на економіку з метою забезпечення динамічної рівноваги.

Саме через спорідненість підходів обох учених до вивчення макроекономічної динаміки в науковій літературі їхні дослідження було об'єднано, як уже зазначалося, у модель Харрода–Домара.

Проте модель О. Домара мала деякі відмінні риси від моделі англійського вченого. Зокрема, якщо в моделі Р. Харрода вихідною була кейнсіанська ідея про рівність заощаджень та інвестицій, як умова економічної рівноваги, то в моделі О. Домара — рівність грошового доходу (попиту) та виробничих потужностей (пропозиції). Під виробничими потужностями він розумів потенційно можливе виробництво продукції за умов повної зайнятості. Збільшення виробничих потужностей, на думку вченого, відіграє вирішальну роль у визначенні темпу зростання виробництва.

У моделі О. Домара динамічна рівновага досягається за умови, що попит і пропозиція мають зростати так, щоб приріст попиту дорівнював приросту пропозиції. При цьому динамічна рівновага може бути забезпечена лише *певним темпом* зростання інвестицій. Приріст інвестицій, на його думку, збільшує обсяг ринку, створюючи додаткову пропозицію товарів та послуг. Тому збільшення капіталовкладень має бути таким, щоб через ефект мультиплікатора забезпечити приріст доходу, який би відповідав збільшеному рівню пропозиції. Зайнятість при цьому розглядається як функція відношення доходу до виробничих потужностей. Така рівність забезпечує «темп зрівноваженого зростання», за якого збалансовуються прирости пропозиції та попиту. Тобто О. Домар у побудові своєї моделі використовував ефект мультиплікації, тоді як модель Р. Харрода будувалася на принципі акселерації.

Відмінність моделі О. Домара полягала й у тому, що в ній передбачалася повна зайнятість, тоді як Р. Харрод виходив з того, що динамічна рівновага може існувати, супроводжуючись певним рівнем безробіття. Але висновок в обох дослідників однаковий: необхідною умовою динамічної рівноваги, тобто поступального руху економіки, є стійкий темп економічного зростання.

При цьому і Р. Харрод, і О. Домар, виходячи з позицій Дж. М. Кейнса, стверджували, що капіталістична система втратила здатність до самовідновлення рівноваги, тому вирішення проблеми динамічної рівноваги вимагає державного втручання в економічні процеси. Їхні зусилля були спрямовані на те, щоб розробити модель, розраховану на довгостроковий період. Безумовно, запропонована Р. Харродом і О. Домаром теоретична модель не могла вирішити всіх проблем ринкової економіки західних країн у період економічного зростання. Оцінюючи її роль, український дослідник М. Довбенко цілком справедливо зауважує: «Будучи однофакторною, вона має обмежене використання і базується на великій кількості припущень («за інших рівних умов»). Це — інструмент теоретичного аналізу, а не конкретної

розробки рекомендацій і напрямів економічної політики. Адже коефіцієнт капіталомісткості в різних країнах на різних стадіях господарського розвитку неоднаковий [5, с. 14]. Проте праці О. Домара і Р. Харрода були надзвичайно актуальними й важливими в 50—60-х роках ХХ ст. Вони стали першими кроками у вивченні складних зв'язків процесу суспільного відтворення та економічного зростання, суттєво доповнивши дослідження Дж. М. Кейнса щодо депресивної економіки.

У подальших розробках модель динамічної рівноваги розвивалася в напрямку створення багатофакторних моделей економічного зростання, дослідження виробничої функції тощо. Неокейнсіанська модель економічного зростання з метою суворішої відповідності реаліям господарського життя була модифікована шляхом запровадження в базову модель механізму циклічних коливань, змін галузевої структури виробництва та нагромадження ресурсів, впливу науково-технічного прогресу, аналізу та залучення конкретних статистичних даних.

Авторитетна думка

Економічне зростання країни може бути визначене як довготривале зростання можливостей задовольнити дедалі різноманітніші потреби населення в продуктах економічної діяльності. Ця зростаюча можливість ґрунтується на розвитку техніки і технології та на необхідних змінах в інституціональній структурі та ідеології.

Саймон Кузнець

Однією з таких моделей стала модель економічного зростання відомого американського вченого, лауреата Нобелівської премії (1971) **Саймона Кузнеця** (1901—1985). Серед основних чинників впливу на динаміку національного доходу він виокремив так звані «шість характеристик» [3, с. 108], зокрема: зростання чисельності населення, зміну його розподілу за віком, родом занять, фаховою підготовкою, структурні зміни в промисловості, технічний прогрес, зміну структури капіталу, а також соціальні, політичні, інституціональні зрушення в суспільстві, що пов'язані з економічними процесами [3, с. 108, 109]. Аналізуючи всі ці фактори, С. Кузнець дійшов висновку, що інвестиції в «людський капітал» дають набагато більший ефект щодо економічного зростання, ніж інвестиції в капітал уречевлений. Водночас учений відмічав і гострі суперечності динаміки економічного зростання у світі, наголошуючи, що «три четверті населення Землі... не досягли мінімального рівня життя, який може бути забезпечений сучасною

технологією» [3, с. 109]. Модель С. Кузнеця була глибоко обґрунтована статистично та емпірично, що зазначалося навіть у рішенні про присудження йому Нобелівської премії. Високої нагороди С. Кузнець був удостоєний «за емпірично обґрунтоване тлумачення економічного зростання, що призвело до нового, більш глибокого розуміння як економічної і соціальної структури, так і процесу економічного розвитку взагалі».

Розробки неокейнсіанців у сфері економічної динаміки мали вагомe значення. Праці Р. Харрода, О. Домара, С. Кузнеця у сфері економічної динаміки стали новаторськими дослідженнями, що породили низку складніших і обґрунтованіших моделей зростання (Дж. В. Робінсон, Н. Калдора та ін.).

Важливою складовою теоретичних досліджень неокейнсіанства в галузі економічної динаміки є концепція економічного циклу. Її становлення та розвиток пов'язані з науковими розробками таких провідних учених, як С. Кузнець, Е. Хансен, Р. Харрод, Дж. Хікс, П. Самуельсон та ін.

**Неокейнсіанська теорія
економічного циклу**

Як відомо, у теорії Дж. М. Кейнса проблему циклу ґрунтовно не досліджено. В умовах депресивної економіки 30-х років ХХ ст. основним предметом аналізу вченого була насамперед криза, її причини та питання про шляхи виходу з кризової ситуації. Інші ж фази циклу опинилися поза увагою вченого. Проте ці дослідження стали відправною точкою зацікавленості послідовників Дж. М. Кейнса до проблеми циклу взагалі.

Серед перших неокейнсіанських праць, присвячених проблемі циклічності в міжвоєнний період, слід назвати дослідження С. Кузнеця «Циклічні коливання: роздрібна і оптова торгівля, Сполучені Штати, 1919—1925» (1926), «Столітня динаміка виробництва і цін» (1930), уже згадувану монографію Р. Харрода «Торговельний цикл» (1936) та статтю П. Самуельсона «Взаємозалежність між мультиплікатором та принципом акселерації» (1939). Повоєнний період у розвитку неокейнсіанської концепції циклічних коливань характеризується працями **Дж. Хікса** «Розвиток теорії торгового циклу» (1950) і особливо американського економіста **Елвіна Хансена** (1887—1976) «Економічні цикли і національний дохід» (1951), яка стала завершальним етапом формування неокейнсіанської теорії циклу й принесла вченому світову славу.

Праця Е. Хансена, складається з чотирьох частин, у яких він аналізує природу економічних циклів, формулює власну теорію доходу й зайнятості, а також теорію економічних циклів, розкри-

ває зв'язок економічних циклів з державною політикою та акцентує особливу увагу на заходах антициклічного регулювання.

У першій частині Е. Хансен, ґрунтуючись на даних економічної історії США, викладає власну концепцію циклів, виокремлюючи (залежно від причин і тривалості) чотири моделі циклічних коливань:

- «малі цикли» — 2—3 роки — нерівномірність відтворення оборотного капіталу;
- «великі цикли» — 6—13 років — нерівномірність інвестицій в основний капітал;
- «будівельні цикли» — 17—18 років — рух капіталу в будівництві;
- «вікові циклічні хвилі» — 50 і більше років — упровадження нових технологій у виробництво. Близькі до «довгих хвиль» російського вченого М. Кондратьєва [2, с. 241].

На основі теорії «множинності циклів», яка ґрунтується на скрупульозному вивченні й узагальненні багатого історичного матеріалу, Е. Хансен висуває відмінну від інших дослідників інтерпретацію Великої депресії 1929—1933 рр. На його думку, такими катастрофічними наслідки останньої були саме тому, що на початок 1930-х років простежувалося поєднання (нашарування) знижувальних хвиль великого й будівельного циклів. Цей збіг був доповнений також погіршенням справ у сільському господарстві (у процесі коливань «вікового циклу»). Усе загалом, вважає вчений, і спричинило надзвичайну глибину падіння виробництва, високий рівень безробіття та зубожіння населення.

Модель циклічного розвитку економіки Е. Хансена побудована насамперед на тезі про нерівномірність інвестиційних процесів. Зазначена нерівномірність пов'язана як з існуванням *часових лагів* між інвестуванням та його наслідками, так і з *неоднорідністю* самих інвестицій.

Виходячи з методологічних позицій кейнсіанства, Е. Хансен дає докладне пояснення механізму інвестиційних коливань. Воно ґрунтується на тому факті, що зростання попиту на певний товар чи послугу супроводжується притоком інвестицій у відповідну галузь. Проте потрібен час для того, щоб ці інвестиції привели до позитивного ефекту у вигляді зростання виробленої продукції й доведення її до споживача. Поки такий момент не настав, попит продовжує подавати хибні сигнали про необхідність зростання виробництва. У результаті зростання інвестицій продовжується, перевершуючи необхідний для економіки рівень. Зростання виробництва також стає надлишковим, а вироблена продукція пе-

ревищує необхідний попит на неї, створюючи спочатку проблеми на ринку, зниження цін, а потім — надвиробництво товарів і зниження інвестицій у галузь.

Але й на процес зниження інвестицій ринок реагує із запізненням відповідно до наведеної схеми. Як наслідок — процес скорочення капіталу стає також надмірним, тому через певний час нестача капіталу дається взнаки, знову починається зростання попиту й розкручування нової циклічної спіралі. Такі коливання Е. Хансен назвав механізмом «відставання й випередження» й використовував його для аналізу перших трьох моделей циклічних коливань.

Щодо вікових циклічних хвиль, то в їх дослідженні вчений вихідною категорією розглядав категорію так званих *автономних інвестицій*, тобто інвестицій, незалежних від поточної господарської кон'юнктури.

Основними причинами автономних інвестицій є, на думку Е. Хансена, науково-технічний прогрес, демографічні зрушення, відкриття нових родовищ корисних копалин тощо.

Автономні інвестиції стають імпульсом до економічного зростання й запускають механізм мультиплікатора (множника). У загальній формі мультиплікатор (m) є відношенням доходу, викликаного автономними інвестиціями, і величини самих цих автономних інвестицій, що виражає формула:

$$m = \Delta Y / \Delta Ia,$$

де ΔY — зміна доходу, викликаного зміною інвестицій;

ΔIa — зміна автономних інвестицій.

Проте збільшення національного доходу також веде до збільшення розмірів інвестицій, які розглядаються вже як похідні або *стимульовані інвестиції*. Коефіцієнт, який відображає залежність приросту інвестицій від приросту доходу (відомий як акселератор)¹, має вигляд:

$$a = \Delta Is / \Delta Y,$$

де ΔIs — стимульовані інвестиції, викликані зростанням доходу;

ΔY — зміна доходу, викликаного зміною інвестицій.

Величина акселератора залежить від того, яка частина нового доходу буде спрямована на споживання, тобто стане частиною ефективного попиту. Е. Хансен відповідно до кейнсіанської тео-

¹ Цей ефект впливу доходу на інвестиції вперше було описано в 1909 році французьким економістом А. Афтальоном.

рії вважає, що величина цієї частини залежить від граничної схильності до споживання.

Поєднання обох механізмів — мультиплікатора й акселератора — приводить, за висловлюванням Е. Хансена, до «надкумулятивного процесу економічного зростання», розкриваючи природу піднесення в циклічній динаміці. Водночас вчений надає важливого значення обом показникам у своїй теорії, наголошуючи що мультиплікатор і акселератор містять власні визначення, і ми одержуємо завершену динамічну теорію. Вони становлять основну структуру, або кістяк, будь-якої економетричної теорії циклу. Така теорія дозволяє об'єднати екзогенний чинник — автономне інвестування з ендегенними факторами — мультиплікатором і акселератором [2, с. 221].

Зазначену ідею про об'єднання механізмів мультиплікатора й акселератора також розробляли видатні економісти П. Самуельсон і Дж. Хікс.

Але Е. Хансен пішов далі за своїх колег. Оскільки економічні піднесення чергуються з економічними спадами, учений зосередив свою увагу на вивченні причин цього явища. Перша причина, на його думку, пов'язана з вичерпанням імпульсу автономних інвестицій. Ідеться про те, що ефективність інвестицій, а отже, і величина мультиплікатора має тенденцію до зниження, оскільки інвестиції характеризують зростання капіталовкладень, а, як відомо, зі зростанням капіталовкладень їхня гранична ефективність зменшується.

Друга причина згортання кумулятивного процесу — зростання норми відсотка на стадії буму, а отже, зростання цін на інвестиційні товари. Тобто інвестиційні засоби стають дорожчими, а віддача від них зменшується.

Третя причина, на думку Е. Хансена — дія «основного психологічного закону» Дж. М. Кейнса, відповідно до якого зі зростанням сукупного доходу схильність до споживання падає, унаслідок чого знижується ефективний попит. Відповідно знижується й величина акселератора, оскільки вона прямо пропорційна граничній схильності до споживання.

Коли відбувається зупинка фази зростання й економіка повертає до спаду, мультиплікатор і акселератор починають діяти у зворотному напрямку, стимулюючи в такий спосіб процеси наростання кризових тенденцій. Виникає нагальна необхідність макро-економічного регулювання зазначених процесів. Тому в четвертій частині своєї книги Е. Хансен зосередив увагу на заходах державної антициклічної політики, виокремивши серед них три групи.

До **першої групи** увійшли так звані *вбудовані стабілізатори*, тобто механізми, які вводяться один раз, а потім дозволяють автоматично пом'якшувати процес коливання кон'юнктури. З-поміж них Е. Хансен розглядав, зокрема, прогресивний прибутковий податок. Збільшення доходів населення на фазі економічного піднесення автоматично призводить до збільшення відрахувань у вигляді прибуткового податку, а отже, — до можливості а) обмежити зростання ефективного попиту та б) уповільнити економічне зростання.

До **другої групи** увійшли так звані *компенсуючі контрзаходи*, які уряд починає застосовувати за певних умов, на певній фазі циклу. За Е. Хансеном, це заходи грошово-кредитного характеру, що стосуються сфери обігу й перерозподілу доходів (регулювання відсоткової ставки, норм оподаткування, продаж і придбання державних облігацій тощо). Вони починають діяти після досягнення економікою, наприклад, деякого рівня безробіття, перевищення якого розглядається як сповзання економіки до стану депресії і вимагає відповідних дій. Або в протилежній ситуації — на стадії буму — досягнення економікою певного рівня інфляції сигналізує про необхідність проведення державних заходів щодо зниження економічної кон'юнктури.

До **третьої групи** належать *керовані програми управління циклом*. Ідеться про бюджетне регулювання економічної кон'юнктури, тобто про прямий вплив на розміри ефективного попиту шляхом збільшення або зменшення державних видатків. Ці заходи, на відміну від перших двох, не мають автоматичного характеру й приймаються, як правило, у надзвичайних ситуаціях, після тривалих дискусій та обговорення.

У заходах державної антициклічної політики Е. Хансена не знайшлося місця проблемам ціноутворення, що пізніше стало об'єктом критики опонентів. Загалом праці вченого містити широкоформатний підхід зі спробою поєднання програм поточного антициклічного регулювання з довгостроковою стратегією економічного розвитку.

Таким чином, завдяки розробкам моделей економічного зростання та антициклічного регулювання, а також ефективності побудованої на цих моделях політики макроекономічного регулювання, кейнсіанство посідало в світовій теорії панівні позиції протягом усього повоєнного періоду, аж до 1968 року, коли інфляція й безробіття, як зауважує відомий фахівець у галузі класичного кейнсіанства, професор Пенсильванського університету С. Вайнтрауб, виявили деякі недоліки кейнсіанської парадигми [7, с. 91].

З публікацією «Загальної теорії зайнятості, процента і грошей» Дж. М. Кейнса та формуванням макроекономічної теорії в економічній науці склалася доволі суперечлива ситуація. *Мікроекономіка*, що спиралася на принципи неокласики, і *макроекономіка*, що виникла в результаті кейнсіанської революції, були побудовані на кардинально *відмінних методологічних засадах*.

**Кейнсіансько-
неокласичний синтез**

Неокласична мікроекономіка виходила з рівноважності економічної системи, цілковитої спроможності ринкового механізму ефективно використовувати наявні ресурси та забезпечувати повну зайнятість, визнання за державою досить обмежених регулюючих функцій, спрямованих на компенсацію недоліків (фіаско) ринку.

В основі кейнсіанської макроекономіки лежали ідеї незрівноваженості економічної системи, неповної зайнятості, необхідності стимулювання ефективного попиту та активного державного впливу на економічні процеси. Аналізуючи такі методологічні розбіжності двох частин єдиної економічної науки, відомий американський дослідник В. Леонтьєв зауважував: «Класичний підхід з його набором передумов, сформульованих без поправок на динамічні аспекти проблеми, страждає тим, що можна було б назвати «теоретичною далекозорістю» — здатністю правильно оцінювати довгострокові тенденції і разом з тим вражаючою нездатністю пояснити чи навіть описати короткострокові зміни і коливання. ...«Кейнсіанські окуляри» дещо покращують аналітичне бачення короткострокових явищ, проте вони абсолютно затьмарюють довгострокові напрями економічного розвитку» [16, с. 128].

За таких умов цілком природними стали пошуки можливостей об'єднання вихідних теоретичних положень кейнсіанства та неокласики. Причому перші теоретичні спроби в цьому напрямі розпочалися майже одразу після публікації «Загальної теорії зайнятості, процента і грошей» Дж. М. Кейнса (1936). Ідеться про вже згадувану статтю Дж. Р. Хікса «Пан Кейнс і «класики»: спроба інтерпретації» (1937).

Але наукову завершеність та визнання ідеї об'єднання двох впливових напрямів світової економічної думки отримали в 50—60-х роках ХХ ст. Завдяки зусиллям прихильників такого об'єднання сформувалася теоретична система, відома в економічній літературі як «кейнсіансько-неокласичний», або просто «неокласичний синтез». До розробки методологічних засад та ство-

рення теоретичної концепції кейнсіансько-неокласичного синтезу долучилися Дж. Р. Хікс, Е. Хансен, С. Харріс, Л. Клейн, Д. Патінкін та ін. Найбільший внесок у формування концепції неокласичного синтезу вніс відомий американський економіст П. Е. Самуельсон, який докладно розробив зазначену концепцію у своєму підручнику «Economics» (1948), узагальнивши тогочасні досягнення економічної науки та об'єднавши різні школи ідеєю макроекономічної рівноваги.

Кейнсіансько-неокласичний синтез передбачав поєднання кейнсіанських ідей необхідності державного регулювання макроекономічних пропорцій з неокласичним мікрорівневим аналізом максимального розвитку приватної ініціативи та ринкового регулювання. Для реалізації цих ідей (кейнсіансько-неокласичного синтезу) у повоєнний період виникли реальні підстави. Некейнсіанство, створивши динамічну теорію циклу й концепцію економічного зростання, доповнивши розробки мультиплікатора ефектом акселератора та дослідженням надкумулятивного процесу, а також проаналізувавши споживчу та інвестиційну функції, суттєво розвинуло статичну теорію Дж. М. Кейнса в нових умовах.

Завдяки цим дослідженням, аналіз *реального сектора економіки* в цілому, а також найважливіших чинників впливу на процеси відтворення в розробках представників кейнсіанської ортодоксальної думки набув досить ґрунтовного вигляду. Проте питання грошової та фінансової сфери та проблеми ціноутворення (як і в концепції самого Дж. М. Кейнса) залишилися поза увагою дослідників, демонструючи *дихотомію* між грошовим і реальним секторами економіки, та акцентуючи увагу на останньому. Так звана «безгрошова» версія кейнсіанської теорії стала об'єктом гострої критики з боку опонентів, передусім неокласиків.

Вирішити проблему спробував Дж. Р. Хікс, запропонувавши відому модель *IS — LM*, до якої було уведено грошові параметри та проаналізовано умови рівноваги на кожному з двох ринків: *товарному та грошовому*. Пізніше аналітичний апарат цієї моделі вдосконалив Е. Хансен, який розглянув вплив реального й грошового ринків на *ринок праці*, тобто на вирішення проблеми зайнятості. У результаті сформувалася схема «доходів-витрат» Хікса—Хансена, що наочно демонструвала можливість неокласичного синтезу взагалі, а теорію Дж. М. Кейнса розглядала як конкретний випадок концепції загальної економічної рівноваги.

Модель Хікса—Хансена являє собою графік, системою координат якого слугують рівень національного доходу (*Y*) — вісь абсцис і значення процентної ставки (*r*) — вісь ординат.

Перша частина моделі — крива IS (Investment-Saving) — відображає умови рівноваги на ринку капіталу; друга частина — крива LM (Liquidity-Money) — на ринку грошей.

Інтенсивність інвестиційного процесу, як відомо, визначається граничною ефективністю капіталу. Якщо гранична ефективність капіталу перевищує ставку відсотка, процес інвестування має сенс. Отже, інвестиції можна вважати функцією відсотка: $I = I(r)$. Чим нижчою є процентна ставка, тим за інших рівних умов вигідніше робити додаткові капіталовкладення й навпаки.

Умовою рівноваги на товарному ринку є рівність інвестицій (I) і заощаджень (S):

$$I = S.$$

Заощадження ж відповідно до «основного психологічного закону» Дж. М. Кейнса визначаються як функція від доходу:

$$S = S(Y).$$

Чим вищий рівень національного доходу, тим більший обсяг заощаджень.

Таким чином, умовою рівноваги на ринку товарів є ситуація, коли

$$I(r) = S(Y).$$

Крива IS (рис. 3.2) демонструє, що інвестиції перебувають у зворотній залежності від норми процента.

На грошовому ринку рівновага настає, коли попит на гроші (L) збігається з їхньою пропозицією (M). Пропозиція грошей задається екзогенно (визначається резервною системою й не залежить від внутрішніх параметрів економіки). Що ж стосується попиту на гроші, то, згідно з кейнсіанською теорією, він визначається переважно двома мотивами.

Перший з них — трансакційний — зумовлений потребою в грошах для укладання угод; другий мотив — спекулятивний. Діючи на фінансовому ринку, економічні суб'єкти постійно постають перед вибором: у якій формі тримати засоби — у вигляді грошей або цінних паперів. Тобто сукупний попит на гроші, зумовлений трансакційними та спекулятивними мотивами, перебуває в прямій залежності від рівня національного доходу й у зворотній залежності від ставки відсотка.

Умова рівноваги на цьому ринку матиме такий вигляд:

$$M = L(Y, r).$$

Оскільки функції IS і LM визначаються однаковими параметрами, їх можна представити в одній системі координат, що графічно виглядатиме таким чином (рис. 3.2):

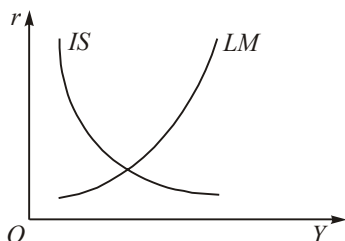

Рис. 3.2. Модель $IS — LM$

Точка перетину графіків IS і LM указує на таке співвідношення між r та Y , за якого заощадження дорівнюють інвестиціям, а попит на гроші дорівнює їхній пропозиції, тобто обидва сектори (капітальний і грошовий) перебувають у стані рівноваги. При цьому слід зауважити, що існує такий рівень норми процента, нижче за який крива LM не опускається. Ця величина r відповідає ситуації «пастки ліквідності»¹.

Рівновага на кожному із зазначених ринків встановлюється не автономно, а в їх тісному взаємозв'язку. Тому модель Дж. Р. Хікса в цілому сприяла обґрунтуванню фінансової та грошової політики держави, з'ясуванню їх взаємозв'язку та результативності.

Важливою складовою кейнсіансько-неокласичного синтезу є макроекономічна модель Хансена—Самуельсона, у якій розкривається процес урівноваження величини сукупного доходу та сукупного попиту. При цьому в дослідження взагалі не ввійшла грошова сфера, що є спрощенням кейнсіанської теорії і навіть відходом від неї. В основі кейнсіанської моделі Хансена—Самуельсона лежить добре відома концепція «45-градусного хреста»; виокремлюючи важливе значення цієї концепції, зауважує американський економіст С. Вайнтрауб, дехто порівнював її з поняттям маршаллівської рівноваги, яка характеризується перетином кривих попиту та пропозиції [7, с. 93].

¹ Термін, запропонований Д. Робертсоном, характеризує стан економіки, за якого норма процента перебуває на мінімальному рівні і її подальше зниження, а отже, зростання інвестицій, національного доходу та зайнятості стають неможливими.

У спрощеній моделі Дж. М. Кейнса сукупний попит або плановані витрати (E) розпадаються на споживання (C) та інвестиції (I), а сукупна пропозиція задається рівнем національного доходу (Y). Отже, умова рівноваги характеризується таким рівнянням:

$$Y = E = C + I,$$

де Y — національний дохід;

E — сукупний попит;

C — споживання;

I — інвестиції.

Якщо ж на осі абсцис відкласти рівень доходу, а на осі ординат — обсяг витрат, то така рівновага виявиться справедливою лише для точок на прямій OO , проведений під кутом 45° до осей координат (рис. 3.3).

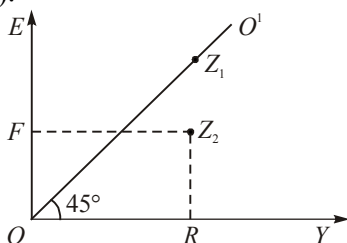

Рис. 3.3. Рівновага між сукупним попитом і сукупним доходом за П. Самуельсоном

Графічне зображення досягнення рівноваги між сукупним попитом і сукупним доходом, наведене П. Самуельсоном у його відомому підручнику, отримало в науковій літературі назву «45-градусної діаграми».

Далі в модель вводиться споживча функція, яка відповідно до «основного психологічного закону» залежить від рівня доходу й граничної схильності до споживання. П. Самуельсон демонструє її як суму двох складових. Перша — частка споживання, що не змінюється за зміни доходу (a) і відповідно є величиною постійною. Друга — частка споживання, яка визначається дією «основного психологічного закону» Дж. М. Кейнса. Тобто функція споживання матиме вигляд:

$$C = a + c Y,$$

де a — автономний, що не залежить від обсягу національного доходу, рівень споживання; c — гранична схильність до споживання, Y — національний дохід.

Графічно кейнсіанська споживча функція виражається прямою, що перетинає вісь ординат у позитивному квадранті. Тангенс її кута нахилу дорівнює граничній схильності до споживання, а відстань між початком координат і точкою, у якій пряма перетинає вісь ординат, дорівнює a (рис. 3.4).

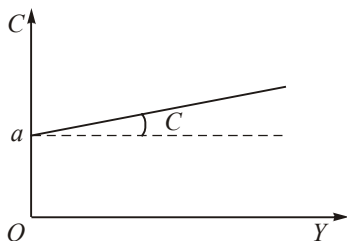

Рис. 3.4. Кейнсіанська споживча функція

На основі екзогенного введення інвестиційної функції та використання «основного психологічного закону» в спрощеній моделі Дж. М. Кейнса можна показати, як визначається рівень національного доходу:

$$Y = E = C(Y) + I,$$

де Y — національний дохід;

E — сукупний попит;

C — споживання;

I — інвестиції.

Спрощена модель Дж. М. Кейнса у графічному зображенні одержала назву «кейнсіанського хреста» (рис. 3.5).

Наведений графік, осями координат якого слугують сукупна пропозиція, зумовлена рівнем національного доходу (Y), і сукупний попит (E), представлений сумою споживання (C) та інвестицій (I), характеризує стан рівноваги за неповної зайнятості.

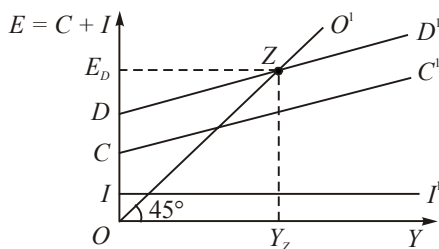

Рис. 3.5. Кейнсіанський хрест

Інвестиційна функція набуває вигляду прямої II' , паралельної осі абсцис, що означає її незалежність від доходу. Споживча функція, наведена вище як $C = a + cY$, виражається прямою CC' . Оскільки сукупний попит складається як сума споживання та інвестицій, то шляхом додавання II' і CC' ми можемо одержати пряму DD' , що характеризує його. Пряма DD' паралельна CC' і віддаленої від неї на відстань OI . Точка Z , у якій DD' перетинає 45-градусну пряму OO' , є точкою рівноваги на товарному ринку. Спроектуювши її на вісь абсцис ми отримуємо рівноважний рівень національного доходу Y_z . Якщо задана агрегатна виробнича функція $Y = Y(N)$, де N — рівень зайнятості, то ми знаємо і його.

Цей графік наочно ілюструє фундаментальну кейнсіанську ідею про рівновагу з неповною зайнятістю. Оскільки пряма, що характеризує сукупний попит, перетинає вісь ординат у позитивному квадранті, тобто планована пропозиція перевищує плановані попит, фактична рівновага встановлюється за умов марної витрати ресурсів та безробіття [20, с. 48—49].

Водночас центральною проблемою в дослідженні Дж. М. Кейнса була, як відомо, проблема безробіття. Тому вищенаведену модель можна розглядати як незавершену, оскільки в ній відсутній ринок праці.

Тим часом модель ринку праці, що її будують ортодоксальні кейнсіанці, з формального погляду, дуже схожа на неокласичну. Рівновага на ньому встановлюється за тієї реальної заробітної плати, що зрівноважує попит та пропозицію праці. Проте існують дві важливі відмінності. По-перше, кейнсіанці виходять з негнучкості номінальної заробітної плати, тоді як представники неокласики допускають її повну рухливість. По-друге, у кейнсіанській моделі ринок праці відіграє пасивну роль: його стан зумовлений ситуацією на інших ринках — товарному й грошовому.

Таким чином, у межах розглянутих моделей кейнсіанська теорія була проаналізована як окремий випадок неокласичної теорії, що досліджувала встановлення рівноваги на ринку за умов неповної зайнятості. При цьому зберігалася основоположна теза неокласики про те, що економічна система в цілому є рівноважною. Окремі випадки, які описує кейнсіанська теорія, порушують цю рівновагу й вимагають державних регулюючих дій. Серед них: негнучкість заробітної плати, «пастка ліквідності», нееластичність інвестиційного попиту по проценту.

Протягом майже чверті століття, аж до кінця 60-х років XX ст. кейнсіансько-неокласичний синтез був провідним напрямом у

макроекономічних дослідженнях. Він ґрунтувався на тому, що в економіці існує тенденція до рівноваги і, таким чином, неокласична парадигма в цілому зберігає своє теоретичне значення. Проте з огляду на існування вищезазначених особливих випадків (негнучкості заробітної плати, «пастки ліквідності», нееластичності інвестиційного попиту), кейнсіанська теорія й особливо кейнсіанська програма державного регулювання також визнавалися надзвичайно важливими.

Неокласичний синтез як загальноприйнята на той час теоретична концепція відкривав можливості для надання більшої цілісності та інтегрованості макроекономічній теорії ХХ ст., її регульованості з боку державних інститутів. У межах зазначеної концепції були об'єднані кейнсіанські дослідження ефективного попиту, циклу та формування антициклічних програм з неокласичним аналізом теорії факторів виробництва та розподілу, моделей прогнозування економіки та дослідження економічної рівноваги в цілому. Було здійснено спроби виявити переваги й недоліки та розробити оптимальне сполучення державного та ринкового методів регулювання. На думку П. Самуельсона, завдяки неокласичному синтезу було подолано розбіжність між мікроекономікою та макроекономікою.

Водночас об'єднання кейнсіанства з неокласикою мало певний формальний характер. Тому попри всі позитивні моменти, як засвідчив досвід 70-х років ХХ ст., таке об'єднання не дало очікуваних результатів, хоча сама ідея синтезу до цього часу продовжує привертати увагу багатьох провідних економістів.

Ліве кейнсіанство сформувалося як радикальна (неортодоксальна) течія некейнсіанства в 40—50-х роках ХХ ст. на хвилі

**Ліве
кейнсіанство**

критики «хіксіанського кейнсіанства» за його спрощений погляд на економіку та необхідності створення нової цілісної концепції, яка б відновила справжній зміст теорії Дж. М. Кейнса, завершивши таким чином «кейнсіанську революцію». У процесі розвитку теоретичної спадщини Дж. М. Кейнса та під впливом суттєвих соціально-економічних трансформацій другої половини ХХ ст. (про що йтиметься в наступному розділі) прихильники лівого кейнсіанства висунули багато ідей, які справили серйозний вплив на формування **посткейнсіанської економічної теорії**. Водночас ліве кейнсіанство як окремий напрям економічної думки еволюціонізувало в площині переосмислення власних теоретико-методологічних засад, залучення до аналізу елементів марксистської теорії, інституціоналізму, теорії розподілу Д. Рікардо тощо, утво-

ривши, таким чином, у 70-х роках минулого століття *англійську течію посткейнсіанства*.

Основу лівого кейнсіанства, представники якого виступали з антимонополістичних позицій, становила впливова група економістів Кембриджського університету, яку очолила відома дослідниця **Джоан Вайолет Робінсон** (1903—1983) — учениця А. Маршалла й послідовниця Дж. М. Кейнса. Найбільшого поширення ліве кейнсіанство набуло в Англії. Прихильниками цієї течії були Н. Калдор, П. Сраффа, Дж. Ітуелл, Л. Пазінетті та ін.

Відкидаючи теорію та методологію неокласики, ліві кейнсіанці піддали критиці й концепцію ортодоксального кейнсіанства, зокрема модель Хікса — Хансена. Дж. В. Робінсон була однією з перших, хто визнав кризу ортодоксальної гілки кейнсіанської течії. Представники лівого кейнсіанства критикували ортодоксальну концепцію за те, що в ній не знайшли відображення й не отримали розв'язання соціальні проблеми (наприклад, нерівність та несправедливість у розподілі національного доходу), без яких неможливе позитивне вирішення питань функціонування ринкової економіки, її регулювання. Дж. В. Робінсон та її прихильники спробували створити альтернативний варіант «Загальної теорії зайнятості...» Дж. М. Кейнса, поєднавши його короткостроковий аналіз ефективного попиту з довгостроковим аналізом факторів нагромадження капіталу, технічного прогресу й розподілу доходів.

У праці «Нагромадження капіталу» (1956)¹ Дж. В. Робінсон обґрунтувала відмінну від ортодоксального кейнсіанства макроекономічну концепцію економічного зростання, у якій проблеми нагромадження капіталу й розподілу продукту були взаємопов'язані дією реально існуючих інститутів, що визначають прагнення підприємців до нагромадження, з одного боку, і боротьбу робітників за частку продукту в національному доході — з другого. На думку дослідниці, стабільне зрівноважене зростання можливе за умови, якщо частка заробітної плати в національному доході є достатньо високою та збалансованою з прибутком.

Дж. В. Робінсон будує свою модель зростання не на основі співвідношень рівноваги (хоча в дослідженні ситуацій досконалої та недосконалої конкуренції вона спиралася на частково-рівноважний підхід), а виходячи з правил і мотивів людської поведінки. При цьому необхідним є точне визначення характеру

¹ The Accumulation of Capital. — London. Macmillan & Co., 1956.

економіки, яка описується в моделі, оскільки різні типи господарства передбачають і різні системи таких правил.

Серед чинників економічного зростання Дж. В. Робінсон розглядає такі:

- технічні умови (рівень техніки й технології, чисельність і якість трудових ресурсів тощо);
- конкурентні умови (спосіб формування цін та спроможність їх реагування на зміни ринкового попиту);
- фінансові умови (співвідношення між схильністю фірм до нагромадження та їх кредитоспроможністю, загальний рівень процентних ставок);
- інвестиційна політика;
- рівень виробничих можливостей господарської системи та стан очікувань;
- формування ставок заробітної плати (у короткостроковому періоді вона є стабільною, з часом змінюється відповідно до темпів зростання продуктивності праці);
- умови формування заощаджень (двом класам доходів — прибутку й заробітній платі — відповідають різні характеристики схильності до заощаджень. Схильність до заощаджень з прибутку переважає схильність до заощаджень із заробітної плати).

Характеризуючи вплив останнього чинника економічного зростання, Дж. В. Робінсон поділяє суспільне виробництво на два сектори — сектор інвестиційних товарів (1) і сектор предметів споживання (2). Вона виходить з того, що вартість кінцевої продукції кожного з них (Y) складається із заробітної плати (W) і квазіренти, яка у свою чергу складається з прибутку та амортизації (Q):

$$\begin{aligned}W1 + Q1 &= Y1 \text{ (1);} \\W2 + Q2 &= Y2 \text{ (2);} \\W1 &= Q2.^1\end{aligned}$$

Розкриваючи закономірності нагромадження в обох секторах Дж. В. Робінсон припускає ряд обмежень, зокрема відсутність державного втручання в економіку, наявність у суспільстві лише двох класів — робітників та підприємців, відсутність споживання з доходу, який цілком спрямовується на нагромадження капіталу. Заробітна плата в її системі — незалежна змінна. Це плата за працю, і величина її є результатом тривалого історичного розвитку.

¹На відображенні взаємодії секторів виробництва Дж. В. Робінсон відчутний суттєвий вплив ідей К. Маркса щодо суспільного відтворення, над схемами якого дослідниця ґрунтовно працювала й результатом чого стала її праця «Нариси з економічної теорії К. Маркса» (1942).

Оскільки заробітна плата — незалежна змінна, Дж. В. Робінсон робить перший висновок: фонд зарплати й зайнятість у 1-му підрозділі визначається величиною квазіренти 2-го підрозділу. Отже, для здійснення інвестування, має працювати виробництво й забезпечуватися зайнятість у 1-му підрозділі. Умовою цього буде або зниження реальної зарплати, або відповідне зростання квазіренти другого підрозділу (Q_2). У такий спосіб Дж. В. Робінсон характеризує загальну картину взаємозв'язків між нагромадженням, зайнятістю і споживанням, що існують у суспільстві.

Стосовно нагромадження капіталу, то він, на її думку, залежить від двох умов:

1) величини доходу, яка дорівнює річному виробництву капітальних товарів за вирахуванням зносу ($Y_1 - R$) або загальної суми квазіренти мінус амортизація ($Q_1 + Q_2 - A$);

2) бажання підприємця здійснювати інвестиції.

Цим двом умовам відповідає рівність норми доходу темпові нагромадження капіталу. Тобто, якщо в підприємців немає доходу, вони не спроможні нагромаджувати, якщо вони не нагромаджують, то в них немає доходу.

Проблемі мотивації підприємця до здійснення капіталовкладень в економіку Дж. В. Робінсон надає важливого значення. Вона, зокрема, звернула увагу на ситуацію, коли реальна зарплата не надто перевищує мінімум, необхідний для існування робітника та його родини, коли існує технічний надлишок, необхідний для нагромадження, а робітники не надто організовані, щоб протистояти інфляції та падінню реальної зарплати. Тоді, на думку дослідниці, нагромадження можливе. Але може трапитися, що кожний окремий підприємець задоволений величиною нагромадженого капіталу. Усі разом вони найматимуть лише стільки робітників, щоб підтримати незмінним запас капіталу. За таких умов квазірента дорівнюватиме лише амортизації і дохід зникне [6, с. 318].

Таким чином, ринкова економіка, на думку Дж. В. Робінсон, може відчувати стагнацію двох видів: спричинену браком технічного прогресу або викликану небажанням підприємців інвестувати економіку.

Розглянута модель стала вихідним пунктом для аналізу проблеми нагромадження в *довгостроковій перспективі*, яку дослідниця розглядає як співвідношення між доходом, заробітною платою та зайнятістю. Причому це макроекономічне співвідношення вона досліджує під впливом трьох динамічних процесів — зростання народонаселення й зміни пропозиції робочої сили; співвідношення монополії та конкуренції; технічного прогресу.

Дж. В. Робінсон розглядає три типи технічного прогресу: *нейтральний*, коли співвідношення між основними параметрами двох підрозділів, у тому числі й стосовно зайнятості, не змінюються; і два його різновиди, коли простежується відхилення від нейтрального стану, так званий *капіталозберігаючий* (капітало-заощаджуючий) і *капіталомісткий* технічний прогрес. Перший означає швидший темп зростання нововведень і продуктивності праці в першому (виробничому) підрозділі; другий передбачає, що продуктивність праці зростає швидше в другому підрозділі, який виробляє предмети споживання. Зазначені відхилення змінюватимуть співвідношення між двома підрозділами, у тому числі й стосовно розподілу доходу та величини попиту на робочу силу.

На думку Дж. В. Робінсон, існують ідеальні умови економічного розвитку — умови «золотого віку». Серед них:

- Нейтральний технічний прогрес, в умовах якого продуктивність праці, заробітна плата на одну людину й капіталоозброєність підвищуються в однаковій пропорції, а норма прибутку залишається постійною.

- Гнучкість і рухомість реальної заробітної плати робітничого класу, яка підвищується разом зі зростанням виробництва на душу населення.

- Вільна конкуренція як обов'язкова умова саме такого зростання заробітної плати.

- Нагромадження капіталу в умовах «золотого віку» залежить лише від темпів технічного прогресу й приросту зайнятого населення.

Порушення цих умов є причиною нестабільного розвитку капіталізму.

На думку Дж. В. Робінсон, необхідно прагнути до забезпечення оптимального рівня темпів нагромадження капіталу, зумовленого таким розподілом національного доходу, за якого зростання ефективного попиту відбувається паралельно зростанню виробництва. Надто *високий темп нагромадження* приводить до високої частки прибутку в доході, а отже, зменшує в доході частку робітничого класу. Як результат — *інфляція та зниження рівня життя*, що у свою чергу спонукає робітничий клас боротися за підвищення грошової заробітної плати та збереження свого життєвого рівня. Надто *низький темп нагромадження* призводить до зниження норми й частки доходу підприємців і тим самим зменшує стимули для економічного зростання. В економіці виникає *тенденція до стагнації*, яка, зауважує Дж. В. Робінсон, може виникнути і в умовах надто високої норми доходу, якщо цей дохід є

результатом порушення в економіці умов досконалої конкуренції та утворення монополії.

Профспілки в боротьбі за підвищення грошової заробітної плати можуть протидіяти обом негативним тенденціям. Якщо завдяки цьому реальну заробітну плату вдається підвищувати в тій пропорції, у якій зростає виробництво на душу населення, то корінь зла знищується, уважає Дж. В. Робінсон, а економіка може нагромаджувати капітал і збільшувати загальне виробництво в темпі, який відповідає темпові технічного прогресу — так само, як за умов дії конкуренції [6, с. 320]. До того ж підвищення заробітної плати відповідно до зростання продуктивності праці є найважливішим стимулом технічного прогресу. Водночас рівень і динаміка заробітної плати суттєво впливають на можливості, напрями й обсяги впровадження нових технічних рішень. Чим вища заробітна плата, тим вигідніше застосовувати менш трудомістку, отже, більш капіталомістку техніку й навпаки.

Виходячи з цього, Дж. В. Робінсон передбачала, що в перспективі може бути створене суспільство, у якому співпрацюватимуть так звані «освічені» монополісти й профспілки, оскільки і перші, і другі однаково зацікавлені в підвищенні заробітної плати: підприємці — тому що це розширює попит і стимулює технічний прогрес, робітничий клас — тому що це поліпшує їхній життєвий рівень.

Цікавим варіантом концепції економічного зростання доповнив теоретичні розробки лівих кейнсіанців Л. Пазінетті¹. Відмічаючи зростання обсягів акціонерного капіталу в суспільстві та участь у ньому найманих працівників, він уважав, що останні заощаджують не тільки із заробітної плати, але й з доходу на капітал. Таким чином, дослідник пропонував розділяти два різних типи капіталу: капітал підприємців і капітал найманих працівників. У такому випадку рівняння загальних заощаджень матиме вигляд:

$$S = sP + s'(P' + W),$$

де S — загальна сума заощаджень;

P — прибуток підприємців;

P' — капітал найманих працівників;

W — заробітна плата.

Оскільки наймані працівники роблять заощадження як із заробітної плати, так і з прибутку, то їм необхідно виплачувати процент на їхній капітал, як отримують процент з прибутку на

¹ *Pasinetti L. Rate of Profit and Income Distribution in Relation to the Rate of Economic Growth. — RES, 1962.*

свій капітал підприємці. Причому коефіцієнт із прибутку для підприємців і для найманих працівників повинен бути рівнозначним, бо в іншому випадку відбудеться зміна в розподілі і відповідно в складі сукупного попиту.

Водночас у довготривалій перспективі вартими уваги, на думку Л. Пазінетті, є лише заощадження підприємців, оскільки частка капіталу, що зосереджується в руках робітничого класу, є незначною. Тому останнім необхідно підтримувати високий рівень заробітної плати.

Як бачимо, важливою особливістю «лівого кейнсіанства» в цілому була акцентація уваги на розподілі сукупного доходу і, зокрема, на необхідності підвищення заробітної плати як умові розширення ефективного попиту та забезпечення економічного зростання.

Таким чином, протягом 1950—1960-х років такі відомі економісти, як Дж. В. Робінсон, Н. Калдор, Л. Пазінетті, П. Сраффа та інші висунули низку важливих ідей, які зберегли актуальність і в наступних десятиріччях. Їхні розробки суттєво вплинули на формування посткейнсіанської економічної теорії. Проте сам термін «посткейнсіанство» стосовно певної групи теоретико-методологічних підходів, а також посткейнсіанство як течія економічної думки, де ліві кейнсіанці склали її основу, набули поширення на початку 70-х років XX ст.

3.2. КРИЗА КЕЙНСІАНСТВА. ВИНИКНЕННЯ ПОСТКЕЙНСІАНСТВА

Особливе місце в еволюції кейнсіанства посідають 70—80-ті роки XX ст., які характеризуються як кризовий період у

Загальна характеристика періоду

розвитку цього напрямку економічної науки. Криза кейнсіанської концепції державного регулювання була спричинена низкою факторів *економічного, науково-технологічного, соціального та глобального* характеру. Науково-технічна революція останньої третини XX ст. зумовила суттєві зміни в галузевій структурі господарства, які проявилися в зростанні наукомістких галузей і виробництв: мікроелектроніки, робототехніки, генної інженерії тощо; в інтелектуалізації економічних відносин; у зростанні значення інформації та комунікації в суспільстві. Вона привела до значного розширення номенклатури виробів, до надзвичайної динамічності виробничих і фінансових пропорцій, появи

значної кількості дрібних фірм. За цих умов роль стимулів *ринкового регулювання* об'єктивно зросла, тоді як значення *державного регулювання* зменшилося. У цьому ж напрямі діяла й інтернаціоналізація господарства провідних капіталістичних країн, процеси глобалізації, які також знижували дієвість національних засобів впливу на економіку.

Водночас для господарств багатьох країн світу 1970-ті роки — це період економічного спаду, який, поєднавшись з понижувальною хвилею кондратьєвського циклу, характеризувався загальним погіршенням економічної кон'юнктури. Він супроводжувався низкою криз, пов'язаних із середньоциклічними коливаннями. Однією з перших у цьому ланцюгу стала криза 1968—1969 років. Потім були економічні кризи 1974—1975-го та 1980—1982 років. Посилилася нестабільність світового економічного розвитку, загострилися екологічні проблеми. На погіршення економічної ситуації вплинула також нафтова криза 1973 року, результатом якої стало різке підвищення цін на нафту та стрімке розгортання інфляційних процесів.

На хвилі економічних криз, які супроводжувалися такими новими для ринкової економіки явищами, як поєднання високих темпів інфляції зі скороченням виробництва та зростанням безробіття (стагфляція), була поставлена під сумнів істинність теоретичної доктрини кейнсіанства. Виявилися неефективними кейнсіанські методи боротьби з інфляцією, рецепти антициклічного регулювання та розв'язання проблеми реалізації, не було запропоновано дієвого способу подолання стагфляції. На цьому підґрунті посилювалася критика кейнсіанства як з боку його традиційних опонентів — представників неокласичної школи, так і з боку прихильників неортодоксального кейнсіанства. Найбільш жорсткій критиці були піддані такі положення кейнсіанства:

- *обернена залежність інфляції й безробіття* (у реальній дійсності мало місце їх сполучення й поєднання);
- *необхідність стимулювання ефективного попиту* (у результаті економічного зростання 1960-х років ця проблема втратила актуальність);
- *державне регулювання економічних процесів* (результатом утілення кейнсіанської економічної політики стало зростання державних витрат, дефіцит бюджету, інфляційні очікування та підвищення цін, зниження ділової активності тощо).

На тлі зазначених проблем відбулися зміни в економічній політиці більшості розвинутих країн Заходу та переорієнтація економічної теорії. Кейнсіанство поступилося місцем неолібераль-

ним концепціям, у яких було запропоновано пояснення причин кризи та практичні заходи щодо виходу з неї.

Водночас кейнсіанці в межах *власної* теоретичної конструкції намагалися знайти способи розв'язання надзвичайно складних економічних проблем середини 1970-х років. З критикою ортодоксального кейнсіанства виступила нова течія в розвитку кейнсіанської теорії — **посткейнсіанство**.

Сам термін «посткейнсіанство» було запроваджено до наукового обігу американським економістом Р. Клауером ще в 1965 році, коли вчений у статті «Кейнсіанська контрреволюція: теоретична оцінка»¹ одним з перших долучився до наукової дискусії щодо справжнього змісту економічної концепції Дж. М. Кейнса.

Представники посткейнсіанства, об'єднані ідеями лівих кейнсіанців, окремими положеннями вчення Д. Рікардо, марксизму та інституціоналізму, під гаслом завершення «кейнсіанської революції» та нового осмислення теорії Дж. М. Кейнса продовжили критику ортодоксального варіанта кейнсіанства та неокласики з метою створення якісно нового синтезу макро- та мікроекономіки. Важливим завданням посткейнсіанства стало також відродження ідей Дж. М. Кейнса щодо неможливості автоматичного досягнення економічної рівноваги та обґрунтування необхідності державного регулювання господарських процесів.

Авторитетна думка

У посткейнсіанській теорії є багато проблем для опрацювання. Ми маємо зараз загальну схему довго- та середньострокового аналізу, за допомогою якої ми зможемо представити в єдиній формі результати Маркса, Кейнса й Калецького та застосувати ці досягнення на сучасній сцені; утім, до цього лежить довгий шлях.

Дж. В. Робінсон

Характерною рисою посткейнсіанства стало суттєве **розширення предмета дослідження**. Таке розширення відбулося за рахунок залучення до сфери макроекономічного аналізу процесів, характерних для *фінансової системи*, зокрема змін на ринку цінних паперів (акцій, облігацій), які у свою чергу впливали на функціонування ринку капіталів, а отже, і на процеси виробництва та рівень інвестицій в економіку. Предметом дослідження посткейнсіанців стали також *проблеми ціноутворення за умов недосконалої конкуренції*, а також *діяльність держави та профспілок* щодо

¹ Clower R. The Keynesian Counterrevolution: A Theoretical Appraisal // Hahn F. H., Brechling F. R. (eds.). The Theory of Interest Rate. — London : Macmillan & Co., 1965.

забезпечення регульованості ринку, насамперед ринку праці й товарів.

У межах посткейнсіанської економічної теорії не проводиться жорсткого розмежування між мікроекономікою та макроекономікою, яке характерне для неокласичного кейнсіанського синтезу [10, с. 219].

Як напрям сучасної економічної думки посткейнсіанство об'єднало науковців із традиційних центрів кейнсіанства Великої Британії (Дж. В. Робінсон, П. Сраффа, Н. Калдор, М. Соєр) та США (С. Вайнтрауб, П. Девідсон, Р. Клауер, А. Лейонхуфвуд, Х. Мінські та ін.), які виступили з обґрунтуванням необхідності очищення кейнсіанської концепції від «хіксіанського кейнсіанства» та інших інтерпретацій, його осучаснення відповідно до економічних реалій останньої чверті ХХ ст.: невизначеності, ризиків, недосконалої інформації, а також з метою поєднання мікроекономічного та макроекономічного аспектів дослідження.

Залежно від пріоритетів у тематиці досліджень та методологічного інструментарію в посткейнсіанстві виокремлюють кілька гілок:

- **монетарне посткейнсіанство** — С. Вайнтрауб, П. Девідсон, Ф. Карвальо, Р. Клауер, А. Лейонхуфвуд, А. Лернер, Х. Мінські, Л. Рей та ін. Представники цієї течії (переважно зі США) відкидають ортодоксальний варіант кейнсіанства, намагаються доповнити кейнсіанську концепцію дослідженнями проблеми грошей і ділового циклу; їхні практичні пропозиції спрямовані на боротьбу з інфляцією шляхом державного обмеження розмірів заробітної плати та регулювання інвестицій; основна мета прихильників посткейнсіанства полягає в тому, щоб зробити теорію макроекономічного регулювання знову актуальною, дієздатною та ефективною;

- **калецькіанське посткейнсіанство** — М. Калецький (засновник течії), А. Ейхнер, К. Коулінг, П. Рейнольдс, М. Соєр та ін. Ці економісти (переважно з Великобританії), аналізуючи мікроекономічні аспекти макроекономічної теорії, мають за мету заповнити прогалини в дослідженні процесів ціноутворення за умов недосконалої конкуренції, розкрити вплив монополій на ситуацію середини 1970-х років (стагнація виробництва, неконтрольована інфляція тощо);

- **неорікардіанське посткейнсіанство** — П. Сраффа, Н. Калдор, М. Мілгейт, П. Гареньяні, Л. Пазінетті, Дж. Ітуелл, А. Ронкалья — здебільшого представники Великої Британії та Італії. Характерними рисами цієї течії економічної думки є поєднання

теорії вартості Д. Рікардо з кейнсіанською теорією ефективного попиту, розвиток концепції Дж. М. Кейнса стосовно довгострокового періоду, посилена увага до соціальних питань.

3.2.1. МОНЕТАРНЕ ПОСТКЕЙНСІАНСТВО

На формування теоретичних положень монетарного посткейнсіанства певним чином вплинув монетаризм, представники якого звернули увагу на проблеми грошей, структуру фінансових активів і заборгованості, їхнього впливу на процеси суспільного відтворення. Водночас актуалізація посткейнсіанських досліджень ролі грошового фактора в ринковій економіці відбулася також завдяки спробам «нового прочитання Дж. М. Кейнса», який, як зауважує сучасний американський економіст **П. Девідсон** (1930 р. н.), «надавав величезного значення грошам», на що не звернули увагу його інтерпретатори [8, с. 399].

Основні теоретичні концепції посткейнсіанства знайшли відображення в працях **Р. Клауера** «Кейнсіанська контрреволюція: теоретична оцінка» (1965), **А. Лейонхуфвуда** «Кейнсіанська економіка і економіка Кейнса» (1968), **П. Девідсона** «Гроші та реальний світ» (1972), **Х. Мінські** (1919—1996), «Стабілізуючи нестабільну економіку» (1986), «Економічна теорія Кейнса: загальний погляд на гроші» та інших працях **Я. Крегеля**, **Ф. Ерестіса**, **А. Лернера**, **Л. Р. Рея**, **В. Чіка**.

Висхідною ідеєю праць названих дослідників стала ідея про грошовий характер сучасного ринкового господарства. У межах посткейнсіанства було розроблено теорію «грошової економіки», початок якої, як відомо, закладено Дж. М. Кейнсом ще в 1933 році¹. Інакше кажучи, посткейнсіанці розвинули ідею основоположника макроекономіки, забуту в процесі еволюції традиційного кейнсіанства.

Виходячи з *грошової природи сучасної економіки*, М. Соєр зокрема зауважує, що в такій економіці серйозну роль відіграють не тільки гроші (як засіб обігу), але також фінансові активи (включаючи гроші), які є засобом збереження цінності [10, с. 221]. Тому у своєму дослідженні сучасного господарства посткейнсіанці приділяють особливу увагу вивченню впливу фінансового сектора на реальну економіку, аналізуючи такі поняття, як

¹ Ідеться про працю Дж. М. Кейнса «A Monetary Theory of Production», опубліковану спочатку німецькою мовою та перекладену в 1960-х роках англійською, де вчений уперше використав поняття «грошова економіка».

очікування, невизначеність перспектив, контрактні відносини, роль часу, нульова еластичність випуску та заміщення грошей тощо. Водночас гроші, на їх думку, слугують об'єднувальною ланкою між сучасним і майбутнім господарського процесу. Представники монетарного посткейнсіанства Я. Крегель, Р. Клауер, А. Лейонхуфвуд, Х. В. Мінські та інші висувають на передній план свого аналізу *дослідження грошових потоків*, вважаючи, що вони є самостійним фактором впливу на економічну кон'юнктуру, на мотиви поведінки економічних суб'єктів та рішення, що приймаються.

При цьому важливою тезою посткейнсіанського макроекономічного дослідження грошового господарства стала теза про те, що грошова й негрошова економіки *функціонують принципово різним способом* [10, с. 221]. Виробнича система, яка використовує грошові відносини, зауважує П. Девідсон, функціонує зовсім інакше, ніж модель, що описує за допомогою вальрасівських рівнянь систему загальної рівноваги [8, с. 426]. У неокласичних моделях по суті досліджується «негрошова» ринкова економіка, за висловом Дж. М. Кейнса, — «економіка реального обміну». Така економіка послуговується грошима як деяким посередником під час укладання угод або абстрактним «загальним еквівалентом». Для того, щоб економіка набула грошового характеру, необхідно, щоб гроші стали повноцінним засобом нагромадження, а отже, *активом тривалого користування*. Звідси випливає, що гроші мають використовуватися насамперед як засіб забезпечення довгострокових відносин між суб'єктами господарювання.

Таким чином, суть посткейнсіанської теорії грошової економіки, полягає в наступному:

1. Грошова економіка, або економіка, заснована на контрактних зобов'язаннях, — це економіка, у якій процес виробництва відбувається в часовому вимірі. Господарська діяльність просувається від «незмінного й відомого минулого до невідомого й невизначеного майбутнього». Тобто реальна ринкова економіка рухається в одному напрямку (принцип «історичного часу»), а не в обох напрямках, як це допускається в моделі загальної економічної рівноваги Л. Вальраса (принцип «логічного часу»).

2. Сучасна економіка побудована на грошових контрактах на певний термін, що й зумовлює її незрівноваженість, з одного боку, а з другого — це є фактором невизначеності щодо майбутнього стану економіки. З метою мінімізації невизначеності майбутнього господарюючі суб'єкти створюють певні інститути, зокрема *форвардні контракти й гроші*. Форвардні контракти усува-

ють невизначеність стосовно майбутніх поставок і платежів. Але для їхнього нормального виконання необхідно, по-перше, загальноприйняті засоби їхнього порівняння, та, по-друге, загальноприйняті кошти їхнього погашення. Зазначені умови задовольняють гроші, які, на думку посткейнсіанців, зокрема П. Девідсона, також мають «контрактну природу».

3. Оскільки гроші — єдиний засіб погашення контрактних зобов'язань, вони найкраще захищають економічних суб'єктів у періоди економічної нестабільності. За умов невизначеності, очікувань та недосконалої інформації індивіди побоюються того, що не отримають своїх майбутніх доходів, а, отже, не зможуть виконати договірні зобов'язання. Тобто основним мотивом попиту на гроші є мотив обережності, прагнення захиститися від можливих у невизначеному майбутньому фінансово-економічних проблем. Варто зауважити, що в посткейнсіанській теорії, як і в теорії Дж. М. Кейнса, гроші — це насамперед актив, а не зручність (або кошти його забезпечення), як у представників класичної концепції [9, с. 103]. Крім того, гроші в концепціях посткейнсіанців слугують ще й засобом порівняння контрактних зобов'язань, а також засобом їх виконання.

4. Контрактні угоди й гроші зменшують ступінь невизначеності в сучасній ринковій економіці. Невизначеність і ризики пов'язані насамперед із процесами в галузі *реального інвестування*, а також у *фінансовій сфері* під час формування портфелів цінних паперів. Реальні інвестиції в основний капітал, як правило, приносять дохід не відразу, а через певний проміжок часу. Тому для визначення їхньої прибутковості методи теорії ймовірностей, якими оперує неокласичний аналіз, є неефективними, оскільки невідомі ні кількість варіантів одержання доходів у майбутньому, ні можливості їх успішної реалізації. Негативно вплинути на цей процес може в силу різних причин (несприятлива економічна кон'юнктура, кризові коливання, негативні зміни в економічній політиці тощо) також масова неспроможність здійснення інвестування в економіку. Крім того, елементи основного капіталу, на відміну від грошей, неліквідні — їх неможливо швидко та без значних витрат обміняти на будь-який інший актив.

5. Важливим інститутом грошової економіки є *державна*, головна функція якої, на думку представників монетарного посткейнсіанства, полягає в забезпеченні виконання контрактних зобов'язань (створення правового поля, примус, контроль, санкції тощо). Безумовно, за державою визнаються й інші регулюючі функції, сформульовані ще Дж. М. Кейнсом та його послідовни-

ками, як-то: усунення негативних екстерналій, дискреційна макроекономічна політика, боротьба з монополіями та ін. Проте *забезпечення виконання контрактів* розглядається як найважливіше завдання держави, оскільки нездатність останньої або її небажання виконувати цю функцію різко збільшує ступінь невизначеності майбутнього й ставить під загрозу саме існування грошової економіки.

Основний висновок, до якого прийшла більшість посткейнсіанців у результаті вивчення економіки, побудованої на грошових контрактах, полягав у визнанні її принципової *незрівноваженості та нестійкості*, в існуванні невизначеності, ризиків і непевності. Причому, як стверджував Х. Ф. Мінські, економічна й фінансова нестабільність є нормальним функціонуванням капіталістичного господарства. Тому активна політика державного регулювання залишається необхідною, змінюються лише акценти її реалізації. Вони зміщуються з питань стимулювання ефективного попиту (за Дж. М. Кейнсом) на політику регулювання доходів, стабілізаційну корекцію фаз циклу, боротьбу з інфляцією, регулювання фінансової сфери, проблеми ціноутворення тощо.

З висновку про нестійкість сучасного ринкового господарства випливає така важлива теза посткейнсіанства — *динамічний характер* капіталістичної економіки та необхідність її вивчення на основі аналізу, який би уникнув недоліків статичного рівноважного підходу [10, с. 219—220].

Саме виходячи із цих позицій, П. Девідсон, наприклад, розвинув запропоновану Дж. М. Кейнсом теорію вибору активів тривалого користування, застосувавши її для аналізу не довгострокових тенденцій господарського розвитку, а ділових циклів.

Циклічні коливання економічної активності породжуються, на його думку, змінами у «виборі активів тривалого користування» — насамперед елементів основного капіталу й високоліквідних активів (грошей та їхніх замінників, фінансових активів). За інших рівних умов збільшення попиту на капітальні блага і відповідно зменшення попиту на гроші приводить до економічного піднесення й буму в економіці, тоді як зменшення попиту на капітальні блага, а отже, збільшення попиту на гроші, викликає економічний спад і депресію. Вибір активів тривалого користування визначається перш за все очікуваннями майбутніх доходів і ступенем упевненості в цих очікуваннях. Підвищення ступеня оптимізму й упевненості приводить до збільшення інвестицій і зниження потреби в ліквідних активах. В економіці наступає стадія циклічного поживлення ділової активності. Протилежний

вплив здійснюють на економіку та структуру фінансових активів поширення песимістичних настроїв і невпевненість у майбутньому.

На вибір активів тривалого користування важливий вплив справляють також проблеми:

- джерел формування таких активів;
- заборгованості різних економічних суб'єктів;
- допустимих меж зазначеної заборгованості;
- інфляції та інфляційних очікувань;
- рівня відсоткових ставок.

Характеризуючи грошову ринкову економіку як нестабільну й невизначену, таку, що підвладна циклічній динаміці, інфляційним очікуванням тощо, представники монетарного посткейнсіанства (П. Девідсон, Л. Рей, Я. Крегель, Х. Ф. Мінські) прийшли до необхідності вивчення природи та основних властивостей *сучасних грошей*.

Ця проблема не була новою в тогочасній економічній думці. Початок дискусій з приводу того, яким чином слід розглядати гроші стосовно діяльності приватного сектора — як *ендогенну* чи *екзогенну* змінну — сягає ще середини ХХ ст., коли тривала дискусія між представниками банківської та грошової шкіл [10, с. 223]. Посткейнсіанці були майже єдиною макроекономічною школою, що відкинула ідею, відповідно до якої грошова маса визначається діями чинників, зовнішніх стосовно приватного сектора, наприклад, Центрального банку (ідеться про ідею екзогенності грошової маси). На думку провідного представника американського посткейнсіанства Х. Ф. Мінські, пропозиція грошей у сучасному ринковому господарстві формується *ендогенно*, тобто створюється всередині економіки, оскільки її зміни (пропозиції грошей) відображають очікування майбутньої кон'юнктури з боку підприємств і банків [12, р. 118]. Свою ідею вчений аргументував, виокремлюючи зв'язки між динамікою пропозиції грошей, зміною їх структури (за рахунок появи й поширення менш ліквідних грошових агрегатів) та процесом нагромадження основного капіталу (завдяки промисловим інвестиціям). Позицію Х. Ф. Мінські підтримали й розвинули економісти П. Девідсон, В. Чік, Ф. Ерестіс, С. Вайнтрауб, Л. Р. Рей та ін.

Важливим доповненням до аналізу природи грошей у сучасному господарстві та їхнього впливу на нестабільний характер економічних процесів стало вивчення властивостей грошей, зокрема:

- нульова еластичність за попитом (випуск грошей не збільшується під час зростання попиту на них);

- майже нульова еластичність заміщення за ціною (у випадку зростання «ціни грошей», тобто відсоткової ставки за кредит, попит майже не переміщується з грошей на інші блага).

При цьому деякі посткейнсіанці, зокрема Л. Р. Рей, зауважили, що властивість нульової еластичності виробництва грошей «працює» тільки у світі товарних або паперових грошей. Для сучасної економіки, де переважають кредитні гроші, ця властивість у чистому вигляді не характерна (оскільки комерційні банки можуть збільшити пропозицію кредитних грошей за підвищення попиту на них), але вона зберігається в модифікованій формі. Справа в тому, що кредитні гроші характеризуються нульовою трудомісткістю: збільшення їхньої пропозиції не пов'язане із залученням додаткових трудових ресурсів.

З погляду вчених, насамперед Х. Ф. Мінські й В. Чіка, комерційні банки, як і промислові фірми, проводять бізнес-політику, спрямовану на зростання прибутку. Тому, коли промисловий сектор пред'являє підвищений попит на банківські позики, банки намагаються якнайповніше задовольнити його. У випадку, якщо Центральний банк проводить тверду грошову політику й намагається обмежити можливості комерційних банків у сфері надання кредитів, останні намагаються ухилитися від таких обмежень за допомогою *фінансових інновацій*. Серед основних видів фінансових інновацій в економіці розвинених країн останньої третини XX ст. Х. Ф. Мінські, В. Чік та К. Ніггл виокремлюють такі:

а) використання стратегії керованих пасивів, за якої пасиви формуються (збільшуються) самими банками шляхом позик на міжбанківському ринку внесків (зазвичай банківські пасиви створюються незалежно від банків діями вкладників);

б) сек'юритизація, що являє собою конвертацію виданих банківських позик у цінні папери, що дозволяє банкам продати останні за гроші й видати нові кредити;

в) позабалансова діяльність (*off-balance sheet activity*), завдяки якій відкриваються кредитні лінії між певними фінансовими установами, що є зобов'язанням однієї установи видати кредит іншій установі на першу вимогу;

г) використання депозитних сертифікатів та євродоларових позик;

д) угода із зобов'язанням про наступний викуп (тобто продається боргове зобов'язання з умовою про його майбутній викуп), у результаті такої угоди продавець на момент продажу отримує гроші, які можна видати як кредит для іншої особи.

Усі ці фінансові інновації дозволяють комерційним банкам позбуватися обмежень Центрального банку й створювати гроші шляхом видачі нових позик навіть за відсутності надлишкових резервів, породженої жорсткою грошовою політикою Центрального банку. Водночас вони (фінансові інновації) зменшують ефективність грошової політики Центрального банку, а отже, ще більшою мірою сприяють ендогенності грошової маси [11, с. 34].

Підвищенню ступеня ендогенності грошей сприяє також політика Центрального банку як кредитора останньої інстанції. Така політика полягає в тому, що Центральний банк видає кредити комерційним банкам, що опинилися під загрозою банкрутства внаслідок своєї неплатоспроможності. Ендогенність грошової маси відіграє важливу роль в економіці не тільки тому, що різко знижує ефективність грошової політики, але й тому, що збільшує можливість промислового сектора в борговому фінансуванні своїх інвестицій. Це означає збільшення потенційної амплітуди ділових циклів в економіці з ендогенними грошима. Цю обставину було враховано в одній з найвідоміших посткейнсіанських теорій економічної динаміки — «гіпотезі фінансової нестабільності», розробленій Х. Ф. Мінські.

Суть концепції полягає в тому, що сучасна грошова економіка формує фінансову структуру, що піддається фінансовим кризам. На думку Х. Ф. Мінські, економічна динаміка багато в чому визначається тим, як фірми фінансують свої інвестиції в основний капітал. Учений виокремлює три типи фінансування: а) *забезпечене фінансування*, б) *спекулятивне фінансування*; в) *Понці-фінансування*.

На початку фази пожвавлення ділового циклу в економіці переважає перший тип фінансування. За забезпеченого фінансування поточних грошових надходжень достатньо для регулярного погашення певної суми боргу та відсотків по ньому. Такий тип фінансування ґрунтується переважно на внутрішніх фінансових джерелах.

З подальшим пожвавленням ділової активності підвищується ступінь упевненості господарюючих суб'єктів, відбувається зменшення ризиків позичальника й ризиків позикодавця. У результаті фірми переходять спочатку на зовнішнє фінансування капіталовкладень, а потім і на спекулятивне фінансування. За умов спекулятивного фінансування надходжень вистачає тільки на сплату відсотків, але їх недостатньо для амортизації боргу (тобто виплати частини основної суми заборгованості). Таким чином, для погашення боргу підприємницький сектор змушений брати нові

кредити. Спекулятивне фінансування неминує, коли довгострокові інвестиційні проекти фінансуються за рахунок короткострокових кредитів.

Понці-фінансування¹ полягає в тому, що поточні грошові надходження не можуть забезпечити навіть виплату відсотків. Це означає, що для періодичного погашення кредитів підприємницький сектор змушений збільшувати свою заборгованість. Зростання процентних ставок неминує трансформувати спекулятивне фінансування в Понці-фінансування. Усе це збільшує економічну нестабільність і створює фактично невідворотну загрозу масових банкрутств, викликаних неможливістю погашення боргів, та економічної кризи [11, с. 35, 36].

Таким чином, поряд з несприятливими очікуваннями господарюючих суб'єктів на періодичність, глибину й перебіг економічних криз суттєво впливає нездатність підприємницького сектора до погашення своїх боргів фінансовому сектору. Пом'якшенню криз може сприяти уряд за допомогою проведення стимулюючої політики на фазі спаду та забезпечуючи збільшення грошових надходжень у боржників.

Оцінюючи гіпотезу фінансової нестабільності, розроблену Х. Ф. Мінські, російський дослідник посткейнсіанства І. В. Розмаїнський сформулював низку її переваг порівняно з іншими концепціями економічної динаміки. По-перше, це перша теорія циклу, що інтегрувала його інвестиційні та фінансові фактори. По-друге, ця теорія розкриває циклічну природу економічного зростання, тому аналіз зростання і циклу як двох різних проблем не може сприяти всебічному розумінню обох цих феноменів. По-третє, стан збалансованого зростання це лише момент циклічної динаміки капіталістичного господарства. По-четверте, ця теорія відображає той факт, що економічна й фінансова нестабільність — це нормальне функціонування сучасної ринкової економіки [11, с. 37].

Практичні пропозиції монетарних посткейнсіанців спрямовані на активне макроекономічне й інституціональне регулювання господарських процесів, на боротьбу з інфляцією, коригування фінансових потоків в економіці та підтримку грошових надходжень виробничих і фінансових одиниць. Відмінність підходу представників монетарного посткейнсіанства в порівнянні з іншими течія-

¹ Цей тип фінансування названо на честь бостонського банкіра Чарльза Понці, який одразу після Першої світової війни практикував у Бостоні те, що багато десятиліть потому стали реалізовувати в пострадянських країнах фінансові компанії на кшталт МММ.

ми останнього щодо регулюючої ролі держави полягає в акцентації того факту, що кризи виникають насамперед унаслідок несприятливої структури фінансових потоків економічних суб'єктів. Тому фінансова й грошова політики повинні бути спрямовані на забезпечення адекватної *структури й обсягу* фінансових потоків. При цьому важлива не тільки фінансова політика, що підтримує на належному рівні прибутки промислових компаній, але й діяльність Центрального банку як кредитора останньої інстанції, що підтримує фінансові надходження комерційних банків. Відмова Центрального банку від проведення такої діяльності й переорієнтація його дій лише на забезпечення стабільності грошової маси може призвести до краху всієї фінансової системи.

Щодо інституціональної політики уряду, то вона мусить складатися зі стимулювання змін структури сукупного попиту та технологій виробництва. На думку Х. Ф. Мінські та інших економістів монетарного посткейнсіанства, у сукупному попиті має зрости частка споживання, а технології повинні бути трудомісткішими, оскільки така економіка меншою мірою залежатиме від фінансової нестабільності та інфляції. Важливим напрямом інституціональної політики держави має бути обмеження короткострокового кредитування довготермінових інвестиційних проєктів, тобто обмеження спекулятивного та Понці-фінансування [11, с. 38]. Оскільки, з позицій американських посткейнсіанців, фінансові кризи лежать в основі криз економічних, то спрощення фінансової системи розглядалося ними як ще один напрям економічної політики держави щодо зменшення рівня нестабільності й невизначеності сучасного грошового господарства.

3.2.2. КАЛЕЦЬКІАНСЬКЕ ПОСТКЕЙНСІАНСТВО

Зазначена гілка посткейнсіанства отримала назву на честь відомого польського вченого-економіста **Міхаеля Калецького** (1899—1970), який ще за три роки до публікації «Загальної теорії зайнятості, процента та грошей» Дж. М. Кейнса сформулював власну макроекономічну концепцію заощаджень, інвестицій та зайнятості, основні положення якої були дуже близькі за змістом до кейнсіанської, а в деяких випадках навіть глибші та змістовніші. Проте надруковані польською мовою праці М. Калецького не стали надбанням широкого наукового загалу та предметом теоретичних дискусій. Його науковий доробок став

відомим лише після публікації праць англійською мовою¹, у період, коли М. Калецький працював у навчальних та науково-дослідних закладах Великої Британії, зокрема в Оксфордському інституті статистики (1940—1954).

Як течія економічної думки калецькіанське посткейнсіанство сформувалося пізніше, у 70-х роках ХХ ст., на хвилі пошуку посткейнсіанцями шляхів пояснення кризової ситуації 1973—1975 років, пов'язаної з процесами поєднання стагнації виробництва та високої інфляції. Найяскравішими представниками цієї гілки посткейнсіанства поряд з М. Калецьким є **М. Сойєр**, **К. Коулінг**, **П. Рейнольдс** (Англія), **А. Асимакопулос** (Канада), **П. Силос-Лабіні** (Італія), **Дж. Стейнл** (Австрія) та ін.

Представники калецькіанства у своїх теоретико-методологічних підходах до вивчення економічних процесів відмовилися від принципів рівноважного аналізу та оптимізації неокласики, акцентуючи увагу на процесах економічної динаміки, вивченні мікрооснов макроєкономіки у вигляді концепції ціноутворення, на дослідженні процесів розподілу доходів у суспільстві крізь призму класових відносин. Предметом їх досліджень є взаємозв'язок інвестицій, кредитних потенцій грошової системи та обсягів заощаджень.

М. Калецький, на відміну від Дж. М. Кейнса, сформулював теорію ефективного попиту *за умов недосконалої конкуренції*, що, безумовно, більше відповідало реаліям ХХ ст. Саме в процесах монополізації шукав учений пояснення, чому не спрацьовує відома теза Дж. М. Кейнса, відповідно до якої інфляція повинна стимулювати інвестиції та зростання випуску продукції. М. Калецький увів поняття **«ступеня монополії»**, що вимірюється часткою прибутку в ціні та є індикатором відсутності цінової конкуренції. Це поняття вчені використовували для пояснення того, чому ціни не знижуються в період депресії, а також для характеристики динаміки співвідношення часток заробітної плати й прибутку в національному доході.

Вплив монополій на структуру національного доходу, як вважають послідовники М. Калецького, полягає в тому, що:

- панування великих корпорацій в економіці породжує падіння частки заробітної плати в національному доході;
- підвищення *номінальної* заробітної плати не призводить автоматично до зростання її *реального вираження*, оскільки монополії компенсують власні втрати підвищенням цін;

¹ Essays in the Theory of Economic Fluctuations. — Allen & Unwin, Russel, 1939; Studies in Economic Dynamics. — Allen & Unwin, 1943.

- зниження частки доходів робітників у національному доході викликає відповідне зниження попиту на споживчі товари. У монополістичних структур зникає зацікавленість у збільшенні інвестицій пропорційно до зростання прибутку.

Таким чином, в економіці відбувається розгортання інфляційної спіралі за одночасної стагнації виробництва. Розвиток зазначених процесів, на думку англійського представника калецькіанства К. Коулінга, може досягти надзвичайно високого, політично неприйнятного рівня всередині країни або призвести до погіршення зовнішньоекономічних позицій, зокрема падіння обмінного курсу валюти, зростання дефіциту платіжного балансу тощо. Єдиним інструментом стримування подібної ситуації К. Коулінг вважає наявність певного рівня безробіття, хоча при цьому критикує уряд за політику свідомого періодичного нагнітання безробіття в суспільстві (теорія політичного циклу).

Важливою особливістю економічної теорії М. Калецького є те, що він виводить кейнсіанську модель рівноважного зростання в *довгостроковій перспективі*, приписуючи всі заощадження капіталістам і визначаючи їх у вигляді певної долі прибутку. При цьому вчений стверджує, що фірми встановлюють ціни методом «надбавки» до середніх витрат, і рівень цієї надбавки, на його думку, залежить від величини монопольної влади зазначених фірм. Таким чином, М. Калецький, по-перше, об'єднав теорію ділових циклів і теорію економічного зростання по-друге, теоретично обґрунтував позицію, відповідно до якої уряди капіталістичних держав не спроможні утримувати рівень доходу за умов повної зайнятості протягом деякого проміжку часу.

Щодо першого пункту, то в сучасних західних економічних джерелах акцентується увага на важливій ролі досліджень М. Калецького у формуванні посткейнсіанства в цілому й теорій економічного зростання зокрема. Його наукові розробки ставлять в один ряд з працями Дж. М. Кейнса, а аналітичні передумови, сформульовані в наукових дослідженнях М. Калецького, розглядають як підґрунтя сучасного посткейнсіанського аналізу економічних процесів [7, с. 534].

Стосовно другого висновку, то він впливає з концепції ціноутворення М. Калецького за принципом уже згадуваної надбавки до витрат та аналізі економічних процесів за умов монополістичної конкуренції. Теорія ціноутворення М. Калецького різко відрізнялася від неокласичної концепції ціни. На думку вченого та його послідовників, головним чинником ціноутворення має виступати не процес оптимізації на основі граничних величин, а моно-

польна влада фірми, яка у свою чергу залежить не лише від економічних чинників, але й від політичних, соціальних факторів, зокрема, згуртованості робітників, політики профспілок, фази циклічної динаміки, регуляторних дій уряду тощо.

Причому монополізм у суспільному виробництві, яке М. Калецький досліджував під впливом учення К. Маркса і, зокрема, його теорії суспільного відтворення, на думку польського дослідника, проявляється по-різному. М. Калецький ділить економіку на два сектори: *центральный* і *периферійний*. Ціна в першому (куди належать промисловість, будівництво, транспорт тощо) формується на основі середніх витрат, у другому — на основі попиту і пропозиції. Унаслідок вищого рівня монополізації в центральному секторі ціни там складаються шляхом надбавки до витрат. Ступінь монополізації у свою чергу вимірюється величиною надбавки до витрат і залежить від концентрації виробництва, домовленостей монополістів цієї галузі, згуртованості профспілок тощо.

Теорія ціноутворення М. Калецького в цілому була прийнята його послідовниками (М. Сойером, К. Коулінгом, П. Рейнольдсом) та лягла в основу багатьох сучасних неортодоксальних теорій ціни. У процесі її розвитку предметом наукових дискусій та розбіжностей у поглядах економістів була проблема, чи є розмір надбавки постійною або змінною величиною, яким чином змінюється розмір цієї надбавки на різних фазах циклу тощо.

Альтернативною до неокласики є й *теорія розподілу доходів* М. Калецького, яка посідає важливе місце в його творчому доробку. За соціальну спрямованість досліджень ученого в цій галузі, за аналіз проблем з позицій класових інтересів робітників М. Калецького навіть називали в літературі «лівим Дж. М. Кейнсом». Суть його поглядів щодо розподілу доходів також ґрунтувалася на існуванні монополізму в суспільстві й полягала в наступному. Робітники внаслідок низького рівня заробітної плати фактично не роблять заощаджень, і весь обсяг заробітної плати витрачають на споживання. Натомість величина прибутків підприємців визначається їхньою інвестиційною активністю: чим вона вища, тим більші прибутки. З приводу цієї ситуації відомий афоризм М. Калецького: «робітники витрачають те, що вони заробляють, а капіталісти заробляють те, що вони витрачають».

Тобто, якщо робітники витрачають усю свою заробітну плату на споживчі блага, то залишок національного доходу, прибутки мають використовуватися для інвестицій і споживання класу підприємців. Якщо останні збільшать своє споживання,

їхні витрати повернуться до них у формі збільшених прибутків. Не всі посткейнсіанці поділяли таку позицію М. Калецького в силу її категоричності, але вона наочно демонструвала аналіз проблеми вченим крізь призму класових відносин та існування соціальних суперечностей у капіталістичному суспільстві.

Суттєвими є дослідження М. Калецького в галузі інвестицій та циклічності. На думку вченого, інвестиційна активність зростає із часовим лагом під впливом розширення обсягу заощаджень, зростання прибутків та скорочення капітальних запасів. Інвестиційна активність впливає також і на динаміку ділового циклу, оскільки останній визначається взаємодією інвестицій, прибутків і капітальних запасів. Увівши нові макроекономічні змінні — інвестиційні замовлення та амортизацію — М. Калецький дослідив їх співвідношення на кожній з фаз циклу. І в цьому його теорія інвестиційної активності глибша за теорію Дж. М. Кейнса. Проте невизначеність майбутнього й очікування підприємців, які суттєво впливають на інвестиційну активність, залишилися поза межами дослідження як Дж. М. Кейнса, так і М. Калецького.

Меншою мірою в калецькіанстві досліджені фінансові аспекти відтворювального процесу. Вони розкриваються лише у зв'язку з вивченням інвестиційної діяльності господарських суб'єктів. Виходячи з ендогенності пропозиції грошової маси, прихильники М. Калецького розширення пропозиції грошей розглядають як чинник, що визначає розмір капіталовкладень і динаміку ефективного попиту.

Незважаючи на недоліки калецькіанства в цілому і розробок його лідера зокрема, М. Калецького по праву вважають одним з визначних учених у галузі макроекономіки ХХ ст. Це визнають як його соратники по науковій школі, так і сучасні дослідники його наукової спадщини. Так, Дж. В. Робінсон у передмові до своєї книги «Нагромадження капіталу» (1956), наголошуючи на вагомому науковому доробку попередників, зауважує, що хоча М. Калецький є її сучасником, вона ставить його поряд з Дж. М. Кейнсом, К. Вікселем та А. Маршаллом [13, р. VI—VII]. Пізніше, у 1970-х роках, вона стверджувала, що праці М. Калецького є зручнішими для реконструкції макроекономіки, ніж розробки Дж. М. Кейнса, і широко використала теоретичні положення, емпіричні результати та висновки видатного польського економіста в підручнику «Вступ до сучасної економічної теорії» (1973) (спільно з Дж. Ітуеллом).

Праці М. Калецького суттєво вплинули на розвиток різних напрямів сучасної економічної думки, але особливо помітний його вплив на течії посткейнсіанства.

3.2.3. НЕОРІКАРДІАНСЬКЕ ПОСТКЕЙНСІАНСТВО

Неорікардіанська гілка посткейнсіанства разом з ученням М. Калецького та його прихильників, як зазначалося вище, склали *англійську течію посткейнсіанства*, що характеризувався посиленою увагою до соціальних проблем, питань розподілу сукупного доходу, підвищення заробітної плати як умови збільшення ефективного попиту та забезпечення економічного зростання. Поряд з рисами, що об'єднують ці дві гілки сучасного посткейнсіанства, **неорікардіанству** (його теоретико-методологічним засадам, аналітичному інструментарію, висновкам та практичним рекомендаціям) притаманні специфічні риси, які стали логічною підставою для розгляду його як окремого наукового відгалуження в розвитку сучасного посткейнсіанства.

Своє завдання представники неорікардіанського посткейнсіанства — **П. Сраффа** (1898—1983), **Н. Калдор** (1908—1986), **М. Мілгейт** (1950 р. н.), **П. Гареньяні** (1930 р. н.), **А. Ронкалья** та інші — вбачають у розвитку принципу *ефективного попиту* Дж. М. Кейнса стосовно довготривалого періоду з використанням методології класичної школи та положень теорії цінності й розподілу Д. Рікардо.

Важливою особливістю концептуальних основ неорікардіанського посткейнсіанства стало повернення на методологічні засади класичної політекономії та використання окремих ідей теорії К. Маркса, а також критика фундаментальних положень неокласичної школи: теорій граничної корисності та граничної продуктивності. На цю особливість неорікардіанства звернув увагу, зокрема, професор університету Перуджи (Італія) А. Ронкалья. Характеризуючи найбільш значну працю засновника цієї течії та одного з її провідних представників **П'єро Сраффи** «Виробництво товарів за допомогою товарів. Прелюдія до критики економічної теорії» (1960), А. Ронкалья так писав про аналітичний апарат ученого: «...відмова від суб'єктивістського підходу маржиналістської теорії на користь об'єктивного підходу класичної політекономії і Маркса; відмова від маржиналістських концепцій ціни, рівноваги, досконалої конкуренції на користь аналогічних концепцій класичної і марксистської політекономії» [7, с. 262].

До цього слід додати, що П. Сраффа уникав і неокласичної термінології, («реальні витрати», «кількість капіталу» А. Маршалла і т. д.), часто послуговуючись марксистським категоріальним апаратом, а саме: «додатковий продукт», «вартість», «норма прибутку» тощо [14, с. 212—216].

З моменту виходу у світ праці П. Сраффи, яка власне поклала початок розвитку неорікардіанства, підходи вченого до аналізу ціноутворення викликають неабиякий науковий інтерес і неоднозначну оцінку в світовій економічній думці: від констатації факту про певний внесок у теорію ціни до порівняння розробок П. Сраффи з кейнсіанською концепцією зайнятості. У дослідженнях сучасних представників неорікардіанського посткейнсіанства проводиться думка, що його праця й сьогодні має фундаментальне значення, оскільки в ній розв'язуються важливі аналітичні проблеми й містяться суттєві концептуальні зміни теорії цінності [7, с. 250].

На основі вищезазначених підходів П. Сраффа створив власну концепцію ціни й теорію розподілу, які ґрунтувалися на понятті *фізичних витрат виробництва* (physical production costs). Під останніми економіст розумів сукупність різних засобів виробництва, у тому числі й праці, необхідних для виробництва визначеного обсягу продукції та виражених у натурально-речових показниках. Обґрунтовуючи свою теоретичну позицію, П. Сраффа широко використав натуральні пропорції простого й розширеного відтворення, запозичені в К. Маркса.

Відмова від поняття ціни як величини, що визначається на основі попиту й пропозиції, привело дослідника до критичного сприйняття маржиналістських понять загальної й часткової рівноваги та обґрунтування власних критеріїв формування рівноважних цін. П. Сраффа і в цьому випадку звернувся до розробок класичної школи. На основі їх вивчення він дійшов висновку, що умовою рівноваги цін виробництва є *рівновага норм прибутку у всіх галузях* [14, с. 214].

Таким чином, у теоріях П. Сраффи та його прихильників, на відміну від монетарного посткейнсіанства, важливе місце посідає аналіз *економічної рівноваги*, під якою розуміється такий стан економіки (у довгостроковому періоді), за якого в усіх галузях існує єдина середня норма прибутку та єдиний рівень заробітної плати. Тобто, на відміну від *статичної теорії* Л. Вальраса, у системі П. Сраффи стан рівноваги досліджується в процесі його *досягнення, у динаміці*, що робить аналіз ґрунтовнішим і наближеним до життєвих реалій. Зазначені ж середні величини фор-

муються, відповідно до рикардівської теорії цінності, незалежно від того, які існують обсяги виробництва й зайнятості, яке співвідношення між сукупним попитом і сукупним виробництвом. Відхилення від рівноважного стану економіки в короткостроковому періоді неорикардіанці пояснюють впливом факторів тимчасового, випадкового характеру, насамперед дією інституціональних структур.

Передумова щодо єдиної норми прибутку в усіх галузях викликає необхідність звернення до аналізу поняття *конкуренції*. П. Сраффа піддав гострій критиці розподільчу функцію вільної конкуренції, побудовану на неокласичних засадах, згідно з якою кожний з факторів виробництва — праця, земля, капітал — забезпечує отримання своєї частки в створеному доході. Учений доводить, що зміна ціни на працю й капітал не обов'язково приведуть до відповідного заміщення ресурсів, що подорожчали, дешевшими. Однозначність тлумачення неокласиками реакції виробників на зміну заробітної плати й відсотка, на думку П. Сраффи, побудована на ігноруванні значення технології, нерозумінні фундаментальних закономірностей відтворювального процесу.

Характеризуючи конкуренцію в сучасній економіці як *недоосконалу*, П. Сраффа наводить низку доказів на підтвердження своєї тези:

- економія на витратах виробництва дає можливість великим монополістичним підприємствам *максимізувати* розмір отриманого ними доходу;
- труднощі реалізації виробленого товару призводять до *зниження* цін та зростання витрат обігу з метою входження на інші ринки;
- у сучасній економіці цінова конкуренція поступилася місцем неціновій, оскільки ціни на однакові товари можуть відрізнятися залежно від торговельної марки, якості товару, упаковки та інших факторів. Причому окремі покупці готові придбати товар певної фірми навіть за *вищу ціну*, оскільки він відповідає їхнім потребам. Тобто ринок окремих товарів розпадається на кілька ринків аналогічних товарів, які функціонують у різних цінових межах і для входження в які необхідні додаткові витрати обігу.

Отже, у господарському житті простежується ситуація з постійним коливанням цін як у бік їх підвищення, так і в бік зниження. А якщо в окремих продавців існує можливість впливу на рівень цін, наголошує П. Сраффа, то про вільну конкуренцію вже

не йдеться. Економіка функціонує в умовах монополістичної конкуренції, за якої перевагу в розподілі доходів одержують великі корпорації, а проблема досягнення ринкової рівноваги стає складнішою і можливою лише в тривалому періоді, оскільки в короткостроковому періоді відбуваються постійні коливання відносних цін під дією різних чинників: стандартних умов відтворення, пропорцій між базисними й небазисними товарами, співвідношення між працею та капіталом тощо [14, с. 214—227].

Таким чином, дослідження П. Сраффи стали вагомим теоретичним внеском у загальний розвиток економічної думки. Ідеї вченого увійшли складовою до концепцій розподілу доходів, відтворення, аналізу процесів монополізації в сучасній економіці, що розроблялися представниками різних напрямів економічної думки: кейнсіанцями (Дж. В. Робінсон), прихильниками еволюційної економіки, неокласиками тощо.

Важливе місце в розробках неорікардіанського посткейнсіанства відведено проблемам економічного зростання, особливо питанням впливу процесів розподілу на економічне зростання. **Н. Калдор** разом з **Дж. В. Робінсон**, які зробили найбільший внесок у розвиток посткейнсіанської теорії економічного зростання, виступили з критикою неокласичних теорій розподілу доходу й технічного прогресу, заснованих на граничному аналізі, замінивши їх моделями, що ґрунтувалися на концепціях Дж. М. Кейнса, Д. Рікардо і П. Сраффи.

Думку про вдосконалення процесу розподілу національного доходу як найважливішого фактора зростання Н. Калдор обґрунтовував у низці наукових праць: «Нагромадження капіталу й економічне зростання» (1961), «Причини повільних темпів економічного зростання у Великій Британії» (1966), «Зібрання економічних нарисів» (1978) тощо. Основні ідеї із зазначених досліджень Н. Калдор як радник Канцлера Казначейства з податкової політики в уряді Великої Британії протягом 1964—1968 років та 1974—1978 років, намагався реалізувати в економічній політиці. Зокрема, він запропонував використовувати податок на капітальний прибуток для перерозподілу доходів; селективні (вибіркові) внески працедавців у фонд страхування з безробіття — для стимулювання перерозподілу праці на користь виробничого сектора.

Його вплив як послідовного прихильника кейнсіанської економічної теорії в наукових і ділових колах країни був досить значним. Зокрема Кембриджська група з економічної політики багато в чому зобов'язана увазі, яку Н. Калдор приділяв питанням ефективного попиту й необхідності державних регулюючих дій для

стабілізації внутрішньої та зовнішньої економічної політики, а також питанням стимулювання економічного зростання.

Незважаючи на те, що в розробці проблеми економічного зростання Н. Калдор спирався на концепцію Дж. М. Кейнса, у їхніх теоріях простежується певні відмінності. Одна з них стосується припущення щодо міри використання трудових ресурсів. Теорії економічного зростання й розподілу Н. Калдора передбачають необхідність постійної підтримки повної зайнятості.

По-друге, учений припускав, що заощадження не є постійними й можуть збільшуватися до такого значення, за якого коефіцієнт дійсного зростання впаде до гарантованого рівня. Для доведення цієї тези Н. Калдор використав дані щодо розподілу доходів двох класів: підприємців, які зберігають частину прибутку, і найманих працівників, які зберігають частину своєї заробітної плати. У результаті їх вивчення економіст дійшов висновку, що гранична схильність до заощаджень кожного класу, відносна частка прибутку в доході залежать тільки від рішення щодо інвестування. Саме інвестиції визначають заощадження (або сукупний попит визначає сукупну пропозицію). Отже, чим більше інвестицій, тим більше необхідної частини прибутку вибирається з доходу.

Таким чином, у Н. Калдора як теоретика економічної динаміки приріст виробничих потужностей відіграє надзвичайно важливу роль у визначенні темпів економічного зростання. Критикуючи Дж. М. Кейнса, дослідник стверджує, що досягнення повної зайнятості як у розвинутих, так і в країнах, що розвиваються, залежить виключно від *розмірів виробничих ресурсів*, а не від величини ефективного попиту.

Наступним кроком у дослідженні Н. Калдора став аналіз коливань попиту й пропозиції та їхнього впливу на процеси інвестування й заощаджень і відповідно — на економічне зростання. Н. Калдор формулює правило, відоме як *«Кембриджське правило зростання»*: коефіцієнт прибутку дорівнює коефіцієнту зростання, поділеному на коефіцієнт заощаджень підприємців. Оскільки дія механізму зрівноваження інвестицій і заощаджень не може бути забезпечена в автоматичному режимі (через недосконалий характер конкуренції), стають необхідними заходи державного впливу. Але, на відміну від традиційного кейнсіанства, акцент переноситься з бюджетного фінансування на політику доходів, зокрема узгодження інтересів підприємців, найманих працівників, держави відповідно до економічної ситуації на кожній із фаз циклу, динаміки продуктивності праці, темпів економічного зростання тощо.

Н. Калдором було розроблено також модель економічного циклу, у якій він намагався пояснити циклічні коливання економічної активності ендегенними чинниками, серед яких — процеси формування заощаджень та інвестицій на різноманітних фазах циклу ділової кон'юнктури. У результаті аналізу динаміки бізнес-циклів протягом 150 років учений приходив до висновку, що цикли за своєю тривалістю й структурою мають різний характер, а отже, неможливим є створення єдиної теорії циклів. Н. Калдор зауважив також, що в післявоєнний період помітною стала загальна тенденція, коли фази піднесення стають тривалішими, а фази падіння коротшими [15, с. 318]. Аналізуючи особливості циклічності в другій половині ХХ ст., учений, як і більшість економістів-посткейнсіанців, наголошував, що поки економіка перебуває у стані рецесії і має незайняті виробничі й трудові ресурси, політика бюджетного дефіциту стимулює реальне зростання виробництва. Необхідність витіснення такої державної політики, заміни її іншими методами виникає й посилюється в міру наближення до так званого «неінфляційного порогу зайнятості», коли економіка поступово входить у фази поживлення й піднесення.

Таким чином, економісти всіх трьох розглянутих гілок посткейнсіанства — монетарного, калецькіанського, неорікардіанського — багато зробили для відновлення наукового й практичного значення кейнсіанського вчення. Вони надали *динамічного* характеру розробці проблеми досягнення економічної рівноваги, розглядаючи її, на відміну від неокласиків не як рівновагу між попитом і пропозицією, а як досягнення рівноваги в довгостроковому періоді між виробництвом і розподілом. Було порушено проблему встановлення єдиної (середньої) норми прибутку й єдиного рівня заробітної плати в усіх сферах економіки. Економісти звернули увагу на необхідність регулювання процесів монополізації, вирішення соціальних питань суспільного розвитку. Їхні дослідження були спрямовані на подолання реальних проблем і суперечностей ринкової економіки останньої третини ХХ ст. Розуміючи, що бюджетна експансія може заважати економічному зростанню, сучасні кейнсіанці звернули увагу на інші методи державного впливу на економіку: кредитно-грошове регулювання, формування гнучкої кредитно-грошової системи, необхідність макроекономічного й інституціонального регулювання господарських процесів, коригування фінансових потоків в економіці (особливо монетарне посткейнсіанство) тощо.

Водночас, проблеми невизначеності й очікувань не отримали ґрунтового аналізу в працях посткейнсіанців. Невирішеною за-

лишається також проблема факторів, за допомогою яких можливе збереження стану рівноваги в довгостроковому періоді. Потребують глибшого аналізу посткейнсіанцями грошові інструменти регулювання ринкової економіки. Незважаючи на різні методологічні засади й висновки представників різних гілок посткейнсіанства, існує необхідність тіснішого поєднання їхніх досліджень, оскільки розбіжності між ними цілком переборні, і проведені теоретичні розробки могли б доповнити одна одну.

3.3. СТАНОВЛЕННЯ НОВОГО КЕЙНСІАНСТВА

Наймолодшою гілкою в еволюції кейнсіанського вчення стало **нове кейнсіанство**, що виникло у 80-х роках ХХ ст. в США й ґрунтувалося на теоретичних розробках таких учених, як **Б. Грінвальд, О. Бланшар, Дж. Акерлоф, М. Гертлер, Дж. Ротенберг, Б. Бернанк, Г. Менкью, Дж. Стігліц, Д. Ромер, М. Спенс, С. Фішер** та ін.

І назва течії¹, і поставлена мета — *розробка кейнсіанських основ мікроекономіки* — свідчили про відмінність цієї гілки від нео- та посткейнсіанства, про намагання представників нового кейнсіанства окреслити відмінні від попередників пріоритети у вивченні економічних процесів, удосконалити з урахуванням вимог часу методологію аналізу, сформувати теоретичні концепції, які б відповідали економічним реаліям кінця ХХ ст. (рис. 3.6).

НОВЕ КЕЙНСІАНСТВО
Зміни в предметі та методах дослідження
• найширше (серед течій кейнсіанства) використання неокласичних ідей, категорій, методів (мікропідхід, математизація досліджень);• розробка динамічної стохастичної моделі загальної рівноваги;• предмет: аналіз раціональної поведінки контрагентів на ринках товарів, капіталу, праці в умовах макроекономічної невизначеності, неповної інформації;• причина нестабільності: негнучкість цін ← договірний характер сучасної економіки, ринкова влада великих фірм і профспілок;• концепції асиметричної інформації; «витрат меню»; «інсайдерів-аутсайдерів»; «гістерезису»; ефективної заробітної плати

Рис. 3.6. Теоретико-методологічні особливості нового кейнсіанства

¹ Слід відрізняти нове кейнсіанство — *New Keynesian Economics* (сучасна течія кейнсіанства) від Неокейнсіанства — *Neo-Keynesian Economics* (повоєнний етап еволюції кейнсіанського вчення).

Серед нових напрямів, проблем та акцентів дослідження в розробках представників нового кейнсіанства слід відзначити такі:

- проблеми *мікроекономіки*;
- проблема *ціноутворення* за умов недосконалої конкуренції, контрактної економіки та сильних профспілок;
- раціональна поведінка контрагентів на ринках *товарів, капіталу, праці* за умов *макроекономічної невизначеності*;
- поведінка економічних суб'єктів, що ґрунтується на *раціональних очікуваннях* (особливо щодо майбутнього);
- *економічна інформація* (її доступність, якість, вплив на ціноутворення, витрати на неї тощо);
- проблеми впливу *фінансової сфери та грошового чинника* на перебіг макроекономічних процесів.

З вищенаведеного можна зробити висновок, що прихильники нового кейнсіанства намагаються поєднати аналіз актуальних проблем макро- та мікроекономіки в єдиній системі. Продовживши дослідження посткейнсіанців, що ґрунтувалися на працях Дж. М. Кейнса, М. Калецького, П. Сраффі та інших, представники нової течії у своїх розробках намагалися характерні для кейнсіанства теоретичні положення (наявність у ринковій економіці внутрішньої нестабільності, безробіття, необхідність макроекономічного регулювання) проаналізувати з урахуванням неокласичних принципів оптимізації, раціональної поведінки економічних суб'єктів і методологічного індивідуалізму. Причому акцент у дослідженнях був помітно зміщений у бік мікроекономічних проблем.

Суттєві трансформації відбулися й у методології нових кейнсіанців, понятійно-категоріальному апараті їхніх досліджень та створених на цьому підґрунті теоретичних концепціях. Послідовники нового кейнсіанства виходять з двох найзагальніших методологічних підходів:

- визначальної ролі монополій в економіці, дотримуючись при цьому теорії монополістичної конкуренції;
- тези про асиметричність (недосконалість) інформації.

Водночас нові кейнсіанці (Дж. Акерлоф, Дж. Стігліц, Д. Коландер та ін.) широко послуговуються категоріями неокласики, їх математичні моделі будуються з урахуванням неокласичної концепції загальної рівноваги, що розглядається як тенденція, до якої наближається ринкове господарство в довготривалій перспективі. Визнається принцип взаємозалежності основних елементів ринкової економіки, який забезпечує єдність системи й впливає на реалізацію прагнення до рівноваги, однак без головної її передумови — автоматичного приведення у відповідність попиту й

пропозиції за допомогою швидкої зміни цін. Причиною цього, на думку економістів, є відсутність повної або надійної інформації та інституційні обмеження [5, с. 73].

Зазначені теоретико-методологічні підходи, категоріальний та аналітичний арсенали склали основу для розробки низки теоретичних концепцій останніх десятиріч XX — початку XXI ст., сформованих у межах нового кейнсіанства. Серед них, зокрема, теорії взаємозалежності зайнятості та оплати праці, асиметричної інформації, «витрат меню», «інсайдерів-аутсайдерів», «гістерезису», ефективної заробітної плати та ін.

Концепція *взаємозалежності зайнятості та оплати праці*, яка посідає важливе місце в теоретичному доробку представників нового кейнсіанства, розкриває особливості поведінки підприємців і найманих працівників за умов монополістичної конкуренції та недосконалої інформації. Згідно з цією концепцією, кваліфікація будь-якого працівника має дві складові — *загальну*, здобуту завдяки навчанню та фаховій підготовці в цілому, та *специфічну*, набуту на конкретному підприємстві. Стосовно другої частини працівник є монополістом, а роботодавець — монопсоністом. У випадку звуження виробництва підприємець не поспішає звільняти кваліфікованого працівника та знижувати йому заробітну плату, щоб уникнути витрат на підготовку нових працівників. На етапі економічного зростання він не поспішає підвищувати заробітну плату, а найманий працівник відповідно не поспішає змінювати роботу на іншу, високооплачуванішу, оскільки з його боку необхідні будуть додаткові зусилля на отримання нових знань та професійних навичок. Таким чином, між зазначеними суб'єктами діє прихований (імпліцитний) довгостроковий контракт, який на певному етапі влаштовує їх обох.

Механізм функціонування ринку праці слугує об'єктом аналізу і в інших теоріях нових кейнсіанців, зокрема ефективної заробітної плати, «інсайдерів-аутсайдерів» та концепції довгострокових контрактів із заробітної плати. Ефективна заробітна плата розглядається як така, що забезпечує мінімальні витрати в розрахунку не на працівника (останні розрізняються за рівнем фахової підготовки, ставленням до виконання службових обов'язків і т. д.; відрізняється також організація та характер праці в різних фірмах), а на одиницю виготовленої продукції. У галузях та виробництвах, де спрацьовує фактор масштабу, навіть за підвищення заробітної плати, попит на працю може зростати (адже зростає продуктивність праці, а отже, і доходи фірми). Такий аналіз є неможливим з позицій неокласичної теорії.

Зв'язок заробітної плати й безробіття розкрили у своїй концепції «інсайдерів-аутсайдерів» А. Ліндбек і Д. Сноуер. Поділивши працівників на дві групи: інсайдерів — тих, хто вже працює на певній фірмі, і аутсайдерів — тих, хто є претендентами на робочі місця в ній, дослідники проаналізували статус і поведінку кожної із зазначених груп. Інсайдери, на їхню думку, мають низку переваг перед аутсайдерами в конкуренції за робочі місця. По-перше, вони певним чином захищені витратами на звільнення й заміщення працівників. По-друге, інсайдер уже володіє кваліфікацією, необхідною для цього підприємства і на яку вже витрачено кошти. По-третє, своєю поведінкою інсайдери можуть впливати на політику залучення та адаптацію нових кадрів у колективі (моральний тиск, викривлена інформація). Монопольна влада інсайдерів, яка дозволяє їм отримувати високу платню, помножена на жорсткість заробітної плати зумовлюють існування безробіття в суспільстві. Контингент безробітних формується за рахунок аутсайдерів різних фірм. У пошуках роботи вони погоджуються на нижчу заробітну плату за роботу, аналогічну тій, за яку працюючі отримують значно вищу платню.

Важливу роль у концепціях нових кейнсіанців відіграє *економічна інформація*, оскільки її пошуки, межі доступу, якість, повнота, розповсюдження тощо пов'язані з певними витратами. Американські економісти Дж. Стігліц, Дж. Акерлоф, М. Спенс дослідили різні аспекти ринкової інформації та її вплив на поведінку економічних суб'єктів: Дж. Стігліц — прийняття рішень за умов ринкової невизначеності та необхідність пошуку інформації; Дж. Акерлоф — вплив асиметричності інформації на цінові параметри ринків товарів та капіталів; М. Спенс — проблеми асиметричності інформації на ринку праці та роль інформаційної сигнальної системи. Завдяки теоретичним розробкам названих дослідників проблема інформації посіла в концепціях нового кейнсіанства таку саму важливу роль, як ідея невизначеності майбутнього в теоріях посткейнсіанців.

На відміну від неокласиків, які вважали, що всі економічні суб'єкти володіють необхідною (досконалою) інформацією про ціни покупців і продавців, представники нового кейнсіанства доводили, що за умов монополістичної конкуренції інформація не є цілком доступною. Існують певні бар'єри в її отриманні, достовірності, розповсюдженні тощо. Таким чином, отримувана інформація, як правило, є неповною та асиметричною.

Асиметричність інформації означає її нерівномірний розподіл між договірними сторонами на товарних, фінансових і ринках

праці. Крім того, асиметричність інформації свідчить про наявність інформаційних переваг в одного з учасників угоди. Ця обставина, на думку вчених, потенційно призводить до негативних ситуацій на ринках, що характеризуються *несприятливим відбором* (adverse selection) (Дж. Акерлоф) або *моральним ризиком* (moral hazard) (Дж. Стігліц, Ф. Шапіро, М. Ротшильд).

Несприятливий відбір характеризує таку ситуацію на ринку, коли фінансується купівля гірших, а не кращих видів ресурсів, товарів і активів. Уперше до наукового аналізу зазначеної ситуації, зокрема вивчення причин несприятливого відбору, сутності цього процесу, його макроекономічних наслідків, звернувся у своїй праці «Ринок «лимонів»: невизначеність якості і ринковий механізм» (1970) Дж. Акерлоф. Запропонована ним модель, що описує функціонування ринку зношених автомобілів, сьогодні є загальновідомою. Можливість несприятливого відбору на ринку автомобілів полягає в тому, як вважає дослідник, що існує асиметрія в розподілі ринкової інформації: продавці володіють повнішою і досконалішою інформацією, тоді як покупці не знають, який з автомобілів хорошої якості, а який — поганої, тобто «лимон». У результаті відбувається несприятливий відбір — покупці виплачують ціну, розташовану в інтервалі між цінами за хороший і поганий автомобілі. Безумовно, така ціна влаштовує продавця «лимона», проте вона не відповідає якості й ціновим параметрам продавця хорошого автомобіля. Як наслідок, починається наростаючий процес згортання ринку хороших автомобілів. Об'єктом продажу дедалі частіше стають автомобілі низької якості. На цій хвилі для потенційних покупців сам факт продажу слугує сигналом про низьку якість пропонованого автомобіля. Паралельно відбувається також процес зниження ціни, яку готові сплачувати покупці за придбання автомобіля на такому ринку. Оскільки величина попиту залежить не тільки від ціни, але й від якості продукції, то можлива ситуація, яка, на думку Дж. Акерлофа, взагалі може призвести до зникнення ринку.

Моральний ризик, або можливість нечесної поведінки, представники нового кейнсіанства Дж. Стігліц і Ф. Шапіро також пов'язують з існуванням асиметричної інформації. Дослідники на прикладі страхового ринку та ринку праці (модель «ухиляння» від службових обов'язків) показують, яким чином страхова компанія, маючи неповну інформацію щодо окремих клієнтів, потрапляє в ситуацію морального або суб'єктивного ризику. Контракти щодо заробітної плати, які не регламентують усіх службових обов'язків працівників, також зумовлюють ситуацію морального

ризик у на ринку праці, оскільки не всі співробітники фірми ретельно ставляться до роботи, і деякі з них можуть ухилитися від виконання певних обов'язків або виконувати їх не повною мірою. З метою контролю таких ринків та підвищення ефективності їхньої діяльності М. Спенс запропонував так звану «систему інформаційних сигналів», до якої включив низку показників (вік працівника, стать, диплом про освіту, кваліфікаційне посвідчення, свідоцтво про закінчення певних курсів тощо), які покликані надати додаткову інформацію підприємцям щодо якості ринку праці в цілому чи кваліфікаційних переваг окремого працівника. Адже користуючись асиметричною інформацією, суб'єкт економічної діяльності не завжди може діяти раціонально, як це вважалося в неокласичній теорії. Представники неокласики виходили з того, що в конкурентній економіці тільки ціни є сигналами про обмеженість ресурсів, і саме вони забезпечують ефективний розподіл ресурсів. На думку нових кейнсіанців, за умов монополістичної конкуренції існує багато інших важливих сигналів, які певним чином зрівноважують ситуацію на ринках і за одержання яких треба платити.

Таким чином, дослідження в галузі асиметричної інформації стали підривом основ теорії загальної ринкової рівноваги й формуванням нової парадигми в економічній теорії. Нові кейнсіанці здійснили прорив до мікроекономічного аналізу паралельно наблизивши власні теоретичні розробки до реалій економічного життя, що проявилось в широкому використанні результатів їхніх досліджень у практиці функціонування фінансових ринків, ринків праці, освіти, у макроекономічному регулюванні тощо. За дослідження ринків з асиметричною інформацією Дж. Стігліц, Дж. Акерлоф та М. Спенс були удостоєні Нобелівської премії (2001)¹.

Важливою тезою щодо теоретичних розбіжностей між новими класиками й новими кейнсіанцями є питання про те, як швидко відбувається коригування заробітної плати й ціни. Нові класики виходять з припущення про гнучкість зарплати й цін і відповідно — про швидке забезпечення рівності попиту та пропозиції. У теоріях нових кейнсіанців системоутворюючою є теза про *жорсткість заробітної плати та ціни*, звідки стає зрозумілим, чому в суспільстві існує вимушене безробіття. Позиція про малорухливість заробітної плати й ціни, що знайшла втілення в концепціях «витрат меню», «гістерезису» та інших, покликана була обгрун-

¹ Докладніша інформація про нагородження перерахованих дослідників Нобелівською премією міститься в темі «Економісти — лауреати Нобелівської премії».

тувати процес коливання сукупного попиту, який у свою чергу породжує коливання рівнів виробництва й зайнятості, а отже, існування вимушеного безробіття.

За незначних коливань попиту фірми не схильні змінювати ціни (концепція «витрат меню» — Г. Менк'ю, Дж. Стігліц), оскільки це пов'язано з певними витратами на друкування нових прейскурантів, зміну цінників, переукладання контрактів тощо. Зазначена жорсткість цін, у якій зацікавлені продавці товарів, у масштабах суспільства призводить до негативного впливу на сукупний попит і зайнятість. Тобто вимушене безробіття, яке існує в ринковій економіці, на думку нових кейнсіанців, виявляється наслідком жорсткості (негнучкості) цін або зарплати.

Традиційна для кейнсіанства проблема вимушеного безробіття знайшла своєрідне відображення в концепції «гістерезису» нових кейнсіанців (С. Харгрівс-Хіп). Основна ідея теорії (сам термін, запозичений з фізики, означає «запізнювання») полягає в тому, що тривале циклічне безробіття може через певний час призвести до підвищення рівня природного безробіття. Аналізуючи вплив різних факторів (соціальні виплати, допомога з безробіття) на природний рівень безробіття, дослідники доходять висновку, що останній є функцією циклічного безробіття. Отже, макроекономічна дискреційна політика може регулювати цей рівень, що спростовує висновки представників нової класики щодо неефективності державних регулюючих дій через їх запізнення, відставання від реальних процесів.

Як і інші представники кейнсіанської традиції, нові кейнсіанці обґрунтовують необхідність активного втручання уряду в макроекономічне функціонування ринкового господарства, і зокрема проведення макрополітики. Однак у їхньому розумінні держава не ототожнюється з механізмом, який автоматично усуває недоліки ринкового господарства. Ідеться про коригуючий вплив державного регулювання на фактори економічної нестабільності та формування позитивної динаміки ринкової економіки. Ця думка характерна, зокрема, для Г. Менк'ю, який у своєму підручнику з макроекономіки наголошує, що «найважливішим завданням економічної політики має бути удосконалення *здатності економіки до автоматичної стабілізації*» [18, с. 488].

У цьому контексті, на думку нових кейнсіанців (Дж. Акерлоф, А. Ліндбек, Д. Сноуер, Дж. Стігліц), важливе значення мають різного роду інституціональні реформи, тобто реформи, які змінюють структуру взаємодії між господарюючими суб'єктами на окремих ринках, особливо коли ця взаємодія пов'язана з отри-

манням інформації. Реалізація політики державного регулювання в цій сфері (антимонопольне законодавство, контроль за рекламою, ліцензування діяльності фірм тощо) має за мету розв'язати проблему асиметричності інформації, її повноти, забезпечити вільний доступ до інформації взагалі. На мікрорівні мінімізація недосконалої інформації досягається шляхом гарантій та репутації фірм. У випадку невиконання контракту, уважає Дж. Акерлоф, релізувати гарантії можна в судовому порядку. Щодо позитивної репутації фірм, то вона можлива лише у відкритому суспільстві, коли кожний громадянин матиме вільний доступ до повної інформації про діяльність будь-яких фірм і компаній.

Таким чином, розвиток нового кейнсіанства на сучасному етапі демонструє позитивну тенденцію до зближення основних напрямів світової економічної думки, проблем дослідження та методологічного інструментарію. Як найбільш молода й перспективна течія кейнсіанського вчення нове кейнсіанство перебуває в пошуку шляхів поєднання мікро- та макроаналізу ринкової економічної системи на підґрунті вже традиційного її сприйняття як нерівноважної та такої, що потребує державного коригуючого впливу. Залучення до аналізу проблем макроекономічної невизначеності, асиметричної інформації та ризиків, а також вивчення ситуації на грошово-кредитних, фінансових, страхових та інших ринках наблизило прихильників нового кейнсіанства до реальних проблем сучасного господарства.

Незважаючи на певні концептуальні розбіжності та недостатньо сформовану на сьогодні економічну політику, альтернативну неоконсервативному її варіанту, нове кейнсіанство позиціонується як течія, що спроможна до оновлення, відродження та ефективного розвитку.

3.4. МІСЦЕ МАКРОЕКОНОМІЧНИХ МОДЕЛЕЙ ПОСЛІДОВНИКІВ Дж. М. Кейнса в сучасній економічній теорії І ПРАКТИЦІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Учення Дж. М. Кейнса та його послідовників справило суттєвий вплив на розвиток світової економічної теорії та економічної політики індустріально розвинутих країн. Протягом ХХ ст. кейнсіанські ідеї широко використовували керівні органи багатьох країн у макроекономічному регулюванні. Це стосується теоретичних концепцій національного доходу, економічного зростання, безробіття, циклічності, розподілу та інших аспектів мак-

роекономіки. З іменем Дж. М. Кейнса пов'язують також початок реалізації на практиці ідей державного регулювання економіки (об'єктивної необхідності регулювання ринкової економіки, основних напрямів державного регулюючого впливу, конкретних форм і методів регулювання тощо).

Авторитетна думка

Практична цінність ідей Кейнса полягала не стільки в запропонованих ним рекомендаціях, як у його впевненості, що основною метою офіційної політики може і повинно стати досягнення повної зайнятості шляхом свідомого управління сукупним попитом.

М. Гілберт

Найбільш рельєфно ефективність кейнсіанських ідей щодо макроекономічного регулювання проявилася в економічній історії США. Причому соціально-економічна спрямованість системи державного регулювання ринкових відносин у країні зумовила те, що кейнсіанство, яке лежало в її основі, посіло місце домінуючої теоретичної концепції, починаючи з моменту його зародження й аж до середини 1970-х років, коли йому на зміну прийшли неоконсервативні теорії. Проте навіть з їхнім приходом кейнсіанські ідеї в США продовжували власний розвиток, мали багатьох прихильників серед відомих економістів, лауреатів Нобелівської премії, державних діячів тощо. На зламі XX—XXI ст. кейнсіанське вчення у вигляді теоретичних розробок представників посткейнсіанства та нового кейнсіанства залишалося вагомою складовою світової економічної думки.

Щодо сучасної економічної політики, то попри всі принципові зрушення в ній, її макроекономічні корені, на думку економістів, залишаються кейнсіанськими [20, с. 129].

Уперше практичні рекомендації Дж. М. Кейнса щодо державного регулювання економіки отримали визнання ще в міжвоєнний період, коли було опубліковано його праці «Трактат про грошову реформу» (1923), «Кінець laissez faire» (1926), у яких вчений у межах грошової системи довів необхідність регулюючого впливу на економіку. У закінченому вигляді система макроекономічного регулювання була сформульована Дж. М. Кейнсом у його головній праці «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей» (1936) як теоретичне узагальнення світового досвіду боротьби з кризою 1929—1933 років.

Заслугою видатного англійського економіста стало те, що він обґрунтував об'єктивну доцільність та важливість державного

регулювання ринкової економіки, з'ясував основні напрями та інструменти державного впливу: стимулювання сукупного попиту шляхом заохочення інвестиційної діяльності, а отже, зниження рівня облікової ставки; розширення державних закупок; підвищення рівня зайнятості як чинника зростання доходів населення; запровадження ефективної фіскальної політики тощо.

Авторитетна думка

Найзначнішими вадами економічного суспільства, у якому ми живемо, є його нездатність забезпечити повну зайнятість, а також його довільний і несправедливий розподіл багатства та доходів.

Дж. М. Кейнс

Економічна політика, яка випливала з основоположних ідей Дж. М. Кейнса, і яку проводила більшість розвинутих країн протягом 1930-х — першої половини 1970-х років багато в чому сприяла їх виходу з кризових ситуацій та пом'якшенню циклічних коливань.

Причому, якщо Дж. М. Кейнс прийшов до необхідності макроекономічного регулювання, спираючись на власні теоретичні дослідження, то деякі державні та політичні діячі прийшли до усвідомлення цієї думки від економічної практики. Це стосується насамперед американського президента Ф. Д. Рузвельта (1882—1945) та комплексу його антикризових реформ «Новий курс».

У програмі «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта, спрямованій на відновлення й розвиток системи державного регулювання ринкових відносин, знайшли практичне втілення *близькі до кейнсіанських ідей* стосовно необхідності оздоровлення банківської та фінансової системи як передумови відновлення виробництва, запровадження дефіцитного фінансування, організації державних заходів щодо боротьби з безробіттям, фінансування державного будівництва важливих господарських об'єктів тощо. Така співзвучність теоретичних висновків видатного вченого, з одного боку, і практичних дій не менш авторитетного політика, — з другого, свідчила про те, що ідея необхідності макроекономічного регулювання економічних процесів набула в першій третині XX ст. надзвичайної актуальності й вимагала вирішення як у теоретичній площині, так і у сфері економічної політики.

Проте об'єктивна тенденція до розширення коригуючого впливу держави на економічні процеси, притаманна переважній більшості країн зазначеного періоду, у господарській практиці отримала далеко не однозначну реалізацію. З огляду на особли-

вості історичної еволюції окремих країн, рівень розвитку соціально-економічних і політичних відносин у суспільстві вона знаходила втілення в досить відмінних національних системах макроекономічного регулювання.

Подібною до американської можна вважати систему державного регулювання, що сформувалася в 1930-х роках у Швеції. Економісти стокгольмської школи (**Е. Ліндаль, Е. Лундберг, Г. Мюрдаль, Б. Улін**) запропонували близькі до кейнсіанських методи по обґрунтуванню антициклічної політики: розширення державних інвестицій, організація громадських робіт, завдяки яким планувалося зменшити безробіття та підвищити купівельну спроможність населення. Уряд шведських соціал-демократів, який прийшов до влади 1932 року, досить ефективно розпочав на практиці реалізовувати рекомендації економістів. Поряд із цими пропозиціями під впливом уряду було укладено угоду між Центральним об'єднанням профспілок і Об'єднанням підприємців Швеції (1938) щодо мирного характеру врегулювання колективних договорів, що також сприяло зменшенню масштабів кризи та поступовому відновленню економіки.

І «Новий курс» президента Ф. Д. Рузвельта, і система макроекономічного регулювання у Швеції та інших країнах Скандинавії по суті являли собою ліберально-реформістський варіант регульованої економіки. У післявоєнний період він став основою формування в цих країнах суспільства загального добробуту.

«Велика депресія» негативно позначилася на господарському розвитку й інших європейських країн, зокрема Німеччини, Італії та Іспанії. Проте їхня економічна політика з приходом до влади фашистських партій набула яскраво вираженого етатистського, тоталітарного характеру. Система державного регулювання, спрямована на встановлення «нового порядку», ґрунтувалася на низці принципів та заходів (примусове картелювання промисловості, ліквідація свободи торгівлі, контроль за цінами, централізований розподіл трудових і матеріальних ресурсів тощо), що вели до становлення мілітаризованої економіки, суттєвих господарських диспропорцій. Фінансування військової промисловості відбувалося за рахунок урізання соціальних витрат, житлового будівництва, заробітної плати та ін.

Щодо економічної політики Великої Британії, то державницькі кола більшою мірою тяжіли до ринкових методів регулювання. Кейнсіанські рекомендації про використання бюджетного дефіциту як одного з методів антикризового регулювання сприймалися з деякою пересторогою (Дж. Коул, Е. Дурбин), оскільки еко-

номічна діяльність держави розглядалася як метод поступового переходу до соціалізму. Водночас позитивно оцінювалися державні субсидії й позики, що допомагали підприємцям у подоланні наслідків кризи.

Таким чином, у міжвоєнний період макроекономічна теорія Дж. М. Кейнса та його конкретні рекомендації щодо виходу економіки з хронічної депресії знайшли різні варіанти застосування в економічній політиці європейських країн і США. Головним мотивом для здійснення тих чи інших заходів економічної політики зазначеного періоду були *криза* або *загроза кризи*.

У наукових працях Дж. М. Кейнса, як відомо, були відсутні два моменти:

- обґрунтування умов довгострокового зростання;
- пояснення механізму циклічних коливань.

Ці питання, як уже зазначалося, були розвинуті неокейнсіанцями (Р. Харрод, Е. Хансен, О. Домар) у повоєнний період. Економісти розробили теоретичні основи антициклічної політики в цілому, що було значно ширше завдань запобігання хронічній депресії. До того ж економіка розвинутих країн у другій половині 1950-х — на початку 1960-х років демонструвала стійке економічне зростання, а антикризові заходи теоретиків кейнсіанства не забезпечували відповідної аргументації ні тривалого піднесення, ні високих темпів економічного зростання. Тому економісти дійшли висновку, що необхідно зосередити увагу не на антикризових заходах, а на заходах стимулювання економічного зростання, які водночас запобігатимуть і економічним спадам.

Таким чином, змінився вектор і мета заходів державної економічної політики. А ефективність теоретичних розробок повоєнного періоду сприяла тому, що економісти, які посідали командні позиції в державних економічних органах у цей період, були переконаними кейнсіанцями. Погляди Дж. М. Кейнса поділяли економічні консультанти американських президентів Дж. Кеннеді та Л. Джонсона. Широко користувався висновками економічної науки президент Р. Ніксон. Про це свідчать висловлювання колишнього голови ради економічних консультантів Уолтера Хеллера. Він стверджує, що економічна наука США, відкинувши постулат саморегулювання, сприйняла кейнсіанські ідеї державного втручання, а економіка США зазнала «благотворного впливу кейнсіанської економічної терапії» [21, с. 369].

У цілому економічна політика першої половини 1960-х років була спрямована на забезпечення економічного зростання, зменшення безробіття, збільшення валового внутрішнього продукту.

На відміну від США, у Німеччині кейнсіанські ідеї набули значно меншого поширення, хоча німецька доктрина соціального ринкового господарства окремі позиції кейнсіанства все ж таки використовувала, утворивши своєрідний синтез неолібералізму (ідея необхідності існування конкурентного середовища в економіці) з кейнсіанством (дефіцитне фінансування, помірна інфляція). Роль держави в цій моделі зводилася до проведення антимонопольної політики, регулюючих дій щодо підтримки конкурентного середовища та здійснення широких соціальних програм.

Кейнсіанські регулюючі заходи у Великобританії були спрямовані на забезпечення найповнішого використання трудових ресурсів, на підтримування на високому рівні урядових витрат з метою забезпечення попиту. Було переведено під контроль держави низку галузей господарства країни.

На основі аналізу взаємозалежності між безробіттям і інфляцією в розвинутих країнах розробляли економічну політику та систему заходів (податкових ставок та інших важелів) щодо їх зменшення. Так, у Швеції Е. Рен та Р. Мейднер у 1950-х роках розробили економічну модель протидії безробіттю та стримування інфляції. У результаті на певному рівні підтримувався сукупний попит та знижувалося безробіття. Проте за існуючих економічних умов досягнення повної зайнятості без інфляції було неможливим.

У повоєнній Франції кейнсіанські ідеї певним чином були використані в політиці *дирижизму*, що знайшла практичне втілення в низці політичних, економічних та соціальних заходів президента Шарля де Голля — прихильника ідеї сильної держави та широкомасштабного регулювання економіки. Рекомендації цієї політики, що передбачала ще істотніше втручання держави в економіку, ніж кейнсіанство, відрізнялися від останнього тим, що дирижизм поряд з вимогами антициклічного регулювання, покладав на державу завдання націоналізації депресивних галузей промисловості, забезпечення *«гармонізованого зростання»*, тобто інституційного перетворення економіки шляхом формування економічних структур, так званих «полюсів зростання», які відіграють визначальну роль у розвитку економіки в цілому. Економічним підґрунтям політики дирижизму була концепція *індикативного планування*.

Таким чином, протягом 40-х — першої половини 70-х років ХХ ст. концепції кейнсіанства домінували не лише в економічній теорії провідних країн Заходу, вони справляли суттєвий вплив на економічну політику їхніх урядів, на господарську практику в ці-

лому. Вони стали також обов'язковою складовою *навчальних курсів* з економіки у вищих закладах освіти. Саме через це зазначений період характеризується в сучасній науковій літературі як «епоха кейнсіанства».

Проте вже на початку 1970-х років простежується різке посилення критики кейнсіанської концепції державного впливу на економіку завдяки методам стимулювання сукупного попиту. Останню дедалі частіше почали розглядати як дестабілізуючий фактор через несвоєчасність застосування заходів регулюючого впливу, надмірні масштаби державного втручання тощо. Некейнсіанські методи регулювання економіки виявилися неспроможними забезпечити повну зайнятість та рівновагу, вони втратили свою ефективність і навіть сприяли загостренню окремих проблем. Світова криза 1974—1975 років гостро поставила проблеми стагфляції, непомірного зростання бюджетного дефіциту й державних витрат, проблеми реалізації, які на основі кейнсіанських моделей розв'язати не вдалося.

На цьому етапі кейнсіанство як теоретична система й політика макроекономічного регулювання втратило своє домінуюче становище і поступилося місцем неоконсерватизму та монетарним методам регулювання господарських процесів.

Проте, наразі, ідеї кейнсіанства знову набувають актуальності. Глобальна фінансово-економічна криза змусила країни переглянути підходи до ринкового саморегулювання, зайнятися пошуком ефективніших методів управління господарськими процесами, у тому числі й за рахунок розширення регулюючих функцій уряду.

Це підтвердив саміт країн «Великої двадцятки», який проходив у квітні 2009 року в Лондоні. На цій зустрічі було визначено нову світову економічну політику та сформульовано її основні завдання. Учасники саміту прийняли низку документів («План дій по виходу із глобальної фінансової кризи», «Заява про укріплення фінансової системи» та ін.), у яких було сформульовано напрями діяльності урядів країн «Великої двадцятки», спрямовані на подолання кризових явищ, зокрема:

- контроль за роботою фінансових ринків;
- стимулювання економічного зростання та відновлення робочих місць;
- зміцнення міжнародних фінансових інститутів, включаючи Міжнародний валютний фонд (МВФ);
- підтримка всесвітньої торгівлі та протидія протекціонізму;
- допомога найбільш вразливим країнам.

Лідери держав одностайно дійшли висновку, що кожна країна має забезпечити насамперед надійність своєї національної системи регулювання. Водночас було акцентовано увагу на необхідності об'єднання й системної співпраці між країнами. Посилене регулювання й нагляд повинні стимулювати обґрунтованість рішень, відмежовувати фінансову систему від ризиків, пом'якшувати наслідки фінансового та економічного циклу. Регулюючі й наглядові органи мусять захищати споживачів та інвесторів, підтримувати ринкову дисципліну, не допускати негативних наслідків для своєї країни, підтримувати конкуренцію та динамічний розвиток [22].

Отже, у нових умовах фінансова система потребує стабілізації, а економіка — дієвих заходів, які б урахували проблеми глобалізованого розвитку та подолали суперечності між реальною дійсністю і теоретичними засадами регулювання. Було вирішено також, що уряди країн та центробанки нададуть необхідні ресурси для кредитування реального сектора, стимулюючи таким чином споживання. Інакше кажучи, в основу економічних рекомендацій з протидії кризовим явищам лідерами саміту вирішено було покласти методи державного регулювання та ідеї сучасного кейнсіанства.

Отже, на початку XXI ст. кейнсіанство знову привертає до себе увагу. Актуальність багатьох його рекомендацій свідчить про початок відродження кейнсіанської доктрини, яка модернізується, розвивається. Сучасні кейнсіанці переносять центр своїх досліджень на кредитно-грошове регулювання та збереження гнучкості кредитно-грошової системи, на аналіз мікроекономічних аспектів регулювання та проблеми асиметричної інформації. Тобто кейнсіанство продовжує свій розвиток, залучаючи до свого наукового арсеналу передові напрацювання представників різних течій сучасного кейнсіанства, позитивні здобутки теоретичних опонентів зі шкіл монетаризму, інституціоналізму, економічного неоконсерватизму. Плідний взаємообмін ідеями, на наш погляд, безумовно, сприятиме розробці ефективнішої системи заходів щодо виходу світової економіки з кризового стану та її поступовому піднесенню.

Основні терміни та поняття

Неокейнсіанство, надкумулятивний процес, неокласичний синтез, посткейнсіанство, монетарне посткейнсіанство, калецькіанське посткейнсіанство, неорікардіанське посткейнсіанство, нове кейнсіанство, макроекономічна невизначеність, асиметричність інформації, інформаційна сигнальна система.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які етапи у своєму розвитку пройшов кейнсіанський напрям економічної думки? У чому полягає зміст цих етапів?
2. Розкрийте особливості розвитку кейнсіанства в післявоєнний період (середина 40-х — 60-ті роки ХХ ст.).
3. Чим була зумовлена поява некейнсіанства? Проаналізуйте характерні відмінності між ортодоксальним кейнсіанством та лівим кейнсіанством.
4. Розкрийте сутність «надкумулятивного процесу».
5. Охарактеризуйте основні течії сучасного кейнсіанства.
6. Назвіть основні економічні проблеми, що їх досліджували представники нео-, пост- та нового кейнсіанства.
7. Якими відгалуженнями представлене сучасне посткейнсіанство?
8. Охарактеризуйте особливості концептуальних основ неорікардіанського посткейнсіанства.
9. Розкрийте сутність монетарного посткейнсіанства.
10. Дайте характеристику калецькіанському посткейнсіанству.
11. Які критерії були покладені в основу розмежування основних течій посткейнсіанства?
12. Чим зумовлене виникнення нового кейнсіанства?
13. У чому полягають основні теоретико-методологічні відмінності між посткейнсіанством і новим кейнсіанством?
14. Розкрийте особливості реалізації ідей послідовників Дж. М. Кейнса в практиці макроекономічного регулювання індустріально розвинутих країн протягом другої половини ХХ — початку ХХІ ст.
15. Порівняйте кейнсіанську політику державного регулювання та політику дирижизму у Франції.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Першоджерела

1. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Пер. с англ. — М., 1978.
2. Классики кейнсианства: В 2 т. — М.: Экономика, 1997. — Т. 1. Р. Харрод, Э. Хансен.
3. Саймон Кузнец. Современный экономический рост: Результаты исследований и размышления // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2004. — Т. V. — Кн. 1. Всемирное признание: Лекции нобелевских лауреатов / Отв. ред. Г. Г. Фетисов. — С. 106—123.

Навчально-методична та фахова література

4. *Блауг М.* Экономическая мысль в ретроспективе / Пер. с англ. — М.: Дело ЛТД, 1994.
5. *Довбенко М. В.* Сучасна економічна теорія (Економічна нобелологія): Навч. посіб. — К.: Академія, 2005.
6. *Робинсон Дж.* Экономическая теория несовершенной конкуренции / Пер. с англ. / Вступ. статья и общ. ред. И. М. Осадчей. — М.: Прогресс, 1986.
7. Современная экономическая мысль / Под ред. С. Вайнтрауба; пер. с англ. под ред. В. С. Афанасьева и Р. М. Энтова. — М.: Прогресс, 1981.
8. *Дэвидсон П.* Посткейнсианская теория денег и проблема инфляции // Современная экономическая мысль / Под ред. С. Вайнтрауба; пер. с англ. под ред. В. С. Афанасьева и Р. М. Энтова. — М.: Прогресс, 1981. — С. 398—429.
9. *Carvalho F.* Mr. Keynes and Post Keynesians. Principles of Macroeconomics for a Monetary Production Economy. Aldershot: Edward Elgar, 1992.
10. *Сойер Малькольм.* Посткейнсианская макроэкономика // Пано-рама экономической мысли конца XX столетия В 2 т. // Под ред. Д. Гринэуэя, М. Блини, И. Стюарта; пер. с англ. под ред. В. С. Автономова и С. А. Афонцева. — СПб.: Экономическая школа, 2002. — Т. 1. — С. 219—247.
11. *Розмаинский И. В. Вклад Х. Ф. Мински* в экономическую теорию и основные причины кризисов в позднеиндустриальной денежной экономике // Экономический вестник Ростовского государственного университета. — 2009. — Т. 7. — № 1. — С. 31—42.
12. *Minsky H. P.* Stabilizing an Unstable Economy. — New Haven: Yale University Press, 1986.
13. *Robinson J.* The Accumulation of Capital. — London, Macmillan & Co., 1956.
14. *Сраффа П.* Производство товаров посредством товаров. Прелюдия к критике экономической теории // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2004. Т. IV. Век глобальных трансформаций / Отв. ред. Ю. Я. Ольсевич. — С. 212—228.
15. *Небава М. І.* Теорія макроекономіки: Навч. посіб. — К.: Видавничий Дім «Слово», 2003. — 536 с.
19. *Леонтьев В.* Экономические эссе: Теории, исследования, факты и политика. — М., 1990.
20. *Чемберлин Э. Х.* Теория монополистической конкуренции. Реориентация теории стоимости / Пер. с англ. Э. Г. Лейкина, Л. Я. Розовского / Под ред. О. Я. Ольсевича. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1959.

21. *Менкью Г.* Макроэкономика / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 736 с.

22. *Худокормов А. Г.* Неокейнсианство // Классики кейнсианства: В 2 т. — М.: Экономика, 1997. — Т. 1. Р. Харрод. Э. Хансен. — С. 5—21.

23. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2004. — Т. IV. Век глобальных трансформаций / Отв. ред. Ю. Я. Ольсевич. — 942 с.

24. Історія економічних учень: Підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін.; За ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко — К.: КНЕУ, 2001.

25. [Электронный ресурс]. — Режим доступа :
<http://www.news.kremlin.ru>

Розділ III

РОЗВИТОК НЕОКЛАСИЧНИХ ІДЕЙ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XX СТОЛІТТЯ

Тема 4

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ І СОЦІАЛЬНОЇ ШКОЛИ

*Сучасний індустріалізований світ
у процесі свого розвитку не може самостійно
створити необхідний господарський порядок
і, отже, потребує певних принципів порядку
або господарської конституції*

В. Ойкен

- 4.1. Теоретичні витоки та загальна характеристика основних шкіл сучасного неолібералізму.
- 4.2. Еволюція неоавстрійської школи економічного неолібералізму.
- 4.3. Соціальне ринкове господарство: теоретична модель і практика реалізації

4.1. ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ШКІЛ СУЧАСНОГО НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ

Розвиток ліберального мислення має тривалу історію — майже чотири століття — і бере свій початок від ідей лібералізму, висунутих і розвинутих у працях А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. С. Мілля, Д. Юма, Дж. Бентама та ін. Особливої популярності лібералізм набув у другій половині XX ст., перетворившись на своєрідну **метаідеологію**. Саме в цей період, як вважають дослідники, ліберальні принципи й практики стали альфою і омегою передових дискусій та ідеологічних баталій [1, с. IX].

Сучасний лібералізм — це потужний напрям європейської і світової економічної думки, що в цілому розвивається в межах неокласичної економічної традиції, захищаючи принципи економічної свободи, приватної власності, рівноважного розвитку еко-

номічної системи та вільної конкуренції. Водночас його прихильники визнають необхідність регулюючого впливу держави на перебіг ринкових процесів і створення соціальної інфраструктури; виступають за оптимальне поєднання державних і ринкових регуляторів, спираючись при цьому на основоположну тезу одного з ідеологів німецького неолібералізму **Людвіга Ерхарда** (1897—1977) — «конкуренція скрізь, де можливо, регулювання — там, де необхідно».

Неолібералізм сформувався майже одночасно з кейнсіанством, прийшовши на зміну старому економічному лібералізму, причиною краху якого стала Велика депресія 1929—1933 років. Для сучасного неолібералізму характерні основоположні принципи, запозичені ще з теоретичного арсеналу класичного лібералізму, зокрема:

- обстоювання ідей природного порядку та природних прав;
- заперечення будь-якого розширення державного втручання;
- захист конкурентних принципів господарювання;
- обстоювання ідеї індивідуальної свободи на основі захисту й заохочення приватної власності на засоби виробництва;
- розвиток місцевого самоврядування та добровільних організацій на противагу зростанню впливу центральних органів влади;
- підтримка політики вільної торгівлі [7, с. 972, 973].

Проте, відповідно до реалій XX ст., зазначені принципи були суттєво модифіковані, доповнені й переглянуті, насамперед щодо економічної ролі держави. Визнаючи неспроможність ринкового саморегулювання, представники неолібералізму покладали на державу функції забезпечення макроекономічної рівноваги, антициклічного та антимонопольного регулювання, стабілізації грошово-кредитної системи, соціального захисту населення, створення умов для вільного ціноутворення, конкурентних ринків тощо. Характеристику класичного та неолібералізму з позицій моделей розвитку науки І. Лакатоша приведено на рис. 4.1.

Як самостійна система ліберальних економічних поглядів, неолібералізм має власну методологію дослідження господарських процесів. Фактично методологія неолібералізму ґрунтується на синтезі неокласичних підходів, ідей нової історичної школи (Л. Брентано, К. Бюхер, В. Зомбарт) та класичного лібералізму. Характеризуючи основи ринкового економічного ладу, неоліберали користуються неокласичним методом, але водночас уважають, що суспільне середовище суттєво впливає на взаємовідносини між

економічною й соціальною сферою, і застосовують історичний метод для визначення конкретних форм цих взаємовідносин. Саме тому в неоліберальному напрямі економічної думки дослідники виокремлюють кілька шкіл, кожна з яких створювалася з урахуванням таких національних особливостей (історичних, етнічно-ментальних, інституціональних, господарських тощо) і яка надавала перевагу тому чи іншому елементові з методологічного арсеналу неолібералізму в цілому.

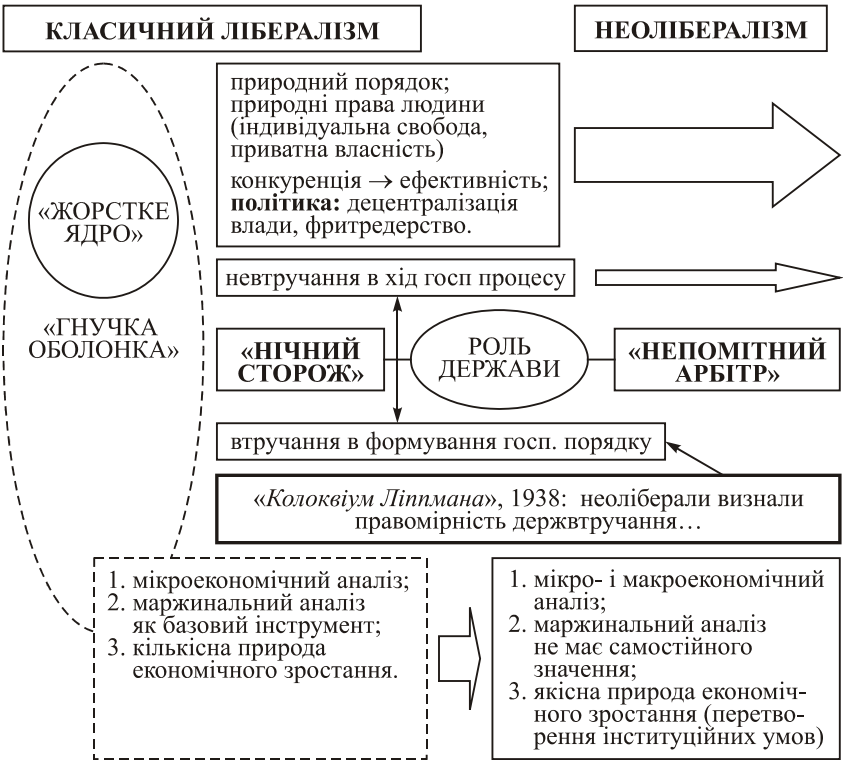

Рис. 4.1. Характеристика класичного та неолібералізму з позицій моделей розвитку науки І. Лакатоша

Характерною рисою методології неолібералізму став *макроекономічний* аналіз господарських процесів, визнання *необхідності державного регулюючого впливу* на економіку, але не на сам процес відтворення, а на *інституційні основи* механізму прибутку й конкуренції. Зазначені методологічні й концептуальні модифікації неолібералізму не лише дистанціювали його від неокла-

сики, вони свідчили про становлення нової, самостійної і, як показує історія, важливої ланки сучасної світової теорії.

Роком організаційного оформлення неоліберального напрямку економічної теорії вважається 1938-й, коли в Парижі відомим американським вченим і політичним діячем ліберального спрямування В. Ліппманом була проведена міжнародна конференція¹, присвячена критиці кейнсіанства, і на якій було сформульовано основні принципи нового напрямку неокласики, названого неолібералізмом:

- загальна економічна рівновага досягається на основі дії цінового механізму;

- конкуренція є єдиною силою суспільного прогресу та економічного розвитку;

- роль держави в економічному житті суспільства полягає у виробленні чіткого законодавства («правил ринкової гри»), відповідно до якого здійснюється господарська діяльність економічних суб'єктів;

- найважливішим напрямом державної політики є боротьба проти будь-яких проявів монополізму;

- держава має забезпечувати вільне ціноутворення в економіці та не допускати будь-якого впливу на процес формування цін.

Таким чином, зазначені методологічні підходи, принципи та концептуальні положення лягли в основу нової течії економічної думки, яка намагалася обґрунтувати соціально орієнтований економічний порядок на основі раціонального поєднання механізму вільної конкуренції з державним регулюванням економіки. Розвивали ліберальну традицію й заклали підґрунтя сучасних неоліберальних концепцій та економічної політики основні школи неолібералізму, що сформувалися в першій третині ХХ ст.

Серед них:

- **Віденська (неоавстрійська) школа** (Л. Мізес, Ф. Гаск, Ф. Махлуп), яка вивчала економічні процеси із суб'єктивно-психологічних позицій окремих господарюючих агентів, поєднавши принципи австрійської школи граничної корисності з основоположними підходами неокласичної теорії (свобода підприємництва, вільне ціноутворення тощо).

- **Лондонська школа** (Ф. Бенхем, Е. Кеннан, Л. Ч. Роббінс, Ф. Пейш), яка з неокласичних позицій розглядала питання завдань і цілей економічної науки, проблеми алокації обмежених

¹ Відома у фаховій літературі як «колоквіум Ліппмана».

ресурсів і шляхи підвищення ефективності ринкових механізмів.

• **Чиказька школа** (Ф. Найт, І. Фішер, А. Шварц, М. Фрідмен), що зосередила увагу на питаннях макроекономічної рівноваги, дослідженні грошової маси як важливого чинника господарської кон'юнктури, на проблемах невизначеності, ризиків, інфляційних очікувань тощо¹.

• **Французька школа** (Ж.-Л. Рюефф, Л. Столерю, М. Алле, Е. Малінво), яка на основі ринково-інституціонального аналізу економічних процесів виступила за поєднання лібералізму й дирижизму як рівноправних складових у створенні соціального порядку.

• **Німецька школа ордолібералізму** була репрезентована теоретичним доробком трьох наукових осередків німецьких неолібералів:

1) *соціал-демократичної школи* (А. Рюстов, В. Рьопке), яка (перебуваючи в еміграції через ідеологічні розбіжності з фашистським режимом) на основі синтезу ідей класичного лібералізму та визнання активної ролі держави аналізувала питання свідомої побудови суспільного ладу;

2) *фрейбурзької школи* (В. Ойкен, Ф. Бьом, Л. Мікш), яка на підґрунті методології німецького історичного напрямку проводила ідею свідомого створення конкурентного ринкового ладу;

3) *кельнської школи* (А. Мюллер-Армак, Л. Ерхард), представники якої стали фундаторами теорії *соціального ринкового господарства*.

Неоліберальна концепція зазначених теоретичних шкіл — найпотужніша ланка неоліберального напрямку в цілому, що визначила специфіку розвитку німецької економічної думки в повоєнний і пізніший період, стала підґрунтям економічної політики уряду ФРН, починаючи від середини 40-х років XX ст. і до теперішнього часу.

Еволюцію неоліберальних ідей у XX ст. та загальну характеристику основних шкіл неолібералізму представлено на рис. 4.2.

¹ Докладний аналіз етапів розвитку цієї школи, сучасного її стану, засадничих ідей та наукового внеску у світову економічну думку подано в наступному розділі посібника.

ШКОЛИ НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ

Німецька		Неоавстрійська (віденська) (з 1930-х років)	
1920-ті роки В. Рьопке, О. Рюстов	класичний лібералізм (природний економічний порядок) + історична школа (свідомо будова суспільного ладу)	Л. Мізес	
1940-ві роки В. Ойкен, Ф. Бюм (фрей- бурзька школа)	• «ідеальні типи» (за механізмом координації, а не формами власності): а) міновий; б) централізовано керований; реальні типи – суміші а) і б) в різних пропорціях; • «ордолібералізм» (ordnung – порядок): свідомо сформований порядок кращий за природний, бо дозволяє поєднати найкращі з природних форм • політика порядку > рамкові умови конкуренції (індивідуальна свобода, сильна держава, системна політика відповідають довгостроковій стратегії розвитку) • політика процесу > втручання в господарський процес (фінансова стабілізація, структурна політика) – обмежена • головне – регулювання монополії та конкуренції • соціальна справедливість досягається автоматично	КАПІТАЛІЗМ • вільна співпраця через ринковий механізм • довів свою ефективність на практиці • держава спирається на засоби ринку, захищає від зовнішніх загроз і внутрішньої несправедливості	СОЦІАЛІЗМ • примусова співпраця • нездійснений через відсутність методу розрахунку (цін) • держава втручається (примушує агентів діяти всупереч їхнім інтересам)
1940-х – 1950-ті роки (кельська школа) А. Мюллер-Армак Л. Ерхард	• соціально-ринкове господарство (А. Мюллер-Армак, 1947) – продукт пристосування ідей фрейбурзької школи до конкретних умов розвитку післявоєнної Німеччини; • головне – встановлення соціальної справедливості шляхом активної політики «компенсації» («добробут для всіх») • широке втручання держави в хід господарського процесу • «Німецьке диво» продукт умілого поєднання на практиці постулатів багатьох економічних шкіл	Ф. фон Гаск	
Французька (паризька) (з 1940-х років)		• методологія: суб'єктивізм, недосконалість (розпорошеність) знання серед людей, методологічний індивідуалізм, апіоризм, соціологізм проти використання методів інших наук в економіці (наприклад, математики) • «спонтанний» порядок (самоорганізація) кращий за свідомо утворений, бо узгоджує розпорошене знання через ринкову координацію • держава: охороняє природний порядок, умови реалізації індивідуальних цілей; гарантування мінімального доходу (непрацездатним, безробітним); не виконує: перерозподіл доходів, антимонопольну політику, монопольну емісію валюти й контроль грошової маси	
М. Алле		Англійська (лондонська) (з 1930-х років)	
• міждисциплінарний підхід (економіка, фізика, соціологія, історія цивілізації) • порівняльно-історичний метод • економічна ефективність – вихідна умова соціальної справедливості; • критерій економічного прогресу – чистий споживчий реальний душевий дохід • <i>ідеал:</i> РИНОК (вільна самостійна діяльність економічних агентів) + свідоме ПЛАНУВАННЯ інституційних рамок ринку • ринкова організація ефективна, але потребує свідомого планування		Л. Ч. Роббінс	
ЕКОНОМІКА РИНКІВ • динамічна • один товар продається на різних ринках за різними цінами		МОДЕЛЬ ВАЛЬРАСА • статична • ціни на товар вирівнюються	
		• неокласичне визначення предмета, завдань і цілей економічної теорії; • методологія <i>апіоризму</i> (у суспільних науках неможливий експеримент, тому твердження виводяться дедуктивно з постулатів, узятих «на віру» – апіорій)	

Рис. 4.2. Еволюція неолиберальних ідей у XX ст.

З огляду впливу на теоретичні засади інших шкіл неолібералізму та на розвиток сучасної економічної теорії в цілому, а також враховуючи успішну практичну реалізацію теоретичної доктрини, слід детальніше проаналізувати сутність *німецької школи ордолібералізму*.

Якщо в країнах Західної Європи в міжвоєнний період утвердився демократичний варіант державного регулювання, то в Ні-

**Виникнення німецького
ордолібералізму**

меччині фашистський режим, який прагнув до максимальної мілітаризації економіки, істотно підірвав ринкові механізми, що створювало реальну загрозу нормальному функціонуванню капіталу. Тому ідеологам німецьких підприємців доводилося розв'язувати два завдання: з *одного боку*, розробляти стратегію і тактику державного регулюючого впливу на господарські процеси, а з *другого*, — активно захищати засади ринкової економіки від силового, руйнівного втручання в неї. Цим завданням відповідала нова теоретична доктрина — *неолібералізм*, який поєднав у собі прихильність принципам економічної свободи та конкуренції, вільного ціноутворення та провідної ролі приватної власності в економіці з політикою державних регулюючих дій щодо забезпечення практичної реалізації названих принципів.

У концепціях представників німецького неолібералізму роль держави як регулятора економічних процесів суттєво відрізнялася від її бачення Дж. М. Кейнсом. Ними категорично не сприймалися ідеї *активного* державного втручання в економіку: стимулювання ефективного попиту, збільшення обсягів урядових замовлень, інвестування різних галузей господарства, посилення податкового пресу тощо.

У неоліберальній моделі головна увага була зосереджена на розвитку індивідуалізму, вільної конкуренції, забезпеченні функціонування ринкових механізмів. На державу ж покладалася функція формування конкурентного середовища на основі низки принципів: створення механізму конкурентних цін, стабільності грошей, відкритості ринків та захисту приватної власності, свободи укладання угод, соціальної відповідальності підприємців і стабільності економічної політики.

Засновником і лідером неолібералізму в Німеччині став професор Фрейбурзького університету **Вальтер Ойкен** (1891—1950), редактор теоретичного щорічника «Ordo», який відіграв важливу роль у згуртуванні однодумців та формуванні неоліберального напрямку в німецькій економічній думці. Відповідно до назви журналу («Ordo» означає «порядок» економічної системи, «природний устрій» ринкового господарства), за німецьким неолібералізмом закріпилася назва *ордолібералізму*.

Методологічною основою німецького ордолібералізму стала концепція *господарського порядку* В. Ойкена, яка описує принципи та методи, згідно з якими розробляються, координуються і реалізуються плани окремих економічних одиниць в умовах економіки, заснованої на розподілі праці. У своїй визначальній праці «Основи національної економіки» (1940) В. Ойкен висунув положення про існуванні *двох ідеальних типів* господарських систем — «вільного ринкового» і «центрально керованого».

На думку вченого, «ідеальний тип» вільного ринкового господарства припускає повну децентралізацію й економічну свободу індивіда. Навпаки, ідеальне «центрально кероване господарство» означає встановлення повного диктату державних органів влади. Отже, на відміну від неокласиків, В. Ойкен наголошував на необхідності виокремлення не одного «ринкового», а двох «ідеальних типів господарства», які певною мірою можна простежити на всіх етапах людської цивілізації. Проте ні перший, ні другий господарські типи не можуть існувати в «чистому вигляді». У дійсності, вважає вчений, завжди існує деякий «сплав», поєднання обох типів господарства з домінуванням чи то адміністративних, чи то ринкових, мінових форм, утворюючи конкретний господарський порядок [2, с. 97].

Грунтуючись на теорії господарського порядку, В. Ойкен намагався довести необхідність встановлення в країні конкурентного економічного ладу, який би відповідав людській природі. Економічним ідеалом ученого було вільне ринкове господарство, основними принципами якого є свобода людської особистості, свобода підприємництва, торгівлі, вільна конкуренція. На державу покладалася роль арбітра, який має стежити за тим, щоб усі члени суспільства будували свою діяльність відповідно до чинного законодавства.

Позиція В. Ойкена, який виступав за децентралізовані ринкові форми господарювання, містила в собі прихований протест проти гітлерівських деформацій підприємницької економіки. Водночас учений розумів, що такі деформації можуть бути переборені не стихійно, а за допомогою цілеспрямованого впливу демократичного державного регулювання методами контролю за діяльністю монополій, справедливого оподаткування, боротьби з негативними наслідками підприємницької діяльності (забруднення навколишнього природного середовища, неналежні умови праці, застосування дитячої праці тощо).

Методологічні та концептуальні принципи теорії господарського порядку В. Ойкена були розвинуті в книзі В. Рьопке «Господарський порядок» (1948), де автор поряд з необхідністю розвитку приватної власності, свободи підприємництва та механізму конкурентного ринку, який є умовою ефективного функціонування господарства, доводив правомірність обмеженої державної участі в економічних процесах з метою сприяння вільному й стабільному розвитку економіки.

Праці економістів Фрейбурзької школи ордолібералізму лягли в основу формування теорій соціального ринкового господарства й сформованого суспільства та знайшли практичне втілення в повоєнній економіці ФРН.

Ідеї неолібералізму набули неабиякого поширення в різних країнах. У кожній з них вони мали специфічні риси, зумовлені економічними реаліями та домінуючими традиціями наукових досліджень у зазначених країнах.

Формування неоліберальних поглядів у Франції мало свої особливості. Воно відбувалося за умов тотальної монополізації економіки й традиційно активної регулюючої ролі держави. Тому неоліберальна модель суспільного розвитку враховувала цю особливість, закріплюючи за державою дирижистські функції.

Французький неолібералізм

Біля витоків неоліберальної думки Франції стояв Ж. Л. Рюефф (1896—1978), який ще в 50-х роках ХХ ст. пропагував ліберальні цінності, розробляючи економічну політику Шарля де Голля. Подальший розвиток неолібералізму пов'язаний з пошуком оптимального поєднання методів ринкового саморегулювання та дирижизму (60-ті роки ХХ ст.). Це був період відродження ідей неолібералізму та формування французької школи неолібералізму, пов'язаної з іменами Л. Армана, С. Кольма, Е. Малінво, Л. Столерю, М. Алле, Р. Барра та ін.

В узагальненому вигляді французька неоліберальна модель суспільного розвитку представлена в працях М. Алле (1911 р. н.) «Чиста економічна теорія і соціальний оптимум», «Економіка як наука», «Єдина Європа. Дорога до процвітання» та ін.

На теоретичному підґрунті пошуку шляхів поєднання економічної ефективності та соціальної справедливості вчений створив нову теоретичну модель ринкової економіки, у якій остання розглядається не як цілісна ринкова система (глобальний ринок), а як сукупність «локальних ринків» товарів та послуг, де не існує єдиних цін, а акти ринкового обміну здійснюються безперервно, утворюючи економіку ринків.

Таке тлумачення категорії «економіка ринків», запровадженої М. Алле, свідчила про відмову вченого від неокласичної моделі загальної економічної рівноваги, про наближення його досліджень до реалій сучасного ринкового господарства.

Оскільки економіка ринків, за висловлювання М. Алле, функціонує в інституційних межах, то держава має забезпечити:

- інституційні правила (антимонопольне законодавство, законодавство про соціальне забезпечення, про тривалість робочого дня тощо);

- фінансування колективних потреб;

- стабільну кредитно-грошову політику;

- мотивацію поведінки економічних суб'єктів в інтересах національної економіки;

- соціальну політику держави, яка залежить від успіхів ринкової економіки.

Теоретичну модель М. Алле було використано урядом Шарля де Голля, як основу «політики модернізації» французької економіки.

4.2. ЕВОЛЮЦІЯ НЕОАВСТРІЙСЬКОЇ ШКОЛИ ЕКОНОМІЧНОГО НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ

Розробка основних концепцій неоавстрійської школи лібералізму тісно пов'язана з іменами таких відомих економістів ХХ ст., як Р. Хоутрі, Ф. фон Гаск, Л. фон Мізес, М. Ротбард, І. Кірцнер, Р. Кордато, Х. Сеніхолдс та ін.

У межах неоліберального напрямку неоавстрійська школа стоїть дещо окремо, дистанціюючись і від неокласики, і від кейнсіанства. Вона принципово заперечувала макроекономічний аналіз, який, починаючи з 30-х років ХХ ст., міцно увійшов до методології досліджень більшості течій світової економічної думки (кейнсіанство, марксизм, монетаризм тощо). Прихильники неоавстрійської школи залишалися на засадах методологічного індивідуалізму, суб'єктивізму, сповідували принципи недосконалості знання та соціологічний підхід. Вони не підтримували будь-які форми державного втручання в економіку, і тому тривалий час неоавстрійська школа вважалася оплотом ортодоксального лібералізму, що не відповідав економічним реаліям другої половини ХХ ст.

Водночас представники неоавстрійської школи суттєво збагатили економічну науку, особливо починаючи з періоду потуж-

ного відродження австрійської школи економічної теорії — тобто із середини 1970-х років. З огляду на необхідність зміни теоретичної концепції, прихильники неоавстрійської школи запропонували альтернативну парадигму, за оцінкою сучасного дослідника Х. Уерта де Сото, «набагато реалістичнішу, логічно послідовну та плідну» [13, с. 147].

Ідеться про розробку **Л. фон Мізесом** (1881—1973) класичних ознак лібералізму, основних постулатів *праксеології* — науки про раціональний цілеспрямований вибір у людській діяльності, формування теорії економічних систем тощо; про дослідження лауреата Нобелівської премії з економіки 1974 року **Ф. фон Гаска** (1899—1992), присудженої йому за основоположні праці з теорії грошей та економічних коливань, за глибокий аналіз взаємозалежності економічних, соціальних та інституціональних явищ; про праці учнів Л. фон Мізеса **Мюррея Ротбарда** (1926—1995) та **Ізраєла Кірцнера** (1930 р. н.), які не лише забезпечили разом зі своїми попередниками відродження неоавстрійської школи, але й актуалізували вивчення питань економічної свободи, підприємництва та ринкової етики; звернули увагу на проблеми мотивації людської діяльності, на необхідність внесення принципових уточнень щодо взаємозалежності між державними та ринковими регуляторами тощо¹.

Зазначені економісти відмовилися від ортодоксального аналізу рівноваги (характерна риса неокласики), зосередившись на вивченні процесу *конкуренції*, що забезпечує рівновагу, а не на рівноважному стані. Звідси на перший план вийшли проблеми невизначеності майбутнього, ризиків, а отже, аналізу динамізму економічних процесів та можливості прийняття різноманітних рішень.

Із цих позицій Л. фон Мізес аналізував функціонування різних господарських систем:

- суто ринкової;
- так званого «зіпсованого ринку»;
- неринкової економіки.

Доводячи переваги ринкового господарства, учений виступив послідовним захисником *приватної власності*, яка розглядалася як основа будь-якої цивілізації, що забезпечує свободу вибору та

¹ Rothbard M. N. Man, Economy and State: A Treatise on Economic Principles. — Princeton: Van Nostrand, 1962; Kirzner I. M. Competition and Entrepreneurship. — Chicago: The University of Chicago Press, 1973; Хайєк Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. — М.: Прогресс, 1992; Хайєк Ф. Дорога к рабству. — М.: Социум, 1994; Мизес Л. фон. Либерализм. — М.: Экономика, 2001 та ін.

підприємницьку ініціативу, сприяє зростанню продуктивності праці та ефективному використанню ресурсів. Усі інші вимоги лібералізму, зауважує Л. фон Мізес, випливають із приватної власності [1, с. 6].

Авторитетна думка

Вражаючи прогрес технологій та... збільшення багатства й добробуту стали можливими лише завдяки ліберальній економічній політиці [...] Саме ідеї економістів класичної школи ліквідували перепони, що створювалися віковими законами, звичаями та застереженнями щодо технологічних покращень і звільнили генії реформаторів і новаторів від сповиваючих сопочок гільдій, опіки уряду та різноманітного суспільного тиску. Саме вони знизили престиж завойовників... та продемонстрували користь ділової активності для суспільства. Жоден із сучасних великих винаходів не можна було б використовувати, якби ментальність докапіталістичної епохи не була докорінно зруйнована економістами.

Л. фон Мізес

Л. фон Мізесом було закладено також основу австрійської моделі економічного циклу. Він дав потужний поштовх розвитку теорії циклів, розробив термінологію для опису процесу циклічності, проаналізував основні причини кризових коливань та їхні наслідки для господарського процесу. Учений уважав, що штучний бум характеризується помилковими інвестиціями й надмірним споживанням. Помилкові інвестиції — це інвестиції, націлені на віддалене майбутнє, а надмірне споживання — це зростання споживання за рахунок зниження норми відсотка, яке викликане штучно заниженою відсотковою ставкою.

Актуальними для економіки ХХІ ст. є ідеї Л. Мізеса і Ф. Гаска стосовно проблем державної політики. Австрійська школа, як відомо, завжди була орієнтована на мікроекономічний рівень аналізу. Тому крайній скептицизм Л. Мізеса і Ф. Гаска стосовно агрегованих показників (так званих «бездіяльних агрегатів») цілком зрозумілий. При цьому обидва дослідники не заперечують підходів авторів, які розглядають економіку як єдине ціле, але лише за умови, коли такий підхід доповнюється аналізом діяльності відокремлених індивідів. Теорія грошей та циклічної динаміки австрійської школи ґрунтується саме на таких методологічних засадах.

В основі порушень функціонування економіки Ф. Гаск убачає насамперед грошовий чинник. На його думку, ці порушення більшою мірою є результатом екзогенних факторів, ніж проблем рин-

кового обміну. Проте аналіз макроекономічних процесів здійснюється ним з позицій мікроекономіки, тобто з позицій окремих агентів господарської діяльності. Тому, хоча нерівномірне зростання кредиту призводить до негативних економічних наслідків, вони водночас є результатом прояву типових особливостей людської поведінки. Як зазначає Ф. Гаєк, грошові фактори викликають циклічний перебіг економічних процесів, проте основу його становлять реальні фактори.

Класична австрійська доктрина виходила з того, що інфляційні гроші не мають однозначного (рівного) впливу на економіку в цілому. Вони змінюють лише відносні ціни, які підвищуються нерівномірно. Такі цінові коливання впливають на відсоткову ставку, штучно створюючи привабливість довгострокових інвестицій. Однак оскільки зазначені інвестиції викликані не зростанням реальних заощаджень, а інфляційними процесами, вони від самого початку є нестабільними й нестійкими. При цьому співвідношення *споживання* — *заощадження* залишається незмінним, тому виробничі ресурси спрямовуватимуться на забезпечення споживчого попиту, а не на капітальні блага. У результаті виробнича діяльність, особливо її ранні стадії (які виглядали привабливими), залишається без джерел фінансування.

Таким чином, інфляційні процеси в суспільстві не тільки проводять до підвищення рівня цін, але й мають реальний вплив на структуру виробництва. На думку прихильників австрійської школи, незважаючи на хибний напрям інвестування, за рахунок тимчасового безробіття в окремих секторах економіки процес *може врегульовуватися самостійно*. Але тривала кредитна експансія, яка не має підґрунтя у вигляді зростання заощаджень, викривляючи виробничу структуру та нагромаджуючи диспропорції, як правило, призводить до економічних криз.

Важливою складовою теоретичної концепції Ф. фон Гаєка є вчення про *спонтанний характер ринкового порядку*. Ринковий порядок розвивається на основі власної внутрішньої логіки, природним шляхом та без будь-якої спрямовуючої сили. Водночас від його існування залежить добробут суспільства, гарантії свободи тощо. Тому сукупність норм та інститутів формують і підтримують основу соціального порядку, але сам він не піддається цілеспрямованому регулюванню.

На думку Ф. Гаєка, свідомий контроль господарського життя та економічна політика, спрямована на забезпечення повної зайнятості, економічного зростання, антициклічних заходів та боротьби з інфляцією, неможлива взагалі. Пояснюється це тим, що з

огляду на недосконалість знання, політичні й державні діячі не в змозі задіяти весь обсяг знань, необхідний для успішної реалізації економічної політики. Тому втручання в ринковий порядок з метою його реформування або вдосконалення може мати лише негативні наслідки.

Роль держави, за Ф. фон Гаєком, полягає у виконанні інституційних функцій, в охороні природного соціального порядку — свободи вибору та розвитку, вільної конкуренції тощо; у розробці законодавчих норм, підтримці суспільних моральних цінностей. При цьому економічний індивід мусить самостійно дбати про свій добробут, а держава не повинна брати на себе функції соціального страхування та соціальної допомоги (за винятком пенсійних виплат та допомоги по безробіттю), бо це матиме негативні наслідки для суспільства загалом у вигляді навантаження на бюджет, зниження мотивації праці тощо. Критикуючи державну політику боротьби з бідністю за допомогою механізму перерозподілу національного доходу, Ф. Гаєк наголошував, що бідність долається завдяки політиці стимулювання продуктивності праці, нарощування національного доходу й зміцнення на цій основі позицій середнього класу [3, с. 55—59]. Програми ж соціальної опіки поширюються лише на незаможні верстви населення, які не мають можливості самостійно забезпечити собі прожитковий мінімум.

Ф. фон Гаєк вважає, що в ринковому господарстві важливу роль щодо забезпечення ефективної діяльності виконує *конкуренція* — як своєрідний інформаційний механізм, який доводить до споживача повноцінні знання про економіку, і як ефективний спосіб спрямовування невідомих ресурсів на невідомі цілі. Конкуренція при цьому необхідна для виявлення, розповсюдження й використання нових, до цього часу невідомих даних щодо переваг, ресурсів і технологій. У цьому сенсі вчений у своїй лекції «Конкуренція як процедура відкриття» (1968) порівнює конкуренцію з наукою, трактуючи її як процедуру відкриття нових потреб і способів їх задоволення, нових ресурсів і можливостей виробництва. Учений наголошує на динамічному, позитивному, а не руйнівному змістові конкуренції.

Методологічний індивідуалізм та суб'єктивізм Ф. Гаєка зумовив мікроекономічну спрямованість його концепцій і заперечення ним макроекономічного аналізу, що проявилось в дослідженні вченим проблем циклу, причин і характеру неузгодженостей у процесі координації та впливу грошово-кредитної політики на механізм циклічних коливань.

З позицій Ф. Гаєка, макроекономічні залежності, якими оперують представники багатьох шкіл економічної думки (кейнсіанства, монетаризму), відірвані від реальної економічної дійсності, бо основа господарського життя — індивідуальні суб'єктивні оцінки й уявлення господарюючих агентів — ніяк не зводяться до загальних закономірностей.

Тому циклічність, як характерну рису ринкового господарства, Ф. Гаєк розглядає крізь призму так званих *міжчасових розбіжностей* у діяльності інвесторів та споживачів. Їх дослідженню вчений присвятив статтю «Міжчасова рівновага цін та зміни цінності грошей» (1928), у якій стверджував, що результатом кредитної експансії, що здійснюється банківською системою без опори на реальні заощадження, стає подовження інвестиційних процесів та штучне зниження відсоткової ставки. Крім того, відбувається зміна відносних цін: цін на капітальні блага, які використовуються на різних етапах виробничого процесу, і цін на споживчі товари. На думку вченого, у випадках загального падіння цін (яке свідчить про зростання виробництва), банківська політика стабілізації цінності грошей (шляхом збільшення їхньої маси в обігу) формує, з одного боку, так звані «фінансові бульбашки», а з другого, — неминуче породжує міжчасові розбіжності між рішеннями інвесторів і споживачів, які обов'язково призводять до економічної кризи.

Таким чином, Ф. Гаєк передбачив Велику депресію 1929—1933 років, вважаючи її результатом масштабної кредитної експансії, яку проводив Федеральний резервний банк протягом кількох попередніх десятиліть. Він наголошував, що кризу було спровоковано надмірним попитом на споживчі товари та нестачею заощаджень для завершення розпочатого інвестування в капіталомісткі галузі (будівництво, виробництво капітальних благ, телекомунікацій тощо). Незавантаженість виробничих потужностей, на думку Ф. Гаєка, — це неможливість задіяти весь наявний капітал, оскільки поточний попит на споживчі товари відволікає інвестиції настільки, що підприємець не в змозі інвестувати у виробництво змінний капітал, щоб задіяти зазначені незавантажені потужності.

Своїми дослідженнями Ф. фон Гаєк доводить до логічного завершення теорію циклів Ф. Мізеса, який виступав проти антиінфляційної політики, заснованої на контролі за цінами та заробітною платою, критикував державну грошову політику та контроль за обмінними операціями, надаючи перевагу ринковим регуляторам. Розвиваючи ліберальні ідеї Ф. Мізеса, зокрема стосовно то-

го, що еволюції ринкового господарства властива циклічна динаміка, Ф. фон Гаек зауважує, що криза — це лише етап здорової реорганізації економіки. Цей етап неможливо обійти, але можливо полегшити, якщо уникнути наступної кредитної експансії чи штучного стимулювання споживання й дозволити силам ринку поступово сформувати нову структуру виробництва, що більше відповідає справжнім бажанням задіяних у ній економічних агентів [13, с. 122].

З позицій лібералізму й суб'єктивізму австрійської школи вчений виступив проти кількісної теорії грошей монетаристів, вважаючи, що з огляду на свою макроекономічну природу вона сконцентрована виключно на загальному рівні цін і внутрішньо не спроможна виявити наслідки в структурі відносних цін, що вона не враховує наслідки інфляційного процесу. Водночас учений критично ставився й до кейнсіанської політики стимулювання ефективного попиту, оскільки в ній не враховується її викривлений вплив на макроекономічну структуру суспільного виробництва.

Пропозиції Дж. М. Кейнса щодо виходу з кризи Ф. Гаек розглядав як тимчасове рішення, яке може мати негативні наслідки, оскільки вважав, що будь-яке штучне підвищення попиту може призвести до відчутного викривлення структури виробництва й породження нестабільної зайнятості. Висловлені кейнсіанцями й монетаристами фінансові та кредитно-грошові пропозиції, на думку Ф. Гаєка, вносять серйозні диспропорції в міжчасові узгодження ринку, тому дослідник висловлюється на користь політики жорстких грошових стандартів проти гнучких обмінних курсів, які заважають ринковій координації та породжують диспропорції в реальному процесі розміщення ресурсів.

Сучасні дослідники відмічають вагомий науковий доробок неоавстрійської школи у світовій економічній думці та її потужний потенціал щодо майбутнього економічної теорії. Зокрема, акцентують увагу на теоріях, у розробці яких наукова спільнота визнала першість австрійської школи дослідників чи її істотніший здобуток, порівняно з іншими школами економістів:

- *теорія інституціонального примусу*, що розвинулася з австрійського аналізу соціалізму (Л. Мізес, Ф. Гаек). Відповідно до неї, систематичний, інституціоналізований примус, властивий соціалізму та інтервенціонізму (тобто державне втручання в ринкову економіку), більшою чи меншою мірою блокує не лише створення й поширення інформації, але й дещо серйозніше:

стихийний процес координації неузгодженої поведінки і, таким чином, збереження власне самого скоординованого соціального процесу;

- зміна функціональної теорії утворення цін на *теорію цін*, що пояснює, як послідовний еволюційний процес приводить до динамічного формування цін. Рушійною силою цього процесу є підприємництво, тобто людська діяльність учасників ринку, а не перетин більш чи менш загадкових кривих або функцій, які за будь-яких умов не мають реального значення, бо інформація, необхідна для їх зображення, навіть не існує в головах учасників;

- розвиток австрійською школою теорії *конкуренції та монополії*, яка закликає відмовитися від статичної теорії ринків і замінити її теорією конкуренції, яку розуміють як динамічний, суто підприємницький процес суперництва. Така теорія робить неактуальними проблеми монополії в їхньому традиційному розумінні й висуває на перший план *інституційні обмеження підприємництва* в усіх сферах ринку;

- необхідність запровадження до університетських курсів з економіки суб'єктивної *теорії капіталу та відсотка*, щоб подолати неадекватність макроекономічного підходу, що ігнорує мікроекономічні процеси координації;

- важливою є розробка *теорії грошей, кредиту та фінансових ринків* — життєво важливої сфери, де панують методологічні помилки, теоретична плутанина й систематичний примус центральних банків;

- *теорія економічного зростання та економічної відсталості*, яка спиралася на моделі рівноваги й макроекономічні агрегати, була сформульована без урахування людей, їхньої пильності та творчої підприємливості. Тому необхідно переглянути всю теорію зростання й економічної відсталості, скасувавши елементи, що виправдовують інституційний примус і роблять цю теорію не лише непотрібною, але й небезпечною;

- *економічна теорія добробуту*, що заснована на фантасмагоричній концепції ефективності за В. Парето, на думку представників неоавстрійської теоретичної концепції, має бути визначена через можливості підприємництва стихійно координувати розбіжності, що виникають у ситуаціях нерівноваги;

- на прикладі *теорії «суспільних» благ* австрійська школа спростовує необхідність державного втручання в економіку;

- у галузі *теорії суспільного вибору й економічного аналізу інститутів і права* представники австрійської школи вбачають суперечність у спробі дослідження правових норм і правил, вихо-

дячи з парадигми, що, подібно до неокласичної, передбачає незмінність навколишнього середовища та повноту інформації стосовно витрат і переваг, що впливають із цих норм і правил. Якби така інформація існувала, у нормах та правилах не було б необхідності. Те, що може слугувати поясненням еволюційного виникнення права, то це притаманне людям незнання, непоінформованість;

- досягнення австрійських теоретиків у цілому та Ф. Гаєка зокрема дали поштовх розвитку *теорії народонаселення*. Для австрійців люди — це не однорідний фактор виробництва, а множина особистостей, наділених уродженою властивістю до підприємницької творчості. Тому вони розглядають зростання населення не як чинник, що заважає економічному зростанню, а як його рушійну силу та необхідну умову;

- досягнення австрійської школи здійснюють потужний вплив у галузі *теоретичного аналізу справедливості й соціальної етики*. Чудовим прикладом цього є не тільки запропонований Ф. Гаєком у другому томі праці «Право, законодавство і свобода» критичний аналіз концепції соціальної справедливості, але й праця Кірцнера «Відкриття, капіталізм і розподільна справедливість», де він продемонстрував, що в кожній людині є право на плоди її власної творчої підприємливості [13, с. 151—155].

Зазначені напрями наукових досліджень, на думку прихильників неоавстрійської школи, це ті вектори, які можуть у майбутньому спрямувати розвиток економічної теорії, забезпечивши становлення ширшої, реалістичної соціальної науки, яка служитиме людству.

Щодо помітної активізації ліберальних ідей та позитивних перспектив розвитку неолібералізму в цілому висловився сучасний український економіст А. Гальчинський. На думку вченого, нинішнє утвердження лібералізму «як самостійної історичної епохи» кореспондується з новим циклом глобальних цивілізаційних трансформацій, зі зміною стратегічної спрямованості загального вектора глобальної еволюції. Основою цих процесів дедалі більшою мірою стає прогресуючий процес суверенізації особистості, посилення її самодостатності, творчого потенціалу, креативної функції людини, її перетворення в дієвого вільного та свідомого суб'єкта цивілізаційного процесу.

У контексті глобальних трансформацій формується нова модель лібералізму — *наднаціональна*. Як зазначає А. Гальчинський, справжня епоха лібералізму — це епоха лібералізації глобального простору. І кризу 2008—2009 років вчений розглядає як за-

перечення нинішньої моделі «національного» лібералізму та початок створення механізмів *глобального лібералізму* [12, с. 24, 25].

Можливість і перспективність формування якісно нових, ще недостатньо визначених механізмів глобального лібералізму вчений пов'язує з потужним потенціалом його методологічних засад (індивідуалізм, свобода), з пріоритетом людської особистості та подоланням обмеженостей «суспільства споживання», де ця особистість пригнічується, із синтезом ідей лібералізму та соціал-демократизму [12, с. 24—29].

Сформований на такому методологічному підґрунті економічний неолібералізм, безумовно, має майбутнє в глобальному цивілізаційному розвитку. До того ж, не лише в країнах, де традиційно сповідувалися ідеї лібералізму, але й у країнах, де лібералізм тривалий час не входив до пріоритетів економічної політики.

4.3. СОЦІАЛЬНЕ РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО: ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ І ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ

Теоретики німецького ордолібералізму (В. Ойкен, Ф. Бьом, Ф. Лутц, Ф. Майєр та ін.) розробили основні принципи господарського порядку, який мав подолати монополізм, недоліки мілітаризованої одержавленої економіки Німеччини, задіяти приватну ініціативу, ринкові механізми та виступити альтернативою як капіталізму, так і соціалізму. Проте в господарській практиці післявоєнної трансформації Західної Німеччини вони, хоч і були позитивно сприйняті підприємницькими колами, використовувалися фрагментарно й не стали теоретичною основою реформування економіки країни.

Найважливішим досягненням німецького неолібералізму після Другої світової війни стала концепція *соціального ринкового господарства*, ідейним натхненником якої виступив В. Ойкен, а розробниками — А. Мюллер-Армак (1901—1978), В. Рьопке (1899—1966) та А. Рюстов (1885—1963). Саме теорія соціального ринкового господарства стала теоретичним підґрунтям кардинальних економічних реформ у ФРН, завдяки яким країна, швидко відновивши зруйноване війною господарство, перетворилася на одну з розвинутих держав світу. Економічну політику, засновану на цій концепції, проводили уряди Німеччини під керівництвом К. Аденауєра та Л. Ерхарда.

Поняття соціального ринкового господарства було вперше наведене **А. Мюллером-Армаком** у його книзі «Командна економіка та ринкова економіка» (1947), де він зазначав, що сутність соціального ринкового господарства полягає в тому, що принцип свободи ринку поєднується з принципом соціальної компенсації або соціального вирівнювання.

Соціальне вирівнювання — це політика перерозподілу доходів шляхом прогресивного оподаткування осіб з високими доходами та соціальних виплат для малозабезпечених верств населення. Держава, на думку авторів концепції, має застосовувати інструменти та механізми соціального вирівнювання, оскільки надто великий розрив у розподілі доходів породжує соціальні, економічні та політичні проблеми в суспільстві. Тобто метою політики соціальної компенсації є згладжування соціальних суперечностей і конфліктів у суспільстві, зумовлених значними відмінностями в рівні доходів громадян.

Авторитетна думка

Економічні концепції та економічні уклади завжди піддавалися й будуть піддаватися змінам, проте вічною залишиться мета економічної діяльності — слугувати і сприяти добробуту людей.

Л. Ерхард

Основними структурними елементами соціального ринкового господарства є такі:

- прозорий і справедливий конкурентний порядок, який ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва;
- ринок як координуючий механізм і регулятор господарської діяльності;
- грошовий порядок, що його забезпечує незалежний Центральний банк;
- гідний людини суспільний порядок, що ґрунтується на економічній свободі;
- держава, яка за допомогою політики зміцнення конкурентного порядку забезпечує й контролює загальні умови функціонування ринкової системи;
- домашні господарства, промислові, сільськогосподарські, банківські, торговельні та інші підприємства як суб'єкти господарювання.

Метою соціального ринкового господарства є завдання досягнення високого рівня добробуту для переважної більшості членів суспільства за умов економічної свободи.

Зазначена концепція, що лягла в основу офіційної економічної політики уряду Л. Ерхарда в повоєнний період, визнається сьогодні як найбільш вдалий, органічний варіант поєднання ринкових принципів організації господарства та розвинутої системи соціальних гарантій, синтезом лібералізму й державного регулювання в інтересах суспільства та соціально-економічного прогресу. Справедливість теоретичних висновків неолібералізму була доведена на практиці господарського розвитку не лише Німеччини, але й Франції, США та інших країн.

Безумовно, практична реалізація ідей соціального ринкового господарства в повоєнній Німеччині мала для населення непростий характер. Проте заради майбутнього «батько» німецького «економічного дива» Л. Ерхард свідомо йшов на непопулярні заходи, розуміючи, що «перехід від ринкової економіки до планової не становить жодних проблем, тоді як, навпаки, заміна планової економіки вільним ринком супроводжується надзвичайно великими труднощами» [4, с. 58].

Допомога за планом А. Маршалла (1948—1951) та програма уряду Л. Ерхарда, розроблена на основі неоліберальних реформ, дозволили Німеччині вже в 1949 році досягти за обсягами промислового виробництва рівня 1936 року, коли були відмічені найвищі показники довоєнного періоду; а в 1950 році — перевищити його на 14,4 %. У 1951—1952 роках почалося зниження цін за зростання заробітної плати. Важливе значення мала система соціального страхування, куди спрямовувалося 15 % національного доходу [9, с. 368].

Таким чином, завдяки розробці теоретичних засад моделі соціального ринкового господарства та її успішному втіленні на практиці, неолібералізм як напрям економічної думки отримав друге дихання, став локомотивом «німецького економічного дива» 1950-х років, коли протягом десяти років у Німеччині тривало економічне піднесення. На його основі ФРН перетворилася на передову країну Західної Європи, опинившись на другому місці після США за рівнем промислового виробництва та обсягом експорту. На її частку на початку 1960-х років припадало понад 60 % видобутку вугілля, близько половини виробництва сталі, близько 40 % експорту і 35 % імпорту «спільного ринку» [13, с. 342]. Упродовж 1960-х років господарство ФРН також продовжувало зростати доволі високими темпами, забезпечивши, таким чином, значне скорочення безробіття, зростання життєвого рівня населення, розвиток системи соціального захисту тощо.

Успішне втілення ідей соціального ринкового господарства на практиці дало підстави Л. Ерхарду в праці «Добробут для всіх» (1956) заявити про те, що ФРН на його основі йде до «сформованого суспільства». Останнє — це вища фаза розвитку людської цивілізації, що прийшла на зміну класовому суспільству XIX ст. (I фаза) і «плюралістичному суспільству спілок і об'єднань» першої половини XX ст. (II фаза), і яке характеризується єдністю економічних інтересів усіх соціальних груп.

Сформоване суспільство — це:

- пошук кращого економічного порядку, якого можна досягти шляхом створення соціального ринкового господарства;
- співтовариство взаємних послуг, основою якого є високорозвинений поділ праці, що зумовлює економічну взаємозалежність людей, підприємств і галузей економіки;
- висока відповідальність підприємця за добробут нації;
- виважена державна соціальна політика.

Причому принципи приватної ініціативи, вільної конкуренції, свободи господарських угод, характерні для соціального ринкового господарства, зберігали своє провідне значення й у теорії «сформованого суспільства».

Починаючи із середини 70-х років XX ст., концепція соціального ринкового господарства швидко завойовує авторитет не тільки в академічних колах, але й серед політиків і поступово стає не тільки провідною теоретичною концепцією у світовій економічній думці, але й основою внутрішньої та зовнішньої економічної політики в розвинутих країнах. Підкреслюючи важливу ідеологічну й економічну роль теорії соціального ринкового господарства для країни, голова ХДС **Г. Коль**, а пізніше — канцлер ФРН, у 1973 році заявив, що ФРН подолала суперечність між соціалізмом і капіталізмом за допомогою соціального ринкового господарства й у результаті цього своїм успіхом і прикладом вказала третій шлях [8, с. 81].

На засадах неолібералізму, насамперед концепції соціального ринкового господарства та «конституційованих» принципів В. Ойкена, відбулося об'єднання східних і західних земель Німеччини в 1990 році. Те, що об'єднання відбулося саме на цій теоретичній платформі, проявилось, як уважають сучасні дослідники неолібералізму, у таких моментах:

1. Землі колишньої НДР запозичили основи економічного ладу ФРН, не долучивши до нього жодної інституційної специфіки «реального соціалізму».

2. У східних землях було проведено швидку приватизацію колись державної власності, яка майже завершилася до кінця 1994 року. Керуючись формулою «швидкої приватизації, обережної ліквідації та рішучої санації», лише за три роки в приватні руки було передано понад 14 тис. великих і середніх підприємств. При цьому, відповідно до принципів недоторканості приватної власності, пріоритет надавався реституції (тобто поверненню майнових об'єктів колишнім власникам) порівняно з виплатою компенсації власникам експропрійованих у перші роки існування НДР підприємств, будинків, земельних наділів тощо.

3. У східних землях було проведено швидку санацію грошового обігу. Для цього ще в липні 1990 року, тобто до юридичного об'єднання Німеччини, у Східній Німеччині марку НДР було вилучено з обігу й замінено маркою ФРН.

4. Відповідно до принципів соціальної компенсації, на мешканців східних земель були поширені соціальні гарантії ФРН. Водночас за умов масового безробіття, що виникло в східних землях унаслідок корінної структурної перебудови, вони тимчасово виявилися недостатніми. Проте, незважаючи на це, неолібералізм зберігає провідну роль в економічній думці об'єднаної Німеччини [8, с. 88, 89].

Ця модель економіки й сьогодні залишається офіційною економічною політикою Федеративної Республіки Німеччини. Аналізуючи причини такої тривалої прихильності урядів країни до неоліберальної концепції в цілому та теорій порядку й соціального ринкового господарства зокрема, слід зазначити, що заслугою ордолібералізму стало вивчення взаємозв'язків між економічним порядком і порядками політичними, державними, правовими; орієнтація наукових досліджень на практичні результати, підвищення добробуту населення, створення відповідного конкурентного середовища для ефективного розвитку підприємництва та подолання монополізму. З огляду на це можна погодитися з оцінкою неолібералізму російським економістом С. Гутником, який стверджує, що «теорія порядку є, власне, специфічним німецьким варіантом інституціоналізму, який, на відміну від його американського варіанта, більшою мірою орієнтований на практичні завдання економічної політики» [6, с. 114].

Домінуюче становище неолібералізму зберігається до теперішнього часу. Ця теоретична концепція сьогодні представлена декількома варіантами, автори яких, дотримуючись загальної неокон-

сервативної доктрини, пропонують власні варіанти реалізації її в конкретних системах господарювання.

Основними сучасними течіями неолібералізму є:

- неоіндивідуалізм, об'єктивізм у США та Великобританії;
- ордолібералізм у Німеччині;
- неомаржиналізм в Австрії та Швейцарії.

Окрім своєї батьківщини, названі течії неолібералізму в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. набули поширення і в інших країнах світу, зокрема Данії, Швеції, Бельгії, Австралії та Новій Зеландії.

У межах зазначених течій сформувалися основні групи теорій, які в сукупності репрезентують неолібералізм як напрям сучасної економічної теорії, його методологічну та концептуальну складову. Серед них:

- низка теорій економічного зростання (Р. Солоу, Дж. Мід, М. Фрідмен) та аналізу темпів такого зростання (виробнича функція Кобба—Дугласа);
- теорії світової торгівлі (Дж. Вайнер, Г. Джонсон, Б. Олін, Г. Хаберлер, П. Кругман);
- теорії міжнародних валютних відносин (А. Аткінсон, П. Волкер, Р. Манделл, Р. Кілл).

Безумовно, зміцненню позицій неолібералізму, широкому розповсюдженню його ідей, виникненню нових теорій тощо значною мірою сприяла успішна економічна політика, заснована на принципах економічної свободи та конкуренції, яку в другій половині ХХ ст. проводили уряди багатьох індустріально розвинутих країн Заходу.

Сьогодні до засадничих ідей неолібералізму, основних положень концепції соціального ринкового господарства звертаються й українські економісти (В. Борщевський, В. Гесць, А. Гальчинський, В. Ільїн, В. Пинзеник та ін). Справа в тому, що соціальна ринкова економіка є такою системою самоорганізації суспільного життя, у якій через реалізацію політики конкурентного порядку відбувається гармонійне узгодження індивідуальних та суспільних інтересів. Дотримання принципів соціальної ринкової економіки є тією основою, на якій можливо подолати неефективність сучасної української економіки, притаманний їй монополізм, низькі соціальні стандарти, державний протекціонізм та суб'єктивізм у прийнятті управлінських рішень, перевести її на шлях цивілізованих форм конкурентної взаємодії та соціальної відповідальності.

Основні терміни та поняття

Неолібералізм, класичний лібералізм, школи неолібералізму, ордо-лібералізм, соціальне ринкове господарство, вільне ринкове господарство, центрально кероване господарство, спонтанний ринковий порядок, глобальний лібералізм, теорія сформованого суспільства, «наднаціональний лібералізм», плюралістичне суспільство спілок і об'єднань, соціальне вирівнювання.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які основні етапи розвитку пройшла неоліберальна концепція?
2. Розкрийте причини відродження й особливості застосування неоліберальних ідей в економічній політиці європейських країн повоєнного періоду.
3. У яких постулатах сучасний лібералізм є продовженням традицій класичної школи політичної економії?
4. Назвіть основні школи, що розвивалися в межах неоліберального напрямку економічної думки.
5. У чому полягають особливості методології досліджень представників неолібералізму?
6. Охарактеризуйте сутність «спонтанного порядку» Ф. фон Гаєка.
7. Розкрийте сутність німецького ордолібералізму та його роль у сучасній економічній теорії.
8. У чому полягає сутність соціального ринкового господарства?
9. Розкрийте економічну природу «сформованого суспільства».
10. Охарактеризуйте внесок неоавстрійської школи економічного неолібералізму в сучасну економічну науку.
11. Здійсніть порівняльний аналіз підходів до ролі держави прихильників кейнсіанства та неолібералізму.
12. Поясніть причини виникнення та суть «наднаціонального лібералізму».

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Першоджерела

1. Лібералізм: Антологія. — 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: ВД «Простір»; Смолоскип, 2009.
2. Ойкен В. Основы национальной экономики. — М.: Экономика, 1996.

3. *Хайек Ф.* Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. — М.: Прогресс, 1992.
4. *Эрхард Л.* Полвека размышлений: Речи и статьи. — М.: Руссико, 1993.

Навчально-методична та фахова література

5. *Бодров В. Г.* Современный экономический консерватизм: переоценка ценностей или повторение прошлого? — К.: Либідь, 1990.
6. *Гутник В.* Политика хозяйственного порядка в Германии. — М.: Экономика, 2002.
7. *Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича.* — К.: Знання, 2004.
8. *История экономических учений (современный этап): Учебник / Под общ. ред. А. Г. Худокормова.* — М.: ИНФРА-М, 2002.
9. *Історія економіки та економічної думки: Навч. посібник / Козюк В. В., Родіонова Л. А. (кер. авт. колективу).* — Т.: ТзОВ «Герно-граф», 2010. — 624 с.
10. *Мизес Л.* Человеческая деятельность. Трактат по экономической теории. — М.: Экономика, 2000.
11. *История Германии : В 3 т. / Под ред. В. Бонвеча и Ю. В. Галактионова.* — Кемерово, 2005. — Т. 2. От создания Германской империи до начала XXI века.
12. *Гальчинський А.* Лібералізм — еволюція трансформації // Економіка України. — 2010. — № 6. — С. 23—34.
13. *Уэрта де Сото Х.* Австрийская экономическая школа: рынок и предпринимательское творчество / Хесус Уэрта де Сото; пер. с англ. Б. С. Пинскера под ред. А. В. Куряева. — Челябинск: Социум, 2007.
14. *Экономическая история зарубежных стран / Под общ. ред. В. И. Голубовича.* — Минск: НКФ «Экоперспектива», 1996.
15. *Соціальна ринкова економіка: орієнтир для України / Р. Клапгам, М. Ломанн, О. Олійник та ін.; за ред. Р. Клапгама.* — 2-ге вид. — К.: ФАДА; ПТД, 2006.
16. *Экономическое чудо или экономическая загадка? Социальное рыночное хозяйство и его применение / В кратком изл. Г. Бласко.* — К., 1992.

Тема 5
МОНЕТАРИЗМ
ЯК ОСНОВНА ШКОЛА СУЧАСНОЇ НЕОКЛАСИКИ

Гроші мають значення

М. Фрідмен

- 5.1. Теоретичні засади монетаризму. Генезис, еволюція та сучасний стан розвитку.**
- 5.2. Економічна концепція М. Фрідмена.**
- 5.2.1. Методологія досліджень.**
- 5.2.2. Основні теорії монетаризму.**
- 5.2.3. Особливості сучасного монетаризму.**
- 5.3. Практична реалізація ідей монетаризму в економічній політиці окремих країн**

5.1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МОНЕТАРИЗМУ.
ГЕНЕЗИС, ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ

Становлення сучасної монетарної концепції має глибокі історичні та теоретико-методологічні корені, а також багатий досвід вивчення сутності грошей та їхньої ролі в господарському розвитку суспільства. Хронологічно — це період від перших розробок меркантилістів, зокрема, Ж. Бодена, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є і Д. Юма (друга половина XVI — перша половина XVIII ст.), через епоху тривалої еволюції кількісної теорії грошей (Д. Рікардо, А. Пігу, А. Маршалл, особливо праці К. Вікселя, І. Фішера на зламі XIX—XX ст.) і до публікації в 1956 році широковідомої сьогодні збірки наукових праць «Дослідження у галузі кількісної теорії грошей» («Studies in the Quantity Theory of Money»), виданої за редакцією провідного американського економіста, лауреата Нобелівської премії 1976 року **Мілтона Фрідмена** (1912—2006).

Ця праця, підготовлена групою вчених економічного факультету Чиказького університету¹, «сповістила, — як зазначає сучасний американський дослідник, професор Пенсильванського університету С. Вайнтрауб, — про відродження монетаризму.

¹ До книги увійшли чотири емпіричних дослідження попиту на гроші (Ф. Кейгана, Дж. Клейна, Е. Лернера та Р. Селдена), а також нарис самого М. Фрідмена [5, с. 393].

Пробудженню інтересу до теорії грошей у наші дні, ми зобов'язані, — наголошує він, — саме монетаристам, які на противагу неуважному ставленню до грошей, характерному для кейнсіанства, висунули гасло «гроші мають значення» [5, с. 359].

Публікація збірки «Дослідження у галузі кількісної теорії грошей», а особливо праць представників Чиказької школи в 60—70-х роках ХХ ст., зокрема «Монетарна історія Сполучених Штатів, 1867—1960» (1963) М. Фрідмена і А. Шварц, «Роль грошей та монетарної політики» (1968) К. Бруннера, «Кейнсіанська революція і монетаристська контрреволюція» (1971) Г. Джонсона та інші, свідчили про повернення їх авторів до теоретичних поглядів та шкіл, які обстоювали ринкові механізми регулювання економіки та домінуючий вплив грошово-кредитної сфери на господарську кон'юнктуру. Цей процес в економічній літературі отримав назву *неокласичної або монетаристської контрреволюції*, на відміну від кейнсіанської революції 30-х років ХХ ст. [5, с. 392; 7, с. 1021, 1022].

Термін «монетаризм», уперше запроваджений у науковий обіг професором Університету Рочестера Карлом Бруннером у 1968 році¹, широко використовують у сучасній економічній думці, але тлумачення його наукового змісту досить не однозначні, на що звертали увагу як самі монетаристи (М. Фрідмен, Р. Селден та ін.), так і сучасні дослідники їхнього наукового спадку [5, с. 365, 366; 6, с. 567, 568; 7, с. 1021, 1022; 14, с. 115]. Під монетаризмом у різних наукових джерелах розуміють економічну теорію, наукову школу, течію, напрям економічної думки, науковий підхід, кредитно-грошову політику, економічну філософію тощо.

Здійснений аналіз і узагальнення зарубіжної та вітчизняної економічної літератури дають підстави зробити висновок, що сучасний монетаризм необхідно розглядати у вузькому й широкому значенні.

У першому: **монетаризм** (англ. *monetary* — грошовий) — це *економічна теорія* в структурі неокласичного напрямку економічної думки другої половини ХХ ст. (економічного неоконсерватизму), яка пов'язана насамперед з іменем М. Фрідмена. В її основі лежить *модифікований* варіант кількісної теорії грошей, вона визнає вирішальну роль грошового чинника в реалізації макроекономічних процесів та досягненні макроекономічної стабільності, а також розглядає грошову політику як основу державного регулювання господарських процесів.

¹ Brunner K. The Role of Money and Monetary Policy. — Federal Reserve Bank of St. Louis Review 50 (July 1968), p. 9—24.

У другому, широкому, тлумаченні: монетаризм — це *одна з найвпливовіших течій економічного неоконсерватизму* (поряд з економічною теорією пропозиції та теорією «раціональних очікувань»), яка пов'язана з регулюванням економіки через сферу грошово-кредитного обігу. Це *сукупність* економічних концепцій, що надають грошам вирішального значення в економічній структурі суспільства та слугують теоретичною основою розробки ефективної грошово-кредитної політики, яку монетаристи розглядають як найважливіший інструмент стабілізації ринкової економіки та здійснення економічної регуляторної політики держави.

Теоретико-методологічні витoki та сутність монетаризму відображено на рис. 5.1.

Рис. 5.1. Теоретико-методологічні витoki та сутність монетаризму

У своєму розвитку монетарна концепція, яка справила значний вплив на економічну теорію та державну політику, пройшла кілька етапів, кожен з яких характеризується акцентацією уваги дослідників на певних економічних проблемах та теоретичною розробкою найважливіших для даного етапу питань:

I етап — 50-ті роки — розробка теорії перманентного доходу;

II етап — кінець 50-х — 60-ті роки — створення теорії господарського циклу, аналіз проблем інфляції та формування концепції «природного рівня безробіття»;

III етап — 70-ті роки — розробка теорії номінального доходу й пояснення впливу грошей на основні економічні параметри («передавальний механізм») [4, с. 132—134].

IV (сучасний) етап — виникнення *нового монетаризму*, формування та розвиток *теорії глобального монетаризму*, наголос на вивченні проблем руху міжнародних фінансових потоків та обґрунтуванні теорій *оптимальної валютної зони, валютних коридорів, природного відбору єдиної валюти* тощо.

Виходячи з історико-генетичного методу дослідження, формування сучасних теоретичних і методологічних засад монетаризму не можна зрозуміти без ґрунтовного аналізу *кількісної теорії грошей*, згідно з якою рівень товарних цін тим вищий, чим більше грошей перебуває в обігу. Ця теорія на початку XX ст. займала домінуючі позиції в неокласичній теорії, відображаючи, з одного боку, об'єктивний процес розмежування реального та грошового секторів господарського життя, а з другого, — існування у світовій економічній літературі широких дискусій щодо ролі грошей у відтворювальному господарському процесі.

Серед різноманітних варіантів кількісної теорії грошей найбільшої популярності на той час набули два — *транзакційний* та *кембриджський*. Згідно з першим варіантом, розробленим американським економістом І. Фішером, сума товарообмінних угод за певний період дорівнює добутковій кількості грошей на середню швидкість їхнього обігу та добутковій кількості реалізованих товарів на їх середню ціну. Кембриджський варіант кількісної теорії грошей (або теорія касових залишків) набув розвитку в працях англійських економістів А. Маршалла, А. Пігу та Д. Робертсона. На відміну від І. Фішера, вони акцентували увагу не на обігу грошей, а на їх накопиченні в господарюючих суб'єктах. Основні відмінності в аргументації двох підходів полягають у тому, що І. Фішер пов'язував постійність швидкості обігу грошей з незмінністю інституційних факторів обігу, а кембриджські економісти — з психологією (звичками) учасників обігу. Остаточний висновок за обох підходів однаковий: зміни кількості грошей завжди є причиною й ніколи наслідком змін цін [6, т. 1, с. 758].

Формалізований виклад кількісної теорії грошей, запропонований обома групами економістів, хоч і відрізнявся в деяких аспектах, але в цілому є подібними за змістом. Так, І. Фішер, аналі-

зуючи величину необхідної для економіки грошової маси, сформулював так зване «рівняння обміну»:

$$MV = PY,$$

де M — грошова маса;

V — швидкість обігу грошової одиниці;

P — рівень цін;

Y — обсяг річного суспільного (валового чи чистого) продукту.

Як бачимо, обсяг грошової маси прямо пропорційний обсягу річного суспільного продукту та рівню цін і обернено пропорційний швидкості обігу грошей.

Англійський дослідник А. Пігу запропонував дещо інше рівняння:

$$M = kPY,$$

де k — коефіцієнт, що відображає відношення суми грошових заощаджень до цінового виразу виробленого суспільного продукту. Проте зазначені формули не суперечать одна одній, оскільки використані в них змінні V та k є оберненими величинами.

В обох варіантах формалізованого викладу кількісної теорії грошей простежується спроба пояснення взаємозалежності таких важливих макроекономічних показників, як валовий національний продукт, рівень цін, швидкість обігу грошей тощо. Але при цьому слід чітко усвідомлювати, що такі видатні економісти, як І. Фішер, А. Маршалл та А. Пігу, характеризуючи зазначені взаємозалежності, ніколи не проводили жорсткої причинно-наслідкової залежності між V і M . На думку Р. Селдена, вони у своїх теоретичних поясненнях поведінки цих показників у довгостроковій перспективі аналізували і вплив на них рівня відсоткових ставок, і загальноприйняту структуру грошових платежів, і багато інших відносно стійких інституціональних факторів [5, с. 367, 368].

Стосовно короткострокового періоду автори кількісної теорії грошей висловлювалися не так ґрунтовно, проте відмічали деякі тенденції: коли зростання грошової маси не встигає за розширенням виробництва, може виникнути тиск на ціни й заробітну плату в бік зниження; за недостатньої конкуренції на ринку це призведе до скорочення обсягів виробництва та рівня зайнятості, а не до зниження цін і заробітної плати.

Світова криза 1929—1933 років надзвичайно негативно позначилася на наукових розробках грошових концепцій. Оскільки монетаристські інструменти регулювання економічної кон'юнктури під час депресії виявилися неефективними, кількісна теорія

грошей, за деякими оцінками, була розбита вщент [5, с. 368]. Проте це не означало, що теоретичні розробки в галузі грошово-кредитної сфери не велися. Протягом 30—40-х років ХХ ст. з'явилися вагомі дослідження проблеми грошей та економічних коливань, зокрема Ф. Гаєка («Грошова теорія і торговий цикл») і Л. Мізеса («Причини господарської кризи»). Історико-економічні аспекти вчення про гроші знайшли відображення в працях Дж. Вайнера («Вчення з теорії міжнародної торгівлі»), А. Маргетта («Теорія цін») та Л. Мінтса («Історія банківської теорії»). З практичних позицій аналізував проблеми обігу грошей К. Уорбертон («Монетарні незбалансовані гіпотези»).

Згадані дослідження, здійснені в межах неокласичної доктрини, складали серйозну опозицію панівній кейнсіанській теорії. Водночас вони формували важливі теоретичні положення, які потім лягли в основу монетаризму. Зокрема надзвичайно цікавими для сучасної теорії стали вищезазначена праця К. Уорбертона та низка його статей, опубліковані в середині 1940-х років, де автор доводив, що перед економічним спадом темпи зростання грошової маси завжди відхиляються від величини, необхідної для підтримки рівноваги за умов повної зайнятості. Згідно з його розрахунками, необхідний темп приросту грошової маси складає близько 5 % на рік, з яких 3,6 % відшкодовують потреби, пов'язані з трендовими темпами розширення виробництва, а 1,3 % забезпечують приріст попиту на гроші, який, на думку К. Уорбертона, зазвичай супроводжує підвищення рівня реальних доходів [5, с. 369].

Подібні ідеї, гіпотези та розрахунки економістів 30—40-х років ХХ ст. знайшли подальший розвиток у працях представників Чиказької школи в 50—70-х роках ХХ ст., зокрема у відомому історико-статистичному дослідженні М. Фрідмена та А. Шварц «Монетарна історія Сполучених Штатів, 1867—1960», при обґрунтуванні «грошового правила» М. Фрідмена тощо.

Таким чином, основні теоретичні положення кількісної теорії грошей, сформульовані в першій половині ХХ-го ст., увійшли суттєвою складовою до наукових розробок представників *сучасного монетаризму*. Серед цих положень:

- активна та причинна роль грошей у визначенні рівня цін, і, відповідно номінального національного доходу;
- нейтральність грошей за умов довгострокової рівноваги, тобто довгострокова пропорційність між грошами та цінами, що заснована на стабільності грошового попиту або оберненої до неї величини — швидкості обігу грошей;

- відсутність нейтральності грошей у короткостроковому та середньостроковому періодах;
- екзогенність пропозиції грошей;
- недовіра до дискреційного управління пропозицією грошей та надання переваги певним правилам, таким як жорстка прив'язка грошової емісії до золота, примушення банків до 100 % забезпечення своїх депозитів чи резервів, фіксація щорічного темпу зростання грошової пропозиції на рівні, що відповідає довгостроковому зростанню виробництва [15, с. 640].

Підґрунтям монетарних концепцій останньої чверті XX — початку XXI ст. стали напрацювання Чиказької школи економістів на чолі з М. Фрідменом, зокрема К. Бруннера, Ф. Найта, Г. Саймона, Р. Селдена, І. Фішера, А. Шварц, а також їхніх послідовників Ф. Кейгена, А. Мелтцера, Д. Мейзелмена, Е. Прескота, Р. Барроу, Д. Лейдлера, Д. Фенда та інших, у працях яких були сформульовані основні положення «новітньої кількісної теорії грошей».

Від традиційної кількісної теорії грошей *новітній її варіант*, як зазначає Р. Селден, відрізнявся чотирма пунктами:

- 1) автори визнавали за необхідне розробити теорію швидкості обігу грошей;

- 2) на противагу суто механістичному підходу багатьох попередніх досліджень проблему швидкості обігу грошей почали розглядати як проблему теорії попиту;

- 3) стосовно попиту на гроші було застосовано звичайну теорію цін;

- 4) усталені функції попиту на гроші (тобто функції швидкості обігу грошей) були оцінені за досить доступними даними. Замість не зовсім обґрунтованого твердження попередніх теоретиків про те, що величина V не є функцією від M , теоретики «новітньої кількісної теорії грошей» (як стали називати М. Фрідмена та його співавторів) привели розгорнуте теоретичне пояснення поведінки V . Місце твердження про те, що V є постійною величиною, посіло твердження про те, що *функція* [курсив — Р. Селдена] швидкості обігу грошей носить постійний характер [5, с. 370, 371].

Таким чином, після майже сорока років перебування на «периферії» економічних досліджень (період панування кейнсіанства) модифікований варіант кількісної теорії грошей у повоєнний період знову здобув визнання, його почали розглядати як важливий інструмент державного регулювання грошового обігу та руху ділового циклу. При цьому прихильники монетаризму, виходячи

з позицій неокласичного аналізу, стверджують, що ринковий механізм і в сучасних умовах є найефективнішим регулятором економіки. Економіка здебільшого є стабільною і спроможною до саморегулювання системою, якій притаманна динамічна рівновага за оптимальної зайнятості ресурсів. Порушення ринкової рівноваги та його наслідки (кризи, зростання безробіття, інфляція, процеси стагфляції тощо) монетаристи пояснювали насамперед недосконаліми методами державної економічної політики.

Останні два десятиріччя минулого століття та перші роки ХХІ ст. стали періодом трансформації монетаризму в один з найвпливовіших напрямів економічного неоконсерватизму та сучасної економічної теорії в цілому. В основі цих змін, *по-перше*, лежали глобальні причини економічного, політичного та соціального характеру. Серед них слід назвати суттєві перетворення у світовій економіці (глибокі циклічні кризи 70—80-х років, їх переплетіння зі світовими структурними й галузевими кризами, посилення нестабільності валютної системи в зв'язку зі скасуванням фіксованого курсу долара стосовно золота, посилення інфляції з одночасним зростанням безробіття, скорочення виробництва та обсягів світової торгівлі); неефективність за цих умов кейнсіанських методів регулювання економіки.

По-друге, зміни були зумовлені також внутрішньою логікою розвитку самої монетарної концепції (формування нових відгалужень монетаризму, зокрема нового монетаризму, глобального монетаризму, теорій оптимальної валютної зони, валютних коридорів тощо; створення економетричних моделей, які відображали вплив грошей на економіку) та спробою монетаристів запровадити власні рецепти стабілізації економіки з оптимальним співвідношенням державного регулювання та стихійних ринкових механізмів.

Авторитетна думка

Монетаризм ґрунтовно вплинув на сучасну економічну думку. Це, звичайно, не означає, що погляди монетаристів весь час залишалися незмінними: точки зору монетаристів та їхніх критиків поступово зближувалися. Також це не означає, що найближчим часом будуть розв'язані ті макроекономічні проблеми, з якими зіштовхнувся світ в останні роки. Джерела сьогоднішніх труднощів не слід шукати в такій явній сфері, як недостатня фахова підготовка деяких осіб, відповідальних за прийняття рішень у політичній галузі; вони, без сумніву, містяться значно глибше. Проте без правильного діагнозу не можна розраховувати на подолання хвороби, а монетаристи зробили величезний внесок у справу розпізнавання хвороб нашої економіки.

Р. Селден

5.2. ЕКОНОМІЧНА КОНЦЕПЦІЯ М. ФРІДМЕНА

5.2.1. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Економічна концепція М. Фрідмена вибудовувалася на обґрунтованій методологічній основі, оскільки протягом своєї тривалої та плідної діяльності вчений неодноразово звертався до питань методології економічної науки. Серед праць, присвячених цим важливим проблемам, «Нариси з позитивної теорії» (1953) [2], «Теоретичні основи аналізу кредитно-грошової системи» (1970), «Нариси з позитивної економіки» (1975), широко цитована дослідниками Нобелівська лекція М. Фрідмена [3] та ін.

Спираючись на аналіз зазначених праць, метод досліджень М. Фрідмена можна вважати поєднанням *суб'єктивізму з пост-позитивізмом*. Лідер монетаризму обстоює послідовний емпіризм у науці та виступає за створення *позитивної економічної теорії*, що має справу з теоретичними положеннями та аргументованими висновками, які не є суперечливими у викладі, точно описують реально існуючі процеси та підтверджуються фактами. На думку М. Фрідмена, теорія є правильною, якщо вона практично підтверджена і якщо її передбачення (прогнози) є точними. «Позитивна економічна теорія, — зауважує вчений, — повинна запропонувати сукупність висновків, які можуть бути використані для отримання правильних передбачень стосовно наслідків тих чи інших змін умов. Її значення необхідно оцінити за ступенем *точності, масштабності та адекватності* [курсив наш. — В. Ф.] запропонованих передбачень» [1, с. 164].

При цьому неважливо, уважає М. Фрідмен, наскільки реалістичними були передумови цієї теорії. Їх значення полягає в іншому:

- по-перше, вони, як правило, сприяють компактному (математично формалізованому) викладу теорії;
- по-друге, часто полегшують побічне тестування висновків гіпотези;
- по-третє, у деяких випадках слугують зручним засобом опису умов, за яких теорія вважається правильною.

М. Фрідменом було запропоновано так званий принцип «чорної скриньки», суть якого полягає в такому: якщо динаміка двох економічних показників відображає певну залежність, то розкрити зміст механізму цієї залежності необхідності немає — достатньо самого факту її існування. Теорія є правильною, якщо вона підтверджується економічними реаліями.

З методології позитивізму вчений виходить і під час спростування теорій. Якщо в основі деякої теорії лежать цілком реалістичні передумови, але її висновки не відповідають економічній практиці, — теорія визнається хибною. Обґрунтовувати при цьому теоретичну й практичну неспроможність окремих положень теорії стає непотрібним. Саме з таких методологічних позицій монетаристи підійшли до критики кейнсіанської теорії, висновки якої на початку 70-х років XX ст. різко розходилися з фактами реальної дійсності.

М. Фрідмен вважає позитивну економічну теорію більш об'єктивною, порівняно з нормативною теорією, оскільки вона не залежить від етичних, оціночних та інших суджень (цю позицію вченого неодноразово критикували дослідники його методології [11, с. 233, 234]) і спрямована на побудову системи узагальнюючих гіпотез, які репрезентують окремі процеси в економіці та прогнозують траєкторію їхнього розвитку під дією тих чи інших чинників. Тобто наука, на його думку, має насамперед пояснювати економічні явища і на цій основі прогнозувати розвиток господарської системи.

Проте це не означає, що М. Фрідмен вивчав лише позитивний аспект економічної теорії. Він наголошував також на важливості нормативного знання, характеризуючи його як мистецтво прийняття політичних рішень. Розбіжність поглядів економістів щодо економічної політики розвинутих країн ґрунтується не на кінцевій меті цієї політики (тут їхні погляди збігаються), а на різних способах її досягнення. Останнє у свою чергу зумовлене різними передбаченнями щодо наслідків тих чи інших заходів і може бути усунуте з розвитком позитивної економічної теорії. Тобто М. Фрідмен розкрив тісний взаємозв'язок позитивного й нормативного аспектів економічної теорії, особливо яскраво продемонструвавши його на прикладі своєї монетарної теорії та грошово-кредитної економічної політики.

Характеризуючи внесок М. Фрідмена до методології економічної науки, російський дослідник В. А. Канке порівнює його з розробками К. Поппера в галузі філософії економіки [11, с. 242]. Серед найбільш значущих методологічних положень М. Фрідмена слід виокремити такі:

- принцип теоретичної відносності: факти не сприймаються без теорії [2, с. 44];
- принцип фальсифікаціонізму: висновки теорії мусять перевірятися фактами, при цьому «факти ніколи не можуть довести теорію», вони можуть лише виявити її хибність» [2, с. 25];

- принцип зростання наукового знання: «будь-яка теорія обов'язково має плинний характер і підлягає зміні з прогресом знання» [2, с. 50];

- принцип співставлення теорій: ефективнішою є та теорія, висновки якої є найточнішими, сфера її дії максимально широка, до того ж їй не вдається знайти альтернативу [2, с. 25, 35].

Суб'єктивізм як невід'ємна складова методології М. Фрідмена проявляється в тому, що вчений у своїх дослідженнях враховує дію психологічних чинників, зокрема людини як основного агента економічних процесів, з її інтересами, мотивами її поведінки, внутрішньою активністю, очікуваннями тощо. У цьому проявляється близькість методологічних засад монетаризму до неокласичного аналізу, теорій сучасного консерватизму та австрійської економічної школи.

5.2.2. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ МОНЕТАРИЗМУ

Як зазначалося вище, монетаризм у своєму розвитку пройшов ряд етапів, виокремлюючи на кожному з них з метою теоретичного аналізу найактуальніші проблеми грошово-кредитної сфери. Для розуміння сутності *сучасного монетаризму*, специфіки його розвитку та наслідків практичної реалізації в економічній політиці окремих країн, можливостей застосування його рекомендацій в економічних програмах сучасної України необхідно проаналізувати основні теоретичні надбання на кожному з етапів.

Теорію перманентного доходу, яку розробляли монетаристи в післявоєнний період (40—50-ті рр.) на хвилі гострих теоретичних дискусій з послідовниками Дж. М. Кейнса, мала на меті спростувати їхній висновок щодо існування прямо пропорційної залежності між зростанням доходів і ростом заощаджень та оберненої залежності між зростанням доходів та споживанням (звідки виводилася теза кейнсіанців про необхідність стимулювання попиту). З різними аспектами вивчення споживчої поведінки економічних агентів виступили тоді Ф. Модільяні, Р. Фрідмен (дружина М. Фрідмена), Дж. Тобін, Г. Хаберлер та ін.

У 1957 році М. Фрідменом було опубліковано працю «Теорія споживчої функції», у якій концепція перманентного доходу отримала завершений виклад²⁵. Учений поділяє весь дохід (Y) на дві складові:

²⁵ Friedman M. A Theory of the Consumption Function. — N. Y., 1957.

1. перманентний (постійний) дохід (Y_p), тобто дохід, який індивід сподівається отримувати постійно з огляду на обсяг нагромадженого капіталу, свій освітній та професійний рівень, соціальний статус, смаки та уподобання, вік, місце проживання і т. п.;

2. тимчасовий або випадковий дохід (Y_t), тобто дохід, що виникає незаплановано, у результаті зміни зовнішніх обставин (циклічний підйом галузі, виграш, спадок, премія тощо).

Рівень споживчих витрат, на думку М. Фрідмена, визначається переважно рівнем перманентного доходу. Тимчасовий же дохід впливає на величину заощаджень, використання яких дає можливість індивідові пом'якшувати коливання поточного доходу. При цьому питома вага споживання (C_p) у перманентному доході (Y_p) визначається низкою величин, які формують деякий коефіцієнт кореляції (k).

$$C_p = k Y_p.$$

Коефіцієнт кореляції залежить, зокрема, від довгострокової відсоткової ставки (i), величини нагромадженого капіталу (w) та смаків споживача (u). Таким чином, формула перманентного споживання матиме такий вигляд:

$$C_p = k(i, w, u) Y_p.$$

На основі запропонованої гіпотези перманентного доходу М. Фрідмен обґрунтував залежність частки доходу, яка витрачається на довгострокове споживання, не від поточного, а від очікуваного (перманентного) доходу. Тобто постійне споживання не змінюється залежно від тимчасового збільшення чи зменшення доходу. Середня схильність до споживання протягом тривалого періоду має в цілому постійний характер. Цей висновок М. Фрідмен підтвердив емпіричними даними про доходи в США за період з 1905-ого по 1951 рік.

Таким чином, на основі проведеного дослідження М. Фрідменом було зроблено висновок про *стабільність* у суспільстві *попиту на гроші* та спростовано тезу Дж. М. Кейнса про те, що у визначенні попиту на гроші важливу роль відігравали такі нестабільні чинники, як мотиви перестороги та перевага ліквідності.

Теорія перманентного доходу лягла в основу розробки вченим проблем циклічності, інфляції та безробіття, а також ключових положень монетарної політики.

МОНЕТАРНА ТЕОРІЯ ЦИКЛУ

М. Фрідмен та його прихильники розглядали хронічну інфляцію як найгострішу соціальну проблему. У боротьбі з нею вони вбачали одне з першочергових завдань державних стабілізаційних програм, вирішення якого можливе насамперед за допомогою грошово-кредитної політики. Останню розглядали також як важливий засіб *антициклічного регулювання*. Отже, М. Фрідмен звертається до розробки монетарної теорії циклу, основні положення якої були викладені ним у працях «Гроші і ділові цикли» (1958) та «Монетарна історія Сполучених Штатів. 1867—1960» (1963) (обидві книги підготовлені спільно з американською дослідницею А. Шварц).

У першій із зазначених праць дослідниками було обґрунтовано тезу про «лідуючі функції» динаміки грошової маси у порівнянні з іншими макроекономічними показниками, у формуванні циклу; у другій (підготовленій спеціально для Національного бюро економічних досліджень США) — на багатому емпіричному матеріалі розкрито зв'язок між динамікою маси грошей в обігу та динамікою національного доходу, проаналізовано причини кризових коливань економіки США, зокрема причини Великої депресії 1929—1933 років і зроблено висновок, що саме коливання грошової маси, а не інвестицій, як уважали кейнсіанці, визначають перебіг економічного циклу.

У 60-х роках ХХ ст. монетарна теорія циклу набула значного поширення. Обґрунтовуючи її, М. Фрідмен виходив з базисного положення своєї концепції, згідно з яким ринкова економічна система є стійкою. Оскільки попит на гроші також є стійким і не підвладним різким коливанням господарської кон'юнктури, то головним джерелом порушення рівноваги в економіці, на думку вченого, стають чинники екзогенного (зовнішнього) характеру, а саме: некомпетентна політика Центрального банку; різкі, непередбачувані зміни в пропозиції грошей; незбалансована економічна політика уряду (у т. ч. стосовно стимулювання сукупного попиту). Тобто, на відміну від кейнсіанців, які стверджували, що циклічність розвитку ринкової економіки є результатом її внутрішньої незбалансованості та нестійкості, представники монетаризму в поясненні циклічності спиралися на тезу про помилковість запроваджуваної грошово-кредитної політики.

Якщо *емісія* грошей перевищує потреби господарства в них, результатом стане *інфляція*, якщо ж грошовий *попит* переважає пропозицію грошової маси, то економіка буде потерпати від *кризи*. Але в обох випадках монетарний фактор є визначальним у

відтворювальному процесі. Отже, саме монетарний чинник, тобто величина грошової пропозиції, на думку М. Фрідмена, має стати головним засобом стимулювання ділової активності в суспільстві.

Аналізуючи згадані залежності, учений доходить висновку про так званий «циклічний феномен», суть якого полягає в тому, що коливання обсягів грошової маси в економіці випереджають аналогічні зміни господарської кон'юнктури в середньому на 12—18 місяців. Причому максимальне значення темпів зростання обсягів грошової маси за часом передують основному циклічному піднесенню, а мінімальне — циклічному спаду. Тобто зміни в обсягах грошової маси позначаються на стані економічної системи не відразу, а з певним запізненням, так званим часовим лагом. Графічно зв'язок між коливаннями грошової маси та господарської кон'юнктури зображено на рис. 5.2.

Рис. 5.2. Зв'язок між коливаннями грошової маси та господарської кон'юнктури

Зважаючи на важливість часового чинника, М. Фрідмен вводить до наукового аналізу низку термінів — «лаг спостереження» («observation-lag»), «лаг рішення» («decision-lag»), «лаг дії» («effect-lag»), застосовуючи їх для характеристики та розв'язання фундаментальної проблеми стабілізаційної політики — розрахунку **синхронності стабілізаційних заходів** під час ділового циклу. Учений наочно доводить, що монетарна політика має бути стабільною й орієнтованою на довготривалу перспективу, щоб з огляду на певне відставання результатів не отримати ефект, протилежний очікуваному.

Автори «Монетарної історії Сполучених Штатів. 1867—1960» вважають, що за допомогою виваженої грошової політики можливо уникнути затяжної кризи чи надмірного «перегріву» економіки. Для того, щоб пом'якшити наслідки циклічного розвитку економіки, гроші не повинні, за висловлюванням М. Фрідмена, «підлаштовуватися під цикл». Обсяг грошової маси, за його розрахунками, повинен стабільно зростати, і темпи цього зростання мають становити 3—5 % на рік незалежно від стану кон'юнктури та фаз циклу.

Обґрунтоване в такий спосіб правило постійного зростання кількості грошей в обігу отримало назву «*грошового правила*» монетаризму. На думку М. Фрідмена та його прихильників, саме рівномірний та поступовий темп приросту грошової маси дасть можливість суспільству справитися з інфляційними очікуваннями, пом'якшити амплітуду циклічних коливань та забезпечити загальну рівновагу в економіці. На основі вивчення природи господарських циклів було запропоновано рецепти антициклічного регулювання, а дещо пізніше — сформульовано теорію номінального доходу.

Циклічний розвиток економіки країн Західної Європи та США в другій половині XX ст. супроводжувався майже постійними інфляційними процесами, тому питання сутності інфляції, її причин, впливу на основні економічні показники, проблема зв'язку інфляції та безробіття перебували в центрі досліджень представників монетаризму.

Виходячи з того, що попит на гроші є відносно сталим, а їх пропозиція, будучи залежною від політики уряду та рішень Центрального банку, обсягів грошової емісії та ситуації на ринку цінних паперів, може зазнавати суттєвих коливань, М. Фрідмен обґрунтував тезу, згідно з якою в разі перевищення темпів зростання номінальної грошової маси над темпами зростання валового національного продукту відбувається *наростання інфляційних процесів в економіці*. Інфляція провокується також нестабільністю пропозиції грошей та інфляційними *очікуваннями* суб'єктів економічної діяльності (ідеться про непрогнозовану, непередбачувану інфляцію з її дестабілізуючим впливом на економічні процеси).

Тобто М. Фрідмен та його прихильники вважали інфляцію суто грошовим феноменом. Отже, і регулюючий вплив на її рівень мав забезпечуватися також грошовими методами. Оскільки Центральний банк контролює пропозицію грошової маси і визначає темп її зростання, він повинен повідомляти про це економіч-

них суб'єктів за допомогою так званого «*ефекту оголошення*», формуючи індивідуальні очікування майбутньої інфляції [7, с. 1035].

Проблему інфляції М. Фрідмен досліджував у тісному зв'язку з проблемою безробіття. Наскільки важливими для вченого були обидві зазначені проблеми свідчить той факт, що його Нобелівська лекція, зачитана 12 грудня 1976 року, називалася «Інфляція і безробіття»; про важливість взаємозв'язку між зазначеними проблемами наголошувалося автором і в самій лекції [3, с. 261]. М. Фрідмен доводив, що зміна обсягів грошової маси в обігу в короткостроковому періоді має вплив на динаміку реальних показників, у тому числі й на рівень зайнятості (за різними джерелами, зазначений ефект зберігається від 6—8 місяців до 2—3 років). Пізніше, на думку вченого, економічні агенти враховують у своїй діяльності наведені зміни, у результаті чого значення економічних показників повертаються до свого висхідного рівня.

У довготерміновому періоді, уважав М. Фрідмен, прямої залежності між рівнем безробіття та рівнем інфляції не існує. Причина криється в тому, що з часом господарські суб'єкти оцінюють свої доходи не в номінальних, а в реальних одиницях. Їх цікавить купівельна спроможність зарплати, а не кількість отриманих грошових знаків. Якщо інфляцію правильно передбачити, то її дестабілізуюча дія практично зводиться до нуля [4, с. 134]. Цю позицію вчений висвітлює у праці «Роль монетарної політики», аналізуючи концепцію безробіття Е. Філлїпса та запроваджуючи поняття «природний рівень безробіття» (natural rate of unemployment), яке відіграло в теорії монетаристів надзвичайно важливу роль.

У вищеназваній концепції Е. Філлїпса аналізувалася залежність між рівнем номінальної заробітної плати (W) і рівнем безробіття (U). Результати досліджень були представлені ним графічно у вигляді кривої, яка пізніше отримала назву «кривої Філлїпса». М. Фрідмен переглянув цю концепцію. Він і його послідовники виходили з того, що питання про стовідсоткову зайнятість є суто теоретичним і відірваним від реальної практики. Навіть за сприятливих економічних умов у суспільстві існує певний рівень безробіття: відбувається викликана різними причинами міграція населення, структурні зрушення в економіці вимагають перекваліфікації частини працівників, на деякий час випадають із суспільного виробництва жінки після народження дитини тощо.

Такий рівень безробіття, який складає 4—5 % (у різних країнах можуть бути відхилення від 2 до 6 %), М. Фрідмен уважав економічно прийнятним, «природним» і таким, що може бути соціально забезпеченим. Думку М. Фрідмена про існування «природного рівня безробіття», до якого постійно повертається економіка, поділяє М. Блауг, порівнюючи сучасний монетаризм із класичною доктриною суворо пропорційного відношення між кількістю грошей і цінами в довготерміновій перспективі [15, с. 640].

Графічно М. Фрідмен відобразив залежність між рівнем цін і рівнем безробіття таким чином (рис. 5.3).

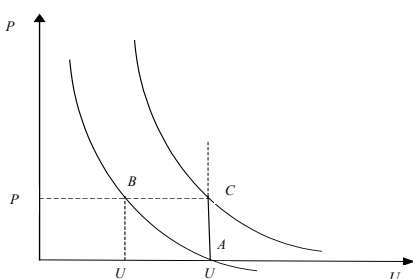

Рис. 5.3. Залежність між рівнем цін і рівнем безробіття за М. Фрідменом

Точка *A* демонструє стан економіки зі стабільним рівнем цін і рівнем безробіття, що дорівнює *U*. Уряд, намагаючись підвищити зайнятість, активізує попит. Це має своїм результатом зростання цін і підвищення прибутків: починає зростати виробництво, збільшується попит на працівників, що приводить до зростання номінальної заробітної плати і зайнятості. Економіка переходить у точку *B*.

Але зайняті у виробництві працівники швидко приходять до розуміння того, що зростання номінальної заробітної плати не означає зростання реальної заробітної плати, яка за умов інфляції залишилася незмінною. У результаті пропозиція праці скорочується й рівень зайнятості повертається до попередніх показників, але рівень цін при цьому залишається незмінним. Економіка переходить у точку *C*.

Таким чином, усі зусилля уряду, спрямовані на скорочення рівня безробіття, приводять лише до стимулювання інфляції, не змінюючи ситуації на ринку праці в довгостроковому періоді. Якщо

з'єднати точки A і C , отримаємо вертикальну пряму, що відповідає природному рівню безробіття й характеризується монетаристами як «крива Філліпса» в довгостроковому періоді. У сучасній економічній думці вона отримала назву «вертикальна крива Фрідмена—Філліпса» або «вертикальна крива Філліпса».

ТЕОРІЯ НОМІНАЛЬНОГО ДОХОДУ

У 1970-х роках М. Фрідменом було сформульовано теорію номінального доходу та розкрито вплив грошей на основні економічні параметри. У розгорнутому вигляді зазначена теорія знайшла відображення в двох наукових статтях ученого — «Теоретичне підґрунтя монетарного аналізу» (1970) та «Монетарна теорія номінального доходу» (1971)¹.

Теорія номінального доходу, методологічною основою якої була вищезазначена гіпотеза перманентного доходу, ґрунтувалася на трьох ключових тезах: 1) еластичність попиту на грошові залишки (у номінальному виразі) по доходу дорівнює одиниці; 2) номінальна відсоткова ставка дорівнює реальній ставці плюс очікуваний темп інфляції; 3) різниця між реальними темпами зростання виробництва та трендовими темпами його зростання залишається постійною [5, с. 388]. Керуючись цими припущеннями, М. Фрідмен виводить формулу залежності рівня номінального доходу від величини грошової маси:

$$Y = VM,$$

де Y — рівень номінального доходу;

V — швидкість обігу грошової маси;

M — кількість грошей.

Як бачимо, ця формула повторює положення кількісної теорії грошей у викладі І. Фішера. Проте М. Фрідмен розглядає гроші не лише як засіб обігу і платежу, а, подібно до Дж. М. Кейнса, як капітал (капітальний актив). Кожний споживач, маючи певну суму грошей, формує так званий *портфель активів*, серед яких М. Фрідмен виокремлює готівку, облігації, акції, інвестиції в людський капітал тощо. Відповідно, попит на гроші залежатиме від рівня доходності названих активів (з урахуванням інфляцій-

¹ Friedman M. A Theoretical Framework for Monetary Analysis // Journal of Political Economy. — 1970. — № 78 (March / April). — P. 193—238, Friedman M. A Monetary Theory of Nominal Income // Journal of Political Economy. — 1971. — № 79 (March / April). — P. 323—337.

них процесів) та індивідуальних уподобань і переваг кожного споживача.

Оскільки швидкість обігу грошей у тривалій перспективі є відносно незмінною, формула, запропонована М. Фрідменом, передбачає, що зміни в обсязі грошової маси приводять до відповідних змін у номінальному доході. Тобто

$$Y = V(r_b, r_e, (1/P) (dP/dt), w, Y/P, u) M,$$

де Y — рівень номінального доходу;

V — швидкість обігу грошової маси;

r_b — дохід від облігацій (return on bonds);

r_e — дохід від акцій (return on equities);

$(1/P) (dP/dt)$ — рівень інфляції;

w — інвестиції в людський капітал;

Y/P — дохід від грошей;

u — смаки й уподобання споживачів;

M — обсяг грошової маси.

Причому, спираючись на тезу про стабільність попиту на гроші, М. Фрідмен стверджує, що існує довгострокова пропорційність між грошовою масою, з одного боку, і номінальним доходом та цінами — з другого. Оскільки ціни, на думку вченого, миттєво реагують на зміни в економіці, то саме через ринковий ціновий механізм опосередковується зв'язок між грошовою масою та рівнем номінального доходу. Зміни в обсязі грошової маси приводять до відповідних змін у номінальному доході.

Не розкриваючи механізму цієї саморегулюючої системи, М. Фрідмен високо оцінював ефективність її функціонування та надзвичайно критично висловлювався стосовно державного втручання в зазначені економічні процеси. Наслідком такого втручання, зауважував учений у своїй Нобелівській лекції, є зниження ефективності системи цін як регулятора економічної діяльності, виникнення «перекосів» у відносних цінах на всі товари, і як правило, зростання безробіття [3, с. 277].

Обидві статті М. Фрідмена, у яких була викладена теорія номінального доходу, стали об'єктом гострої критики з боку монетаристів К. Бруннера, П. Девідсона, А. Мелтцера, Дж. Тобіна та Д. Патінкіна. Зокрема, К. Бруннер та А. Мелтцер, які розробили власну оригінальну версію монетаризму, засудили М. Фрідмена за спробу поєднання монетаристської концепції з кейнсіанським аналізом кривих рівноваги товарного й грошового ринків ($IS-LM$). На відміну від моделі М. Фрідмена, у моделі К. Бруннера і А. Мелтцера ціни та обсяги виробництва можуть бути визначені

в явному вигляді та в умовах повної зайнятості. Цінам різних видів майна (а отже, і відсотковим ставкам) в їхній моделі відведено значно більшу роль, ніж у кейнсіанських моделях чи в моделі М. Фрідмена; крім того, оскільки в моделі Бруннера — Мелтцера до розгляду введені різні види активів, особливо важливу роль у ній відіграють *відносні* ціни [5, с. 389].

У середині 70-х років ХХ ст. з'явилися й інші монетаристські моделі з аналізом номінального доходу. Зокрема, Д. Лейдлер у своїй моделі поєднав гіпотезу М. Фрідмена, яка передбачала «природний рівень безробіття», з рівнянням номінального доходу, побудованому за зразком аналогічних рівнянь М. Фрідмена, і рівнянням, що характеризує «адаптивні» очікування цін. Близькою до моделі Д. Лейдлера була монетаристська модель Т. Сарджента. Проте, на відміну від Д. Лейдлера, останній замість адаптивних очікувань використав «раціональні очікування», пов'язавши очікуваний темп інфляції зі сподіваннями учасників господарського процесу стосовно майбутніх заходів кредитно-грошової політики [5, с. 390].

Незважаючи на різницю в обмеженнях, що вводилися до зазначених монетаристських моделей, і для М. Фрідмена, і для сучасних його прихильників характерна думка, що грошова пропозиція є найважливішим чинником впливу на рівень виробництва, зайнятості й цін, оскільки її (грошової пропозиції) поступове й стабільне розширення стимулює попит на всі реальні та фінансові активи, результатом чого стає зростання цін і обсягів виробництва. Державна політика поступового зростаючого забезпечення господарства грошима формує в економічних суб'єктів упевненість у неінфляційному розвитку економіки та створює сприятливі умови для інвестиційної діяльності. На цій основі М. Фрідмен робить висновок про можливість прогнозування впливу грошової пропозиції на рівень і динаміку національного доходу.

5.2.3. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО МОНЕТАРИЗМУ

М. Фрідмен завжди підкреслював важливу роль свободи в ринковій економіці. Учений уважав, що втручання держави в перебіг економічних процесів може дати лише короткостроковий позитивний результат, а довгострокові результати через складність і невизначеність економічних процесів будуть, найімовірніше, негативними. У зв'язку з цим він висловлювався й проти соціальних заходів уряду, спрямованих на підтримку малозабезпечених

верств населення, вважаючи, що ці заходи знижують ефективність економіки.

Критикуючи кейнсіанську модель активного державного регулювання економіки, М. Фрідмен та його послідовники сформулювали принципи альтернативної економічної політики, де визначну роль відіграє стабільне зростання грошової маси (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

**ВІДМІННОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ МОНЕТАРИЗМУ
І КЕЙНСІАНСТВА**

Ознаки	Кейнсіанство	Монетаризм
<i>Об'єкт регулювання</i>	Ставка процента, обсяг інвестицій	Грошова маса M через грошову базу
<i>Методи державного регулювання</i>	Переважно фіскальне регулювання: розвиток виробничої та соціальної сфери, державні програми, зростання видатків держбюджету	Грошово-кредитне регулювання, засноване на дотриманні «грошового правила», відмова від прямого державного втручання у виробництво
<i>Механізм грошово-кредитного регулювання</i>	Грошова маса, ставка процента, обсяг інвестицій, номінальний ВВП	Грошова маса, зміна сукупного попиту, перебудова активів, зміни фізичного та грошового обсягу ВВП
<i>Часовий лаг грошово-кредитної політики</i>	3—4 місяці (короткострокова дія)	12—18 місяців (довгостроковий вплив)
<i>Взаємозв'язок інфляції та безробіття</i>	Обернена залежність у формі «кривої Філіпса»	Гіпотеза природного рівня безробіття, «вертикальна крива Філіпса» у довгостроковому періоді
<i>Характер регулювання</i>	Політика «точного настроювання», дискреційна фіскальна політика	Додержання «грошового правила», формування точних передбачень (очікувань) економічних суб'єктів

Джерело: Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004. — С. 1043.

Під впливом інтернаціоналізації національних економік, посилення господарських зв'язків та розвитку інформаційних технологій сучасні монетаристи дещо переглянули власну позицію щодо ролі державних інститутів в економіці. Зокрема, сьогодні

ними визнається теза про посилення ролі державних інститутів в організації обліку, здійсненні контрольних, управлінських рішень. Держава розглядається як вагомий виробник суспільних благ, важливий інвестор у ключові галузі постіндустріального суспільства тощо.

Проте, визнаючи необхідність політики державного регулювання, сучасні монетаристи висувають ряд вимог до її реалізації. Зокрема, на їхню думку, державна політика:

- не повинна обмежувати свободу (непряме регулювання);
- має орієнтуватися на показники, що піддаються контролю (обсяги грошової маси, валютний курс, але не рівень безробіття, норма процента);
- повинна мати стабільний і передбачуваний характер, бути орієнтованою на довгострокову перспективу (градуалізм);
- мусить запобігати дефіциту державного бюджету;
- має сприяти процесам дерегулювання економіки (приватизації, лібералізації податків, зниженню соціальних витрат).

Важливою рисою новітніх досліджень у галузі грошово-кредитної політики є помітне *зближення* поглядів представників *посткейнсіанства* та *монетаризму*. Якщо останні акцентують увагу переважно на розширенні ролі держави в економіці та значенні монетарної політики як суттєвого інструменту державного макроекономічного регулювання, то представники посткейнсіанства розширили предмет дослідження (реальний сектор) за рахунок аналізу структури фінансової системи, зокрема фінансових активів (акцій, облігацій та інших цінних паперів) та їх впливу на процес виробництва крізь призму інвестицій в економіку. Помітно зросла увага теоретиків посткейнсіанства до грошово-кредитної сфери економіки, її зв'язку з проблемами інфляції та зайнятості.

Замість запропонованого М. Фрідменом «золотого правила» в розробках сучасних дослідників М. Майлза, М. Фелдстайна та інших як важливий принцип грошової політики розглядається *цінове правило* — забезпечення стабільних цін та стійкої купівельної спроможності грошей.

Розвиток світової економіки 70—80-х років ХХ ст. характерний утіленням у практику багатьох країн модифікованого *монетарного таргетування*¹, у межах якого оголошувався й забезпечувався допустимий діапазон темпів зростання грошової маси на

¹ Таргетування — (від англ. target — мета) встановлення цільових орієнтирів грошової системи, регулювання приросту грошової маси, яких дотримуються у своїй політиці центральні банки.

рік, хоч і з частими винятками, що пояснювалися порушеннями у внутрішній торгівлі. Політику монетарного таргетування, зростання грошової маси проводили у ФРН, Японії та Швеції. Стратегія проведення монетарної політики набувала різних форм залежно від вибору грошового агрегату¹, типу коридору для цільового орієнтуру, а також способу управління обраним агрегатом. Більш широкого розвитку монетарне таргетування в розвинутих індустріальних країнах світу набуло безпосередньо після ліквідації Бреттон-Вудської валютної системи на початку 80-х років ХХ ст. Однак, починаючи з 1982 року, популярність монетарного таргетування почала знижуватися, і всередині 90-х років ХХ ст. лише чверть індустріальних країн та приблизно 10 % країн, що розвиваються, оголошували монетарні таргети [13, с. 105].

У сучасних умовах багато країн на противагу монетарному таргетуванню значно ширше використовують так зване *таргетування інфляції*. На думку українського дослідника монетаризму П. Юхименка, існує декілька аргументів на користь реалізації останнього:

1) фінансова влада забезпечує чіткі й зрозумілі орієнтири для всього суспільства й особливо для активної економічної діяльності економічних агентів;

2) завдяки політиці таргетування інфляції монетарна влада забезпечує значно більшу прозорість монетарної політики, полегшує громадський контроль над нею, що сприяє її відповідальності;

3) забезпечує відкрите врахування ролі часових лагів монетарної політики під час використання її інструментів;

4) на думку С. Фішера, знімає потребу компенсації Центральним банком прорахунків попередніх років у досягненні своєї мети, що значно стабілізує економіку (порівняно із ситуацією, коли за мету ставиться досягнення стабільного рівня цін);

¹ Агрегат — (від лат. aggregatus — приєднаний) параметри грошової маси. В Україні M_1 — грошовий агрегат, що означає готівку та кошти на розрахункових і поточних рахунках у національній валюті. У кожній країні існує власна методика визначення грошових агрегатів, проте загальні принципи є спільними. Наприклад, у США до грошового агрегату M_1 належать готівка і транзакційні депозити; M_2 — включає M_1 , ощадні вклади, термінові вклади і т. д.; грошовий параметр M_3 — включає M_2 , а також депозитні сертифікати, термінові угоди про зворотній викуп активів і т. д.; параметр L — включає M_3 , а також банківські акцепти, комерційні папери, термінові казначейські векселі та ощадні облігації США (Долан Е. Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика / Пер. с англ. В. Лукашевича. — СПб., 1994. — С. 472, 473).

5) сприяє розв'язанню проблеми динамічної непослідовності (як довів О. Свенсон, таргетування інфляції оптимізує її рівень без зростання залежності рівня безробіття від шоків сукупної пропозиції);

6) сприяє зростанню довіри до монетарної влади, порівняно зі стратегією монетарного таргетування, для якого характерна часта зміна такого цільового орієнтиру, як грошова маса;

7) найголовніше це те, що сприяє створенню значно кращих умов для грошово-кредитного стимулювання економічного зростання [13, с. 106].

Ефективні результати щодо таргетування інфляції в розвинутих країнах зумовили його підтримку Міжнародним валютним фондом, який у вересні 1999 року прийняв Кодекс щодо забезпечення прозорості в грошово-кредитній і фінансовій політиці.

Інфляційні процеси, притаманні переважній більшості країн Заходу, в останній чверті XX ст. на тлі низьки галузевих, структурних і системної криз набули світового характеру й призвели до появи нових соціально-економічних проблем глобального характеру, які потребували вирішення. На цій хвилі в межах монетаристської течії сформувалося нове теоретичне вчення, яке отримало назву «глобальний монетаризм». Біля витоків останнього стояли представники Чиказької школи Р. Манделл і Г. Джонсон, а також Р. Дорнбуш, М. Майлз, А. Лаффер та інші, які поділяли позицію М. Фрідмена, згідно з якою національну економіку слід розглядати як складову світової господарської системи.

Названі економісти вважають, що динаміка грошового обігу й структура грошової маси будь-якої країни пов'язані з тими самими показниками інших країн через міжнародну валютну систему, а тому рекомендують аналізувати проблеми внутрішнього грошового обігу поряд з дослідженням різних аспектів функціонування сучасної інтернаціональної фінансової системи, її інститутів та інструментів. Координація дій національних урядових структур має сприяти пом'якшенню розходжень між потребами й можливостями **світової** фінансової системи та **національними** межами функціонування центральних банків, регулятивних механізмів фінансових ринків окремих країн тощо. Актуальною для сьогодення є також проблема посилення механізмів контролю за переорієнтацією фінансових потоків. Це продемонструвала фінансова криза 1998 року, про це свідчить також фінансово-економічна криза 2008—2010 років.

З метою вирішення зазначених проблем представниками монетаризму було проведено низку емпіричних досліджень, запро-

поновано макроекономічні моделі фінансових ринків (Дж. Тобін), сформульовано новітні варіанти монетаристських концепцій, зокрема:

- теорію *оптимальної валютної зони* (П. Волкер, Р. Манделл);
- теорію *коридорів валютних курсів* (А. Аткінсон, Р. Кілл);
- теорію *природного відбору єдиної валюти* (М. Фрідмен) та ін.

У межах зазначених концепцій було обґрунтовано взаємозалежність кредитно-грошової і валютної політики, розкрито зв'язок валютного курсу з внутрішнім грошовим обігом, доведено існування в довгостроковій перспективі оберненої залежності між рухом внутрішніх цін і коливанням курсу валют.

Сьогодні монетаристська течія економічної думки є далеко не однорідною. Учені — дослідники монетаризму стверджують про існування в його сучасному розвитку трьох відгалужень: неокласичного, градуалістського та прагматичного [8, с. 39].

Монетаристи-неокласики характеризуються як найпослідовніша група прихильників М. Фрідмена, які стоять на позиціях абсолютної гнучкості цінового механізму та відповідної ефективності монетарної політики.

Монетаристи-градуалісти вважають, що еластичність цінової складової недостатня, тому пропонують ступінчате (поступове) зниження темпів інфляції. Тобто йдеться про реалізацію політики грошового градуалізму, яка передбачає поступове й стабільне уповільнення темпів зростання грошової маси в обігу в період розгортання інфляційних процесів. Представників цього напрямку характеризують у літературі ще як прихильників «неортодоксального монетаризму», який розвивається сьогодні в межах традиційної монетаристської течії.

До *монетаристів-прагматиків*, як правило, належать економісти, які помірковано ставляться до жорсткого регулювання грошової маси в обігу та рекомендують, з метою стримування інфляційних процесів, доповнити зазначений спосіб фінансовими важелями регулювання. І в цьому постулаті вони близькі до теоретичних поглядів представників сучасного кейнсіанства, зокрема посткейнсіанства (П. Девідсона, Х. Мінські).

Суттєвим відходом від методології ортодоксального монетаризму стала поява так званих **нових монетаристів**, ідеї яких, на думку сучасних дослідників, ґрунтуються на інституціональному аналізі. Їхні погляди, уважає П. Юхименко, дещо ближчі до сучасної інституціональної теорії, для якої інститути та їх поведінка мають для економічного аналізу не менш важливе значення, ніж функціональні зв'язки, якими оперують трансакційні мікро- і

макромоделі [13, с. 121]. Нове відгалуження монетаризму репрезентують **Дж. Стігліц, Б. Грінуолд, Б. Ейгенгрін, Л. Саммерс, Дж. Тобін** та ін.

У своєму аналізі зазначені дослідники перебувають значно ближче до економічних реалій третього тисячоліття (його проблем і викликів), ніж представники ортодоксального монетаризму. Нові монетаристи розширили предмет дослідження, долучивши до вивчення коливань грошової маси процеси кредитування (величину процентних ставок за банківськими кредитами, обсяги кредитування тощо). Вони зробили акцент на вивченні зазначених проблем за умов асиметричної, неповної інформації. Адже недосконалість інформації збільшує ступінь ризику на кредитних та фінансових ринках, зумовлює зростання трансакційних витрат на пошук і придбання необхідної інформації. Тому, на думку П. Юхименка, ринок кредитів, де панує недосконала конкуренція, не схожий на ринок товарів («аукціонний ринок»). Якщо процентна ставка останнього, подібно до ціни будь-якого іншого товару, встановлюється просто з метою врівноваження попиту й пропозиції, то процентна ставка ринку кредитів враховує ще й ризик, неоднакову здатність клієнтів повертати кредити, можливість їх банкрутства [13, с. 122].

Нові монетаристи проводять думку про важливість монетарної політики в державному регулюванні макроекономічних процесів (М. Кінг, П. Девідсон, Д. Ліндсей). Вони наголошують на важливій ролі головного інституту монетарної політики — центрального банку, оскільки використовувані ним заходи грошового регулювання відбиваються на динаміці цін та економічній ситуації в цілому. Для нових монетаристів головний інструмент монетарної політики — операції на відкритому ринку, коли центральний банк здійснює купівлю або продаж державних цінних паперів (казначейських векселів T-bills) для збільшення або скорочення кількості грошей в обігу, що має вплинути на стан банківських резервів і банківські відсоткові ставки [17, с. 392]. Водночас у їхніх розробках не залишається поза увагою проблема зв'язку між пропозицією грошей і кредитами, між ставками за державними цінними паперами та відсотками за позичками; наголошується на ризикованості та неочікуваності результатів монетарної політики в трансформаційних економіках з несформованими ринковими інститутами.

На початку ХХІ ст. класичний монетаризм як течія сучасної економічної думки почав втрачати свої позиції. Ідеї лібералізму сьогодні вже не є такими привабливими й переконливими, як у

80—90-х роках минулого століття. Поступово зростає роль держави в регулюванні економічних процесів, що, як зазначалося вище, змушені були визнати у своїх працях представники сучасного (нового) монетаризму (А. Аткинсон, Р. Хардін, Я. Корнаї, Дж. Тобін та ін.). І хоча не можна стверджувати, що інфляційні процеси більше не залежать від грошової пропозиції, час, коли за рахунок грошової емісії відбувалося стимулювання економічного зростання, фінансувалися державні видатки в розвинених країнах вже відійшов у минуле. Сьогодні в цих країнах грошова емісія може бути використана як надзвичайне джерело доходу тільки у випадку раптових кризових шоків. Динаміка цін визначається грошовою пропозицією тільки в країнах з несформованими й недосконалими фінансовими інститутами або в країнах, економіка яких потерпає від гіперінфляції. Рівень інфляції в розвинених країнах більшою мірою залежить від чинників *немонетарного* характеру, зокрема валютного курсу, надлишку сукупного попиту, зміни в непрямих податках тощо.

Про поступове зниження визначальної ролі грошей свідчать також праці сучасних дослідників монетаризму. Зокрема, у моделях американського дослідника Б. Маккалами грошові агрегати у відомому рівнянні попиту на гроші слугують лише допоміжним засобом управління відсотковою ставкою.

Сьогодні центральні банки прагнуть, як зазначалося вище, застосовувати моделі таргетування інфляції, такі як модель Рудебуша—Свенссона, згідно з якою номінальна відсоткова ставка є інструментом центрального банку, а сам він прагне мінімізувати коливання цін та ВВП. Ця найпростіша модель, що включає всього два рівняння — функцію сукупного попиту та криву Філіпса, — повністю описує механізм функціонування економіки, у результаті чого умова рівноваги грошового ринку стає непотрібною. Сукупний попит представлений *IS*-функцією — аналогом *IS*-кривої в моделі *IS—LM*. Специфікація моделей розрізняється залежно від неокласичного чи неокейнсіанського підходу, але не суттєво. Загальною особливістю обох типів моделей є те, що сукупний попит у них визначається як функція від відсоткової ставки, а грошові агрегати або грошові залишки відсутні. Друге рівняння моделі — крива Філіпса — може бути функцією, яка комбінує раціональні та адаптивні очікування. З її допомогою прогнозується майбутня інфляція [18, с. 104].

Водночас гроші не перестали бути основною частиною грошово-кредитного аналізу. Незважаючи на відсутність достовірного зв'язку між грошима та інфляцією, динаміка грошової маси

продовжує перебуває у сфері уваги органів грошово-кредитного регулювання. Тим самим підтримується позиція М. Фрідмена, який уважав, що грошові агрегати можуть відігравати важливу роль як економічний показник, навіть якщо вони не відіграють структурної чи причинної ролі в інфляційному процесі або трансмісійному механізмі грошово-кредитної політики. Сьогодні грошові агрегати розглядають як сумарну інформацію про майбутню зміну цін, яка доповнює аналіз інших макроекономічних показників. Центральні банки розвинутих країн вважають грошові агрегати вже не операційною змінною, а лише інформаційним індикатором [18, с. 104].

У цілому в працях представників сучасного монетаризму, незважаючи на багатогранність та різноплановість аналізу, простежуються намагання дослідити певні закономірності розвитку сучасної грошово-кредитної політики, її тенденції та перспективи, бажання запропонувати національним урядам науково обґрунтовані принципи й методи управління грошовою сферою економіки. Щодо монетарної політики, то тут їх пропозиції спрямовані на вирішення проблеми забезпечення високої зайнятості, стабільності цін, зниження податкових ставок як дієвого методу активізації підприємницької ініціативи та забезпечення економічного зростання.

5.3. ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЙ МОНЕТАРИЗМУ В ЕКОНОМІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ ОКРЕМИХ КРАЇН

Розвиток монетаристської теорії в післявоєнний період, широкі дискусії з послідовниками Дж. М. Кейнса щодо проблем стабільності капіталістичної економіки та впливу грошей на економічне зростання, об'єктивні процеси розвитку світової економіки в 70-х — на початку 80-х років ХХ ст. привели до необхідності переосмислення кейнсіанського аналізу та формування ефективної монетарної політики, а також практичного впровадження моделей монетаризму в країнах з розвинутою ринковою економікою (США, Велика Британія, ФРН, Ізраїль та ін.) та спроб (вдалих і не зовсім) їх втілення в країнах з перехідною економікою.

Монетарна політика розглядалася М. Фрідменом та його послідовниками як сукупність узгоджених і цілеспрямованих дій органів державної влади щодо регулювання обсягів грошової маси в економіці. Серед макроекономічних цілей такої політики

вчений виокремив насамперед стабільність цін. «Грошова політика, — зауважував М. Фрідмен, — має бути направлена виключно на відвернення інфляції...» [1, с. 142]. Крім того, грошово-кредитна політика мала забезпечити стабільне та поступове зростання грошової пропозиції (3—5 %), стабільність відсоткових ставок, високу зайнятість, економічне зростання, стабільність на валютних і фінансових ринках, скорочення державних витрат тощо. Відповідно були відхилені як неефективні кейнсіанські методи фіскального регулювання, оскільки вони побудовані на принципах витіснення й перерозподілу, а отже, призводили до збільшення державних видатків, бюджетного дефіциту та інших негативних суспільних проявів.

З огляду на поставлені цілі М. Фрідменом було розроблено основні напрями монетарної політики, відомої сьогодні як політика «дешевих» («дорогих») грошей. Політика «дешевих» грошей втілюється в життя, коли Центральний банк знижує облікову процентну ставку, скуповує державні цінні папери, аби збільшити сукупні витрати та зайнятість за умов економічного спаду. Ця політика проводиться з метою виведення країни з кризи і є антициклічною монетарною політикою. Вона переважно відповідає кейнсіанським методам грошово-кредитного регулювання економіки.

Політика «дорогих» грошей має місце, коли Центральний банк, навпаки, підвищує облікову процентну ставку й продає державні цінні папери, аби зменшити сукупні витрати, обмежити пропозицію грошової маси і, таким чином, знизити темпи інфляції за умов економічного піднесення. Такі заходи Центрального банку забезпечують проведення антиінфляційної монетарної політики. Ця політика більшою мірою характеризує уявлення монетаристів про грошово-кредитне регулювання.

Авторитетна думка

«Рейганоміка» — це ліберальна система, яка скоротила державний контроль і створила механізми підтримки попиту за рахунок грошової та кредитної емісії.

М. Хазін

«Рейганоміка». Монетарні рекомендації М. Фрідмена вперше були апробовані в 1969—1970 роках у США урядом Р. Ніксона. Успіху на той час вони не мали, оскільки економічна політика державної адміністрації все ще ґрунтувалася на кейнсіанських засадах, а тому були відхилені. Практичне втілення та цілковите визнання ефективності монетарних рецептів регулювання економіки прийшли пізніше, за часів президентства Р. Рейгана (1981—1988).

Економічна політика Р. Рейгана, який прийшов до влади в період світової кризи 1980—1982 років, характеризувалася відмовою від пропозицій представників ортодоксального кейнсіанства й переорієнтацією на практичні рекомендації неоконсерваторів. Упродовж 80—90-х років XX ст. неоконсервативна політика в різних варіантах була реалізована багатьма розвинутими країнами Заходу. Вона передбачала здійснення низки заходів з лібералізації економіки, роздержавлення та приватизації частки державної власності, дерегулювання підприємницької діяльності, скорочення соціальних витрат, активізації кредитно-грошових механізмів, спрямованих на подолання інфляційних процесів тощо.

У США нова економічна політика Р. Рейгана, відома сьогодні як «рейганоміка», була проголошена 1981 року в «Програмі економічного відродження» — своєрідному маніфесті неоконсервативного уряду. Розрахована на п'ять років, вона мала на меті якнайшвидший вихід з економічної кризи, подолання інфляції, стимулювання інвестиційної діяльності, скорочення бюджетного дефіциту, пожвавлення підприємницької діяльності та відновлення функціонування ринкових механізмів. Для реалізації поставленої мети М. Фрідмен як автор програми пропонував здійснення таких кроків:

- реформування податкової системи;
- скорочення державних витрат на соціальні програми;
- запровадження жорстких методів регулювання обсягів грошової маси в економіці;
- обмеження державного регулювання економічних процесів.

Практичне впровадження нової політики Р. Рейгана почалося із суттєвої лібералізації податкової системи. 1981 року було прийнято новий Закон про оподаткування, згідно з яким зменшувалися ставки податків на особисті доходи, зокрема податок на прибуток знижувався на 23 %, податкова ставка на доходи від капіталу — з 70 до 50 %. Законом про податкову реформу 1986 року знижувалися податкові ставки на прибуток корпорацій — з 46 до 34 % [16, с. 495].

Завдяки політиці податкової лібералізації передбачалося, що для фізичних осіб зростуть стимули до праці та обсяги заощаджень; для корпорацій — до інвестування, особливо в наукомісткій галузі промисловості: мікроелектроніку, лазерну техніку, генну інженерію, комп'ютерні технології тощо. Для суспільства в цілому вивільнені в результаті реформи кошти мали забезпечити покращення кон'юнктури та економічне зростання, структурну перебудову економіки, зменшення рівня

безробіття та розвиток галузей воєнно-промислового комплексу. При цьому жорстко обмежувалися урядові видатки (крім витрат на оборону) на соціальні програми, на охорону навколишнього природного середовища, впроваджувалася політика послаблення державної регламентації підприємницької діяльності.

Завдяки монетарній політиці адміністрація президента Р. Рейгана зуміла вирішити дуже гостру на початку 80-х років проблему інфляції. Взявши під контроль емісію та обіг грошової маси, вона постала перед дилемою: економічне зростання чи стримування розкручування інфляційної спіралі? Економічне зростання було принесено в жертву боротьбі з хронічною інфляцією, хоча наслідки такого вибору були тяжкими для США. У промислових галузях почалася рецесія, через нестачу грошових ресурсів зросло безробіття, знизився попит, а отже, і обсяги інвестицій. Але ці наслідки були передбачені й прораховані. Економіка США витримала тривідсоткове річне падіння основних показників. Однак у 1983 році інфляція в країні також не перевищувала 3 %, зміцнилася національна валюта. У країні почалося економічне піднесення, що тривало протягом 1983—1989 років, посилилися міжнародні позиції. У 1986 році на США припадало близько 34 % промислового виробництва розвинених капіталістичних країн і 20 % їхнього зовнішньоторговельного обігу [16, с. 496].

Однак проголошені цілі істотного підвищення темпів економічного зростання, усунення бюджетного дефіциту так і не були реалізовані. Однією з головних причин бюджетного дефіциту та зростання державного боргу стало нарощування військового потенціалу: військові видатки протягом 1980—1988 років зросли більш як на 100 млрд дол., а державний борг перевищив 2 трлн дол. [6, т. 3, с. 189]. Не були вирішені й соціальні проблеми. За рівнем ВВП на душу населення, рівнем продуктивності праці та погодинної оплати її результатів США відставали від розвинутих країн Європи: Швеції, ФРН, Данії.

Після економічного спаду 1990—1991 років розвиток США характеризувався динамічним зростанням, низьким рівнем інфляції та безробіття. На теоретико-методологічних засадах монетаризму була продовжена політика обмеження регулюючих економічних функцій держави, зокрема було скасовано третину нормативів, положень і правових актів, що жорстко регламентували комерційну діяльність фірм [16, с. 496]. У результа-

ті приватизації певних секторів економіки, обмеження державного монополізму та бюрократії, демонтажу різноманітних регулюючих інститутів адміністрація Р. Рейгана у своїй діяльності дедалі більше акцентувала увагу на перевагах ринкових механізмів. Було лібералізовано зовнішньоекономічну діяльність, послаблено торгово-політичні бар'єри, що спростило процес вивезення капіталів та дало змогу американським транснаціональним корпораціям (ТНК) посісти провідні позиції у світовій економіці.

Ретроспективний аналіз «рейганоміки» дає підстави стверджувати, що використання урядом США економічних рекомендацій монетаристів та нових класиків мало *вирішальне значення* для подолання кризових явищ в економіці країни в 70-х — на початку 80-х років XX ст. «Рейганоміка» стала шляхом виходу господарства США із затишної економічної кризи, вона започаткувала впровадження механізмів масового споживчого кредитування, поклала початок створенню слабо-регульованого ринку деривативів (похідних цінних паперів) тощо. Безумовно, рекомендації монетаристів були доповнені широкомасштабними реформами в багатьох галузях економіки, і програми цих реформ були значно ширшими за їхні рекомендації. Проте саме економічна концепція монетаризму, взята адміністрацією Р. Рейгана за основу грошово-кредитної політики, допомогла суттєво оптимізувати державне управління грошово-кредитною та валютною сферами, що позитивно позначилося на подальшій динаміці та структурі економічних показників.

Стосовно довгострокових результатів монетарної політики можна сказати, що вони далеко не однозначні. Поряд із зазначеними позитивними моментами сьогодні економісти відмічають низку негативних проявів: створення ринку державного боргу США; уповільнення темпів економічного зростання (особливо після фінансової кризи 1998 р.); як наслідок обмеження ролі держави в економіці — гальмування розвитку науко- та капіталомістких галузей; уповільнення впровадження їхніх результатів в економіку; загострення соціальних проблем. «Рейганоміка» заклала підвалини мілітаризації економіки Сполучених Штатів, яка пізніше вилилась у воєнну агресію проти Сербії, Іраку та інших країн. Саме гострота та невирішеність зазначених внутрішніх проблем, суттєве ускладнення міжнародної ситуації стали підґрунтям для корекції економічного курсу наступними урядовими адміністраціями США.

Відхід від консервативної концепції соціально-економічного регулювання (монетаризму) почався з приходом до Білого дому Дж. Буша (1989). Пізніше зміна економічної ідеології була підтримана й адміністрацією Б. Клінтона. На початку 1991 року уряд Дж. Буша сформулював основні завдання своєї політики:

- забезпечення довгострокового економічного зростання та розвиток соціальної сфери, зокрема, у межах концепції «капіталовкладення в майбутнє» планувалися значні бюджетні асигнування на молодіжні програми та розвиток освіти;

- значне скорочення військових програм на користь цивільних;

- відмова від рейганівського курсу ліберального розвитку бізнесу та акцент на необхідності *«розумного» регулювання* діяльності підприємницьких структур.

У результаті практичної реалізації економічної політики адміністрації Дж. Буша в США почався поступовий відхід від «рейганоміки» та формування основ ґрунтовнішої участі держави в соціально-економічному житті суспільства, здійснено заходи з подолання негативних наслідків попередньої неоконсервативної політики шляхом підвищення податків та зростання бюджетного дефіциту.

Розпочаті Дж. Бушем зміни продовжив, починаючи з 1992 року Б. Клінтон, який поставив завдання оздоровити економіку, стимулюючи інвестиційний капітал. У сучасній науковій літературі його економічна стратегія характеризується як така, що була спрямована на вирішення довгострокових завдань, активне застосування фінансових заходів, на відміну від монетарної політики свого попередника; державне регулювання й підтримка науково-дослідних та дослідницько-конструкторських робіт (НДДКР), розвиток державної інфраструктури, створення умов для діяльності малого бізнесу; посилення ролі держави у вирішенні актуальних проблем економіки [16, с. 496, 497].

Реалізація цієї стратегії мала суттєві позитивні результати, зокрема: тривалий період економічного піднесення, подолання бюджетного дефіциту, створення нових робочих місць, зниження рівня безробіття до 3,9 % у 2000 році та збільшення мінімальної зарплати до 5,15 доларів за годину. Водночас за період діяльності адміністрації Б. Клінтона була підвищена ставка податку на прибуток корпорацій (з 34 до 36 % — на прибутки, що перевищують 10 млн дол.), ставка податку на високі й навіть на середні доходи фізичних осіб.

Таким чином, соціально-економічна політика адміністрації Б. Клінтона суттєво змінила орієнтири розвитку, відійшовши від

ортодоксальних неоконсервативних ідей та пристосовуючись до нових умов господарювання.

Сьогодні не лише в США, але й у інших розвинутих країнах Заходу існує необхідність у розширенні методів та інструментів регулювання економічних процесів, доповненні грошово-кредитної політики активним застосуванням заходів регуляторного спрямування у фінансовій сфері, державних регулюючих дій, особливо з огляду на проблеми, що виникли у зв'язку із сучасною фінансовою кризою (2008—2010).

«Тетчеризм». Економіка Великої Британії в 70-х роках переживала ті самі труднощі, навіть більшою мірою, ніж економіка США та інших країн Західної Європи. Середньорічні темпи економічного зростання були найнижчими серед розвинутих країн — 1,9 %, темпи інфляції на кінець 1970-х років досягли 15 % на рік [16, с. 497]. Намагання лейбористського уряду оздоровити економіку успіху не мали.

Економічна ситуація в країні почала покращуватися з приходом до влади в 1979 році консервативного уряду на чолі з Маргарет Тетчер (звідси «тетчеризм»). Офіційно було проголошено курс на реалізацію *неоконсервативної моделі* економічного зростання, зокрема практичне втілення ідей монетаризму. Провідних монетаристів М. Фрідмена та К. Бруннера уряд Великобританії запросив до участі в розробці нової економічної програми.

Маючи за головну мету подолання інфляції, нова програма консерваторів включала такі напрями реформування британської економіки:

- лібералізацію оподаткування великих корпорацій та приватного бізнесу з метою стимулювання інвестицій;
- скорочення державних витрат та ліквідацію бюджетного дефіциту;
- дерегулювання економіки, розширення підприємницької ініціативи, стимулювання розвитку малого й середнього бізнесу;
- обмеження грошової маси в обігу та підвищення ролі грошово-кредитних інститутів;
- скорочення державного підприємництва шляхом приватизації, денаціоналізації тощо;
- зменшення видатків на соціальні потреби («політика рівних можливостей») та обмеження прав профспілок;
- лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності.

Ліберальна економічна політика, запроваджена урядом М. Тетчер, виявилася досить ефективною для Великобританії. Напри-

кінці 80-х років ХХ ст. темпи інфляції знизилися до 3 % — величини, рекомендованої засновниками монетаризму. Покращилися найважливіші економічні показники, зросли обсяги ВВП, промислового виробництва, торгівлі, особистого споживання тощо. Тому і в 90-х роках, і на початку ХХІ ст. в економічній політиці Великої Британії широко використовували монетаристські рекомендації.

Так, улітку 2010 року, коли до влади у Великобританії знову прийшли консерватори на чолі з **Девідом Кемероном**, останній проголосив головну мету коаліційного уряду (уряд був сформований за участі ліберальних демократів, які посіли на виборах третє місце) — вивести країну з надзвичайно глибокої бюджетної кризи. Серед методів досягнення поставленої мети є методи, близькі до тих, що були використані в економічній політиці уряду М. Тетчер, а саме: скорочення державних витрат (майже на 200 млрд дол.), урізання асигнувань на оборону та освіту, зменшення ролі центрального уряду та передача низки його функцій місцевим органам, що контролюються населенням тощо.

Ідеї неоконсерватизму знайшли практичну реалізацію в економічній політиці й інших країн (відроджене «соціальне ринкове господарство» у ФРН, програма найбільшого сприяння приватному капіталу Ж. Ширака у Франції). Загалом це були консервативні моделі економічного зростання, направлені насамперед на подолання кризових явищ середини 70-х років та початку 80-х років ХХ ст., стимулювання підприємницької ініціативи, перегляд політики державного регулювання (акцент на ефективність, а не на масштаби державних регулюючих дій), активізацію грошово-кредитних механізмів регулювання економіки. В основі консервативної моделі економічного зростання як однієї з основ неоконсерватизму лежали ідеї стабільності капіталістичної економіки, у якій конкуренція, ринок і приватний інтерес відігравали домінуючу роль. Зростання регулюючих дій держави (переважно грошово-кредитного спрямування) у межах зазначених моделей зумовлено тим, що в традиційному арсеналі державних інститутів мали місце підходи, які давали можливість знайти форми та методи підвищення ефективності капіталістичної економіки, пов'язані з необхідністю пристосування ринкових механізмів, їх модифікації відповідно до потреб НТП, зокрема завдання раціоналізації виробництва, поліпшення його структури, технологічної перебудови виробництва тощо.

Нові неокласичні доктрини: монетаризм, теорія економіки пропозиції, теорія раціональних очікувань, — які лягли в основу цих моделей, були спрямовані на вирішення економічних проблем насамперед розвинутих капіталістичних країн. Аналізуючи, зокрема, роль монетаризму в реформуванні економік цих країн в останній чверті XX ст., Р. Селден цілком справедливо зауважував, що монетаристи зробили величезний внесок у справу розпізнавання хвороб нашої економіки [5, с. 391]. До цього можна лише додати, що монетаристські рецепти були використані не тільки для діагностування хвороб економіки, але й для ефективного реформування останньої. До заслуг монетаризму слід зарахувати також подолання валютно-фінансової кризи 70-х років XX ст., оздоровлення грошової системи транзитивних економік окремих країн тощо. Монетаристську концепцію широко використовували в діяльності Міжнародного валютного фонду (МВФ).

Сьогодні монетаризм переживає кризовий етап у своєму розвитку. Його прихильники активно шукають вихід із кризової ситуації на шляхах інтеграції з іншими напрямками економічної думки: сучасним кейнсіанством, інституціоналізмом. Яким чином і на якому теоретико-методологічному підґрунті може відбутися таке поєднання — покаже майбутнє. Проте деякі здобутки монетаристської теорії вже увійшли до скарбниці світової економічної думки назавжди. Серед них положення М. Фрідмена про існування часових лагів; розуміння того, що саме грошово-кредитна політика є головним чинником економічної стабілізації в короткостроковому періоді; що грошові агрегати лежать в основі політики управління короткостроковою номінальною відсотковою ставкою тощо.

Основні терміни та поняття

Монетаризм, «монетаристська контрреволюція», кількісна теорія грошей, «рівняння обміну», суб'єктивно-позитивістський метод, теорія перманентного доходу, «циклічний феномен», «грошове правило» «природний» рівень безробіття, політика «дорогих» («дешевих») грошей, неокласичний монетаризм, градуалістський монетаризм, новий монетаризм, глобальний монетаризм, цінове правило, монетарне таргетування, таргетування інфляції, «тетчеризм», «рейганоміка».

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте причини актуалізації монетаризму в економічній думці.
2. Хто з економістів увів до наукового обігу поняття «монетаризм»? У чому його сутність?
3. Охарактеризуйте методологічні підходи М. Фрідмена до аналізу економічних процесів.
4. Яким чином М. Фрідмен модифікував кількісну теорію грошей та споживчу функцію?
5. Чому М. Фрідмен уважав гроші головним чинником ділової активності?
6. Розкрийте сутність «грошового правила» М. Фрідмена.
7. Порівняйте погляди на роль грошей в економіці послідовників Дж. М. Кейнса та М. Фрідмена.
8. Якими сферами і чому, на думку представників ортодоксального монетаризму, має обмежуватися економічна діяльність держави? Порівняйте з позицією сучасних монетаристів.
9. На чому ґрунтується концепція М. Фрідмена про природний рівень безробіття?
10. Охарактеризуйте особливості розвитку сучасного монетаризму під впливом постіндустріальних (інформаційних) технологій.
11. Здійсніть порівняльний аналіз поглядів представників сучасного й ортодоксального монетаризму.
12. У чому суттєво відрізняються методологічні засади досліджень прихильників М. Фрідмена та нових монетаристів?
13. Розкрийте напрями практичної реалізації теорії монетаризму.
14. Охарактеризуйте причини кризи монетаризму в сучасний період.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Першоджерела

1. *Фридмен М.* Если бы деньги заговорили... / Пер. с англ. — М.: Дело, 1998. — 142 с.
2. *Фридмен М.* Методология позитивной экономической науки // THESIS. — 1994. — Вып. 4.
3. *Фридмен М.* Инфляция и безработица. Нобелевская лекция 12 декабря 1976 г. // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2004. — Т. V. В 2 кн. Всемирное признание: Лекции нобелевских лауреатов / Отв. ред. Г. Г. Фетисов. — Кн. 1. — С. 258—283.

Навчально-методична та фахова література

4. Довбенко М. В. Сучасна економічна теорія (Економічна нобелологія): Навч. посібник. — К.: Академія, 2005.
5. Современная экономическая мысль / Под ред. С. Вайнтрауба; пер. с англ. под ред. В. С. Афанасьева и Р. М. Энтова. — М.: Прогресс, 1981.
6. Економічна енциклопедія: У 3 т. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Академія, 2000.
7. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004.
8. Стельмах В. С., Єпіфанов А. О., Гребеник Н. І., Міщенко В. І. Грошово-кредитна політика в Україні / За ред. В. І. Міщенка. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, КОО, 2003.
9. Леоненко П. М., Юхименко П. І. Історія економічних учень: Підручник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008.
10. Бункина М. К. Монетаризм. — М.: Мысль, 1994. — 220 с.
11. Канке В. А. Философия экономической науки: Учеб. пособие. — М.: ИНФА-М, 2007.
12. Уоскин В. М. «Денежный мир» Милтона Фридмена. — М.: Мысль, 1989. — 172 с.
13. Юхименко П. І. Монетаризм: теорія і практика: Монографія. — К.: Кондор, 2005. — 312 с.
14. Юхименко П. І. Теорія монетаризму: Навч. посіб. — К.: Кондор, 2008.
15. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / Пер. с англ. — М.: Дело ЛТД, 1994.
16. Історія економіки та економічної думки: Курс лекцій / Авт. кол.: С. В. Степаненко (кер. авт. кол.), В. М. Фещенко, С. Н. Антонюк, Н. О. Тимочко та ін. — К.: КНЕУ, 2006.
17. Чухно А. А., Юхименко П. І., Леоненко П. М. Сучасні економічні теорії: Підручник / За ред. А. А. Чухна. — К.: Знання, 2007.
18. Моисеев С. Взлет и падение монетаризма // Вопросы экономики. — 2002. — № 9. — С. 92—104.
19. Фещенко В. М. Монетаризм як теорія грошей та інструмент економічного розвитку // Фінансовий ринок України. — 2009. — № 9 (71). — С. 3—6.
20. Stiglitz J., Greenwald B. Towards a New Paradigm in Monetary Economics. — Cambridge: University Press, 2002. — P. 118—139.

Тема 6

ТЕОРІЇ

ЕКОНОМІЧНОГО НЕОКОНСЕРВАТИЗМУ

Я вірю, що консерватизм буде живим ученням у стані неперервного розвитку ще довго після того, як економічні суперечки поступляться іншим питанням [...]

М. Тетчер

- 6.1. Неоконсерватизм 80-х років XX ст.: методологія аналізу та основні теоретичні постулати.
- 6.2. Теоретичне підґрунтя теорії «економіки пропозиції». Крива А. Лаффера.
- 6.3. Теорія раціональних очікувань. Концепція Дж. Мута та його послідовники (Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Воллес)

6.1. НЕОКОНСЕРВАТИЗМ 80-Х РОКІВ XX СТ.: МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ ТА ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОСТУЛАТИ

В останній третині XX ст. у світовій системі господарства відбулися докорінні зміни. Провідні індустріальні країни вступили до якісно нового, *постіндустріального* етапу розвитку. Розгортання, за висловом відомого американського соціолога **М. Кастельса**, інформаційно-технологічного етапу науково-технічної революції змінило структуру виробництва та структуру зайнятості, характеризувалося розвитком наукомістких технологій, інформатики, телекомунікацій, автоматизованих систем управління тощо. 1980-ті роки позначені також посиленням міжнародних інтеграційних та глобалізаційних процесів.

Зазначені об'єктивні процеси розвивалися суперечливо, зі значними труднощами, пов'язаними з необхідністю розв'язання низки проблем, що загострилися на зламі 70—80-х років XX ст. Вони супроводжувалися багатьма руйнівними кризами (енергетичними, структурними, валютно-фінансовими, екологічними), які змінили повоєнні високі темпи економічного зростання індустріальних країн Європи та США на глобальну тенденцію до їх падіння. Циклічна криза 1973—1975 років, розпочавшись у США, охопила всі розвинуті країни. До погіршення економічної ситуації суттєво спричинилася сировинна криза 1973 року, унаслідок якої різко зросла ціна сирової нафти. «Нафтовий шок» ви-

кликав відповідне підвищення вартості проміжних товарів, зниження темпів зростання промислового виробництва та новий виток інфляції. Змінилися умови міжнародної торгівлі, істотно зменшилися розміри інвестування в економіку. Труднощі ще більше посилювалися у зв'язку з крахом Бреттон-Вудської валютної системи. Становлення системи плаваючих курсів та значні коливання паритетів відкривали широкі можливості для спекуляцій.

Наслідком криз стало багатомільйонне хронічне безробіття, що разом зі зростанням темпів інфляції та падінням виробництва призвело до появи нового явища — стагфляції, яка дезорганізувала фінансово-кредитну систему розвинених країн. Стагфляція жодним чином не відповідала моделі, що ґрунтувалася на кейнсіанській теорії, оскільки остання виходила з оберненої залежності інфляції та безробіття. Макроекономічна стабілізаційна політика стала недієвою й не сприяла виходу з кризового стану.

Таким чином, кризові коливання середини 1970-х — початку 1980-х років засвідчили, що на новому рівні розвитку світового господарства, за наявності нової науково-технічної бази та інституційної структури ні фінансово-кейнсіанські, ні дирижистсько-інституційні методи регулювання вже не виконують тієї позитивної ролі, як це мало місце впродовж 1950—1960-х років. Навпаки, вони демонстрували суттєве зниження ефективності державного регулювання економіки за одночасного зростання його масштабів, причому як на національному, так і на світогосподарському рівні.

Криза кейнсіанської та інституціональної економічної політики підірвала довіру й до відповідних теоретичних концепцій. Їм на зміну прийшла *теорія монетаризму*, яка за своєю сутністю є макроекономічним варіантом неокласичної теорії. Саме вона, разом з концепціями *економіки пропозиції* та *раціональних очікувань*, стала обґрунтуванням *неоконсервативної економічної політики*, спрямованої на критику та спростування кейнсіансько-інституціональної системи регулювання ринкових відносин та повернення до принципів *laissez-faire*.

Таким чином, поворот до нового ринкового консерватизму в економічній теорії був зумовлений низкою об'єктивних факторів, а саме: погіршенням умов відтворення капіталу, труднощами структурної перебудови виробництва, загостренням глобальних проблем, порушенням економічної рівноваги та валютно-фінансовими потрясіннями, нагальною необхідністю зниження темпів інфляції та масового безробіття. Розв'язання цих проблем вимагало переорієнтації економічної політики розвинутих країн,

перегляду неокейнсіанських форм і методів державного регулювання, оскільки останні вже не відповідали новим реаліям. В економічній літературі стало популярним гасло «назад до Сміта», що означало актуалізацію неокласики, відмову від методів активного державного впливу на економіку та пошуки нової доктрини.

В економічній теорії початок 1980-х років характеризувався так званою «еспансією неоконсерватизму» — поширенням консервативних поглядів у розвинутих індустріальних країнах Європи та США, яке охопило не лише сферу економіки, але й політику, ідеологію, культуру та моральні цінності. Мета цього процесу полягала в заміні реформістської моделі розвитку монетаристською моделлю, орієнтованою на забезпечення розвитку приватного капіталу без надмірного державного втручання, відновлення економічної свободи, усебічного стимулювання ринкових відносин, приватного підприємництва тощо.

У цілому неоконсерватизм¹ є загальною світоглядною платформою сучасної неокласики, яка пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства й визначає економічну політику та політичний курс розвинутих країн світу протягом останніх трьох десятиліть.

Характеризуючи основні принципи консерватизму, В. Черчилль, зокрема, акцентував увагу на таких: «підтримувати нашу християнську релігію і протидіяти всіляким на неї нападкам. Захищати нашу Монархічну й Парламентську Конституцію... Підтримувати закон і порядок, безсторонню справедливість суддів, вільних від втручання або тиску з боку виконавчої влади. Відновити здорову фінансову систему й чіткий нагляд за національним доходом і витратами. Боронити й розвивати нашу вітчизняну торгівлю... Сприяти усім заходам, спрямованим на поліпшення здоров'я й соціальних умов людей. Дотримуватись як основного правила підтримки вільного підприємництва й ініціативи на противагу державній торгівлі й націоналізації промисловості» [2, с. 20].

Тобто сучасний неоконсерватизм являє собою багатогранний соціально-економічний, ідейно-політичний та національно-культурний феномен розвинутого ринкового суспільства. Він характеризується багаторівневою структурою, яка включає ідеологію, політику, гносеологію. Консерватизм сьогодні — це доволі потужний політичний рух (республіканці в США, консерватори у Великій Британії, християнські демократи в Німеччині), який спи-

¹ Неоконсерватизм від грец. *neos* — новий та латин. *conserveo* — охороняти, зберігати.

рається на неоднорідну соціальну базу. Однак найістотнішими компонентами сучасного консерватизму є економічна теорія та економічна політика, різні прояви й наслідки яких привертають увагу як прибічників, так і противників неоконсерваторів, викликають серед них гостру полеміку щодо пріоритетів та перспектив соціально-економічного розвитку капіталістичного суспільства.

Авторитетна думка

Хоча консерватори багато в чому відступили перед своїми опонентами, цікавішим є, однак, те, що їм вдалось утримати. Монархія стала настільки загальноприйнятою, що їй більше ніхто не робить виклику; аристократичний елемент вижив не тільки de jure, але й de facto; парламентарний уряд не є агресивним, більша частина власності залишилась у приватному володінні; державу загального добробуту консерватори змодифікували; церква узаконена; в інтелектуальному відношенні консервативні зацікавлення заново ожили під впливом того потрясіння держави, яке вона переживає після Другої світової війни.

Р. Керк

Неоконсерватизм як напрям економічної теорії — це інтегративна течія сучасної економічної думки, що спирається на багатовікові традиції та культуру ринкового господарства Європейської цивілізації і об'єднує теорії, концепції та школи неокласики й неолібералізму. У науковій літературі виокремлюють *дві головні парадигми ринкового неоконсерватизму*:

- **неокласичну** (англо-американську);
- **ордoliberalну** (європейську).

Вони відрізняються ідейними джерелами, методологічними основами, об'єктом аналізу, типами економічної політики, визначенням ролі та функцій держави в ринковому господарстві [5, с. 566].

Зародження неоконсерватизму почалося ще в межах «кейнсіанської епохи», коли відбувалися зрушення в соціально-економічній структурі розвинутих країн: у процесі регульованого зростання й науково-технічної революції впродовж 1950—1960-х років сформувався численний середній клас, що охопив майже 2/3 зайнятих і сконцентрував у своїх руках 3/4 національного доходу та багатства [8, с. 13]. Саме він створив соціальну базу неоконсерватизму. Незалежні підприємці, кваліфіковані робітники, науковці, юристи, фахівці науково-технічних і військових галузей — усі вони мають нерухомість, ліквідні активи та рахунки в банках. Їхня ефективна діяльність, приватна власність і доходи були основою для стійкого функціонування ринку без істотного державного втручання. Саме вони слугували опорою в реалізації

основних принципів неоконсерватизму (міцна родина, релігія, патріотизм, працьовитість, відповідальність) та курсу на збереження традиційних цінностей за нових умов.

У 1960—1970-х роках у процесі структурної перебудови виробництва, змін, викликаних НТР та інтернаціоналізацією господарського життя, соціальна база неоконсерватизму розширилася за рахунок так званих «нових середніх верств» — чиновників, службовців, працівників сфери освіти та культури, які були невдоволені соціальними програмами допомоги, що здійснювалися відповідно до концепції «держави загального добробуту». Зазначені програми мали за мету підтягування до «середнього» рівня щораз новіших прошарків суспільства шляхом перерозподілу національного доходу та підняття ставок оподаткування доходів заможніших громадян.

Отже, *відродження консервативних економічних поглядів* було викликано причинами як **об'єктивного** характеру (погіршення економічної кон'юнктури, наслідки розгортання світових економічних криз 1970-х — 1980-х років, виникнення стагфляції, надмірне розростання державного апарату та низька ефективність його діяльності), так і **суб'єктивного** (посилення незадоволеності в суспільстві зростанням інфляції та безробіття, обсягів соціальних програм, бюджетних витрат тощо).

Одними з перших на необхідність відмови від кейнсіанських форм і методів регулювання господарських процесів звернули увагу представники американського класичного неоконсерватизму І. Крістол, С. Ліпсет та Н. Ешфорд. Починаючи з 1980-х років і до сьогодні домінуючою є позиція щодо необхідності зміни *характеру* державного регулювання, *функцій, пріоритетних напрямів* регулюючого впливу на економіку (погляди Д. Белла, М. Новака, Дж. Неша). Ці економісти визнають необхідність втручання в ринкові механізми лише з метою їх поліпшення, а не руйнації або обмеження, розглядаючи ринок як одну з основних непересічних цінностей економічного неоконсерватизму [5, с. 566, 567]. Тобто нові класики не заперечують державного регулювання, але заявляють про неприйняття економічної політики, заснованої на кейнсіанських методах макроекономічного регулюючого впливу.

Причому в їхніх апеляціях до ринкового саморегулювання в жодному разі не йдеться про звичайний повтор старих ліберальних концепцій. Неокласичне відродження 1980-х років — це:

- принципово нові теорії;

- методологічні засади аналізу;
- емпіричні оцінки переваг ринку над державним регулюванням на основі останніх досягнень економічної науки.

Визнаючи заслуги класичної школи політичної економії та дію «невидимої руки» А. Сміта, прихильники сучасного економічного консерватизму наголошують на можливості *свідомого впливу* суб'єктів господарювання на поведінку цін з метою підтримки певного рівня доходів. На думку американського дослідника Д. Коландера, у цьому полягає робота «невидимої ноги». Щоб зрозуміти, як реально функціонує економіка, сучасний економіст має враховувати дію обох тенденцій [6, с. 1019].

У цілому *нова неокласика ґрунтується на таких теоретичних положеннях*: ринкова економіка є стійкою, зрівноваженою системою. Відхилення від стану рівноваги розглядається як закономірне явище, породжене дією ринкового механізму, а роль держави — як реакція на погіршення економічної кон'юнктури, а також як інститут, спроможний забезпечити ефективне функціонування ринковим механізмам.

Основні передумови виникнення та характерні риси неоконсерватизму відображено на рис. 6.1.

У структурі **сучасного консерватизму** дослідники виокремлюють такі основні концепції:

- **теорію монетаризму**, яка пов'язана з регулюванням економіки через сферу грошово-кредитного обігу (М. Фрідмен, К. Бруннер, Д. Лейдлер, А. Мельтцер, А. Шварц)¹;
- **економічну теорію пропозиції**, відповідно до якої надмірне підвищення податків позбавляє підприємців стимулів до інвестування, що призводить до падіння виробництва, а зниження податків є основним фактором вивільнення частини прибутків для інвестування, заохочення підприємницької ініціативи та прискорення економічного зростання (А. Лаффер, Дж. Гілдер, П. Робертс, Р. Манделл, М. Фелдстайн);

¹ Монетаризм як основна школа неокласики був детально розглянутий у попередньому розділі. Автор при цьому виходила з того, що монетарна теорія давно переросла межі теоретичної концепції, якою вона представлена в цьому розділі серед інших теорій неоконсерватизму. Сьогодні монетаризм перетворився на потужний напрям економічної теорії, отримав широке поширення (глобальний монетаризм), його висновки та пропозиції знайшли практичне втілення в господарській практиці багатьох країн. Представниками сучасного монетаризму розроблено низку теорій, у яких акцентується увага на важливій ролі грошового фактору в економічних процесах (теорії зростання, циклічності, інфляції тощо). У пропонованому розділі підкреслюється теоретико-методологічна спільність засад монетаризму з іншими теоріями неоконсерватизму, зокрема теоріями економіки пропозиції та раціональних очікувань.

• **теорію раціональних очікувань**, згідно з якою ринкові суб'єкти діють раціонально, враховуючи наміри владних структур та протидіючи державній політиці, якщо вона починає суперечити їхнім економічним інтересам (Дж. Мут, Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Воллес).

НЕОКОНСЕРВАТИЗМ

(панівний, починаючи з 1980-х рр.)

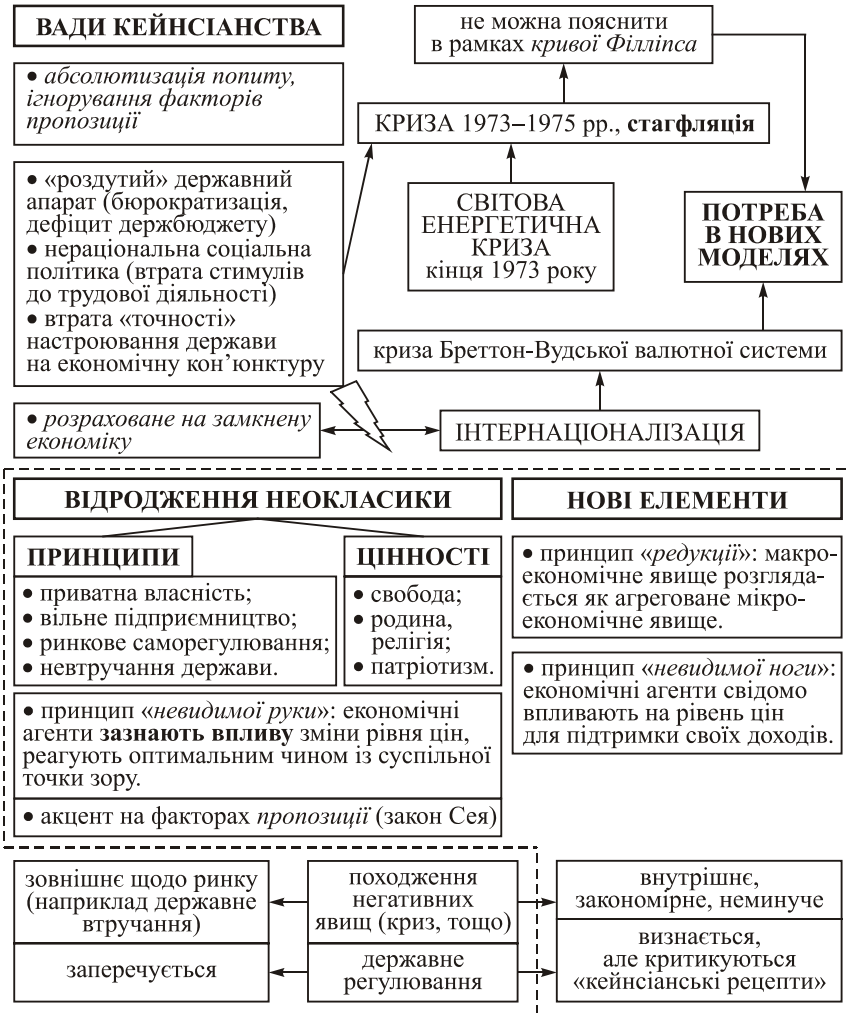

Рис. 6.1. Основні передумови виникнення та характерні риси неоконсерватизму

Зазначені економічні теорії, що об'єдналися на платформі неоконсерватизму, хоч і є досить відмінними, мають низку спільних рис:

1) *на рівні економічної філософії* — віра в ефективність ринку при алокації (розподілі) ресурсів і механізмі цін як основі ринкової системи;

2) *на рівні теоретичних підходів* — принцип раціональності економічних суб'єктів і оптимізації як основа поведінки;

3) *на рівні методології* — принцип редукції (тобто уявлень, що макроекономічні залежності складаються з простого агрегування мікрозалежностей) [7, с. 555].

Спільною ознакою зазначених напрямів сучасного економічного консерватизму є також їхній *критичний характер*, негативне ставлення до зростання державного втручання в економіку, до проведення активної фінансової та грошово-кредитної політики, бюрократизму, стимулювання попиту та перерозподілу доходів на інфляційній основі, неефективності довгострокових заходів держави з регулювання економічних процесів. Як позитивний момент ними пропонувалося відновлення традицій та ідеалів вільного ринкового господарства, посилення ринкових механізмів регулювання на основі стимулювання ділової активності, зниження податкового пресу, економії та скорочення державних видатків. Це у свою чергу мало сприяти приборканню інфляції та зниженню безробіття.

Реакцією прихильників неоконсерватизму на зміни в сучасному світі стало визнання ними (у певних межах) невластивих для їхніх наукових поглядів явищ, зокрема

- змішаного характеру економіки;
- важливої ролі уряду;
- необхідності забезпечення та підтримки на певному рівні системи соціального захисту в суспільстві.

Ще однією характерною рисою сучасного консерватизму є *практична спрямованість* його теорій. Найяскравішими прикладами практичної реалізації неоконсервативних принципів стала вже згадувана політика прем'єр-міністра Великої Британії Маргарет Тетчер і президента США Рональда Рейгана.

6.2. ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ТЕОРІЇ «ЕКОНОМІКИ ПРОПОЗИЦІЇ». КРИВА А. ЛАФФЕРА

*Люди працюють не для того, щоб сплачувати податки.
Працюючи, вони думають про те,
що залишиться після сплати податків.*

А. Лаффер

Теорія економіки пропозиції (відома в західних наукових джерелах як *supply-side economics*¹) — важлива складова сучасного економічного консерватизму, що сформувалася наприкінці 1970-х років, доповнивши на методологічному підґрунті неокласики монетарні форми та методи регулювання господарства.

Поява економічної теорії пропозиції тісно пов'язана з політичними та економічними процесами, що відбувалися в США впродовж 70—80-х років ХХ ст. Біля її витоків стояли не лише науковці-теоретики, але й політики: зокрема, економісти А. Лаффер, П. Робертс, Р. Манделл, М. Еванс, М. Фелдстайн, журналісти Дж. Гілдер, Дж. Ванніскі, конгресмен Дж. Кемп та ін. Безумовно, цей факт також вплинув на практичну спрямованість теорії пропозиції: по суті вона (разом з теорією монетаризму) стала теоретико-методологічною основою економічної політики президента США Р. Рейгана (1981—1989) та прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер (1979—1990).

Окрім практичної спрямованості, зазначена концепція мала ще й яскраво виражений критичний характер. Навіть сама назва теорії говорить про те, що вона протистоїть кейнсіанству як концепції, що розглядає недостатній сукупний попит як основну макроекономічну проблему. Теорія економіки пропозиції, на відміну від кейнсіанства, відстоює необхідність *стимулювання пропозиції й зростання ефективності виробництва* на основі зниження бюджетних витрат, скорочення прибуткових податків, стимулювання підприємництва та урізання витрат на соціальну сферу.

У теоретико-методологічному плані представники *supply-side economics* виходять із неокласичної рівноважної концепції, пропагують теорію Ж. Б. Сея, згідно з якою *пропозиція автоматично породжує попит*, а отже, ускладнень з реалізацією виробленої продукції бути не повинно. Відтворюючи на макрорівні принципи функціонування економічних суб'єктів, послідовники економіки

¹ З англійської — теорія, що аналізує економіку з боку пропозиції. Термін «*supply-side economics*» уперше було використано в 1976 році американським дослідником Г. Стейном.

пропозиції доводять, що на рівні господарства в цілому також не може бути незайнятих ресурсів, а масштаби виробництва залежать насамперед від пропозиції капіталу та праці. За такого тлумачення пропозиція капіталу — це передусім проблема заощаджень, розв'язання якої залежить від вибору людей між споживанням сьогодні й у майбутньому; пропозиція праці — це проблема вибору людей між працею та відпочинком [7, с. 557].

У вивченні економічних закономірностей та поведінки ринкових суб'єктів прихильники теорії пропозиції близькі також до окремих методологічних положень представників неоавстрійської школи Л. Мізеса та Ф. Гаєка. Зокрема, вони поділяють думку Ф. Гаєка про те, що кращим засобом забезпечення ринкового порядку є «невидима рука» А. Сміта, оскільки саме вона:

- відповідає індивідуальній свободі людини;
- краще розподіляє обмежені ресурси;
- дає об'єктивну інформацію про попит, пропозицію та ціноутворення.

Держава, уважає Ф. Гаєк, лише «забруднює» ринок. Проте представники supply-side economics, на відміну від Ф. Гаєка, не відкидають державного регулювання загалом. Згідно з теорією пропозиції, держава має виконувати два завдання:

- 1) забезпечувати економічне зростання;
- 2) обмежувати інфляцію.

Причому засоби та шляхи вирішення цих завдань, згідно з кейнсіанською концепцією та теорією економіки пропозиції, кардинально відрізнялися. Прибічники останньої, критикуючи кейнсіанців, уважали, що збільшення сукупного попиту без створення адекватних стимулів для зростання пропозиції неминуче веде до інфляції, яка стримує економічне зростання. Крім того, збільшення соціальних виплат з бюджету й перерозподіл через податкову систему доходів на користь незаможних прошарків суспільства зменшує заощадження, що у свою чергу зменшує запозичені ресурси фінансових установ, підвищує рівень процентних ставок і в такий спосіб стримує процес нагромадження інвестицій. Виходячи з цього, у теорії пропозиції центр державної фіскальної політики з бюджетних витрат переноситься на проблеми формування оптимальної податкової системи і, зокрема, зниження ставок оподаткування.

Характерні риси теорії економіки пропозиції відображено на рис. 6.2.

Необхідність *зменшення податків* прихильники теорії пропозиції обґрунтовували такими чинниками:

- скорочення податкових ставок підвищує стимули до заощаджень для окремих осіб;
- зменшення податків на прибуток корпорацій або такі заходи, як прискорена амортизація, збільшують частку прибутків, яка залишається після сплати податків, і тим самим безпосередньо сприяють збільшенню обсягів інвестування;
- більш низький рівень податкової ставки сприяє зростанню реальних доходів, що створює додаткові стимули до праці.

ЕКОНОМІКА ПРОПОЗИЦІЙ

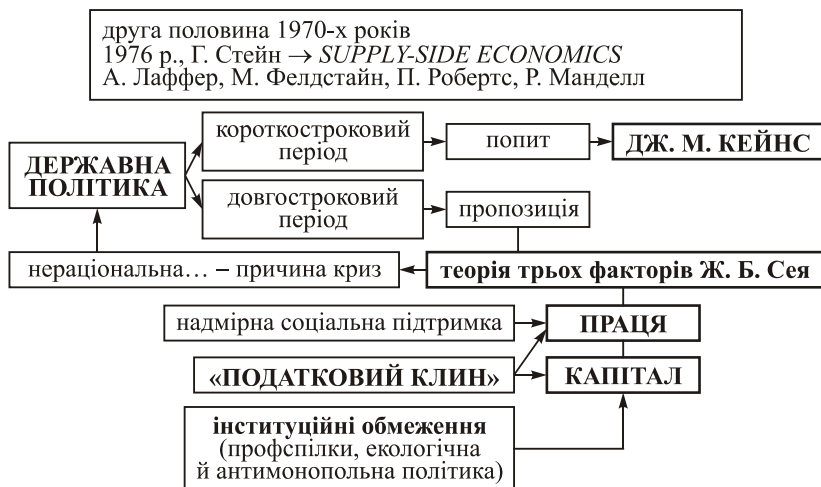

Рис. 6.2. Характерні риси теорії економіки пропозиції

На важливість зниження шкали оподаткування та зменшення податків на прибутки корпорацій для досягнення економічної стабільності звертали увагу А. Лаффер, М. Еванс, М. Фелдстайн та інші дослідники. За підрахунками М. Еванса, наприклад, скорочення податкових ставок на 10 % збільшує заощадження приблизно на 2 %.

Графічне відображення залежності між податковими надходженнями до бюджету та динамікою податкових ставок відоме в економічній науці як **крива А. Лаффера**. Концепція кривої передбачає наявність оптимального рівня оподаткування, за якого податкові надходження досягають максимуму (рис. 6.3).

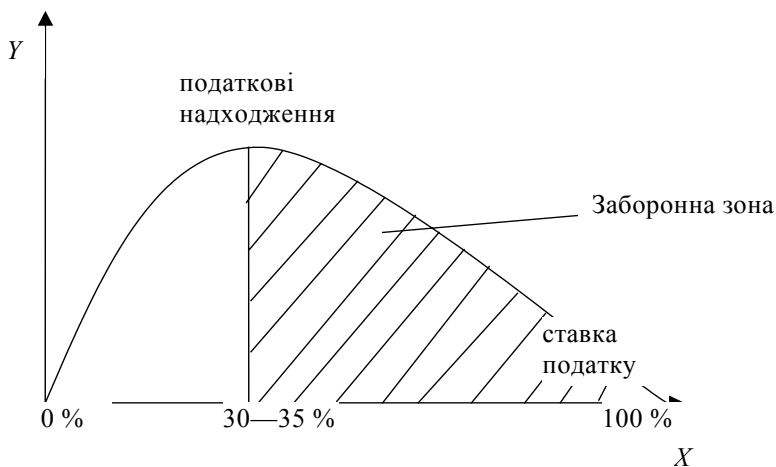

Рис. 6.3. Крива А. Лаффера

За розрахунками А. Лаффера, як видно з графіка, оптимальна величина податкових вирахувань не повинна перевищувати 30—35 % доходів платників. У праці «Економічна теорія ухиляння від податків»¹ (1979) він обґрунтував думку, що висока ставка оподаткування дестабілізуючим чином впливає на економіку, призводить до ухиляння від сплати податків, зменшення зацікавленості в інвестуванні, переходу виробництва до «тіньового» сектора². Унаслідок перевищення податковою ставкою *граничної межі* (30—35 %) знижуються як надходження до бюджету, так і база оподаткування.

Порівнюючи власне бачення з кейнсіанськими підходами до оподаткування, А. Лаффер зазначав, що вплив податків *на попит* відчувається швидше. У короткостроковому періоді зниження податків спричиняє зростання сукупного попиту та зменшення обсягів податкових стягнень. Відмінність впливу змін в оподаткуванні *на пропозицію* полягає в тому, що ефект від них стає помітним через триваліший час, оскільки це пов'язано з процесом виробництва. Проте і дія такого ефекту (позитивного чи негативного) є також значно довшою.

¹ Laffer A., Seymour J. P. The Economics of the Tax Revolt. — Publisher: New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1979.

² Представники теорії пропозиції першими в економічній науці звернулися до проблем тіньової економіки, яка сьогодні вивчається представниками різних шкіл економічної думки.

Виведена вченим залежність отримала в науковій літературі назву **ефекту Лаффера**, зміст якого передбачає, що зниження податкових ставок забезпечує в довгостроковій перспективі зростання заощаджень, інвестицій та зайнятості, що веде до зростання виробництва та збільшення доходів. Це у свою чергу сприяє розширенню бази оподаткування, а також зростанню загальної суми податкових надходжень до державного бюджету.

Водночас А. Лаффер — прихильник обмеження широкого державного втручання в господарські процеси. Він аргументує також необхідність суттєвого скорочення соціальних виплат, зниження податків на прибутки корпорацій та зменшення прогресивної шкали оподаткування, інші заходи для досягнення економічної стабільності; виступає проти антициклічного регулювання кейнсіанськими методами (управління сукупним платоспроможним попитом).

Зміна прихильниками теорії пропозиції *предмета дослідження* з проблем сукупного попиту на пропозицію та акцентація уваги на питаннях забезпечення ефективної системи оподаткування зумовила перегляд ними змісту та напрямів державної регулюючої політики.

Основними принципами економічної політики держави, згідно з теорією економіки пропозиції, є:

- зменшення масштабів державного втручання в економіку та скорочення бюджетних витрат;
- приватизація державного сектора та дерегулювання економіки;
- орієнтованість державної економічної політики на виробництво, пропозицію (повернення до класичної доктрини Ж. Б. Сея);
- ліквідація перепон на шляху розширення виробництва товарів та послуг, послаблення юридичної регламентації підприємницької діяльності, лібералізація антимонопольного законодавства;
- зниження ставок оподаткування з метою використання вивільненої частини прибутків для інвестування та розширення виробництва;
- скорочення соціальних програм, зниження рівня соціальних виплат;
- регулювання пропозиції грошової маси неінфляційними методами, відокремлення бюджетної політики від грошової.

Отже, виступаючи за скорочення участі держави в господарській діяльності, представники економічної теорії пропозиції висунули приватизацію державних підприємств як найваж-

лівіший засіб, який дозволить отримати додаткові фінансові кошти й скоротити розмір державної заборгованості, а також сприятиме зростанню ефективності приватизованих підприємств, підвищенню якості та конкурентоспроможності національної продукції.

Важливим моментом у концепції *supply-side economics* є *теорія безробіття*. Вона побудована виходячи з аналізу пропозиції праці залежно від рівня оподаткування заробітної плати та рівня соціальних виплат (допомог, пільг, гарантій). І зростання податків, і збільшення соціальних допомог зумовлюють зниження привабливості праці порівняно з відпочинком та незацікавленість безробітних у пошуку роботи. Тому прихильники теорії пропозиції повністю відкидають необхідність розвитку системи соціального захисту. М. Фелдстайн, наприклад, вивчаючи проблему взаємозв'язку безробіття й державних соціальних програм, розробив динамічні ряди: а) соціальних витрат; б) податків; в) заощаджень; г) інвестицій; д) зайнятості. Проаналізувавши їх, він дійшов висновку, що через ряд проміжних ланок унаслідок соціальних витрат зменшується зайнятість.

Щодо проблеми *інфляції* в розробках представників теорії пропозиції, то в цьому питанні вони солідарні з М. Фрідменом щодо необхідності обмеження грошової маси. Але їхній підхід до розв'язання цієї проблеми відрізняється від фрідменівського. У межах *supply-side economics* інфляція — це не лише грошовий феномен, це насамперед результат зростання витрат. Бюджетний дефіцит зумовлюється не обсягами надходжень, а розмірами видатків, котрі й породжують інфляцію. Адже зростання витрат державного бюджету на соціальні програми вимагає відповідного зростання надходжень за рахунок податків у доходній частині бюджету.

Тобто, для подолання інфляції в довгостроковому періоді, з одного боку, цілком виправданими є монетаристські методи щодо обмеження грошової маси, а з другого, — ці методи необхідно доповнити низкою заходів з підтримки збалансованого бюджету, зниження податкових ставок і стимулювання приватного підприємства.

У центрі теорії *економічного зростання* перебуває фактор заощадження. Стагнацію економіки представники теорії пропозиції пояснюють надто незначними обсягами заощаджень у суспільстві, яких не вистачає для економічного зростання. Основну причину такого становища вони вбачають у *дефор-*

мації ринку з боку держави (політична нестабільність ринку внаслідок змін правлячих партій та переслідування ними насамперед політичних, а не економічних цілей; високий рівень оподаткування, що призводить до зниження інвестицій тощо). Діяльність держави спричиняє викривлення сигналів ринку, вносячи невизначеність у прогнози економічних агентів. Представники supply-side economics розглянули ще один важливий аргумент щодо негативного впливу держави на економіку: високі податки на прибуток змушують підприємців працювати на старому обладнанні. Наслідком цього є зниження темпів науково-технічного прогресу та гальмування економічного зростання.

З огляду на вищезазначене, вихід із ситуації, що склалася, пропонувався шляхом активної підтримки підприємницької діяльності, ліквідації перепон (законодавчих, фінансових) у розвитку приватної ініціативи, скорочення витрат на соціальну сферу, зниження ставок оподаткування доходів громадян і прибутків підприємців.

У цілому свій історичний розвиток теорія економіки пропозиції завершила в ХХ ст. Проте вона увійшла в історію сучасної економічної думки та економічної політики. Терміни «економіка пропозиції», «ефект Лаффера», «крива Лаффера», «рейганоміка» трапляються в економічних словниках, енциклопедіях та навчальних посібниках. Теорія економіки пропозиції запропонувала в умовах стагфляції 1970-х років зрозумілий і простий шлях розв'язання гострих економічних проблем, які існували в суспільстві: зростання податкового тиску на підприємництво, розкручування інфляційної спіралі та безробіття. Аналізуючи негативні наслідки високих ставок податків, представники теорії економіки пропозиції виступили з політикою ринкової та податкової лібералізації. Як зазначалося раніше, їхні рекомендації лягли в основу неоконсервативної економічної політики, були використані урядами США, Великобританії, Канади та інших розвинутих країн і, в межах досліджуваних історичних проміжків часу, дали відчутний позитивний результат.

У сучасних наукових розробках дослідники використовують окремі аспекти теорії пропозиції, зокрема: значення граничних податкових ставок у стимулюванні підприємництва та праці; зв'язок податкової політики з інфляцією *пропозиції* (витрат); вплив рівня оподаткування на процеси тінізації економіки тощо.

6.3. ТЕОРІЯ РАЦІОНАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ. КОНЦЕПЦІЯ ДЖ. МУТА ТА ЙОГО ПОСЛІДОВНИКИ (Р. ЛУКАС, Т. САРДЖЕНТ, Н. ВОЛЛЕС)

Прогнозовані й очікувані коливання зростання грошової маси приводять до наслідків, кардинально відмінних від тих, які є результатом змін непередбачених.

Роберт Лукас

Ідеї економічного неоконсерватизму в 70—80-х роках ХХ ст., як зазначалося вище, поряд з теорією економіки пропозиції та монетаризмом розвивалися також у межах *концепції раціональних очікувань*. Остання істотно вплинула на подальший розвиток макроекономічних досліджень, а до світової економічної думки увійшла як «нова класична макроекономіка» та «нова класика».

Судячи з назви, теорія раціональних очікувань у своїх засадничих *теоретичних постулатах* виходила, *по-перше*, з відомих положень класичної політичної економії щодо раціональної поведінки економічних суб'єктів, повноти інформації під час формування очікувань, досконалої конкуренції на всіх ринках та миттєвого відображення нової інформації на кривих попиту та пропозиції. *По-друге*, ішлося про макроекономічну концепцію, побудовану на підґрунті неокласичної мікроекономічної моделі. У цілому, використавши модель загальної ринкової рівноваги Л. Вальраса та вдосконаливши її відповідно до економічних умов ХХ ст., прихильники теорії раціональних очікувань побудували свої дослідження на тезі про *відносну сталість* ринкової рівноваги та раціональну поведінку економічних суб'єктів *за умов невизначеності*.

Стосовно *практичної спрямованості* «нової класики» слід зауважити, що вона виступає з позицій, близьких до монетаризму, хоч і має певні відмінності. Обидві теорії вивчають питання про вплив очікувань на поведінку економічних суб'єктів у зв'язку з дією грошового чинника на економіку, а в загальнішій постановці — у зв'язку з проблемою стійкості ринкової системи до зовнішніх впливів. Але якщо монетаристи всіляко підкреслюють роль грошового фактора в економіці, то представники нової класики вважають, що гроші і в короткостроковому, і в довгостроковому періодах нейтральні стосовно реального сектора.

Крім того, теорія раціональних очікувань, як і інші концепції сучасного консерватизму, мала різку *критичну спрямованість* щодо кейнсіанських макроекономічних методів регулювання, вважаючи їх головною причиною економічної нестабільності середини 70-х років ХХ ст.

Витоки «нової класики» 1970-х років сягають гіпотези раціональних очікувань, висунутої ще в 1961 році американським економістом-математиком Дж. Мутом у статті «Раціональні очікування і теорія руху цін», відповідно до якої економічні суб'єкти (підприємці, корпорації, домогосподарства), по-перше, оптимально використовують усю наявну інформацію для прогнозування майбутньої динаміки ринкової кон'юнктури, приймають на основі цих очікувань відповідні господарські рішення; по-друге, на основі власних помилок швидко набувають досвіду щодо точного передбачення перспективи розвитку економічної ситуації. Тому Дж. Мут запропонував виходити з раціональності очікувань економічних агентів. Саме цю тезу й було покладено в основу методології «нової класики».

Грунтовну наукову розробку ця теорія отримала лише в 1970-х роках на хвилі критики кейнсіанської концепції макрорегулювання. Завдяки працям американських учених **Р. Барроу, Н. Воллеса, Р. Лукаса, Б. Маккалума, Е. Прескотта, Л. Репінга, Т. Сарджента** та інших було обґрунтовано теоретичну позицію, згідно з якою заходи держави стосовно стабілізації економіки розглядалися як неефективні, оскільки суб'єкти господарювання, усвідомлюючи всю інформацію про об'єкти, які представляють для них грошовий інтерес, та прогнозуючи можливі наслідки економічної політики держави, приймають раціональні (оптимальні) рішення.

Першою такою працею, де на прикладі аналізу поведінки інвесторів вищезазначену позицію було ґрунтовно аргументовано, стала стаття Р. Лукаса і Е. Прескотта «Інвестування в умовах невизначеності» (1971). Р. Лукас у низці пізніших своїх досліджень неодноразово звертався до вивчення проблем, зокрема нейтральності грошей, природного рівня безробіття, ефективності державної політики регулювання тощо з позицій раціональних очікувань. Серед таких праць найбільш відомими є наступні: «Очікування та нейтральність грошей» (1972), «Рівноважна модель економічного циклу» (1975), «Нариси з теорії економічного циклу» (1981), «Нова класична макроекономіка» (1984), «Раціональні очікування і економічна практика» (1991) (у співавторстві з Т. Сарджентом). За значний внесок у розробку теорії раціональ-

них очікувань Роберт-Емерсон Лукас у 1995 році був удостоєний Нобелівської премії.

Розробки Р. Лукаса доповнили й розвинули Р. Барроу і Б. Маккалума, які обґрунтували доцільність використання рівноважного підходу до проблем безробіття, інфляції та циклу, що традиційно розглядалися наукою як прояви нерівноваги; Т. Сарджент і Н. Воллес, які критично проаналізували кейнсіанську макроекономічну модель кризь призму раціональних очікувань.

Розкриваючи неспроможність кейнсіанської моделі та широкі можливості нової класичної макроекономіки, Т. Сарджент, зокрема, виходив з того, що відповідно до концепції раціональних очікувань у процесі конкуренції ефективно використовуються можливості саморегулювання, яке розчищає всі види ринків і забезпечує стійкість економіки, оскільки економічні агенти швидко та оптимально реагують на відхилення кон'юнктури. Циклічні коливання розглядаються як результат помилкових рішень через неякісну інформацію, яка заважає розробці реальних прогнозів. Втручання держави в господарські процеси є небажаним, бо вважається, що через некомпетентність та неадекватність воно відхиляє економіку від «природного рівня» виробництва, безробіття тощо. На основі вищезазначеного Т. Сарджент доходить висновку, що уряд має вводити лише стабільні та передбачувані правила ринкової поведінки, відмовившись від короткострокового та дискреційного регулювання.

Таким чином, теорія раціональних очікувань стоїть на суто ліберальних позиціях і тим самим відроджує класичний погляд на економічну політику.

Основні постулати нової класичної макроекономіки відображено на рис. 6.4.

Слід зазначити, що сама ідея очікувань не була новою в економічній науці. Дж. М. Кейнс аналізував очікувану граничну ефективність капіталу. М. Фрідмен сформулював гіпотезу *адаптивних* очікувань. Відповідно до неї, очікування ґрунтуються на минулому досвіді та екстраполюються на майбутнє. При цьому вони постійно перевіряються й коригуються в процесі економічної діяльності. Отже, господарюючий суб'єкт, на думку монетаристів, якщо й помиляється в короткостроковому періоді, то в тривалій перспективі його припущення є досить точними. Таким чином, основні макроекономічні показники прагнуть до своїх «природних» значень, забезпечуючи в суспільстві достатню стабільність.

НОВА КЛАСИЧНА МАКРОЕКОНОМІКА

ТЕОРІЯ РАЦІОНАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ

(ДЖ. МУТ, 1961 > Р. ЛУКАС, 1972)

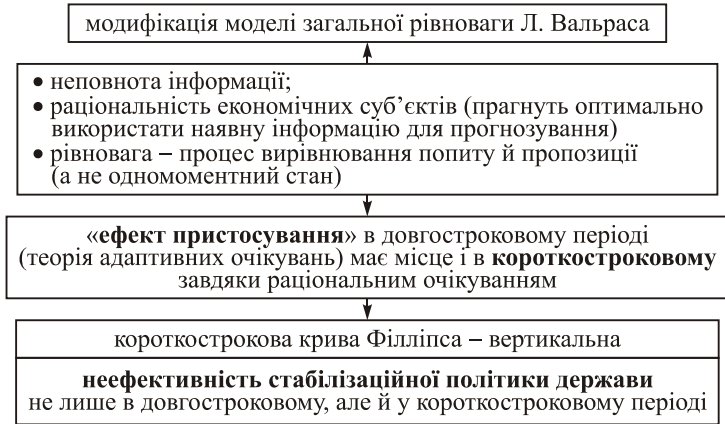

Рис. 6.4. Характерні риси теорії раціональних очікувань

По-іншому підійшли до проблеми очікувань представники нової класики. Вони виступили з ідеєю про те, що економічні суб'єкти не схильні пасивно очікувати на зміни ринкової ситуації чи економічної політики. Спираючись на широкую інформацію, індивіди передбачають імовірні наслідки грошово-кредитної та фінансово-бюджетної політики, приймають раціональні рішення, здатні врівноважити дії державних структур. Підприємці, домашні господарства не просто екстраполюють процеси й тенденції, але й прагнуть досягнути суті і логіку дій тих, хто здійснює регулювання економіки [4, с. 141]. Тобто новими класиками було висунуто гіпотезу *раціональних* очікувань, орієнтовану на майбутнє, а не на минуле.

У своїх засадничих підходах концепція раціональних очікувань ґрунтувалася на таких положеннях:

- усі ринки економічної системи перебувають у стані рівноваги, ціни також є рівноважними;
- економічні суб'єкти раціональні. Вони намагаються забезпечити оптимум своїх цільових функцій, орієнтуючись при цьому на існуючий та можливий стан ринку в майбутньому;
- в економічній системі відсутнє досконале передбачення й господарюючі суб'єкти орієнтуються на власні прогнози;
- суб'єктивні прогнози будуються на основі всієї інформації, наявної в економічних агентів на цей момент;

- очікування суб'єктів раціональні, оскільки вони отримані за оптимального (з позицій критерію максимальної корисності чи прибутку) використання всієї інформації.

Таким чином, теорія раціональних очікувань сформувалася на класичному підґрунті, згідно з яким конкурентна ринкова економіка з ефективним механізмом регулювання (насамперед ціновим) миттєво надає інформацію, необхідну економічним агентам для прийняття відповідних господарських рішень. Нова інформація швидко відображається на кривих попиту й пропозиції відповідних ринків, рівноважні ціни та обсяги виробництва пристосовуються до нової ситуації (змін технології, ринкових потрясінь, змін у державній політиці тощо). Зокрема, якщо власники цінних паперів на основі отриманої інформації очікують падіння цін на фондовому ринку, то вони з метою убезпечення себе від майбутніх втрат і максимізації прибутку сьогодні, починають їх продавати. Зростання пропозиції акцій на ринку приводить відповідно до зниження їх курсу. Отже, економічні суб'єкти чутливо реагують на зміни ринкової ситуації, економічної політики і т. д., вносячи необхідні корективи у свою поведінку.

Авторитетна думка

Широке визнання аксіоми раціональних очікувань є, мабуть, найбільшим окремо взятим зрушенням у макроекономіці за останні два десятиріччя.

Г. Менк'ю

Лідер нової класичної макроекономіки Р. Лукас розглядав раціональний характер очікувань як обов'язкову умову розробки ефективних методів регулювання економічних процесів. Учений по-новому обґрунтував суть і характер *кривої Філлінса*, яку вважали найстійкішою позитивною залежністю між рівнем зайнятості та рівнем інфляції і яка зумовлювала урядові дії країн, що провадили експансіоністську грошово-кредитну політику. Р. Лукас довів, що в короткостроковому періоді така залежність існує і крива Філлінса має позитивний нахил, тоді як у довгостроковому періоді така залежність зникає, а крива набуває вертикального характеру. Учений використав концепцію раціональних очікувань для того, щоб показати, що зростання зайнятості необов'язково повинно супроводжуватися розвитком інфляції. На його думку, господарюючі суб'єкти виходять з раціональних очікувань,

що прогнозують майбутнє, не на основі отриманого досвіду, а на основі раціонального аналізу дій уряду та передбачення наслідків цих дій. Відповідно в процесі економічної політики, спрямованій на просування економіки вгору (по кривій Філліпса), економічні агенти прогнозують результат і не змінюють свою поведінку. Як наслідок — збереження рівня попиту й пропозиції на ринку праці та незмінність показника безробіття.

У межах теорії раціональних очікувань відповідно до принципів оптимальної поведінки економічних агентів розробляється власна концепція динамічної рівноваги та циклічності. Раціональну поведінку економічних суб'єктів розглядають як найважливіший елемент механізму ринкового саморегулювання та чинник, який забезпечує динамічну рівновагу на всіх рівнях економічної системи. Тоді виникає питання, чому й на якому підґрунті виникають циклічні коливання? Представники нової класики пов'язують капіталістичний цикл із хаотичною й непередбачуваною економічною політикою держави, оскільки випадковий характер державних заходів вносить в економіку значний елемент невизначеності.

На думку Р. Лукаса, джерело циклічних коливань лежить у реальному секторі економіки. Це може бути технічний прогрес, зростання державних витрат, організаційні нововведення тощо. Але вчений відмовився від традиції вивчення циклу, яка пов'язувала циклічні коливання з нерівновагою. Він уважав, що циклічні коливання кон'юнктури й уся теорія ділового циклу мають включатися в систему загальної економічної рівноваги, тобто наявний **рівноважний циклічний процес**. Тому нова класична школа пропонує рівноважний підхід до теорії циклу, де відповідні коливання є наслідком **випадкових і не-прогнозованих шоків**, які виникають поза межами системи, або помилок економічних суб'єктів, пов'язаних з неправильним тлумаченням ринкової інформації [6, с. 1061]. Ця ідея не була новою в економічній науці, ще в 1927 році її вперше висунув та математично обґрунтував видатний український економіст Є. Слуцький.

Серед джерел циклічності досліджувалися як *грошові*, так і *реальні* чинники. Але оскільки ефективність грошової політики теоретики нової класики спростовували, то в пізніших дослідженнях (після 1980-х рр.) вони вивчали циклічні коливання як результат реальних впливів (насамперед технічного прогресу, технологічних шоків), сформулювавши на цій ос-

нові *теорію реальних циклів*. Ця теорія була спробою створити особливу, придатну для перевірки на практиці рівноважну теорію економічного циклу, яка б могла стати основою кількісного аналізу макроекономічної політики. У межах цієї теорії набули значного поширення прогностичні моделі розвитку.

Стосовно економічної політики, слід зазначити, що прихильники нової класики, хоч і не відмовилися від макроекономічного регулювання взагалі, проте вони суттєво переглянули стратегію державного регулювання. Серед основних напрямів регулюючого впливу держави, що визнавалися вищезазначеними школами економічного неоконсерватизму, послідовники теорії раціональних очікувань сприйняли лише деякі з них, зокрема:

- 1) послаблення регламентування господарської діяльності;
- 2) лібералізація антимонопольного законодавства та податкової системи;
- 3) забезпечення грошово-кредитного регулювання економіки шляхом неінфляційного зростання грошової маси.

Тобто наголошувалося на відстороненні держави від втручання в перебіг господарських процесів, оскільки дії економічних суб'єктів, що відбуваються на основі очікувань, нейтралізують будь-які спроби впливу на виробництво, зайнятість чи відсоткову ставку. Економічна політика може мати лише *короткотривалий ефект*, поки господарюючі агенти не сприйняли й не усвідомили інформацію щодо дій уряду.

Єдиним винятком, коли представники нової класики визнавали можливість проведення ефективної економічної політики, була боротьба з інфляцією (див. третій пункт вищезазначеною переліку). Оскільки темп інфляції залежить від інфляційних очікувань, а останні у свою чергу ґрунтуються на бюджетній та грошовій політиці, яку здійснює держава, то обґрунтована й послідовна система державних заходів з подолання інфляції відіграє важливу роль. Вона формує відповідні очікування, а віра в правильність обраного урядом курсу на зниження інфляції швидко зменшує її рівень у суспільстві.

Однак головне завдання держави нові класики вбачають в іншому. На їхню думку, воно полягає в *організації достовірних джерел інформації* та забезпеченні її *доступності* для всіх економічних суб'єктів, створенні *стабільних і передбачуваних умов* для розвитку економіки.

Проте не всі постулати теорії раціональних очікувань однозначно сприймалися науковим співтовариством. На її адресу з

боку опонентів висуваються цілком обґрунтовані критичні зауваження, зокрема:

- щодо раціональної поведінки економічних суб'єктів, яка ґрунтується на *повній і достовірній* ринковій інформації. Як правило, рівень поінформованості покупців товарів і продавців не збігається, неоднаковою інформацією володіють державний чиновник та пересічний громадянин, тобто існує проблема обмеженості, викривлення інформації. Крім того, інформація коштує грошей, і не кожен економічний агент у змозі за неї заплатити, а отже, він змушений послуговуватися не завжди повними та достовірними інформаційними джерелами;

- щодо *гнучкості цін*, оскільки ринки не є суто (чисто) конкурентними й не можуть миттєво реагувати на зміни кон'юнктури. Попит і пропозиція на ринках зрівноважуються з певним запізненням. Особливо це стосується ринків праці, де наявність колективних та індивідуальних договірних зобов'язань не дозволяє швидко та адекватно зреагувати на наявні ринкові зміни у вигляді корекції ставок заробітної плати;

- щодо повної *неефективності державної політики регулювання* макроекономічних показників, адже досвід повоєнного розвитку (друга половина 1940-х — 1960-ті рр.) свідчить про важливість *впливу економічної політики на стабільність господарської системи* (реальний обсяг виробництва, рівень зайнятості). Зазначені макроекономічні показники не можуть визначатися лише коливаннями цін.

Тобто критичні зауваження стосуються переважно недостатньої реалістичності тверджень нових класиків. Опоненти останніх небезпідставно вважають, що їхні теорії мають занадто абстрактний характер і є швидше теоретико-логічними конструкціями, ніж дослідженнями реальних ринкових процесів. Для підтвердження такого висновку наводяться ситуації, коли існують незрівноважені ринки (за висловом Р. Лукаса, періоди «інформаційних розривів», шоків, структурних змін), тобто періоди, коли під впливом певних факторів відбуваються зміни параметрів економічної діяльності.

За цих умов, на думку сучасних дослідників, починає діяти так зване *правило Й. Шумпетера*, відповідно до якого за звичайних (рівноважних умов) економічні агенти поведуть себе однаково, а за умов раптових змін, шоків починають діяти по-різному. Унаслідок цього маємо декілька типів раціональної поведінки, а не один, як уважають прихильники нової класичної макроекономіки. А отже, уже не спрацює висновок щодо нейтральності

економічної політики. Сформовані на раціональній основі очікування можуть тривалий час впливати на реальні економічні показники.

На цій основі було по-новому сформульовано ідею довгострокового ефективного впливу держави на економіку: не шляхом кейнсіанського розширення попиту, а на основі проведення *інституційної політики* з метою вдосконалення інститутів з поширення економічної інформації, скорочення фрикційного безробіття тощо.

Водночас не можна не зауважити, що завдяки науковим розробкам представників теорії раціональних очікувань в економічній науці актуалізувався інтерес до надзвичайно важливих проблем очікувань, невизначеності, недосконалості та неповноти інформації, новими ідеями збагатився рівноважний підхід. Дослідники звернули увагу на необхідність ґрунтовного вивчення психології та поведінки людей, на досягнення органічного зв'язку між макроуправлінням і мікроекономікою.

Наукові дослідження Р. Лукаса дали поштовх розвитку нової галузі економетрики, за основу якої взято теорію раціональних очікувань [4, с. 144].

Успіх різних шкіл економічного неоконсерватизму багато в чому пов'язаний з усвідомленням ними необхідності соціально-економічних та політичних змін у сучасному суспільстві. Неоконсерватизм виявився ефективним у багатьох аспектах економічного життя останніх двох десятиліть ХХ ст.: подоланні високих темпів інфляції, зменшенні безробіття, стимулюванні приватної ініціативи та ділової активності. Водночас він запропонував форму взаємовідносин між індивідом і державою, узгодивши раціональне ставлення до дійсності з моральними принципами. Використовуючи різний інструментарій аналізу, представники сучасного консерватизму шукають прийнятний шлях між деструктивністю ринкової стихії та надмірним державним регулюванням усіх сфер суспільного життя.

Основні терміни та поняття

Неоконсерватизм, консервативна хвиля, «експансія неоконсерватизму», нова неокласика, раціональні очікування, адаптивні очікування, теорія економіки пропозиції, крива Лаффера, ефект Лаффера, граничні податкові ставки, нова класична макроекономіка, рівноважний циклічний процес Р. Лукаса, «інформаційні розриви», правило Й. Шумпетера.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Якими об'єктивними причинами була зумовлена хвиля «неокласичного відродження»?
2. Розкрийте основні напрями критики кейнсіанської моделі макроекономічного регулювання з боку представників неоконсерватизму.
3. У чому полягає основний зміст теорій економічного консерватизму?
4. Охарактеризуйте структуру сучасного економічного консерватизму.
5. Поясніть економічний зміст «ефекту Лаффера».
6. Розкрийте сутність понять «раціональні очікування» та «адаптивні очікування». У чому полягає різниця між ними?
7. Хто із сучасних економістів уперше застосував теорію раціональних очікувань у моделюванні наслідків державної грошової політики?
8. На які економічні концепції була орієнтована політика Р. Рейгана в боротьбі з інфляцією на початку 1980-х років?
9. У чому полягає принципова розбіжність між школою раціональних очікувань та монетаризмом?
10. Охарактеризуйте особливості дослідження циклічних коливань Р. Лукасом.
11. Порівняйте ставлення до державного регулювання кейнсіанців і представників економічного неоконсерватизму.
12. Розкрийте місце теорії економіки пропозиції та нової класики в економічних концепціях ХХІ ст.
13. У чому полягає суть правила Й. Шумпетера?
14. Обґрунтуйте причини успіху різних шкіл економічного неоконсерватизму впродовж останнього майже 30-літнього періоду їхнього існування.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Першоджерела

1. Лукас Роберт Э., мл. Нейтральность денег. Нобелевская лекция 7 декабря 1995 г. // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2004. — Т. V: В 2 кн. Всемирное признание: Лекции нобелевских лауреатов / Отв. ред. Г. Г. Фетисов. — Кн. 2. — С. 101—126.
2. Черчилль В. Консервативні принципи // Консерватизм: Антологія. — 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: ВД «Простір»; «Смолоскип», 2008. — С. 20—25.

Навчально-методична та фахова література

3. *Бодров В. Г.* Современный экономический консерватизм: переоценка ценностей или повторение прошлого? — К.: Лыбидь, 1990. — 136 с.
4. *Довбенко М. В.* Сучасна економічна теорія (Економічна нобелологія): Навч. посіб. — К.: Академія, 2005.
5. Неоконсерватизм економічний // Економічна енциклопедія: У 3 т. — К.: Академія, 2001. Т. 2. Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — С. 566—568.
6. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004.
7. История экономических учений / Под. ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 2001.
8. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2004. — Т. IV. Век глобальных трансформаций / Отв. ред. Ю. Я. Ольсевич.
9. Панорама экономической мысли конца XX столетия / Под ред. Д. Гринэуэя, М. Блини, И. Стюарта: В 2 т. / Пер. с англ. под ред. В. С. Автоимова и С. А. Афонцева. — СПб.: Экономическая школа, 2002.
10. *Скитовски Т.* Суверенитет и рациональность потребителя // Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса. — СПб.: Экономическая школа, 2000. — Т. 1. Под. ред. В. М. Гальперина. — С. 370—376.
11. Современная экономическая мысль / Под ред. С. Вайнтрауба; пер. с англ. под ред. В. С. Афанасьева и Р. М. Энтова. — М.: Прогресс, 1981.
12. Экономическая теория на пороге XXI века / Под ред. Ю. Н. Осипова, В. Т. Пуляева. — СПб., 1996.
13. *Пияшева Л. И., Пинскер Б. С.* Экономический неоконсерватизм: теория и международная политика. — М.: Международные отношения, 1988.
14. *Левита Р. Я.* История экономических учений: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 2001.

Розділ IV

СТАН ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕВОЛЮЦІЇ СУЧАСНОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

*У процесі руху до мети організації
виступають головними агентами інституційних змін.
Відокремлення правил гри від стратегії гравців
є необхідною умовою для розробки теорії інституцій.*

Д. Норт

У хронологічних межах ХХ ст. інституціоналізм як течія світової економічної думки пройшов складний шлях розвитку: від *альтернативної* неокласици, «другорядної» течії економічної думки в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. до одного з *провідних напрямів* світової економічної науки, на який він перетворився через століття — наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Інституціоналізм упродовж усього періоду свого існування не був цілісним теоретичним ученням. У його межах розроблялися концепції, відмінні одна від одної за предметом аналізу, метою, результатами та висновками досліджень. Проте, виступивши з різкою критикою засадничих положень неокласики (абстрактних теоретичних моделей, методологічного індивідуалізму, принципу раціональності економічної поведінки індивіда, концепції загальної економічної рівноваги, статичного аналізу господарських процесів тощо), представники інституціоналізму розробили власні, відмінні від попередників, *методологічні підходи* до вивчення суспільно-економічних явищ, що дало змогу об'єднати їхні концепції в руслі інституціональної течії економічної думки.

Серед цих підходів слід виокремити такі:

- *міждисциплінарний підхід*, орієнтований на врахування в економічному аналізі чинників позакоекономічного порядку: психологічних, культурно-ментальних, соціологічних, правових, антропологічних тощо та розширене, у зв'язку із цим, трактування предмета економічної науки;

- відмова від утилітарної неокласичної моделі *homo economicus* та врахування в дослідженнях факторів соціального середовища;

- широке застосування *емпіричного* аналізу, практична спрямованість досліджень, на відміну від високого рівня абстракції в концепціях представників неокласичної школи;

- *еволюційний підхід* у вивченні соціально-економічних інститутів, відмова від статичного, функціонального аналізу та вико-

ристання насамперед ідеї *розвитку, трансформації* в дослідженні суспільних процесів;

- вивчення еволюції людського суспільства з позицій різноманітних *соціально-економічних інститутів*;

- визнання *посилення впливу держави* на господарську сферу суспільства, виходячи з процесів трансформації ринкових механізмів у повоєнний період (формування змішаної економіки, проблеми монополізації тощо); акцентація уваги на вивченні джерел, сутності та способів реалізації *економічної влади*;

- підхід з позицій *соціального контролю* над приватною підприємницькою діяльністю з метою забезпечення економічної стабільності в суспільстві¹;

Як зазначалося в першій темі, упродовж XX ст. в еволюції інституціоналізму простежувалося кілька етапів:

I етап, відомий як *ранній (традиційний) інституціоналізм*, датується першими десятиліттями XX ст.;

II етап — 50—70-ті роки XX ст. — формування соціально-інституціональних технократичних концепцій і становлення *неоінституціоналізму*;

III етап — з 80—90-х років XX ст. — до теперішнього часу — сучасний (новий) інституціоналізм, представлений двома основними течіями: *неоінституціональною течією та новою інституціональною економічною теорією*.

У межах навчальної дисципліни «Сучасні економічні теорії» актуальним є аналіз концепцій, що сформувалися на другому та третьому історичних етапах розвитку інституціонального напрямку економічної думки, оскільки саме ці теорії склали основу теоретичних розробок інституціоналізму наприкінці II — на початку III тисячоліття. Серед них:

- соціально-інституціональні технократичні теорії (індустріального й постіндустріального суспільства, прогностичні та футурологічні концепції);

- теорії системної трансформації капіталізму;

- теорії неоінституціоналізму (прав власності та трансакційних витрат, теорія суспільного вибору тощо);

- концепції соціологічної школи інституціоналізму;

- концепції нової інституціональної економічної теорії (теорії ігор, неповної раціональності та економіки угод).

Загальне уявлення про еволюцію інституціоналізму протягом XX ст. та його структуру подано в нижченаведеній таблиці.

¹ Інші теоретико-методологічні особливості інституціональної течії економічної думки див. також у темі 1.

СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕВОЛЮЦІЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Характеристика	Напрям		
	Ранній інституціоналізм		
	<i>Соціально-психологічний (технократичний)</i>	<i>Соціально-правовий (юридичний)</i>	<i>Емпіричний (кон'юнктурно-статистичний)</i>
Часові межі	Кінець XIX ст. — 20—30 роки XX ст.		
Методологія	рухається від права та політики до економіки; в основі — метод індукції; відкидається суто індивідуалістичний підхід до суспільства		
Представники та їхні основні праці	Т. Веблен «Теорія бездіяльного класу»(1899)	Дж. Коммонс «Розподіл багатства» (1893), «Інституціоналізм на економіка та її місце у політичній економії» (1934), «Правові основи капіталізму» (1924)	В. Мітчел «Історія зелених білетів» (1903), «Ділові цикли» (1913), «Вимірювання економічних циклів» (1946)
Основні положення	Предмет економічної науки — вивчення поведінки людини стосовно матеріальних засобів існування та дослідження історії матеріальної цивілізації	Твердження про переважання права над економікою	Придільня уваги грошам; статистичні дослідження та дослідження циклічності.
Неоінституціоналізм			
Часові межі	Починаючи із 40-х років XX ст., розквіт — 80—90-ті роки XX ст.		
Методологія	вивчення правових, соціальних, політичних та інших проблем за допомогою методів неокласичної економічної теорії; дедуктивний метод, аналіз інституцій на основі єдиної теорії; увага до незалежного індивіда, незмінне жорстке ядро неокласики		

Часові межі	Починаючи із 40-х років XX ст., розквіт — 80—90-ті роки XX ст.		
Основні теорії та представники	Індустріально-соціологічна школа Соціальний інституціоналізм — Дж. Гелбрейт Концепція пост-індустріального суспільства — Д. Белл, Г. Мюрдаль, А. Льюїс, Е. Тоффлер Концепція технологічного суспільства — Ж. Едльон, Г. Мюрдаль, А. Льюїс, Е. Тоффлер, П. Друкер, В. Ростоу, Р. Арон	Школа суспільного вибору Теорія суспільного вибору — Дж. Б'юкенен Теорія трансакційних витрат — Р. Коуз, Г. Таллок	Кон'юнктурна школа С. Кузнець, Дж. Мід, Т. Шульц, Дж. Тобін, Ф. Модільяні, Р. Солоу
Основні досліджувані проблеми	Проблеми переходу до постіндустріальної стадії розвитку	Проблеми політичного вибору та його впливу на економіку, дослідження трансакційних витрат і зовнішніх ефектів — екстерналії	Проблеми міжнародної торгівлі й кон'юнктури, руху капіталу, диспів економічної кон'юнктури, забезпечення стійкого економічного зростання
Теорії системної трансформації капіталізму			
Часові межі	50—80 роки XX ст.		
Основні теорії та представники	Народного капіталізму (теорія дифузії власності, управлінської революції, революцій доходів) Колективного капіталізму — А. Берлі, Г. Мінз, С. Кузнець Змішаної економіки — Е. Хансен, Дж. Кларк	Суспільства добробуту — Дж. Гелбрейт, Дж. Кларк	Соціального партнерства — Р. Арон, С. Чейз, Дж. Гелбрейт
Нова інституційна економічна теорія			
Часові межі	50—60-ті роки, поширення в кінці XX ст.		
Методологія	Спроба створити нову теорію інститутів, не пов'язану з колишніми постулатами неокласики		
Основні теорії та представники	Теорія ігор — Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн, Дж. Неш Теорія неповної раціональності — Г. Саймон	Економіка угод — О. Фавро, Л. Тевено, А. Орлеан, Р. Буайс, Л. Болтанські	

Наведені у схемі основні теоретичні концепції, методологічні засади аналізу стали вагомим внеском інституціоналізму в сучасну економічну думку та істотно вплинули на вектор її розвитку в останній третині ХХ — на початку ХХІ ст.

Тема 7

СОЦІАЛЬНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТЕХНОКРАТИЧНІ ТЕОРІЇ

*Техніка спричиняє
й зумовлює соціальні, політичні
та економічні зміни. Це — першоручий усього останнього.*

Ж. Елзюль

7.1. Історико-економічні передумови появи соціально-інституціональних технократичних теорій.

7.2. Основні типи соціально-індустріальних концепцій у сучасній економічній теорії.

7.3. Загальна характеристика сучасних концепцій постіндустріального суспільства та соціального прогнозування

7.1. ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ СОЦІАЛЬНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ТЕХНОКРАТИЧНИХ ТЕОРІЙ

На відміну від неокласиків і кейнсіанців, які в повоєнний період вивчали переважно проблеми економічного зростання, співвідношення *ринкового* саморегулювання та *державного* регулюючого впливу на господарські процеси, теоретики інституціоналізму зосередили увагу передусім на вивченні **якісних змін** існуючої економічної системи, які свідчили про трансформацію останньої та відхід від «класичних», усталених форм капіталістичного розвитку. Ці якісні зрушення в суспільствах Західної цивілізації були пов'язані передусім з такими чинниками:

- *тривалим і бурхливим економічним зростанням 1950—1960-х років, результатом якого стало значне підвищення рівня життя народу та розбудова на цій основі суспільства загального добробуту;*

- значним поширенням акціонерної форми власності (акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, холдинги);

- швидким розвитком грошово-кредитних відносин, які прискорили та динамізували економічні процеси в суспільстві;

- суттєвим впливом сучасної науково-технічної революції на всі сфери життя суспільства (матеріальне виробництво, сферу послуг, культуру, побут, психологію людини тощо; перетворення науки на безпосередню продуктивну силу);

- активізацією ролі держави та широким розвитком громадських організацій (профспілкових та інших, покликаних захистити права і свободи громадян);

- розпадом світової колоніальної системи, що завершився в 60-х роках ХХ ст., та виникненням низки незалежних країн, які, долаючи проблеми колоніального минулого (багатоукладність економіки, сировинна спрямованість розвитку, низький рівень продуктивності праці тощо), намагалися увійти до системи світогосподарських відносин;

- розвитком світової системи соціалізму та помітним зростанням її впливу на соціально-політичні та господарські зв'язки у світі в повоєнний період, а також гострим протистоянням двох систем — капіталістичної та соціалістичної;

- істотним посиленням інтеграційних процесів у межах країн Європейської цивілізації;

- інтернаціоналізацією виробництва та динамічним розвитком транснаціональних корпорацій (ТНК);

- розгортанням процесів глобальної трансформації світового господарства, які в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. перетворилися на домінуючу тенденцію його розвитку.

Дія вищезазначених чинників мала різновекторний характер, але вона суттєво змінила вигляд суспільств Європейської цивілізації другої половини, а особливо останньої чверті ХХ ст. Економісти відійшли від уявлень про «класичний капіталізм» ХІХ ст., зробивши акцент насамперед на входженні економік у глобалізаційні процеси, трансформацію та посилення ролі фінансових інститутів, а також на потужний вплив на розвиток господарства науково-технічної революції, перехід до її технічно-інформаційного етапу [6, с. 462].

Зміни, що відбувалися під дією цих факторів (підвищення рівня життя народу, надзвичайно швидкий розвиток науки, докорінні зміни технічної й технологічної бази господарства, впровадження принципово нових форм і методів організації

виробництва, зміна характеру праці тощо), інституціоналісти досліджували шляхом поєднання економічних проблем з аналізом проблем політичних, науково-технічних, владних, інформаційних, екологічних тощо, даючи, таким чином, *узагальнену, цілісну картину суспільних модифікацій у 50—60-х роках ХХ ст.* При цьому об'єкти дослідження — інститути — не поділялися на первинні чи вторинні й не протиставлялися один одному [5].

Для інституціоналізму досліджуваного періоду (50—70-х років ХХ ст.), відомого як *другого етапу* зростання популярності та широкого розповсюдження його ідей, було притаманне в цілому позитивне ставлення до трансформаційних процесів у суспільстві. Такий позитивний погляд на зміни, що відбувалися, зберігся й у пізніший історичний період, у дослідженнях учених 1980—1990-х років. Основним джерелом оптимізму інституціоналістів була передусім віра в *науково-технічний прогрес* (НТП) як потужний чинник позитивних перетворень у сучасних господарських і суспільних процесах, а також засіб подолання соціально-економічних проблем, з якими стикнулися індустріально розвинуті країни в другій половині і, особливо, в останні десятиріччя ХХ ст.

На хвилі науково-технічних зрушень значного поширення набули теорії *технократичного детермінізму*, у яких досліджувалися здебільшого наслідки *науково-технічної революції* (НТР), її вплив на стан економіки, навколишнього природного середовища та суспільний добробут. Ці теорії склали потужну течію повоєнного інституціоналізму, представлену різноманітними варіантами теорій нового індустріального, постіндустріального та інформаційного суспільства, концепцій футурології (Дж. К. Гелбрейт, П. Друкер, О. Тоффлер, Д. Белл, В. Росту, А. Турен, Ф. Махлуп). Поступово ця течія була доповнена теоріями трансформації капіталізму, де обґрунтовувалися ідеї спонтанної, якісної модифікації економічної системи капіталізму, насамперед за рахунок змін економічної природи та ролі великих корпоративних утворень, формування змішаної економіки та нових соціальних відносин (Дж. М. Кларк, Г. Мінз, А. Берлі, Ф. Перру, Ж. Фурастьє). Це обґрунтування ґрунтувалося переважно на концепціях «управлінської революції», «демократизації власності й капіталу», «революції в доходах», «соціального партнерства» тощо. У зазначених теоріях проводилася думка про те, що традиційна система капіталізму переросла в систему «народного капіталізму», «суспільство загального добробуту», постіндустріальне суспільство тощо.

Обґрунтування технологічного детермінізму, на думку сучасних дослідників, стало істотним внеском інституціоналізму в світову економічну науку. Саме на цій основі були сформовані вищезазначені індустріальні концепції, а розвиток напряму в цілому зумовив утвердження цивілізаційного підходу як основоположного принципу методології сучасного суспільствознавства [13, с. 198].

Одним з перших до нового погляду на НТП як чинник економічного зростання вдався нідерландський учений, перший лауреат Нобелівської премії з економіки **Ян Тінберген** (1903—1994), який у функцію Кобба—Дугласа, окрім праці й капіталу, увів фактор науково-технічного прогресу. Про визначну роль НТП як чинника економічного зростання писав у своїй праці «Технічні зміни та функція сукупного виробництва» (1957) **Роберт-Мертон Солоу** (1924 р. н.). Подібну думку висловлював і визнаний лідер другого етапу розвитку інституціоналізму **Джон Кеннет Гелбрейт** (1908—2006), зауважуючи, що застосування щораз складнішої й досконалішої техніки у сфері матеріального виробництва є характерною рисою повоєнного економічного розвитку [2, с. 35].

Тобто більшість дослідників були однастайні в тому, що науково-технічна революція є потужним, якщо не вирішальним чинником трансформації сучасного суспільства. Саме НТР модифікує структуру економіки й соціально-професійну структуру суспільства, змінює характер праці, веде до зростання заробітної плати та підвищення рівня життя населення. Тому її вивченню (сутності, етапів розгортання, характерних рис, сучасних та віддалених наслідків тощо) приділяли значну увагу багато відомих дослідників, починаючи від К. Маркса в XIX ст. до сучасних учених-економістів, істориків науки й техніки, соціологів, політологів, зокрема, Дж. Бернал, З. Бжезинський, Ж. Елльоль, Т. Кун, М. Кастельс, Р. Камерон, Т. Сакайя, А. Тоффлер, Л. Хіршхорн, С. Глазьев, В. Іноземцев, Ю. Бажал, А. Маслов, А. Чухно та ін.

Як відомо, поняття «науково-технічна революція» було введено до наукового обігу англійським ученим Дж. Берналом у праці «Світ без війни» (1960). За період, що пройшов з року виходу книги до сьогодні, воно міцно увійшло до наукової, науково-технічної та науково-популярної літератури, відображаючи різні аспекти її проявів і впливу на суспільні процеси. Серед багатьох визначень сутності науково-технічної революції, які існують у сучасній економічній літературі, дослідники наголошують на необхідності вивчення її найважливіших для суспільства характер-

них рис [6, с. 561—566; 8, с. 528—531]. Виходячи з такого бачення проблеми, **основними ознаками сучасної науково-технічної революції є:**

- докорінні перетворення в системі наукового знання, техніці та різноманітних галузях матеріального виробництва;
- перетворення науки в провідний фактор розвитку суспільного виробництва;
- зміни у взаємодії людини й природи, а також зміни місця та ролі людини в економіці й суспільстві;
- впровадження принципово нових технологій (лазерної, плазмової, нанотехнологій тощо);
- застосування нових форм і методів організації виробництва й праці, зростання творчих і контролюючих елементів у їхньому змісті;
- революційні зрушення в засобах зв'язку та комунікації;
- розвиток інформаційних технологій;
- структурна перебудова суспільного виробництва тощо.

Упродовж XX ст. науково-технічна революція (НТР) пройшла кілька етапів, кожен з яких супроводжувався істотними змінами науково-технічного, економічного та соціального характеру, і які стали підґрунтям сучасної *інформаційно-технологічної революції*.

Перший етап НТР (початок 30-х років XX ст.) характеризувався низкою наукових відкриттів, насамперед у природничих галузях (фізиці, хімії, біології), на основі яких відбувся перегляд багатьох фундаментальних понять щодо оточуючої природи та закономірностей її розвитку. У виробництві на цьому етапі простежувався бурхливий процес розвитку техніки та технології. Проте це був період, коли техніка та технології значною мірою залежали від участі людини у виробництві і про автоматизацію виробничих процесів ще не йшлося.

Суть другого етапу НТР (40-ві роки XX ст.) полягала в тому, що у виробництві були створені матеріальні передумови для кардинальної перебудови системи машин і технології виробництва. Перебудова охопила провідні галузі промисловості та господарство в цілому, суттєво трансформуючи матеріальне виробництво.

Третій, або сучасний, етап НТР пов'язаний з виникненням великого автоматизованого машинного виробництва, використанням складних механізмів і нових технологій (атомних, кібернетичних, космічних, плазмових, комунікаційних тощо). Основою прогресивних змін стає *фундаментальна наука*, без розвитку якої прогрес техніки й технології майже неможливий.

Цей етап розпочався в 1950—1960-х роках і триває до сьогодні. Його еволюція не була послідовним і стабільним процесом. Дослідники сучасної НТР виокремлюють кілька періодів у її розвитку, якісно відмінних один від одного. Упродовж зазначеного періоду НТР поширилася, крім виробництва, на предмети праці, охопила інтелектуальну діяльність, усі галузі науки й техніки, набула глобального характеру. На думку сучасних дослідників, третя НТР переросла в *інформаційно-технологічну революцію*, важливою складовою якої наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. стала (на основі фундаментальних зрушень у техніці й технології виробництва) структурна перебудова суспільного виробництва на базі наукомістких технологій, мікропроцесорної техніки, інформатики, радіотехніки, автоматичних систем управління та біотехнології [6, с. 562].

Сучасна технологічна революція характеризується не лише визначальною роллю знань та інформації, а насамперед їх використанням у процесі створення нових знань, технологій і побудови систем, що обробляють інформацію, здійснюють пошук нових галузей і сфер використання такої інформації, скорочують період між інновацією та її практичним застосуванням. Яскравими прикладами таких нових інформаційних технологій є телекомунікаційні технології, мобільний зв'язок, Інтернет та ін.

Важливою рисою сучасної інформаційно-технологічної революції є також *надзвичайно швидке поширення* інформаційних технологій, *миттєве використання* новостворених технологій, їх *всеосяжність*. Як зазначалося вище, нова технологічна система почала формуватися в 70-х роках ХХ ст., а вже на середину 1990-х років до неї були втягнуті більшість країн. Найважливішими для сучасних технологічних траєкторій і для конкретної форми взаємодії між технологією та різноманітними сторонами суспільного життя стали такі суттєві відкриття у сфері інформаційних технологій:

- 1) *поява мікропроцесора* як ключового пристрою в поширенні мікроелектроніки (1971);
- 2) *винайдення мікрокомп'ютера* в 1975 році (перший успішний комерційний варіант з'явився у квітні 1977 р.);
- 3) *виробництво операційних систем для мікрокомп'ютерів* компанією *Microsoft* (середина 1970-х рр.);
- 4) *промислове виробництво оптичних волокон* компанією *Corning Glass* на початку 1970-х років;

5) *промислове виробництво відеомагнітофонів* компанією Sony в середині 1970-х років на основі відкриттів, зроблених у 1960-х роках в Америці та Англії;

6) *створення в 1969 році компанією Advanced Research Project Agency (ARPA) Міністерства оборони США нової, революційної електронної комунікаційної мережі*, яка згодом виросла і перетворилася в сучасний Інтернет [6, с. 564, 565].

Останній, будучи одним з найсуттєвіших відкриттів у сфері інформаційних технологій, помітно вплинув на перебіг господарських процесів. Інтернет-технології завдяки електронній формі існування надали економічним відносинам нового імпульсу та відкрили нові перспективи розвитку: динамічніший характер, значно вищу здатність пристосовуватися до вимог ринку, можливість організації робочого місця вдома («електронний котедж»), зниження собівартості продукції за рахунок розпорошеності виробництва, широкий спектр і швидкість у наданні інтернет-послуг, переміщенні фінансових активів, інформації тощо.

Таким чином, досягнення науки й техніки кардинально змінили господарську систему, структуру виробництва та зайнятості. На зміну домінуванню *вторинного сектора* економіки — переробної промисловості та будівництва — прийшло домінування *третинного сектора* економіки — сфери послуг. Відповідно відбулося суттєве скорочення живої праці (особливо робітничих спеціальностей), поступове витіснення її з виробничого процесу та переміщення основної частини зайнятих у суспільному виробництві у сферу послуг. За деякими даними, понад 65 % зайнятих (у США — 80 %) працюють у галузях різноманітних послуг: інформаційних, ділових, соціальних, побутових, туризмі та індустрії дозвілля. Тут виробляється основна частина ВВП [6, с. 565; 13, с. 188].

Водночас зазначені зміни свідчили, що в результаті інформаційно-технологічної революції в більшості високорозвинених західних країн, зокрема в США, Великій Британії, Франції, ФРН, Швеції, Норвегії, Голландії, Австрії та Японії завершився період переростання індустріальної епохи в постіндустріальну та сформувалося *постіндустріальне суспільство* з якісно новою економікою, що ґрунтується на інформаційно-інтелектуальній технології, забезпечуючи нові умови праці й життя в суспільстві, новий рівень потреб, розвиток інтелектуального потенціалу особистості тощо.

В умовах постіндустріального суспільства інформаційно-технологічна революція продовжила своє розгортання, значно прискоривши темпи останнього та інтенсифікувавши досліджен-

ня в галузі передових інформаційних, наукоємних, інноваційних та інших технологій. Так, аналізуючи особливості інформаційно-технологічної революції, характерні, зокрема, для 1990-х років, російський дослідник Л. Геращенко серед найбільш інноваційних і таких, що сприяють прогресу, технологій, виокремив такі:

- комп'ютерні (мікроелектроніка) і нанотехнології;
- інформаційні технології (програмне забезпечення, Інтернет);
- інтерактивні дозвільні технології (комп'ютерні ігри, розвиток віртуального простору);
- гуманітарні маніпулятивні технології (PR, реклама, політтехнології і т. д.);
- енергетичні технології (комплекс фізико-технічних та хіміко-технічних проблем: надпровідники, водневе паливо, керований термоядерний синтез) [10, с. 141].

Зазначені наукові відкриття та науково-технічний прогрес у цілому стали визначальним чинником розвитку сучасної економіки та суспільства. Відповідно науково-технічний прогрес перетворився на об'єкт прискіпливого аналізу з боку різних галузей науки (соціології, історії науки й техніки, екології, глобалістики, політології), у тому числі й сучасної економічної теорії. Постіндустріальне суспільство як результат впливу інформаційно-технологічних змін та предмет вивчення (характерні ознаки, фактори розвитку, прогнози щодо майбутнього і т. д.) також склало суттєвий пласт наукових досліджень представників різних напрямів і шкіл світової економічної думки наприкінці XX — на початку XXI ст., але найбільший внесок у вивчення новосформованого суспільства, як уже зазначалося, здійснила школа інституціоналізму, створивши низку соціально-індустріальних технократичних теорій.

7.2. Основні типи соціально-індустріальних концепцій у сучасній економічній теорії

Теорії технократичного детермінізму, будучи характерною рисою наукових розробок представників інституціонального напрямку на другому етапі його еволюції, відображали переважно *вплив науки й техніки* на функціонування господарських і суспільних процесів, сутність і наслідки НТР, поширення останньої в глобальному масштабі, роль інформації та політики в економічному житті, проблеми влади тощо. Під дією зазначених факторів дослідники відмічали тенденції, що свідчили про трансформацію побудованого на індустріальних технологіях суспільства в якісно

новий стан: з новими технологіями, інститутами, іншою організацією виробничого процесу та соціальних відносин, світогосподарських зв'язків загалом.

Залежно від акцентів дослідження зазначених процесів у світовій економічній думці останніх десятиріч XX ст. можна виокремити такі групи теоретичного аналізу:

- *теорії індустріалізму* (концепції індустріального, нового індустріального, постіндустріального, технологічного, інформаційного суспільства, трьох хвиль цивілізації, структурних зрушень тощо);

- *теорії системної трансформації капіталізму* («народного капіталізму», куди ввійшли концепції демократизації капіталу або дифузії власності, управлінської революції, революції в доходах; теорії соціального партнерства, колективного капіталізму та ін.);

- *теорії глобального розвитку* (концепція ноосфери, сталого розвитку, теорія глобальних рішень і компромісів, «стратегія виживання людства», світ-системного аналізу та ін.);

- *футурологічні та прогностичні концепції* (посткапіталістичного, постцивілізаційного, постсучасного суспільства, суспільства знань, соціоекономіки, психоекономіки, нейроекономіки тощо);

- *теорії соціального спрямування* з акцентом на відносини між людьми (концепції «якості життя», етики розвитку, соціального розвитку, екорозвитку тощо);

- *концепції розвитку країн «третього світу»*, які стають на шлях індустріального розвитку та ін.

Течія концепцій, в основі якої лежали ідеї технократичного детермінізму і яка була репрезентована в 1950—1970-х роках, складалася переважно з численних варіантів теорій індустріального, нового індустріального, постіндустріального та інформаційного суспільства.

Перша хвиля наукових праць, що виникли впродовж 50—60-х років XX ст., містила переважно оптимістичні варіанти теорії індустріального суспільства. Це були праці основоположників індустріалізму, зокрема американського економіста **Пітера Друкера** («Майбутнє індустріальної людини», «Нове суспільство. Анатомія індустріального ладу»), французьких соціологів **Раймона Арона** («18 лекцій про індустріальне суспільство», «Три нариси про індустріальну епоху») та **Жака Еллюля** («Технологічне суспільство»); дослідження відомого американського економіста **Джона Кеннета Гелбрейта** («Нове індустріальне суспільство»), а також соціолога й історика **Волта Ростоу** («Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест», «Процес економічного зростання»), розробки інших учених.

Основна ідея праць цих дослідників полягала в тому, що еволюцію суспільства та його інститутів вони розглядали під кутом потужного впливу НТР, що видозмінює характер та структуру економіки, модифікує систему цінностей та інтересів, веде до підвищення суспільного добробуту, відкриває рівність можливостей, якісно змінює, модернізує життя суспільства в цілому, формуючи нове індустріальне суспільство. (Грунтовніший виклад процесів осмислення індустріальної та постіндустріальної тематики в сучасній економічній думці, формування теорії постіндустріального суспільства та його різновидів подано в наступному підрозділі розглядуваної теми).

Поступово ця течія переросла в ширшу (з позицій підходів аналізу) течію, яка об'єднала поряд з *індустріальними*, теорії *системної трансформації капіталізму*, у яких обґрунтовувалися ідеї спонтанної, якісної модифікації економічної системи капіталізму, передусім за рахунок зміни економічної сутності й ролі великих корпорацій, набуття ними транснаціональних рис та глобального поширення; формування нових, гуманістичніших, соціальних відносин тощо (рис. 7.1).

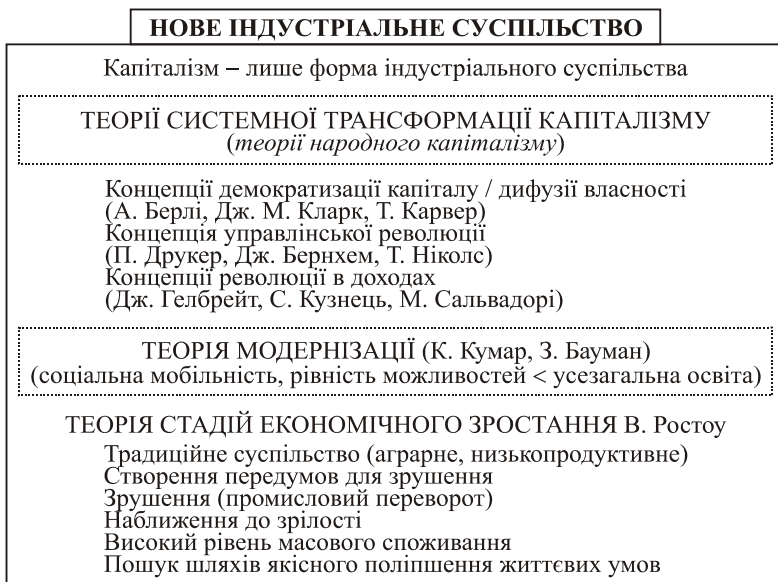

Рис. 7.1. Основні технократичні теорії повоєнного інституціоналізму

Породжені в період ідеологічного протистояння двох економічних систем — капіталістичної й соціалістичної — ці теорії були покликані показати процес переростання традиційного антагоністичного капіталізму XIX ст. в привабливу систему «народного капіталізму», «колективного капіталізму», «суспільства загального добробуту» тощо, характерні риси яких, на думку авторів зазначених теорій, почали активно формуватися в економічно розвинутих країнах, починаючи з кінця 50-х років XX ст.

Важливою причиною появи цих концепцій стало поширення корпоративного підприємництва, заснованого на акціонерній формі власності. Сам факт існування останньої, а також участь акціонерів у щорічних зборах та можливість обирати склад правління давали підстави економістам (**П. Друкер, А. Берлі, М. Надлер, С. Чейз, Дж. М. Кларк, Г. Мінз, Т. Карвер** та ін.) стверджувати про наявність у суспільстві процесів демократизації капіталу, розпорошення (дифузії) власності та формування системи колективного капіталізму¹.

Крім того, зазначені дослідники критично сприймали моделі неокласиків та марксистів, вважаючи, що в них не враховані зміни, насамперед інституціонального характеру, притаманні економіці другої половини XX ст., зокрема втрата завдяки поширенню акціонерної форми власності контролю над виробництвом не лише споживачами й робітниками (цю рису капіталістичної економіки ґрунтовно дослідив К. Маркс), але й більшістю власників-менеджерів, які рідко володіють таким пакетом акцій, який дає право на управління корпорацією. Склалася ситуація, коли власники невеликих пакетів акцій майже не беруть участі в управлінні підприємством, передавши ці функції менеджерам (А. Берлі називав це пасивною власністю), а менеджери у свою чергу не володіють такими пакетами акцій, щоб уважатися повноправними власниками підприємств, корпорацій тощо.

На важливість глибокого вивчення таких суспільних трансформацій, характерних для «четвертого типу економічної системи», що склалася в XX ст., указував Г. Мінз у праці «Корпоративна революція в Америці» (1962); Дж. К. Гелбрейт у відомому дослідженні «Економічні теорії та цілі суспільства» (1973) та інші представники повоєнного інституціоналізму.

Суттєвою складовою теорії народного капіталізму й логічним продовженням теоретичних розробок у сфері інституційних змін

¹ *Drucker P. Americans Next Twenty Years.* — N. Y., 1957; *Berle A. The 20-th Century Capitalist Revolution.* — N. Y., 1954; *Means G. Pricing Power and Public Interest.* — N. Y., 1962.

у капіталістичному господарстві стала концепція *управлінської революції*, що також ґрунтується на вивченні еволюції акціонерної форми власності. Цю концепцію розвивали відомі американські та англійські економісти **Дж. Бернхем, А. Берлі, П. Друкер, Р. Лернер, Т. Ніколс**. Перелічені дослідники цілком справедливо вказували на реальні процеси відокремлення власності від управлінської діяльності, на суперечливий характер цих процесів, конкуренцію реального капіталу з фіктивним у динамічному процесі їх розвитку, вплив процесів «злиття» та «поглинання» на становище управлінського складу компаній тощо. Їхні наукові розробки суттєво вплинули на розуміння нової інституційної структури господарства індустріально розвинутих країн Європейської цивілізації.

Теорію революції в доходах як складову концепції «народного капіталізму», розвивали **Дж. К. Гелбрейт, К. Боулдінг, С. Кузнець, М. Сальвадорі, Е. Хансен** та інші економісти. Головним висновком досліджень цих авторів стала теза про наявність суттєвих трансформацій у розподілі національного доходу, зміст яких полягає в тому, що відбувається процес поступового вирівнювання, зближення доходів різних прошарків населення індустріально розвинених країн, формування середнього класу, і як результат цих процесів — пом'якшення соціальних суперечностей у суспільстві¹.

Серед інституціональних теорій 1950—1960-х років, близьких за змістом до теорій системної трансформації капіталізму, слід назвати також концепцію *соціального партнерства* (**Р. Арон, С. Чейз, Дж. М. Кларк, П. Самуельсон, Дж. К. Гелбрейт**). Її сутність полягала в тому, що вона відображала зміни у сфері соціально-трудових, партнерських відносин. До таких змін економісти зараховували наступні:

- масове виробництво споживчих товарів, більш доступних населенню;
- подолання антагонізму інтересів праці й капіталу на основі збільшення частки заробітної плати у ВВП і участі працівників у прибутках компаній і корпорацій через володіння акціями;
- збереження і розвиток інституту приватної власності як базового економічного інституту суспільства;
- утвердження вагомої ролі свідомої координації і соціальної сфери;

¹ Теорії трансформації капіталізму ґрунтовно висвітлені в підручниках та посібниках з курсу «Історії економічних вчень». Для глибшого ознайомлення з ними див.: Історія економічних вчень: Підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін.; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 2001; Історія економічних вчень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004 та ін.

- досягнення соціальної злагоди в межах національних економік Європейської цивілізації [6, с. 488].

Тобто йшлося про гуманізацію трудових відносин, посилення соціального захисту населення, досягнення соціального консенсусу в суспільстві. Зазначені економічні та соціально-політичні трансформації поклали початок формуванню механізмів правового регулювання відносин між державними інститутами та представницькими організаціями, з одного боку, — союзів підприємців, з другого, — найманих працівників (профспілки) та створення в суспільстві системи трипартизму.

Особливим відгалуженням сучасного інституціоналізму стало *соціологічне*, представники якого намагаються обґрунтувати необхідність «широкого суспільного контролю» за розвитком господарства й суспільними процесами та акцентують увагу переважно на проблемах соціальної сфери, нової якості інститутів і організацій, а саме: «гнучкість» корпорацій, зміна ролі фахівців-менеджерів у виробничому процесі, індивідуалізація виробництва, зростання дрібного бізнесу тощо (**В. Ростоу, Ф. Перру, Ж. Фурастьє, В. Гофман**).

З позицій цивілізаційного підходу (на відміну від формаційного аналізу К. Маркса), узявши за основу класифікації поряд з рівнем розвитку техніки й технології та галузевої структури господарства ще й поділ суспільства за професійною ознакою, можливість вибору, пріоритет сімейних та інтелектуальних цінностей над споживанням тощо, американський економіст і соціолог **Волт Вігмен Ростоу** висунув теорію «стадій економічного зростання», у якій виокремив такі стадії:

- традиційне суспільство (низькопродуктивне, з переважанням ручної техніки);
- перехідне суспільство (створення передумов для зрушення);
- стадія «зрушення» або «злету» (промисловий переворот і швидкий розвиток економіки на основі машинного виробництва);
- стадія наближення до зрілості (індустріальне суспільство, для якого характерне стабільне зростання народного добробуту);
- стадія високого рівня масового споживання;
- стадія пошуку шляхів поліпшення якості життя (постіндустріальне суспільство, у якому сфера послуг стає провідним сектором економіки)¹.

¹ Цю (шосту) стадію вчений розглянув пізніше в праці «Політика і стадії зростання» (1971), вважаючи, що вона характерна для країн, які досягли надіндустріального рівня розвитку, і якій притаманна зміна структури особистого споживання, структури сфери послуг, сфери організації дозвілля тощо.

Подібну періодизацію суспільного розвитку (в узагальненому варіанті) знаходимо в американського вченого **Л. Г. Моргана**, який виокремив три етапи в розвитку людської історії: епоха дикості, епоха варварства та епоха цивілізації. Саме останню дослідник пов'язував з розвитком техніки, машинного виробництва, зростанням рівня споживання та добробуту населення.

У цілому зазначені концепції стали теоретичним узагальненням соціально-економічного розвитку розвинених країн у другій половині ХХ ст., відобразивши основні напрями системних трансформацій ринкового господарства. Соціально-технологічний інституціоналізм, у межах якого переважно й були сформульовані зазначені теорії, характеризувався в цей період такими ознаками:

- акцентом на високий динамізм економічного зростання, зумовлений застосуванням нової техніки й технологій; зростанням ролі менеджерів у корпоративному управлінні; посиленням плюралізму в управлінні корпораціями; появою елементів планування у великих корпораціях;
- обґрунтуванням можливості та шляхів пом'якшення соціальної напруженості в суспільстві;
- орієнтацією на інтелектуальний та духовний розвиток людини;
- соціальним оптимізмом.

Проте в **1970—1980-х роках з'явилася друга хвиля праць**, присвячених проблемам індустріалізму на новому етапі суспільного розвитку, у яких акценти суттєво змінилися. Наслідки НТР оцінювалися обережніше та менш оптимістично. Соціальний песимізм, притаманний другій половині 70-х — початку 80-х років ХХ ст. був пов'язаний насамперед з низкою криз: сировинних, економічних, структурних; загостренням суперечностей за умов лібералізації економіки; наростанням (особливо в 1980-х роках) глобальних проблем людства, зокрема екологічних, демографічних, кліматичних, проблем глобальної нерівноваги, війни й миру та ін.

Песимістичні ідеї вирізняють концепції відомих фахівців у цій галузі: **А. Печчеї, Е. Тоффлера, Р. Фолка, Р. Хейлбронера, Д. Форрестера, Д. Медоуза**. У них стверджувалося, що подальше існування суспільства, продовження демографічного та економічного зростання є несумісними з обмеженими природними ресурсами планети. Останні встановлюють фізичну межу розвитку людства взагалі. На цій підставі дослідники доходять висновку про неминучість тотальної катастрофи, «загибелі сучасної ін-

дустріальної цивілізації», «глобального колапса», «кінця світу» тощо.

З періодом неоконсервативного відродження та наступом ринкового фундаменталізму (1980-ті рр.) пов'язані також суттєві зміни в траєкторії розвитку світової економічної думки та пріоритетах наукового аналізу. Зокрема, відчутно знижується зацікавленість до проблем трансформації капіталізму, соціалізації ринкових процесів, до досліджень системного та узагальнюючого характеру. Натомість економісти зосереджують увагу на окремих прикладних проблемах, розробках акціонерної форми власності, теорії фірми, проблемах індивідуалізації, гнучкості, десинхронізації, мініатюризації виробництва та праці.

З досліджень, пов'язаних із закономірностями й тенденціями розвитку сучасної науково-технічної революції, економісти й соціологи розвивають концепції постіндустріального, суперіндустріального, інформаційного суспільства, суспільства знань (Е. Тоффлер, П. Друкер, Е. Масуда, Д. Несбіт, Т. Сакайя)¹.

У цей самий період у відповідь на виклики розвитку світового господарства представники сучасного інституціоналізму звертаються до вивчення *глобальних проблем* і наслідків *глобалізації*, формуючи особливу течію, об'єктом наукових досліджень якої є глобальні соціо-економічні процеси, регулятивні інститути глобального розвитку, глобальна ринкова інфраструктура тощо. Основний інформаційний ресурс, сконцентрований у мережі Інтернет, також набуває глобального характеру. Тобто глобалізація перетворює міжнародну економіку на світову, коли жодна нація, за висловом П. Друкера, уже не може розглядати себе поза зв'язком з іншими країнами.

Основними передумовами звернення дослідників до проблем глобалізації стали насамперед екологічні, що мали загальносвітовий характер. Уже в другій половині 1970-х років, як уже зазначалося, зародилися песимістичні настрої стосовно майбутнього, пов'язані з негативним впливом техніки й економіки на навколишнє природне середовище. Поширенню цих настроїв багато в чому сприяла діяльність Римського клубу, заснованого в 1968 році з метою вивчення перспектив розвитку людства в епоху НТР. Проведені дослідження засвідчили, що поряд з позитивними рисами НТП мав і низку негативних проявів, найнебезпечнішим з яких у процесі людської діяльності вважається

¹ Toffler A. The Third Wave. — N. Y.: Morrow, 1980; Masuda Y. The Information Society. — Wash.: World Future Soc., 1983; Sakaya T. The Knowledge — Value Revolution or a History of the Future. — Tokyo; N. Y.; London, 1991.

значне прискорення темпів виснаження землі та основних природних ресурсів.

На цій хвилі вченими було розглянуто гіпотезу про *дисфункціональність глобальної системи*, згідно з якою людство за умови збереження існуючих темпів зростання дуже швидко наблизиться до межі власного розвитку (демографічної, економічної, екологічної). Як вихід із ситуації, що склалася, **А. Печчеї** разом з іншими засновниками Римського клубу сформулювали *Програму нового гуманізму*, сутність якої полягає в необхідності зміни ставлення людини до довкілля, формування нової людської спільноти, здатної до консолідованого управління розвитком заради майбутнього, заради збереження життя на планеті.

Поряд з Програмою на початку 1970-х років було запропоновано також *«стратегію виживання людства»* (Дж. Форрестер, Д. Медоуз), суть якої полягала в обґрунтуванні необхідності гальмування і навіть призупинення загального чи регіонального економічного та демографічного зростання, науково-технічного розвитку. Такі заходи, на думку засновників концепції, мали привести існуючу систему до стану «глобальної рівноваги».

Наступним етапом осмислення й теоретичного обґрунтування вирішення глобальних проблем була *концепція сталого розвитку*, що сформувалася в 1980-х роках, і залишається надзвичайно актуальною до сьогодні. Розроблена під керівництвом **Л. Брауна** у Вашингтонському Інституті Всесвітніх спостережень (США) концепція набула поширення й підтримки серед політиків. Зокрема, прем'єр-міністр Норвегії Гру Харлем Брундтланд, яка, очолюючи Міжнародну комісію з питань навколишнього середовища й розвитку, зачитала на 42 сесії ООН (1987) доповідь «Наше спільне майбутнє», де було розкрито сутність поняття «сталий розвиток» та сформульовано його основні риси. Необхідність практичної реалізації зазначеної концепції доводили авторитетні міжнародні організації (Міжнародна комісія ООН з навколишнього середовища й розвитку, Генеральна Асамблея ООН тощо). Ідеї сталого розвитку стали предметом гострих дискусій на впливових міжнародних конференціях (Конференції ООН з навколишнього середовища й розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992), приуроченій до 50-річчя ООН Доповіді «Наше глобальне сусідство» (1995), Всесвітньому саміті в Йоганесбурзі (ПАР, 2002) та ін.) [15, с. 17, 18].

Головною метою сталого розвитку його дослідники вважають прогрес людства на всьому глобальному просторі без шкоди для навколишнього природного середовища. У процесі реалізації по-

ставленої мети серед науковців виникли та серйозно обговорювалися ідеї «нульового зростання» (необхідності обмеження виробництва й споживання), вимоги перейти від кількісних до якісних показників зростання, ідеї «вуглецевих квот» (право на викиди шкідливих речовин в атмосферу) згідно з Кіотським протоколом та інші ідеї, пов'язані з економним використанням природних ресурсів.

Теорія, концептуальні положення якої розвивали відомі дослідники **Г. Дейлі, Х. Мартінес-Алієр, Т. Шауер, К. Шлюпман** та інші, має багатьох прихильників в Україні та Росії: **М. Білопольський, Л. Мельник, О. Кузнецов, П. Кузнецов, Б. Большаков, Л. Корнійчук, В. Шевчук** та ін.

Теоретично близькими до концепції сталого розвитку є розробки еколого-економічних проблем глобального розвитку. Такою можна вважати, зокрема, *теорію універсального еволюціонізму*, сформовану на базі ноосферного вчення видатного українського дослідника **В. Вернадського** (1863—1945), згідно з яким не лише біофізичні та біохімічні процеси, що відбуваються в біосфері, чинять вплив на людське суспільство. Відбувається активний зворотний вплив людської діяльності на біосферні процеси, у результаті яких біосфера трансформується в ноосферу (сферу розуму). Завдяки цим процесам перед людиною, за висловлюванням В. Вернадського, «відкривається велике майбутнє, якщо вона зрозуміє це і не використовуватиме свій розум і свою працю на самовинищення» (цит. за: [16, с. 81]).

Сучасні послідовники вчення В. Вернадського впевнені в тому, що *взаємоузгоджений розвиток* людської спільноти та біосфери може бути ефективним і цілеспрямованим, корисним для природи й суспільства, на основі якого у свою чергу можуть бути сформовані ноосфера, ноосферна економіка та ноосферна цивілізація, що відкриють шлях до якісно нового розвитку [15, с. 19].

У межах ноосферної концепції була сформована також *теорія глобальних рішень і компромісів*, що доводила необхідність і можливість об'єднання зусиль різних країн для вирішення глобальних проблем; розроблені моделі глобальних наслідків ядерної катастрофи тощо. Близькою до цієї концепції є також теорія *мітозу біосфер* М. Нельсона, прихильники якої вбачають можливості покращення біосфери Землі та створення ноосфери (яка тлумачиться як синтез біосфери та техносфери) у *штучному створенні маломасштабних біосфер* із заданими параметрами (екологічними, енергетичними, кліматичними, хімічними тощо) та поєднанні їх з *техносферою* (глобальними досягненнями науки й техніки та

їх планетарного поширення). За такого підходу розуміння ноосфери значно розширюється, воно виходить за межі земної біосфери в космос і розглядається як важливий фактор еволюції Всесвіту загалом.

Серед теорій глобального розвитку важливе місце посідає також **концепція світ-системного аналізу** (Ф. Бродель, І. Валлерстайн), сутність якої полягає в тому, що у світовій економіці, починаючи з XV—XVI ст., сформувалося ядро розвинених країн (центр) та залежна периферія, співвідношення між якими постійно змінюється в процесі економічного розвитку.

Характеризуючи сучасну світову економіку, відомий американський дослідник **І. Валлерстайн** вважає, що вона є *капіталістичною* світ-економікою, в якій основною рушійною силою стає нескінченне нагромадження капіталу; межі її утворює поділ праці, який охопив земну кулю, починаючи із середини XIX ст.; нагромадження капіталу відбувається в межах частково вільного світового ринку; різна потужність держав викликає нерівномірний розподіл світового прибутку, забезпечуючи постійне його переміщення від периферії до центру; капіталістична світ-економіка має періодичні цикли розширення та скорочення, викликані монополізацією економічного життя [17, с. 69].

Зазначена капіталістична світ-система розглядається як перша історична форма глобальної системи, де «золотий мільярд», домінуючи у світі, вирішує свої проблеми за рахунок бідних соціальних спільнот, відсталой та залежної периферії світу. У структурі світ-системного аналізу дослідники виокремлюють ще один рівень — *напівпериферію* (куди входить і українська економіка), країни якої мають двозначну перспективу: або приєднатися до центру за умов поглиблення ринкових реформ та динамічного економічного зростання, або увійти до складу периферійних держав світової системи господарства в разі відсутності («млявості») трансформаційних ринкових процесів.

Тобто капіталістична світ-система є недосконалою та суперечливою. Серед притаманих їй *суперечностей* дослідники виокремлюють як найбільш характерні такі:

- між об'єктивним процесом інтеграції країн і народів в єдину систему та прагненням окремих урядів розвинених країн до політичного й економічного домінування у світі;
- між виникненням єдиного глобалізованого економічного простору та поділом світу на панівне ядро й залежну периферію з формуванням протилежних економічних інтересів між ними;
- між об'єктивною тенденцією до збільшення обсягів вироб-

ництва й продуктивності праці, зростанням ефективності світової економіки в цілому та зниженням життєвого рівня значної частини населення, існуванням різкої поляризації в доходах і споживанні між різними верствами населення, окремими регіонами, країнами тощо;

- між фінансовим капіталом (віртуальним сектором) та промисловим капіталом (реальним сектором) глобальної економіки;

- між об'єктивною необхідністю формування глобальної планетарної спільноти як єдності різноманітних цивілізацій та фактичним утвердженням однополюсного світу, у якому домінує західна цивілізація з ринковим фундаменталізмом¹.

І. Валлерстайн уважав, що капіталістична світ-система поступово еволюціонує до не зовсім визначеної *посткапіталістичної* глобальної світ-системи, яка мусить подолати суперечності своєї попередниці, зосередившись на проблемах екологічної та соціальної спрямованості економічного розвитку; гуманізації суспільно-економічних процесів та орієнтації на загальнолюдські цінності, на визнанні культурної самотності всіх народів світу; розширенні доступу до нових ідей та науково-технічних досягнень країн, що стали на шлях ринкового розвитку; забезпеченні рівних можливостей для всіх країн; демократизації діяльності міжнародних організацій та їх співпраці з національними державами у вирішенні глобальних проблем; формуванні багатополярного світу та інших проблемах.

Питання інтеграції, глобалізації, регіоналізації сучасного світу залишаються пріоритетними в наукових дослідженнях 1990-х років та на початку ХХІ ст. Глобальна трансформація світового господарства привела людство до розгалуження шляхів подальшого розвитку, до загострення низки суперечностей між країнами, а також до усвідомлення того, що розвиток світогосподарських процесів у III тисячолітті має відбуватися на якісно новому рівні. Зазначена ідея лягла в основу пошуку нової парадигми міжнародних відносин, заснованої на філософському осмисленні глобалізації в *загальноцивілізаційному* контексті.

На такому теоретико-методологічному підґрунті, з урахуванням важливої ролі соціо-культурного чинника світогосподарського розвитку, науковцями були запропоновані концепції «синергетичної глобалізації», «моральної», «соціально-ринкової» та «керованої глобалізації», у яких глобальні проблеми сьогодення роз-

¹ Детальніше аналіз проблем глобального та сталого розвитку, їх наукове висвітлення та суспільний резонанс див.: Лук'яненко Д. Г. Глобальна економічна інтеграція: Монографія. — К.: ТОВ «Національний підручник», 2008; Корнійчук Л. Теоретичні основи реалізації концепції сталого розвитку // Економіка України. — 2009. — № 4/5.

глядаються з позицій інтересів основної маси населення планети. Водночас із реакцією на загострення суперечностей сучасної глобальної системи, з'явилася низка праць з проблем так званого «антиглобалізму» (**Р. Робертсон, У. Бек, Б. Аморосо**)¹.

Суперечливий процес становлення глобальної цивілізації за-уважували не тільки науковці. У документах поважних міжнародних організацій також проводилася думка щодо конфронтаційності глобальної політики. Зокрема, у доповіді Світової комісії із соціальних наслідків глобалізації «Справедлива глобалізація та створення можливостей для всіх» (2003) акцентувалася увага на невідповідності між початковими оптимістичними очікуваннями та реальними наслідками розвитку процесу глобалізації; поглибленні розриву між завданнями економічного та технологічного прогресу світової цивілізації та потребами соціально-культурного розвитку населення планети; послабленні національної системи соціального захисту; надмірному підпорядкуванні всіх аспектів розвитку людства інтересам ринку тощо.

З огляду на вищезазначене було зроблено висновок щодо необхідності зміни цільової спрямованості сучасної глобалізації в напрямку соціокультурних вимірів:

- відповідності інтересам усіх народів, поваги до національної та культурної самобутності;
- демократичної та ефективної держави, здатної інтегруватись у світову економіку та забезпечити національну безпеку;
- справедливих правил, що забезпечують рівність можливостей і доступу до ринку всіх країн, визнання специфічних потреб їхнього розвитку;
- надання допомоги державам, окремим верствам населення, які не в змозі скористатися перевагами глобалізації;
- стійкого розвитку, забезпечення більшої поінформованості населення щодо проблем глобалізації;
- поглиблення партнерства між усіма учасниками процесу глобалізації, зростання ефективності діяльності закладів ООН.

Якісно новим аспектом наукових розробок проблем глобалізації цього періоду став також аналіз перспектив розвитку, ролі та місця країн «другого», «третього світу», нових індустріальних країн, країн з перехідною економікою (постсоціалістичних держав) у суспільстві третього тисячоліття (**У. А. Л'юїс, К. Вітфогель**). Щодо останніх поширеним було нав'язування моделі уніфікованого наздоганяючо-

¹ *Robertson R. Globalisation. — London, 1992; Beck U. What is Globalisation? — Cambridge-Oxford, 2000; Amoroso B. On Globalisation. Capitalism in the 21 st Century. — London, 1998.*

го розвитку, орієнтованого на використання коштів, досвіду та технологій розвинутих ринкових країн. Рекомендуючи державам третього світу та перехідним економікам політику «структурної адаптації», «вашингтонського консенсусу», «шокової терапії» тощо з метою їх прискореної інтеграції у світову економіку, розвинені країни забезпечували насамперед власні економічні й політичні інтереси, ігноруючи можливі негативні соціально-економічні наслідки цих дій для країн-реципієнтів. Типовим прикладом, коли виконання рекомендацій Світового банку, Міжнародного валютного фонду не тільки не привело до покращення стану транзитивного господарства, а навпаки дестабілізувало макроекономічну ситуацію в національній економіці, породжуючи кризові ситуації, падіння життєвого рівня населення, високий рівень інфляційних процесів тощо, є Україна в 1990-х роках¹.

В останні десятиліття ХХ ст. прихильники інституціоналізму почали активніше вивчати суперечності сучасної економічної системи розвинутих країн (на мікро- і макрорівні). Відбувається перегляд методологічних засад інституціоналізму як у напрямі інтеграції з неокласичною школою (неоінституціоналізм), так і в напрямі критичного перегляду підходів традиційного інституціоналізму та спроб створення власної методологічної бази, у результаті якого формується течія «нового інституціоналізму».

Його представники особливу увагу приділяють питанням інституціонального середовища, у якому функціонують господарські суб'єкти; проблемам економічної влади, взаємозв'язку економічної й політичної влади; формуванню нових соціальних відносин у суспільстві; вивчають природу суперечливості інтересів в економіці, акцентують увагу на динаміці господарських процесів і людської поведінки. Переважна більшість цих досліджень пов'язана з процесами монополізації та трансформацією (у зв'язку із цим) традиційних ринкових механізмів, а також з посиленням ролі держави в сучасних соціально-економічних процесах.

Активізуються в цей період дослідження з проблем інформаційного суспільства, «суспільства знань», постеконічного, посткапіталістичного, електронно-цифрового суспільства тощо. Згідно із сучасними оцінками, на зламі віків, а також у перші роки нового тисячоліття стали особливо помітними праці в галузі «мережевого (сітьового) суспільства», які є продовженням низки праць з проблем інформаційного суспільства та «суспільства

¹ Докладніше про проблеми перехідних економік і теоретичне обґрунтування в науковій літературі їх ринкової трансформації на зламі ХХ—ХХІ ст. див. у темі 10.

знань», проте мають власну специфіку. Мережевий принцип організації виробництва, ринку, капіталу та інших економічних і соціальних форм та інститутів знаменує принципову зміну, що співставна з «інформаційною революцією». Найцікавішими в цьому плані є праці Мануеля Кастельса [18, с. 18].

Абсолютно новим явищем у межах зазначеного періоду стала поява ідей щодо **постмодерного** суспільства (post-modern society) (Ж. Бодрійяр, З. Бауман, К. Кумар), яке визначалося його авторами як близьке за змістом до постіндустріального суспільства, проте з певною специфікою: акцетом на нову якість соціальних складових, важливість залучення до аналізу широкого кола проблем освітницького, культурного, ментального характеру, національних цінностей і особливостей¹. **Теорія модернізації** ґрунтується на тезі про поділ світової системи на розвинені (*модерні* та *постмодерні*) й *традиційні* суспільства. Останні розглядаються як малодинамічні й консервативні (в економічному й соціокультурному вимірі). Вони мають жорстку структуру й розвиваються на основні матеріального виробництва з низьким рівнем технологічного забезпечення. Як правило, традиційні суспільства є малоефективними.

На відміну від них, модерні й постмодерні суспільства характеризуються такими рисами, які роблять їх ефективнішими й динамічнішими, зокрема:

- відкритість до зовнішнього світу;
- гнучка структура;
- висока соціальна мобільність;
- широке використання інноваційних технологій;
- високий ступінь демократизму в суспільстві;
- рівність можливостей.

Виходячи з основних положень теорії модернізації, остання націлює держави традиційного рівня на необхідність копіювання етапів розвитку, досвіду розвинених країн світу, запозичення певних норм і правил (так званий імпорт інститутів) їхньої культури та системи цінностей. У результаті цього традиційні суспільства в процесі модернізації інституційної структури та прискорення економічного розвитку змушені відмовлятися від багатьох власних традицій та особливостей, оскільки вони можуть перешкодити трансформаційним змінам.

Таким чином, інституціоналізм, який дещо поступився місцем під натиском ринкового фундаменталізму середини 1970-х років,

¹ *Bauman Z.* Postmodernity and its Discontents. — N. Y., 1997; *Kumar K.* From Post-Industrial to Post-Modern Society. — Cambridge, 1995; *Anderson P.* The Origins of Postmodernity. — London, 1998.

у кінці ХХ ст. знову активізувався. Як течія сучасної економічної думки він зазнає трансформацій, перебудовується, генерує нові концепції як відображення нової світогосподарської структури та намагається активніше впливати на сучасну економічну політику.

Проте традиційно в інституціональних дослідженнях важливе місце посідають проблеми сутності великого бізнесу, науково-технічного прогресу; взаємодії держави, бізнесу й профспілок; етапів суспільного розвитку та чинників, що його визначають. Найхарактернішою складовою *соціально-індустріального* спектра сучасних інституціональних досліджень є низка теорій постіндустріального суспільства.

7.3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНИХ КОНЦЕПЦІЙ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА СОЦІАЛЬНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

Витоки сучасних концепцій постіндустріального суспільства сягають праць класика інституціоналізму **Торстейна Веблена** (1857—1929), який ще на початку ХХ ст. зауважував, що оскільки суспільні інститути є консервативними, то розвиток суспільства пов'язаний насамперед зі змінами техніки, науково-технічним прогресом та зростанням ролі інженерів-менеджерів у створенні раціональної промислової системи, виявленні внутрішніх закономірностей її розвитку, які не залежать від соціальної та політичної системи тієї чи іншої країни.

На формування концепції постіндустріального суспільства суттєвий теоретичний вплив справили теорії *індустріального суспільства*, сформульовані в період повоєнного розвитку інституціоналізму у вже згадуваних працях **Р. Арона** («18 лекцій про індустріальне суспільство», «Три нариси про індустріальну епоху»), **Дж К Гелбрейта** («Нове індустріальне суспільство»), **П. Друкера** («Нове суспільство. Анатомія індустріального ладу»), **В. Росстоу** («Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест») та інших відомих соціологів та економістів.

Завдяки цим дослідженням було сформульовано поняття «індустріальне суспільство» (П. Друкер); розкрито його основні риси: високий ступінь усуспільнення господарства, масове промислове виробництво, визначення рівня виробництва й доходів населення на основі досягнень науково-технічного прогресу, посилення ролі держави у всіх сферах економіки та планування господарського розвитку. Системоутворюючими факторами індустріального суспільства було визнано велику корпорацію, владу технотрутури

(Дж. К. Гелбрейт), у соціальній сфері — підкреслено важливу роль профспілок і розвиток (фаховий, інтелектуальний тощо) особистості. У наукових працях В. Ростоу було охарактеризовано місце індустріального суспільства в цивілізаційному поступі людства та його роль у становленні постіндустріального суспільства.

Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства був зумовлений такими чинниками:

- *змінюю економіки* від такої, що виробляє товари, до *обслуговуючої (сервісної)*, тобто пріоритет сфери послуг над сферою виробництва;
- *змінюю соціальної структури* суспільства (поділ суспільства за професійною ознакою); на зміну попередньому поділу на класи прийшов поділ суспільства на *страти* та *сітуси*;
- визначальною роллю *теоретичного знання* у формуванні політики в суспільстві (університети як центри продукування знань стають головними інститутами суспільства).

Ідеї щодо становлення майбутнього постіндустріального суспільства знайшли відображення в працях американського економіста К. Кларка «Економіка у 1960 році», французького суспільствознавця Ж. Фурастьє «Велика надія XX століття», американського футуролога Е. Тоффлера і, безумовно, класика теорії постіндустріального суспільства американського соціолога **Д. Белла**, завдяки дослідженням якого теорія постіндустріального суспільства викликала посилений науковий інтерес упродовж багатьох десятиліть. Заслугою дослідників на першому етапі розвитку концепції стало формулювання *основних методологічних принципів* аналізу постіндустріального суспільства:

- поділ суспільного виробництва на три сектори: *первинний* (сільське господарство та видобувна галузь), *вторинний* (промисловість та будівництво), *третинний* (сфера послуг);
- визнання постійно зростаючої ролі *третинного сектора* (порівняно з первинним і вторинним) у структурі ВВП та структурі зайнятості;
- домінування технологічних аспектів в організації і розвитку суспільного виробництва, на відміну від класового підходу.

Подальший розвиток ідей індустріалізму в межах інституційно-соціального напрямку привів до формування надзвичайно різноманітних теорій постіндустріального суспільства. Поряд зі згадуваною концепцією стадій економічного зростання В. Ростоу сучасні дослідники розглядають низку теорій, серед яких:

- *теорія техноструктури* Дж. К. Гелбрейта;
- *теорія технотронного суспільства* З. Бжезинського;
- *теорія постіндустріального суспільства* Д. Белла;

- *концепція трьох хвиль цивілізації* Е. Тоффлера;
- *теорія постбуржуазного суспільства* Р. Дарендорфа;
- *теорія посткапіталістичного суспільства* К. Боулдінга, Р. Ліхтхейма;
- *теорія постцивілізації* Г. Кана;
- *теорія постсучасного суспільства* А. Етціоні;
- *теорія постмодерністського суспільства* К. Кумара, З. Баумана, Ж. Бодрійяра, С. Леша, С. Крука та ін.;
- *теорія інформаційного суспільства* Ф. Махлупа, Т. Умесао, М. Кастельса, В. Іноземцева, Ж. Сапіра, Р. Кроуфорда, В. Дж. Мартіна, Ф. Уебстера;
- *теорія електронно-цифрового суспільства* Д. Тапскотта.

Як бачимо, майбутнє суспільство автори уявляють по-різному, що свідчить про те, що сама теорія суспільства майбутнього ще не сформувалася. Вона перебуває на стадії становлення (як і саме суспільство) і наразі не зрозуміло, які з його вже існуючих рис стануть визначальними та домінуючими. Про перехідний характер сучасного суспільства писав свого часу один з лідерів соціально-індустріальної течії інституціоналізму Д. Белл, підкреслюючи важливу роль у ньому науково-технічних зрушень, знань та інформації.

Таким чином, з огляду на неабияку різноманітність концепцій та з метою виявлення загальних закономірностей розвитку постіндустріального суспільства, його характерних ознак, динамічних тенденцій тощо, а також враховуючи особливості історико-культурного розвитку капіталізму в різних країнах, що істотно впливали на формування зазначених теорій, економісти виокремлюють сьогодні *два основних варіанти* концепцій постіндустріального суспільства: ліберальний і радикальний [20, с. 1151].

Ліберальний варіант спирається на американську модель капіталістичного розвитку, серед його представників найвідомішими є Д. Белл, Дж. К. Гелбрейт, П. Друкер, Е. Тоффлер, К. Боулдінг, Г. Кан, А. Вінер, М. Кастельс та ін.

Радикальний варіант ґрунтується на європейській теоретичній моделі, найґрунтовніше представлений у концепціях Р. Арона, А. Турена, Ж. Фурастьє, Ж. Сапіра та інших учених.

Дещо окремо від зазначених варіантів перебуває японська модель інформаційного суспільства, побудована на японській національній ідеї і реалізована в теоріях Ф. Фукуями, Й. Масуди, Т. Умесао, Т. Сакаї та ін. При цьому важливо зазначити, що всі названі дослідники незалежно від наведеної класифікації намагалися підкреслити, що найзначніші з економічного погляду регіони — США, Західна Європа та Японія — розвиваються за сучасних умов в єдиному напрямі, об'єктивно зумовленому логікою технологічного прогресу.

Основні концепції кожного з варіантів, а також характерні ознаки постіндустріальних теорій зазначених авторів відображено на рис. 7.2.

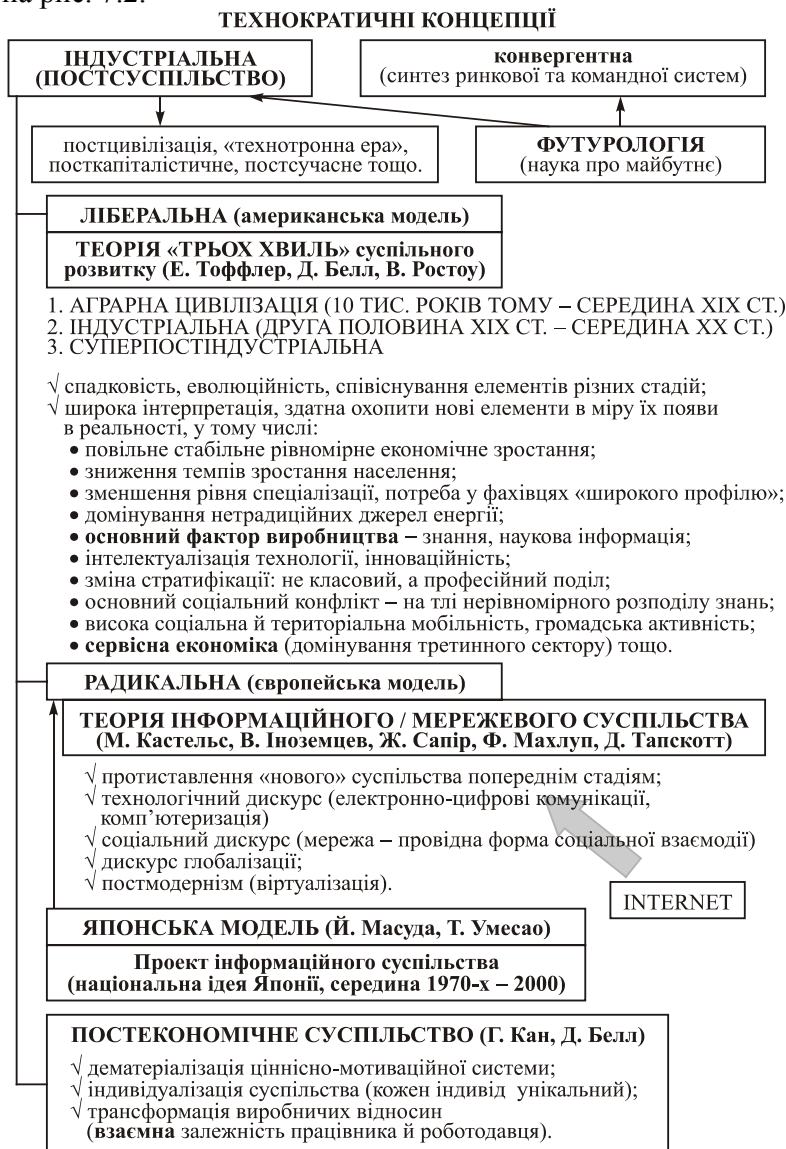

Рис. 7.2. Основні ознаки постіндустріальних теорій різних моделей суспільного розвитку

Найбільш цілісну, послідовну й аргументовану концепцію *постіндустріального суспільства* було розроблено американським соціологом **Даніелем Беллом** (1919 р. н.), якого справедливо вважають «класиком постіндустріального суспільства» [19, с. 152]. До моменту виходу в світ його найголовнішої праці «Прийдешнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування» (1973) учений оприлюднив свої ідеї у виступах на міжнародних конференціях і семінарах; відобразив у роботі Комісії 2000 року, проєкті Американської академії гуманітарних і точних наук, який здійснювався під його керівництвом; опублікував низку наукових статей, де майже одночасно зі своїм колегою Д. Рісменом (1958) увів до наукового обігу поняття «постіндустріальне суспільство» (1959), обґрунтував його основні риси, спрогнозував подальші тенденції розвитку. Публікація праць Д. Белла викликала бум досліджень про суспільство майбутнього в соціальній та економічній науковій літературі.

Концепція Д. Белла, за його власним висловлюванням, мала *прогнозний, масштабний та узагальнений характер* і була представлена як теорія соціальних змін, що мають відбутися в суспільстві впродовж найближчих десятиліть [1, с. 432, 433]. Ці зміни, на думку вченого, були об'єктивно зумовлені розгортанням тенденцій випереджаючого зростання сфери послуг та інформації, суттєвим посиленням ролі науки в суспільстві та перебудовою суспільства в цілому в напрямку його соціалізації.

У своєму дослідженні «Прийдешнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування» проблему постіндустріалізму Д. Белл розглядає в усіх її проявах: від аналізу теоретичних витоків концепції до вивчення економічних, політичних, культурних процесів і соціальних зрушень, що характеризують нове суспільство. Причому сам процес становлення постіндустріального суспільства вчений аналізує як *еволюційний процес*, у результаті якого індустріальне суспільство збагачується додатковими ознаками та властивостями, що змінюють якісні характеристики існуючої капіталістичної системи.

Принципова відмінність постіндустріального суспільства від попередніх, вважає Д. Белл, проявляється в п'яти компонентах цього поняття, а саме:

1. В економічній сфері: перехід від виробництва товарів до розширення сфери послуг.
2. У структурі зайнятості: домінування професійного технічного класу.

3. Осьовий принцип суспільства: центральне місце теоретичних знань як джерела нововведень та формування політики.

4. Майбутня орієнтація: особлива роль технології та технологічних оцінок.

5. Прийняття рішень: створення нової «інтелектуальної технології» [1, с. 432].

Важливого значення в цій характеристиці виокремлених компонентів Д. Белл надає так званому «*осьовому принципу*» — специфічній соціологічній категорії, за допомогою якої він намагався довести, що суспільні інститути та культурно-духовні процеси не зумовлюються одним-єдиним чинником. При цьому він критикував марксистську позицію, згідно з якою аналіз соціально-економічних систем проводиться уздовж осі, утвореної відносинами власності. На думку Д. Белла, результативнішим є «багато-осьовий» підхід до вивчення еволюції суспільних процесів. Серед таких «осьових принципів» учений розглядав розвиток науки, техніки та знання, структуру виробництва, відносини власності, соціальну структуру тощо.

Крім того, він уважав, що всім суспільним сферам (економіці, політиці, культурі) притаманні автономія та власні «осьові принципи», навколо яких формуються чинники оновлення: в економіці — ефективність, у політиці — рівність, у культурній сфері — самореалізація [19, с. 153]. Як осьовий принцип, що складає основу суспільного розвитку, учений запропонував пріоритет і кодифікацію *теоретичних знань*.

У межах свого аналізу постіндустріального суспільства Д. Белл надавав знанням надзвичайно важливого значення, стверджуючи, що завдяки зростанню їхньої ролі в суспільстві відбулася справжня соціальна революція: сталася зміна в базі статусу і влади, виникла нова форма доступу до суспільних позицій та привілеїв. Технічні навички стали умовою оперативної влади, а вища освіта — засобом їх отримання. На цій основі формується новий принцип соціальної структури постіндустріального суспільства — *меритократія*. Під цим терміном Д. Белл розуміє новий соціальний устрій, що ґрунтується «на пріоритеті освіченого таланту», а також той соціальний прошарок, представники якого заслужили свій статус або досягли авторитетного становища завдяки своїй *компетентності* [1, с. 438, 439].

Відводячи визначальну роль у постіндустріальному суспільстві знанням, нововведенням, фаховим здібностям, учений уперше вводить до наукового обігу поняття *інтелектуальної технології* (як управління складними структурами), *ситусу* (як вертикально-

го порядку, що приходить на зміну горизонтальному порядку соціальних прошарків індустріального суспільства), поняття *суспільства знань* (як суспільства, у якому знання й технології втілені в соціальних інститутах і представлені людьми). Тобто в розумінні Д. Белла постіндустріальне суспільство не обмежується рамками розвитку лише економіки та виробництва, воно змінює всі традиційні сфери життя суспільства: соціальну, релігійно-культурну, освітню, сферу охорони здоров'я тощо.

Аналізуючи становлення нового суспільства, Д. Белл у цьому процесі важливу роль відводив сучасній науково-технічній революції, насамперед у сфері телекомунікацій та засобів комп'ютерного зв'язку. Ще в 1980 році в праці «Соціальні рамки інформаційного суспільства» вчений сформулював п'ять проблем, які має розв'язати людство в найближчі десятиріччя:

1. Злиття телефонної та комп'ютерної систем, телекомунікацій та обробки інформації в одну модель.
2. Заміна паперу електронними засобами.
3. Розширення телевізійної служби завдяки кабельним системам.
4. Реорганізація зберігання інформації та систем її запиту на комп'ютерній базі в інтерактивну інформаційну мережу, доступну для всіх.
5. Розширення системи освіти на основі комп'ютерного навчання [19, с. 154].

Сформульовані Д. Беллом проблеми, викликавши жваву дискусію серед колег (Е. Тоффлер, Т. Стоуньєр, Дж. К. Гелбрейт, П. Друкер), виявилися актуальними й у XXI ст. Принцип домінування технологічних аспектів організації суспільного виробництва, проблеми значного розширення сфери послуг та зростання класу професіоналів і спеціалістів технічного профілю, залежності інновацій від науково-технічного прогресу та успіхів у галузі теоретичного знання, зростання ролі інтелектуальних інститутів суспільства стали предметом досліджень наступної хвилі інформаційних концепцій і теорій, що починаються з префікса *пост-*. Останній, за висловлюванням Д. Белла, означає перехідний характер сучасного суспільства, у якому еволюція людства розглядається крізь призму прогресу знання [1, с. 433].

Вагомий внесок у розробку концепції постіндустріального суспільства вніс відомий американський соціолог і футуролог **Елвін Тоффлер** (1928 р. н.). У його розробках, як і в концепції постіндустріального суспільства Д. Белла, наголошується на розвитку техніки, знань та їхньому впливі на перетворення соціаль-

них процесів. Е. Тоффлер — один з авторів концепції *інформаційного суспільства*, відомий саме тим, що аналізує й прогнозує майбутнє не окремих соціальних інститутів і явищ, а розвиток *суспільства в цілому*.

Свою концепцію вчений сформулював у низці праць, опублікованих упродовж останніх трьох десятиліть ХХ ст. Серед найвагоміших необхідно виокремити такі, як «Футурошок» (1970), «Споживачі культури» (1973), «Доповідь про екоспазм» (1975), «Передбачення та передумови» (1983) та ін. У відомій праці «Третя хвиля: від індустріального суспільства до гуманнішої цивілізації» (1980), яка була перекладена понад двадцятьма мовами, Е. Тоффлер вибудував концепцію суспільного розвитку, виокремлюючи такі три етапи (хвилі):

- доіндустріальний, який уже, на його думку, майже вичерпав себе;

- індустріальний;

- постіндустріальний.

Ці етапи співіснують у сучасному світі. Тому багато країн, зауважує Е. Тоффлер, одночасно відчувають вплив двох чи навіть трьох зовсім різних хвиль змін, причому всі вони рухаються з різною швидкістю й несуть у собі різну силу [11, с. 442].

Критерієм виокремлення зазначених етапів, за Е. Тоффлером, стали технологічні аспекти організації суспільного виробництва. У доіндустріальному суспільстві визначальною була аграрна сфера (земля — основний фактор виробництва; церква та армія — головні суспільні інститути); в індустріальному — промисловість з масовим виробництвом та корпорацією як основною господарською формою (головні фактори виробництва — капітал і праця); у постіндустріальному — сфера послуг та інформація (знання є основним чинником виробництва, а університет — місцем її продукування та зосередження).

Особливу увагу вчений приділяє аналізу переходу від індустріального суспільства, для якого характерні масове виробництво й масове споживання, «конвеєрна» освіта, стандартизація, бюрократія тощо, до постіндустріального суспільства з різноманіттям форм організації життя, провідною роллю інформаційної складової, мобільними мережевими організаціями, злиттям «виробників» і «споживачів» у єдиній особі.

Серед визначальних рис суспільства третьої хвилі Е. Тоффлер називає такі:

- Поява нових видів енергії, які будуть поставлені на службу суспільству завдяки розвитку теоретичного знання. Серед

них — енергія водню, сонця, енергія приливів, відливів, енергія геотермальних джерел, біомаси, блискавки, а також, можливо, нові форми ядерної енергії [11, с. 448].

- Більш диференційована *технологічна база*, що включає результати біології, генетики, електроніки, матеріалознавства, глибоководних досліджень і робіт у відкритому космосі.

- Відхід від стандартизації життя, розвиток у напрямку *збільшення різноманітності* форм прояву суспільного життя.

- Одним з головних видів сировини стане *інформація*, за допомогою якої буде знайдена заміна виснаженим ресурсам і на основі якої нова цивілізація перебудує систему освіти, наукових досліджень, реорганізує засоби масової інформації з домінуванням інтерактивних, демасифікованих (індивідуалізованих) засобів.

- Територіальна й соціальна *мобільність* населення суспільства третьої хвилі, можливість організації робочого місця вдома («електронний котедж») та в іншій країні.

- Перебудова структури суспільства й способу життя людей, зміна ролі корпорацій. Побудова інформаційного суспільства на кшталт *мережі*, а не ієрархії інститутів [11, с. 448].

Характеристику рис нового суспільства Е. Тоффлер продовжив у праці «Війна та антивійна. Досвід виживання на порозі ХХІ століття» (1993), написаній разом із дружиною Х. Тоффлер. Перелічені ознаки були доповнені тезою про знання як визначальний фактор виробництва та про невичерпність знань; положенням про прискорення всіх процесів, темпів операцій і робіт; про загострення конкуренції в часі та необхідність нововведень для підтримки конкурентоспроможності; про важливість електроніки в розвитку інфраструктури суспільства тощо [19, с. 160, 161].

Економіку третьої хвилі Е. Тоффлер називає «трансеринковою економікою», маючи на увазі не повернення назад і не відмову від ринку, а важливу ознаку нового суспільства, характеристику цивілізації, здатну ставити на порядок денний нові завдання, оскільки ринок уже побудований [11, с. 447].

У праці «Метаморфози влади» (1990) Е. Тоффлер обґрунтовує нову концепцію влади, в основі якої лежать знання як найдемократичніше джерело влади й підґрунтя її високої якості. Учений розглянув також проблеми «нового поділу влади» та зменшення ролі національної держави порівняно зі зростанням ролі інших інститутів, починаючи від транснаціональних корпорацій до міжнародних економічних і політичних організацій, які з розвитком процесів глобалізації відіграватимуть щораз важливішу роль.

Транснаціональні інститути вирішуватимуть питання глобального масштабу, серед яких — відхід від національно-державної замкнутості, формування загальносвітового ринку з вільним переміщенням товарів, послуг, населення, культури тощо.

Розуміючи, що становлення суспільства третьої хвилі — процес складний, пов'язаний з викликами й небезпекою екологічного характеру, загрозами ядерного тероризму і т. п., Е. Тоффлер усе ж таки впевнений, що майбутнє суспільство — це шлях прогресу й важливий крок уперед, порівняно із суспільством індустріальним. Свою модель майбутнього вчений називає «*практопією*», підкреслюючи в ній альтернативу утопії та наголошуючи на її практичності та сприятливішому для людини характері [11, с. 449].

За такої, у цілому позитивної, оцінки майбутнього визнається, що в процесі переходу до нового суспільства людину очікують труднощі пристосування до швидких змін, колосальне напруження, унаслідок якого втрачається можливість приймати компетентні рішення. А це веде до шоку від майбутнього.

Ідеї зростання інтелектуальної складової у формуванні нового суспільства набули розвитку в 1990-х роках у працях відомого американського економіста **Пітера Друкера** (1909—2005) «Посткапіталістичне суспільство» (1993), «Завдання менеджменту в ХХІ столітті» (1999), де він аналізує соціальний бік постіндустріальних перетворень і характеризує нове суспільство як суспільство знань. Знання в такому суспільстві стають могутньою силою, яка, створюючи величезне суспільне багатство, відтісняє на другий план інші фактори: капітал, працю, землю тощо.

У цьому суспільстві формується нова соціальна структура, де працівники, що володіють знаннями, є лідируючою силою. Від їхніх інтелектуальних та організаторських здібностей залежить ефективність функціонування фірм, організацій та економіки в цілому. Учений формулює концепцію «*інформаційного працівника*», у діяльності якого знання набувають першочергового значення. Ідеться про те, що система створення матеріальних цінностей у сучасних умовах значною мірою залежить від нових ідей і креативу особистостей, у руках яких зосереджені матеріальні ресурси, широкі можливості управління виробництвом і процесом праці, впливу на політику корпорації тощо.

Продуктивність їхньої праці зростає швидше, ніж інших соціальних прошарків, наприклад, менеджерів, які також відіграють важливу роль в управлінні корпораціями. Тому між цими категоріями працівників виникають суперечності, за висловлюванням

П. Друкера, *дихотомія менеджерів та інтелектуалів*. Вирішення зазначених суперечностей в інформаційному суспільстві, на думку вченого, можливе, оскільки таке суспільство створює передумови для вільного розвитку особистості. У свою чергу особистість має усвідомити свою відповідальність перед суспільством, розвиток якого відбувається за умови щоденних інтелектуальних зусиль його членів.

У цілому, на думку сучасних представників соціально-інституціонального напрямку, для нового суспільства характерне суттєве зростання ролі людини й формування нового типу економічних і соціо-культурних відносин, у межах яких інформація набуває важливого значення, і які визначають його характер у ХХІ ст.

Концепція *інформаційного суспільства* виникла майже одночасно з теоріями постіндустріалізму. Уже згадувані представники індустріально-соціальної гілки інституціоналізму Д. Белл, Е. Тоффлер, а також відомі дослідники З. Бжезинський, В. Мартін, Ф. Махлуп, Т. Умесао, Ф. Уебстер, Т. Сакайя заклали основи теорії інформаційного суспільства. У 60-х роках ХХ ст. Ф. Махлуп розробив концепцію *первинного інформаційного сектора*, згідно з якою до ВВП входить вартість проданих на ринку інформаційних товарів і послуг. У 1970-х роках американські економісти М. Порат і М. Рубін розширили межі дослідження, розробивши поняття *вторинного інформаційного сектора*, який охоплює виробництво інформаційних товарів і послуг для інформаційного сектора (наприклад, споживання капіталу, необхідного для утримання інформаційного обладнання тощо) [21, с. 801].

Виокремлюючи характерні ознаки такого суспільства, Ф. Уебстер, зокрема, зауважував, що в його межах поширення інформаційно-комунікаційних технологій, зростання значення інформаційної діяльності та вартості продукту, створеного в секторах, пов'язаних з інформаційною діяльністю, відповідна структура зайнятості, мережева організація, рівень культури та поширення теоретичних знань набувають визначального значення¹.

У цілому серед вітчизняних і зарубіжних економістів на сьогодні ще не склалося єдиної думки щодо розуміння *співвідношення постіндустріального й інформаційного суспільств* і тлумачення цих категорій у відповідних концепціях. На основі аналізу новітньої економічної літератури сучасні українські до-

¹ Уебстер Ф. Теории информационного общества. — М.: Аспект Пресс, 2004, — С. 127.

слідники А. Чухно, П. Леоненко та П. Юхименко, наприклад, виокремлюють три групи поглядів щодо розуміння сутності, спільних і відмінних рис зазначених концепцій постіндустріалізму:

1. Інформаційне суспільство і його концепція — це специфічна гілка постіндустріалізму (В. Іноземцев та ін.).

2. Постіндустріальне та інформаційне суспільства та їхні концепції — це взаємозамінні терміни, фактично, різновиди постіндустріалізму в широкому розумінні (М. Коннорз та ін.).

3. Інформаційне суспільство та його концепції — це «наступниці» постіндустріального суспільства, закономірний результат його об'єктивного розвитку (Д. Белл, Дж. Несбіт, В. Дж. Мартін та ін.) [21, с. 799].

Адепти першої позиції вважають, що генезис концепції інформаційного суспільства — це закономірне явище, і що його становлення відбувалося паралельно з іншими теоріями постіндустріалізму, проте з більшим акцентом на значущість наукових знань, інформаційних технологій, засобів зв'язку у функціонуванні економічної системи сучасного суспільства. У своїй характеристиці інформаційного суспільства вони надають особливого значення таким чинникам, як перетворення інформації у вирішальний фактор сучасної економіки, справедливо вважаючи, що знання завжди лежали в основі суспільного прогресу, але тільки в новітньому суспільстві вони стають умовою соціальних зрушень, на їх ґрунті відбувається переважне зростання ВВП, формування нових секторів економіки тощо. Тобто йдеться, за висловлюванням М. Кастельса, не про користування Інтернетом як таким, а про те, наскільки Інтернет став органічною складовою сучасного суспільства, засобом комунікації, виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних і духовних благ [19, с. 160].

Представники другої групи поглядів ототожнюють постіндустріальне й інформаційне суспільства, виходячи у своїй аргументації з визначальної ролі інформаційних технологій та мереж у розвитку сучасного суспільства, знань (тому як синонім вживається також поняття «суспільство знань»). Проте його становлення економісти пов'язують з 1990-ми роками та стверджують, що його рівня розвитку досягли лише деякі з найрозвинутіших країн світу [21, с. 800]. Серед прихильників цієї позиції — М. Коннорз, Т. Стюарт, А. Чухно.

Найобґрунтованішим, на наш погляд, видається третій підхід, відповідно до якого інформаційне суспільство розглядається як результат розвитку постіндустріального суспільства, його наступний, вищий етап, на якому основним джерелом продуктивності є

технологія генерування знань та обробки інформації. На цю ознаку інформаційного суспільства звертає увагу, зокрема, американський учений В. Дж. Мартін, зауважуючи, що в ньому «якість життя,... перспективи соціальних змін і економічного розвитку, все більше залежать від інформації та від її використання. В такому суспільстві життєвий рівень, структура праці та відпочинку, система освіти і ринок суттєво залежать від прогресу в інформації та знаннях» [22, с. 26].

Акцент на значну роль знань у новому суспільстві проходить червоною ниткою через більшість сучасних досліджень, у тому числі й українських науковців: А. Чухна, А. Філіпенка, А. Колота, С. Степаненка, А. Маслова та ін. Зокрема наголошується на визнанні інтелектуального капіталу та інноваційної праці головними факторами економічного зростання, пріоритетності розвитку основних інститутів інтелектуальної діяльності, а саме: наукових і освітніх закладів, центрів стратегічних розробок, дослідницьких лабораторій, інших інтелекто- і знаннємістких галузей, у яких відбувається створення, споживання знань. При цьому важливою рисою «економіки знань», зауважує А. Колот, є наявність понад 50-відсоткової зайнятості інноваційною працею [26, с. 35].

Крізь призму прогресу знання аналізує становлення інформаційного суспільства відомий американський соціолог іспанського походження, професор Каліфорнійського університету **Мануель Кастельс** (1942 р. н.). Причому він вважає, що саме завдяки розвитку *наукових знань як головного чинника суспільної трансформації* відбулося переростання індустріального способу виробництва та входження його в новий, інформаційний етап.

Проблемам формування нового суспільства, його характерним рисам учений присвятив упродовж останніх двадцяти років низку праць, зокрема: «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» (1996—1998), «Галактика Інтернет. Роздуми про Інтернет, бізнес і суспільство» (2001), «Інформаційне суспільство і держава загального достатку: фінська модель» (2002, у співавторстві з П. Хімейнн), «Суспільство мережевих структур: кроскультурна перспектива» (2004, редактор і співавтор), «Суспільство мережевих структур: від знання до політики. Центр трансатлантичних відносин» (2006, співредактор) та ін.

Домінуючою формою організації інформаційного суспільства, за М. Кастельсом, є *мережева структура*, насамперед мережа Інтернет, а технології символічної комунікації, обробки та передачі інформації є головним джерелом його розвитку, ефективнос-

ті й удосконалення. Сучасне суспільство занурюється в глобальні мережі, які пронизують цілі країни, не знають кордонів і не мають меж. У зв'язку із цим змінюється ставлення до *простору і часу*. Вони втрачають свою важливу роль, яку виконували в індустріальному світі. У новому суспільстві логіка *простору* змінюється логікою *потоків інформації*, що циркулює з величезною швидкістю. Швидкісні інформаційні технології забезпечують гнучку координацію рішень у центрі системи й у всіх її ланках, блискавичну реакцію на зміну ситуації тощо. Комп'ютерні мережі, інтернет-технології синхронізують час, роблячи інформацію доступною миттєво, у будь-якому місці й у реальному часі.

З метою розкриття динаміки процесів впровадження інформаційних технологій у різні сфери суспільства М. Кастельс уводить два поняття: «*інформаційне суспільство*», яке розглядається як суспільство, у якому інформації надається визначального значення; та «*інформаціональне суспільство*», у дослідженні якого наголошується на *глобальному характері* поширення інформації, коли світове господарство функціонує як єдина система, поєднуючи економічних агентів в інформаційному, часовому та просторовому вимірі. «В останні два десятиліття, — зауважує вчений, — у світі з'явилася економіка нового типу, яку я називаю інформаціональною і глобальною... Інформаціональна тому що продуктивність і конкурентоспроможність факторів або агентів у цій економіці залежать насамперед від їхньої здатності генерувати, обробляти й ефективно використовувати інформацію, що ґрунтується на знаннях. Глобальна — тому що основні види економічної діяльності, такі як виробництво, споживання і циркуляція товарів і послуг, а також їх складові (капітал, праця, сировина, управління, інформація, технології, ринки) організовуються в глобальному масштабі безпосередньо або з використанням розгалуженої мережі, що поєднує економічних агентів» [23, с. 81].

У цьому контексті саме Інтернет як глобальна мережа лежить в основі глобалізації, стираючи бар'єри між державами, націями, континентами. Інтернет-мережу важко контролювати, вона надає користувачам майже абсолютну свободу. У такій мережі кожен, займаючи свою нішу та маючи електронну адресу, є господарем. Він вільний спілкуватися з будь-ким і на будь-які теми; він може працювати, створюючи електронний продукт; передавати інформацію; висловлювати своє ставлення до певних подій, процесів, політичних діячів тощо.

Проте такий високий рівень свободи в мережі має свій зворотний бік — *віртуалізацію* життя, адже люди, які не мають можли-

вості висловлювати свою позицію в реальному житті, роблять це у віртуальному світі, отримуючи широку аудиторію та можливість донести до неї свою думку. Однак в інтернет-мережі кожен ідентифікує себе особисто, при цьому руйнується єдина культура й духовна основа народу, його ментальність, зв'язок особистості з генетичним корінням своєї нації, втрачається реальне спілкування між групами людей.

Окрім глобальних ознак поняття «інформаціоналізм», М. Кастельс з його допомогою характеризує також *новий спосіб розвитку суспільства*, який він аналізує на основі прогресу знань, інноваційних технологій, впровадження винаходів. На думку вченого, цей новий спосіб розвитку суспільства історично сформувався перебудовою капіталістичного способу виробництва до кінця ХХ ст. [23, с. 37].

Важливу роль у формуванні новітнього суспільства дослідник відводить містам, зокрема в працях: «Місто в інформаційну епоху» (1989), «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» (1996—1998) та ін. Для аналізу змін, що відбуваються в міському середовищі інформаційного суспільства, М. Кастельс використовує *теорію мереж*. Відповідно до неї, мережеві структури функціонують як на внутрішньоміському рівні, так і на рівні взаємовідносин між глобальними містами-мегаполісами. У структурі останніх формуються інформаційно-владні вузли, які замикають на собі основні потоки інформації, фінансових ресурсів, стають центрами ухвалення управлінських рішень, у тому числі й на глобальному рівні. Мегаполіси концентрують адміністративні, виробничі й вищі управлінські функції всієї планети, вступаючи при цьому в суперечність зі значно дрібнішими місцевими організаціями, співтовариствами (так звана дихотомія глобального й локального). На думку М. Кастельса, в інформаційну епоху мегаполіси перетворюються на масштабні центри «глобального динамізму», культурних і політичних інновацій, пункти поєднання всіх видів глобальних мереж.

Авторитетна думка

Інформація та знання, що розуміються не як субстанція, втілена у виробничих процесах або засобах виробництва, а вже як безпосередня виробнича сила, стають найважливішим фактором сучасного господарства.

В. Іноземцев

Вагомий внесок у розвиток інформаційної теорії здійснили американські економісти **Ч. Джоншер** («Економічне вивчення

революції інформаційних технологій 1994), **Т. Стюарт** («Інтелектуальний капітал. Нове джерело багатства організації, 1997), **Л. Едвінсон** («Корпоративна довгота. Навігація в економіці, заснованій на знаннях», 2005), британський економіст **Т. Стоуньєр**, **Р. Катц** та інші дослідники, праці яких вийшли друком наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Слід зауважити також важливий вплив японських учених на дослідження інформаційного суспільства. Це праці Т. Умесао, Й. Масуди, Ф. Фукуяма, Т. Сакайї. Останній, зокрема, наголошує на зв'язку теорій інформаційного та постіндустріального суспільства, розглядаючи концепцію інформаційного суспільства як суттєву складову постіндустріалізму загалом.

Аналізуючи сучасні інформаційні технології, Т. Сакайя відзначає принципову відмінність їхнього впливу на суспільство, порівняно з технічними новаціями індустріальної доби. На думку вченого, винаходи минулих часів сприяли зростанню *кількісних показників* у виробництві матеріальних благ, тоді як сучасні інформаційні технології спрямовані на *збільшення диверсифікованості і зростання масштабів інформаційних послуг*. Таким чином, підкреслюються якісні зміни, що відбуваються в суспільному виробництві на основі прогресу в інформаційних технологіях.

У цей самий період крізь призму *соціальних проблем* аналізує становлення інформаційного суспільства **Френсіс Фукуяма** (1952 р. н.), зокрема в працях «Великий розрив» (1998), «Наше постлюдське майбутнє: наслідки революції біотехнології» (2002) та ін.

На думку вченого, соціальний стан сучасних країн характеризують такі негативні риси, як зростання злочинності та соціальної дезінтеграції, зниження народжуваності, скорочення кількості шлюбів та збільшення кількості розлучень, зростання бідності та соціальної нерівності. Наслідок цих процесів — зниження соціальної активності та рівня довіри людей до суспільно-політичних інститутів, падіння соціальної відповідальності. Це і є, уважає Ф. Фукуяма, основні риси «великого розриву», тобто ті негативні прояви суспільного розвитку, які ведуть до руйнації суспільства.

В умовах інформаційного суспільства, з погляду японського дослідника, формується так званий *соціальний капітал* — набір неформальних цінностей або норм, які поділяються членами різних суспільних груп і які роблять можливою співпрацю всередині кожної з таких груп. Кожне суспільство має такий соціальний капітал, але вони (суспільства) відрізняються «радіусом дові-

ри» — параметром, який вказує на те, що деякі норми співпраці розповсюджуються на окремі групи, а не на суспільство в цілому. В індустріальному суспільстві «радіус довіри» нижчий, в інформаційному — вищий. Тому й відбувається перехід від індустріального до інформаційного суспільства, який почав проявлятися приблизно із середини 60-х років ХХ ст. [19, с. 166, 167].

Таким чином, формування концепцій інформаційного суспільства, тобто суспільства, у якому виробництво інформаційних благ стає пріоритетним і домінуючим, порівняно з виробництвом матеріальних цінностей, — це необхідний і цілком закономірний процес, теоретичне відображення реалій сьогодення та певний погляд у майбутнє. Інформація стає основою новітнього суспільства (інформаційні науково-дослідні мережі, дистанційне навчання, телекомунікаційні служби, мережа Інтернет і т. д.); змінюється форма організації виробництва («електронний котедж», явище проз'юмеризму, коли виробник зливається зі споживачем та ін.); управління; модифікується система цінностей у суспільстві; зростає взаємодія економічних процесів у світовому масштабі тощо.

Проте людство сьогодні, на думку відомого українського дослідника Л. Мельника, стоїть лише на порозі інформаційного суспільства [24, с. 413]. Його практична реалізація передбачає вирішення низки складних соціально-економічних, культурологічних, інституціональних, політичних та інших проблем. Серед найважливіших учений називає, зокрема, проблему перетворення *ідей* наукових лідерів у *повсякденні знання* основної маси населення; завдання *навчити людину навчатися*, оскільки зміна ідей, технологій знань відбувається швидше, ніж зміна одного покоління, а отже, не можна навчити людину на все життя; проблему співвідношення індустріального (матеріальна складова) і постіндустріального (інформаційна складова) розвитку виробничих систем; необхідність розв'язання існуючих екологічних проблем. Надзвичайно важливими є питання трансформації ринкових відносин з метою адаптації їх до потреб розвитку інформаційного суспільства; розробки постулатів нових економічних підходів до пояснення проблем посилення нелінійності, біфуркативності, синергетичних ефектів самоорганізації тощо, які неможливо адекватно відобразити в межах класичної економічної теорії [24, с. 413—416].

Незважаючи на численні праці з питань сутності постіндустріального й інформаційного суспільства, специфіки функціонування їхніх економік, прогнозних оцінок щодо подальшої їхньої ево-

люції, проблема майбутньої траєкторії розвитку економіки та суспільства в цілому залишається не розв'язаною і, отже, актуальною для сьогодення. На думку російського дослідника **В. Іноземцева**, методологічно неправильно вести мову про становлення в західних країнах «постіндустріального» суспільства як *цілісної, завершеної системи*. Учений вважає, що саме поняття — постіндустріальне суспільство — це абстракція дуже високого порядку, і реальний розвиток цього суспільства важко передбачити з позицій сучасної науки. Але при цьому можна впевнено стверджувати, що основою для переходу до суспільств постіндустріального типу є не стільки нові технології чи знання (математичною мовою, необхідна умова), скільки зміни самої людини, набуття нею якісно нової мотивації (достатня умова), яка лише й дозволяє визначити діяльність постіндустріального типу, за висловлюванням Д. Белла, як «гру між людьми» [24, с. 145, 146]. При цьому простежується уповільнення постіндустріальних тенденцій, коли господарство постіндустріального типу, досягнувши певного рівня розвитку, еволюціонує далі, не змінюючи всього суспільного організму в цілому.

Тому, характеризуючи на цій основні соціальні проблеми ХХІ ст., В. Іноземцев вважає, що більшість із них будуть пов'язані саме з *інкорпорацією постіндустріальної економіки* в суспільство, яке ще ні в межах розвинутих націй, ні в планетарному масштабі не стало постіндустріальним.

Інша група дослідників уявляє майбутній розвиток суспільства й економіки дещо по-іншому, акцентуючи увагу на проблемах взаємовідносин між людьми, між людиною і природою, залучаючи до вивчення соціальні, політичні та психологічні аспекти. Зазначені підходи були реалізовані в теоріях «етики розвитку», «якості життя», «екорозвитку» тощо. Представники інституціоналізму, спираючись на міждисциплінарний підхід, прогнозують також можливість ефективного розвитку економічних досліджень на шляхах інтеграції з природничими науками: біологією, медициною, екологією тощо. Так, у 1996 році професор неврології Нью-Йоркського Університету **Джозеф Ле Дукс** опублікував наукову працю під назвою «Емоційний розум: приховані основи емоційного життя», яка сприяла становленню *нейроекономіки*, що сьогодні є однією з найпотужніших і найсуперечливіших сфер економічних досліджень. *Нейроекономіка як наука вивчає роль біологічних факторів під час прийняття індивідами економічних рішень і знаходиться на межі трьох наукових сфер: неврології, психології та економіки.*

Наприкінці 1990-х років гіпотеза Дж. Ле Дукса стосовно особливостей людської поведінки в різних ситуаціях, що ґрунтувалася на дослідженнях мозку за допомогою розроблених новітніх медичних технологій (магнітно-резонансна томографія та ін.), зацікавила ціле покоління вчених-економістів. Їхню увагу привернув, зокрема, висновок Дж. Ле Дукса про те, що різні частинки сірої речовини мозку пов'язані з різними видами емоційної діяльності та прийняттям рішень, а також те, що вони відіграють ключову роль у тих чи інших емоційних реакціях, формуванні людської поведінки в цілому.

Думку про ефективність поєднання зусиль учених у таких різних галузях знань, як неврологія, психологія і економіка, послідовно проводять і інші дослідники. Так, **Колін Камерер** з Каліфорнійського технологічного інституту, провідного центру досліджень у галузі нейроекономіки, упевнений, що застосування знань з неврології може трансформувати економіку, забезпечивши набагато краще розуміння *людської поведінки*, починаючи від реакцій людей на рекламу до прийняття рішень щодо проведення страйків, формування інвестиційного портфеля, гри на фондовій біржі тощо. На думку К. Камерера, така співпраця має обопільний позитивний результат, оскільки розробки економістів, зокрема в галузі нетривіальної теорії ігор, можуть у свою чергу стати потенціалом для вдосконалення розробок у неврології.

Ще радикальнішу тезу щодо синтезу наук проголосив американець **Герберт Гінтіс** з Інституту Санта Фе. Він упевнений, що прориви в неврології допоможуть об'єднати всі науки про поведінку — економіку, психологію, антропологію, соціологію, політологію та біологію — навколо загальної моделі прийняття рішень людьми, заснованої на роботі мозку [14].

Власний варіант розвитку інформаційного суспільства в напрямі до *суспільства мрії* запропонував відомий шведський футуролог **Р. Йенсен**, свого часу директор Копенгагенського інституту футурології (1984—2001), автор низки досліджень щодо майбутньої траєкторії розвитку людства та стратегії бізнесу в нових умовах. У своїй праці «Суспільство мрії: як майбутнє зрушення від інформації до уяви змінить бізнес» (1999) Р. Йенсен стверджує, що інформаційне суспільство має поступитися місцем новому суспільству, у якому мрія, емоція, уява стануть найпоширенішим і найприбутковішим товаром [25]. І цей перехід до нового суспільства відбудеться значно швидше, ніж процес переходу від аграрної цивілізації до індустріальної

ної і до постіндустріальної, оскільки час, на думку вченого, стискається.

Характеризуючи специфіку кожного етапу розвитку суспільства, Р. Йенсен зауважує, що сучасний світ є інформаційним не тому, що люди харчуються байтами замість курячих яєць. Існують особливості виробництва товару в кожному із суспільств. Аграрне суспільство торгує яйцями, знесеними у власному курятнику. Промислове суспільство торгує яйцями, знесеними на величезних птахофабриках. Інформаційний світ торгує інформацією про те, як виробляти, транспортувати та продавати яйця [25].

У новому суспільстві — суспільстві мрії — матеріальна складова також буде збережена, але вона доповниться історією, емоціями та уявою. На думку дослідника, за умов, коли пропозиція перевищує попит, покупець платитиме більше за товар, який задовольняє не лише матеріальну потребу, але й емоційну. Так, на думку Р. Йенсена, людина з більшим задоволенням відвідає не просто кафе, а, наприклад, «ірландське кафе» з історією про справжню чоловічу дружбу або «французьке кафе філософів», яке зробить її учасником інтелектуальної дискусії [25].

Конкретні риси нового суспільства (організація виробництва, структура ринку, проблеми розподілу, організація праці тощо) Р. Йенсена цікавлять значно менше. Прогнозуючи майбутнє людства, він зосереджений на вивченні таких понять нового суспільства, як виробництво історій, ринок розуміння, ринок піклування, ринок уяви тощо.

Таким чином, пошук шляхів розвитку людської цивілізації в сучасній економічній (а також соціологічній, політичній, філософській тощо) науках триває, залишаючись актуальною проблемою теоретичних досліджень.

Основні терміни та поняття

Науково-технічна революція, інформаційно-технологічна революція, технологічний детермінізм, «суспільство загального добробуту», «технократична хвиля», соціально-індустріальні технократичні концепції, теорія модернізації, світ-системний аналіз, стратегія виживання людства, теорія сталого розвитку, постіндустріальне суспільство, «осьовий принцип» Д. Белла, інформаційне суспільство, «практопія», інформаціональне суспільство, нейроекономіка, економіка знань.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які історико-економічні передумови склалися в другій половині ХХ ст. для виникнення соціально-інституціональних технократичних теорій?
2. Розкрийте сутність та основні етапи розвитку сучасної НТР.
3. Яким чином вплинула сучасна НТР на формування теоретичної думки останніх десятиліть ХХ ст.?
4. Охарактеризуйте основні типи соціально-інституціональних технократичних концепцій, що сформувалися на другому етапі еволюції інституціоналізму.
5. Розкрийте сутність та роль трансформаційних концепцій у теоретичному арсеналі повоєнного етапу розвитку інституціоналізму.
6. Яким чином вплинула глобалізація на розвиток теоретичних досліджень світової думки в останній третині ХХ ст.? Охарактеризуйте найважливіші концепції, сформовані в межах глобалістики.
7. Які теоретичні концепції лягли в основу формування теорії постіндустріального суспільства?
8. Що розуміється під «осьовим принципом» розвитку суспільства Д. Белла?
9. Розкрийте сутність постіндустріального суспільства.
10. Що розуміє під третьою «хвилею» розвитку суспільства Е. Тоффлер?
11. У чому полягають особливості господарської системи постіндустріального суспільства порівняно із суспільством індустріальним?
12. Охарактеризуйте основні погляди сучасних дослідників на взаємозв'язок постіндустріального та інформаційного суспільства.
13. Порівняйте погляди щодо природи інформаційного суспільства М. Кастельса та Ф. Фукуями.
14. Які шляхи розвитку постіндустріального суспільства в майбутньому бачить сучасна економічна теорія? Обґрунтуйте відповідь.
15. Охарактеризуйте основні риси «суспільства мрії» шведського футуролога Р. Йенсена.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Першоджерела

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. В 5 т. / Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2004. — Т. 4. Век глобальных трансформаций. — С. 431 — 440.
2. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. — М., 1969.

Навчально-методична та фахова література

3. Довбенко М. В. Сучасна економічна теорія (Економічна нобелелогія): Навч. посіб. — К.: Академія, 2005.
4. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире: Научное изд. — М.: Academia; Наука, 1998.
5. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований [Текст] / [Т. И. Артемова, С. И. Архипьев, А. А. Гриценко и др.]; под ред. А. А. Гриценко. — Х.: Форт, 2008.
6. Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. / [С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко]; за ред. проф. С. В. Степаненка. — К.: КНЕУ, 2010. — 743 с.
7. История экономических учений / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 2001.
8. Науково-технічна революція (НТР) / Економічна енциклопедія: У 3 т. — К.: Академія, 2001. — Т. 2. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — С. 528—531.
9. Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999.
10. Геращенко Л. Л. Размышления о научности футурологии: современный социокультурный контекст // Вестник Удмуртского университета: Философия. Психология. Педагогика. — 2010. — Вып. 1. — С. 140—144.
11. Тоффлер Э. Третья волна // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. В 5-ти т. / Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2004. — Т. 4. Век глобальных трансформаций. С. 440—450.
12. Экономическая теория на пороге XXI века / Под ред. Ю. Н. Осипова, В. Т. Пуляева. — СПб., 1996.
13. Чухно А. А. Інституціонально-інформаційна економіка: Підручник / А. А. Чухно, П. М. Леоненко, П. І. Юхименко; за ред. акад. НАН України А. А. Чухна. — К.: Знання, 2010.
14. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.neurosciscerus.org/>
15. Лук'яненко Д. Г. Глобальна економічна інтеграція: Монографія. — К.: ТОВ «Національний підручник», 2008.
16. Корнійчук Л. Теоретичні основи реалізації концепції сталого розвитку / Економіка України. — 2009. — № 4—5.
17. Валлерстайн И. Мир, в который мы вступаем // Закономерности и перспективы трансформации общества: Материалы Международной Кондратьевской конференции / Под ред. Ю. В. Яковца. — М.: МФК, 2004. — Т. 1. — С. 69.
18. Мунтиян В. Информационная парадигма. — К.: Издательство «КВІЦ», 2006.
19. Нуреев Р. М. Очерки по истории институционализма. — Ростов н/Д: Изд-во «Содействие — XXI век»; Гуманитарные перспективы, 2010.

20. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004.
21. Чухно А. А., Юхименко П. І., Леоненко П. М. Сучасні економічні теорії: Підручник / За ред. А. А. Чухна. — К.: Знання, 2007.
22. Социум XXI века: рынок, фирма, человек в информационном обществе / Под ред. А. И. Колганова. — М.: ТЕИС, 1998.
23. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. — М.: ГУ ВШЭ, 2000.
24. Социально-экономические проблемы информационного общества / Под ред. д-ра экон. наук, проф. Л. Г. Мельника. — Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005.
25. Йенсен Р. Общество мечты: как грядущий сдвиг от информации к воображению преобразит бизнес. — СПб.: Изд-во «Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге», 2004.
26. Колот А. М. Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку: Монографія. — К.: КНЕУ, 2010.

Тема 8

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ ТЕОРІЇ СУЧАСНОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

*Сучасна інституціональна економічна теорія
має вивчати людину такою,
якою вона є насправді, яка діє в рамках обмежень,
що накладаються реальними інститутами.
Сучасний інституціоналізм — це економічна теорія,
якою їй необхідно бути [...]*

Р. Коуз

- 8.1. Теоретичні витоки, структура та особливості методології сучасного інституціоналізму.
- 8.2. Еволюція неоінституціоналізму в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. та зміст його основних концепцій.
 - 8.2.1. Р. Коуз. Теорії трансакційних витрат та прав власності.
 - 8.2.2. Дж. Б'юкенен. Теорія суспільного вибору.
 - 8.2.3. Теорія інституцій Д. Норта.
- 8.3. Нова інституціональна економічна теорія.
 - 8.3.1. Теорія ігор.
 - 8.3.2. Теорія неповної раціональності.
 - 8.3.3. Економіка угод

8.1. ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ, СТРУКТУРА ТА ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЇ СУЧАСНОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Активізація інституціональних досліджень у повоєнний період, як зазначалося в попередній темі, припала на 1950—1960-ті роки, коли зріс інтерес серед економістів-теоретиків до його методології та зміцнилися на хвилі критики неокласичної концепції ринку його позиції в економічній теорії. В інституціональному відродженні головну роль відіграла, як відомо, науково-технічна революція, яка кардинально змінила не лише зміст, але й механізми перебігу економічних процесів, суттєво вплинула на стан суспільства та його господарської сфери.

Важливими факторами посилення позицій інституціоналізму в межах зазначеного хронологічного періоду стало розширення *об'єкта дослідження* (за рахунок залучення до економічного аналізу проблем місця й ролі влади, інформації, політики, соціальних інститутів в економічному житті), а також *наростання проблем і суперечностей суспільного розвитку*, що визначалися не тільки наслідками НТР, але і його соціальними інститутами (звичками, формальними й неформальними інститутами, мотивами поведінки).

Найяскравішим проявом зазначених суперечностей став дисбаланс між концентрацією влади в руках олігархічних структур і можливістю у зв'язку з цим нав'язувати суспільству свої цілі та соціальними інтересами суспільного розвитку. За таких умов представники неокласики виявилися неспроможними дати відповіді на виклики часу. На противагу їм прихильники інституціоналізму виступили з обґрунтуванням нових форм соціальної організації і нового змісту економічної демократії.

Упродовж усього періоду свого існування інституціональний напрям економічної думки був внутрішньо неоднорідним (яким залишається й сьогодні). Він постійно еволюціонував, убирав фрагменти інших шкіл, формуючи разом з ними нові підходи до аналізу складної соціально-економічної дійсності, яка постійно видозмінюється. Сьогодні інституціоналізм складається з множини різних концепцій, відгалужень, течій, сукупності наукових ідей цілого ряду економістів, що відображають різні напрями теоретичного аналізу.

Характерною рисою сучасних інституціоналістів є також увага до суперечностей *усередині самого інституціоналізму*. Зазначені суперечності, на думку **В. Семюельса**, розвивалися в таких

напрямах. Частина інституціоналістів розглядали свої праці як доповнення до неокласики, інші вважали, що ці два напрями суттєво відрізняються один від одного. Одні інституціоналісти роблять наголос на критиці, тоді як інші — на позитивному розвитку інституціональної теорії¹. Причому розвивають вони її по-різному, але завдяки цим дослідженням суспільствознавство впродовж останніх двадцяти років суттєво збагатилося знаннями про закони й тенденції розвитку економіки цивілізованого світу.

Однією з перших течій сучасного інституціоналізму стали вже згадувані теорії технократичного детермінізму, у яких вивчалися переважно наслідки НТР та вплив останньої на суспільні процеси (концепції трансформації капіталізму, конвергенції, теорії індустріалізму).

Важливою складовою повоєнного інституціоналізму стали концепції *соціологічної школи*, формування якої пов'язане з іменем відомого французького дослідника, провідного представника інституціонально-соціологічного напрямку економічної думки другої половини ХХ ст. **Франсуа Перру** (1903—1987). Французькому інституціоналізмові, який мав багато спільного з американським технологічним інституціоналізмом Т. Веблена, були властиві й специфічні, суто європейські риси. Зокрема, упродовж 1950—1970-х років його прихильники Ф. Перру, **М. Аглієтта** й **Р. Буайє** пристосували методологію Дж. М. Кейнса для більш активної та послідовної довгострокової державної політики, що ґрунтувалося на ідеях «трансформації капіталізму», — дирижизму. Вони домоглися втілення своїх рекомендацій у господарській практиці.

Ф. Перру запропонував також теорії гармонізованого зростання та індикативного планування. Учений поділяв ідеї Дж. М. Кейнса щодо необхідності державного регулювання економіки, широко популяризував його наукові погляди у Франції. Так, свій перший номер журналу «Прикладна економіка», видання якого Ф. Перру започаткував у 1948 році, він присвятив аналізу праці Дж. М. Кейнса «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей».

Не заперечуючи значення ринкового механізму та конкуренції в регулюванні капіталістичної економіки, Ф. Перру важливу роль відводив державному регулюючому впливові та «програмуванню» економічного розвитку країни. Основу такого програмування становила система національних рахунків і державних планів

¹ *Samuels W. J. Institutional Economics // Companion to Contemporary Economic Thought / Ed. by Greenaway D., Bleaney M. and Steward I. — London, 1991 — P. 107.*

індикативного (рекомендаційного) характеру, що формувалися у вигляді національних моделей перспективного розвитку з прогнозними макроекономічними показниками, такими як темпи економічного зростання, обсяг національного доходу, динаміка інвестування та цін, рівень оподаткування тощо. Система індикативного планування включала механізм як короткострокового (кон'юнктурного), так і довгострокового (структурного) регулювання національної економіки.

З огляду на суспільно-економічну значущість таких планів, їх розробку та прийняття, уважав Ф. Перру, необхідно здійснювати за допомогою узгоджень, компромісів та «соціальних діалогів» різних суспільних прошарків. На підставі зазначених рекомендацій у Франції законодавчим шляхом було унормовано розширення прав профспілок, участь робітників у прибутках великих компаній (з 1967 р.), запроваджено низку соціальних гарантій.

Суттєвим внеском у наукові розробки *соціологічної школи інституціоналізму* стали дослідження американських учених **Р. Хейл-бронера** («Економічна теорія як універсальна наука») і **Дж. К. Гелбрейта** («Економічні теорії і цілі суспільства»), шведського дослідника **Г. Мюрдаля** («Економічна теорія і слаборозвинуті країни», «Азійська драма. Дослідження про бідність народів», у 3 т.) та ін. У їхніх працях проводилася ідея необхідності вдосконалення ринкового суспільства шляхом його реформування, здійснення науково-технічних зрушень, відповідної економічної та соціальної політики тощо.

Під впливом ідей зазначеної школи, а також під дією інституціональних трансформацій світового господарства другої половини ХХ ст. почалася поступова *соціологізація* західної економічної науки, яка продовжується й сьогодні. Цей процес став підтвердженням зростання наукового авторитету інституціоналізму та поступового перетворення його з альтернативного на один із провідних напрямів світової економічної думки сучасності.

Новітньою потужною течією інституціоналізму досліджуваного періоду став *неоінституціоналізм*, представники якого працюють на межі економічної теорії та інших суспільних наук — філософії, права, соціології, політології тощо. Сформувавшись у 1940-х рр. як особливий напрям економічної думки (у межах якого центральною проблемою стали принципи функціонування економічних і соціальних інститутів), визнання та значне поширення неоінституціоналізм отримав лише у 80—90-х роках ХХ ст., конкуруючи з монетаризмом за право на роль головної наукової опори економічної політики [4, с. 453].

Посилення інтересу до неоінституціонального напрямку економічної думки пов'язане з новими аналітично-дослідницькими можливостями та його критикою неокласичної ортодоксальної теорії за її методологічну обмеженість, неспроможність пояснити на основі використання традиційних методів інституційну структуру ринкового господарства та всебічно розглянути сучасне суспільство, що сформувалося під впливом науково-технічної революції та процесу розвитку економічних інститутів.

Витоки сучасного інституціоналізму необхідно шукати в дослідженнях «старого» або традиційного англо-американського інституціоналізму Т. Веблена, Дж. Коммонса, В. Мітчелла, Дж. Гобсона, У. Гамільтона, які замість функціонального аналізу неокласики висунули ідею розвитку та еволюційних змін, а інститути розглядали як головний об'єкт свого дослідження¹. Теоретичні основи традиційного інституціоналізму — визнання ролі позаекономічних чинників (інституцій) в економічних процесах і критика ортодоксальних передумов класичного лібералізму (зокрема, тези про досконалу конкуренцію, абсолютну раціональність поведінки економічних суб'єктів, повноту ринкової інформації, встановлення рівноваги лише за допомогою цінового механізму) — стали об'єднавчим началом інституціоналізму першої хвилі та сучасного інституціоналізму, у тому числі неоінституціоналізму, набувши в них продовження та розвитку.

Водночас еволюція інституціоналізму впродовж XX ст. відбувалася під значним впливом *трансформацій у його методологічному підґрунті*, які зумовили виникнення суттєвих теоретико-методологічних відмінностей у концепціях «старого» інституціоналізму та неоінституціоналізму. Якщо традиційний інституціоналізм використовує методологію холізму (поведінка та інтереси індивідів пояснюються через характеристику інститутів, які визначають їх взаємодію, тобто «інститути первинні, індивіди вторинні»), то неоінституціоналізм у теоретико-методологічному контексті виходить з методологічного індивідуалізму — «індивіди первинні, інститути вторинні».

У сучасних дослідженнях увагу звертають також на те, що так звані «старі» інституціоналісти (наприклад, Дж. Коммонс у «Правових основах капіталізму») підходили до економіки з позицій права і політики, намагаючись вивчати проблеми сучасної економічної теорії методами інших суспільних наук; неоінститу-

¹ Детальнішу характеристику традиційного інституціоналізму як предтечі його сучасного етапу розвитку, особливостей теоретико-методологічних засад його аналізу та наукових розробок провідних представників інституціоналізму подано у темі 1.

ціоналісти йдуть прямо протилежним шляхом — вивчають політологічні та правові проблеми методами неокласичної економічної теорії, насамперед застосовуючи апарат сучасної мікроекономіки та теорії ігор [6, с. 195]. Цей методологічний принцип отримав у науковій літературі назву «економічного імперіалізму».

По-друге, традиційний інституціоналізм ґрунтувався насамперед на індуктивному методі, намагався просуватися від окремих випадків до узагальнень, унаслідок чого, на думку відомого російського економіста Р. Нуреева, загальна інституціональна теорія так і не сформувалася; неоінституціоналізм іде дедуктивним шляхом — від загальних принципів неокласичної економічної теорії до пояснення конкретних явищ суспільного життя.

По-третє, «старий» інституціоналізм як течія радикальної економічної думки, звертав увагу переважно на дії колективів (переважно профспілок та уряду) щодо захисту інтересів індивіда; неоінституціоналізм у центр досліджень ставить незалежного індивіда, який на власний розсуд і відповідно до своїх інтересів вирішує, членом яких колективів йому вигідніше бути [6, с. 195—196].

Окрім зазначених методологічних відмінностей по-різному сприймали представники традиційного та неоінституціоналізму також роль науково-технічного чинника й технології у вивченні суспільних процесів. Для перших технології були ендегенним фактором, для других — екзогенним. Відмінними були їхні погляди і щодо характеристики ринкових відносин. Якщо в працях прихильників «старого» інституціоналізму йшлося про *обмеженість* ринкової системи господарювання, то неоінституціоналісти розглядали ринкові відносини як *універсальні*, проте такі, що в процесі еволюції потребують певної корекції, реформування й трансформації.

Традиційний інституціоналізм, як відомо, відкидає суто індивідуалістичний підхід до вивчення суспільства, концентруючи увагу на діях колективів (профспілкові організації, союзи підприємців, політичні партії, держава тощо) щодо захисту інтересів індивіда. Натомість неоінституціоналісти, подібно до представників неокласики, зосереджують свою увагу на індивідуальних інтересах та поведінці незалежного індивіда.

Таким чином, здійснений аналіз свідчить, що неоінституціоналізм як напрям економічної думки сформувався під впливом власне *інституціонального* та *неокласичного* підходів за домінування (особливо в методологічному контексті) неокласичної теорії. Було залишено незмінним «жорстке ядро» неокласики, а розширення предмету дослідження відбувалося шляхом коригування положень із «захисної оболонки» неокласичної теорії шляхом на-

дання йому (предмету) більшої цілісності, соціальної визначеності, тіснішого зв'язку з господарською практикою.

Основними представниками неoinституціоналізму стали **Рональд Коуз** (1910 р. н.) — засновник і лідер неoinституціональної течії, **Д. Норт** (1920 р. н.), **О. Вільямсон** (1932 р. н.), **Дж. Б'юкенен** (1919 р. н.), **Дж. Стігліц** (1943 р. н.), **Р. Фогель** (1926 р. н.), **М. Спенс** (1943 р. н.), **Д. Канеман** (1934 р. н.), **Дж. Акерлоф** (1940 р. н.) — Нобелівські лауреати, **А. Алчіан**, **Г. Демсец** та ін.

У 80—90-х роках ХХ ст., поряд з *неoinституціоналізмом*, який переживав період розквіту та широкої популярності, виникає як самостійна гілка інституціонального аналізу *нова інституціональна економічна теорія* (НИЕТ). Саме ці дві течії складають основу сучасного інституціоналізму.

У своєму науково-теоретичному арсеналі неoinституціоналізм і нова інституціональна економічна теорія мають низку спільних рис, характеристик, методологічних підходів, завдяки яким вони й були об'єднані в межах одного з досить впливових і перспективних напрямів економічної науки кінця ХХ — початку ХХІ ст. — *сучасного інституціоналізму*. Водночас наявність певних відмінностей у теорії та методології їхнього аналізу стали підґрунтям для виокремлення в зазначеному напрямі сучасної економічної теорії двох *самостійних наукових течій* — неoinституціоналізму і НИЕТ — з власними конкуруючими дослідними програмами. Обидві течії мають значний теоретико-методологічний потенціал, наукова розробка та практична реалізація якого можуть істотно збагатити сучасну економічну думку.

До *спільних рис* неoinституціоналізму й нової інституціональної економічної теорії слід віднести такі:

1. Обидві течії сучасного інституціоналізму сформувалися під значним впливом неокласичної економічної теорії та її критичного переосмислення (відмінності між ними полягали в рівні критичного сприйняття основних положень неокласики).

2. Загальною *концептуальною основою* зазначених течій є теорія трансакційних витрат, аналіз і порівняння різних типів контрактних угод та інституційних структур. Опора на досягнення теорії трансакційних витрат відмежовує ці наукові напрями як від традиційного американського інституціоналізму (Т. Веблен, Дж. Р. Коммонс, В. К. Мітчелл), так і від ортодоксальної неокласичної економічної теорії, яка у своїх дослідженнях виходила з основоположної тези про нульову ставку трансакційних витрат.

3. За кілька десятиліть свого існування обидві течії сучасного інституціоналізму *висунули серйозні аргументи на користь своєї*

спроможності у вирішенні як методологічних питань, так і питань прикладного характеру в галузі державного й корпоративного управління, розв'язанні проблем між господарюючими суб'єктами та в інших сферах суспільного життя.

4. Назви обох напрямів сучасного інституціоналізму морфологічно дуже подібні: «*the neoinstitutional economics*» (неоінституціональна економічна теорія) і «*the new institutional economics*» (нова інституціональна економічна теорія).

5. Обидва зазначених напрями, на відміну від статичного підходу неокласики, вивчають економіку з позицій *динамічного аналізу*. Наголошуючи на «феномені розвитку», представники сучасного інституціоналізму досліджують процес розгортання суспільно-економічних явищ в історичній послідовності, утілюючи в наукових розробках принцип еволюційного підходу до реальності.

Поряд зі спільними ознаками, як було зазначено вище, між неоінституціоналізмом і новою інституціональною економічною теорією існують і *ключові розбіжності*, насамперед:

- у *сфері методології* (відповідно до НІЕТ, ринкова рівновага може існувати й не існувати, може бути одна або кілька точок рівноваги; вона не обов'язково збігається з оптимумом Парето (теорія ігор Дж. Неша), вибір не обов'язково буває раціональним унаслідок недостатності інформації, а також через нездатність належним чином проаналізувати існуючу інформацію (Г. Саймон), інтереси формуються екзогенно та ендогенно (Д. Норт);

- у *рівні критичного сприйняття* положень неокласики (прихильники НІЕТ радикальніші в критиці класичної *mainstream*);

- у підходах до аналізу інститутів;

- у проблематиці досліджуваних проблем;

- нова інституціональна й неоінституціональна теорії демонструють альтернативні підходи до вивчення питань, пов'язаних з існуванням трансакційних витрат і спеціалізованих контрактних структур, що забезпечують їх мінімізацію.

З огляду на вищезазначене, можна стверджувати, що нова інституціональна теорія — це принципово новий напрям сучасної економічної думки, який сформувався на підґрунті критики неокласичної методології неоінституціоналізму та перегляді її основних положень. Так, наприклад, НІЕТ спирається на два базових методологічних постулати, які розходяться з основними тезами методології традиційної неокласичної теорії.

По-перше, це суттєве послаблення передумови про раціональність економічних суб'єктів, що припускає неможливість укладення повних (враховуються всі можливі обставини) контрактів.

Отже, теза про оптимізуючу поведінку ринкових агентів замінюється положенням про знаходження задовільного результату, при цьому в центрі уваги перебуває аналіз контрактів, які фіксують загальні правила взаємодії сторін угоди з адаптації структури їхніх взаємних стосунків до мінливих умов.

По-друге, розбіжність між умовами контрактних угод на стадії їх укладання та виконання зумовлює необхідність вивчення процесу укладання контракту як цілісного явища, яке протікає в часі. Тобто нова інституціональна економічна теорія відрізняється від класичної не тільки використанням у дослідженні категорії трансакційних витрат, але й модифікацією деяких основоположних методологічних принципів за збереження інших (зокрема, не піддається сумніву неокласичний постулат про поведінку суб'єкта відповідно до власних інтересів).

В узагальненому вигляді неокласичні та інституціональні витoki сучасного інституціоналізму подано на рис. 8.1.

Як видно з рисунку, неінституціоналізм залишає незмінним жорстке ядро неокласики. Зміни в предметі аналізу відбуваються за рахунок коригування положень із «захисної оболонки» неокласичної теорії на основі традиційної методології неокласики: дослідження різноманітних суспільних відносин з позицій раціонально мислячої «економічної людини» та розгляд відносин між людьми крізь призму взаємовигідного обміну та контрактів.

Нова інституціональна економічна теорія, навпаки, відображає спробу створити власну теорію інститутів, що ґрунтується на відмінних від неокласики постулатах. При цьому зміни в методології НІЕТ зачіпають не лише положення із «захисної оболонки» неокласичної моделі, але й положення її *жорсткого ядра* (принцип існування єдиної ринкової рівноваги, що збігається з оптимумом Парето, принцип раціональності, стабільність та ендогенний характер переваг індивідів).

У методології НІЕТ є запозичення з американського «старого» інституціоналізму, зокрема емпіричний характер досліджень (вивчення *реальних* інститутів, а не абстрактних моделей неокласики), що забезпечується історико-генетичними, еволюційними методами. Але при цьому, послідовники нового інституціоналізму не визнають ані *холізму*, ані *інституційного детермінізму* (інститути визначають поведінку людей) своїх попередників. Так само, як вони, не визнають методологічного індивідуалізму неокласики (індивіди первинні щодо інститутів), уважаючи, що існує тісний взаємозв'язок і взаємовплив інститутів та індивідів.

НЕОКЛАСИКА	«СТАРІЙ» ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ	В ЦІЛОМУ	НАПРЯМИ
НЕОІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ «ЖОРСТКЕ ЯДРО» • рівновага на ринку існує завжди, вона єдина і збігається з оптимумом Парето; • раціональний вибір; • уподобання індивідів стабільні та не залежать від зовнішніх чинників. МЕТОДОЛОГІЯ • методологічний індивідуалізм → індивіди визначають параметри інститутів; • маржинальний рівноважний аналіз; • мікроекономічний підхід; • дедукція (від єдиної теорії – до аналізу конкретних проявів дійсності). «ЗАХИСНИЙ ПОЯС» • розширення сфери досліджень (об'єкти, предмети, наприклад, різні форми власності); • врахування трансакційних витрат; • аналіз реальних інститутів, а не абстрактних ідеальних моделей (Х «економіка нірвану»); • Х фірма «чорна скринька» (аналіз відносин усередині організації)	Х холізм → інституційний детермінізм (інститути визначають поведінку людей) Х індукція (аналіз окремих інститутів, поза цілєю теорією) широка сфера досліджень, вихід за межі традиційно економічного кола проблем порівняльно-інституційний, конкретний, емпіричний, історичний підхід інституціонізм (інститути мають значення);	ЕКОНОМІЧНИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ: застосування неокласичного підходу у вивченні нових сфер дослідження (ідеології, норм, правових і політичних проблем, родини тощо)	✓ теорія прав власності (Р. Коуз, Р. Познер) ✓ теорія суспільного вибору (Дж. Б'юкенен, Г. Таллок) ✓ теорія права і злочинності ✓ політекономія регулювання ✓ теорія оптимального контракту (Дж. Стигліц, І. Макіл) ✓ конституційна економіка (В. Ванберт) ✓ нова економічна історія, кілометрика (Д. Норт, Р. Фотель)
НОВИЙ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ «ЖОРСТКЕ ЯДРО» • теорія ігор порушує модель загальної рівноваги; може існувати кілька точок рівноваги, що не обов'язково є оптимальними, або рівновага взагалі неможлива; • теорія неповної раціональності Г. Саймона; • двосторонній взаємовплив індивідів та інституцій	МЕТОДОЛОГІЯ (сволюційно-соціологічні методи) • протиставляє себе економічному мейнстріму; • проблематика за межами ринкового господарства	намагання створити абсолютну НОВУ ТЕОРІЮ ІНСТИТУТІВ	✓ економіка глобальних проблем; ✓ економіка угод (Д. Тевено, О. Фавро, А. Орлеан, Р. Буайє); ✓ теорії постекономічного й постіндустріального суспільства

Рис. 8.1. Неокласичні та інституціональні витоки сучасного інституціоналізму

У цілому методологію нових інституціоналістів можна визначити як *еволюційно-соціологічну*, з акцентом на тому, що в процесі проникнення в неекономічну сферу, НІЕТ широко використовує методи суміжних суспільних наук, пристосовуючи їх до аналізу економічних інститутів.

Необхідно зауважити, що в сучасній економічній літературі до сьогодні ще не склалося єдиної класифікації інституціональних теорій, чіткого розмежування неоінституціоналізму та нової інституціональної економічної теорії, їхніх взаємозв'язків з іншими науками про суспільство, з'ясування дуалізму традиційного інституціоналізму та неоінституціональних теорій тощо. До речі, автор терміна «нова інституціональна економіка» американський економіст О. Вільямсон, який запропонував його ще в 1975 році в праці «Ринки та ієрархії», сам за основними параметрами досліджень є швидше представником неоінституціоналізму, а не нової інституціональної економічної теорії. У сучасній російськомовній економічній літературі, на думку відомого дослідника інституціоналізму Р. Нуреева, вищезазначені терміни тлумачаться переважно як синоніми [12, с. 23].

Натомість провідний український учений, академік НАН України А. А. Чухно, незважаючи на розбіжності в поглядах дослідників, чітко розмежовує два напрями сучасного інституціоналізму: *сучасний інституціоналізм класичного напрямку, тобто новий інституціоналізм, і сучасний інституціоналізм неокласичного напрямку, тобто неоінституціоналізм* [11, с. 10]. Запропоновані назви напрямів, уважає вчений, мають наукове значення, оскільки вони характеризують їхні методологічні основи та місце в економічній теорії.

Загалом в українській науковій літературі за активного зростання інтересу до інституціональних проблем економіки, у тому числі й транзитивної (С. Архієреєв, А. Гриценко, В. Геєць, В. Дементьєв, В. Ліпов, І. Малий, О. Носова, О. Прутська, Н. Супрун, В. Якубенко та ін.), останнім часом суттєво актуалізувалося дослідження проблем змістовного характеру сучасного інституціоналізму, критеріїв розмежування двох основних його течій, глибшого з'ясування їх методологічних і концептуальних відмінностей та спільних рис, розкриття перспектив розвитку кожного з напрямів інституціонального аналізу (праці Т. Гайдай, М. Довбенка, Н. Йохни, П. Леоненка, А. Маслової, С. Степаненка, В. Тарасевича, А. Ткача, А. Чухна та ін.). В їхніх дослідженнях обстоюється ідея про значущість наукового потенціалу сучасного інституціоналізму; поліструктурність останнього; багатство його кон-

цепцій, підходів, аналітичних засобів; про неможливість розкрити всю складність та постійні зміни в економічній системі без залучення аналізу інституцій тощо.

Незважаючи на вищезазначені позитивні зрушення в розвитку сучасної інституціональної теорії та її вивченні представниками різних суспільно-економічних наук, інституціоналізму, як стверджує український дослідник С. Степаненко, досі не вдалося набутися статусу *цілісної економічної теорії*, яка б відображала всю складність економічних систем, а її поняття та категорії ще не стали операбельними, не дають змоги здійснювати прогностичні та практичні рекомендації на належному рівні. Невирішеною залишається проблема інкорпорації інститутів в економічну теорію [9, с. 256]. Створення такої цілісної інституціональної економічної теорії на принципах системно-синергетичної парадигми та цивілізаційного аналізу, на наш погляд, сприяло б подоланню відриву теорії від практики, включенню в дослідницьку діяльність свідомості, мотивації та динамізму економічних процесів, реальнішому відображенню змін у господарській системі та суспільстві в цілому.

8.2. ЕВОЛЮЦІЯ НЕОІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX — НА ПОЧАТКУ XXI СТ. ТА ЗМІСТ ЙОГО ОСНОВНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ

В останні десятиліття XX ст. незадоволеність традиційною економічною теорією, яка приділяла дуже мало уваги аналізу інституційного середовища, у якому діють економічні агенти, призвела до суттєвої активізації нової інтелектуальної течії — *неоінституціоналізму*. За своєю методологією та теоретичним змістом неоінституціоналізм спирається на традиції неокласичного напрямку (*принципи раціонального вибору та методологічного індивідуалізму; відсутність витрат під час здійснення ринкового обміну, визнання доступності та повноти інформації, а також відсутності витрат на її отримання; концепція «економічної людини», максимізація корисності тощо*), хоч і значно їх реформує. Зокрема:

- *розглядається ширший, ніж у неокласиці, спектр форм власності та контрактних форм, на основі яких здійснюється обмін (поряд із приватною власністю аналізуються також колективна, державна та акціонерна форми й порівнюється їхня ефективність у забезпеченні угод на ринку). Такою є дослідна програма теорії прав власності (Р. Коуз, Р. Познер, С. Пейович) і теорії оптимального контракту (Дж. Стігліц, І. Макніл);*

- у неокласичну модель вводиться *поняття інформаційних витрат*, тобто витрат, пов'язаних з пошуком і отриманням інформації про угоду й ситуацію на ринку в цілому;

- поряд з виробничими, або трансформаційними, витратами неінституціоналісти припускають існування *транзакційних витрат*. Під цим терміном, центральним для *теорії транзакційних витрат* (Р. Коуз, О. Вільямсон), розуміються всі витрати, що виникають під час здійснення угод [10, с. 581, 582];

- неінституціональна теорія доповнила два види обмежень, характерних для неокласики (*фізичні*, породжені рідкісністю ресурсів, та *технологічні*, що відображають рівень знань і майстерності економічних агентів), ще одним видом, який зумовлений *інституційною структурою суспільства* і виконує свою роль після економічного вибору;

- неінституціоналізм відмовляється від абстрактних ідеальних моделей неокласики, уважаючи, що, економічні агенти діють в умовах великих транзакційних витрат, нечітко визначених прав власності та інституційних обмежень;

- на відміну від неокласики, яка характеризує людину як істоту *гіперраціональну*, у неінституціональній концепції поведінка індивіда подається в реальнішому ключі: через *обмежену раціональність* та *опортуністичну поведінку*.

У своїх дослідженнях представники неінституціоналізму особливу увагу приділяють питанням *інституційного середовища*, у якому функціонують господарюючі суб'єкти; проблемам *економічної влади*, які вивчаються в різних площинах: джерела, масштаби, форми, способи реалізації, наслідки, методи обмеження, зв'язок економічної й політичної влади, природа конфліктів інтересів у господарській практиці тощо. Важливою сферою сучасного інституціонального аналізу стали також процеси *монополізації* економіки та зростання *ролі держави* в соціально-економічному розвитку.

Сучасний інституціоналізм упродовж останніх десятиліть досить бурхливо розвивається, тому у фаховій літературі побутує думка про те, що значна активізація інституціонально-дослідницьких процесів свідчить про формування самостійної науки — інституціональної економіки. На пострадянському просторі вже з'явилися перші підручники із зазначеної дисципліни¹.

¹ Див.: Чухно А. А. Інституціонально-інформаційна економіка: Підручник / А. А. Чухно, П. М. Леоненко, П. І. Юхименко; за ред. акад. НАН України А.А.Чухна. — К.: Знання, 2010; Тарушкин А.Б. Институциональная экономика: Учеб. пособие. — СПб.: Питер, 2004; та ін.

Неоінституціоналізм асоціюється сьогодні з багатьма назвами: трансакційна теорія (тобто теорія, що вивчає трансакції (угоди) та пов'язані з ними витрати); економічна теорія прав власності (оскільки права власності є найважливішими й дуже специфічними поняттями цієї школи); контрактний підхід (оскільки будь-які організації, від фірми до держави, розуміються як складна мережа явних і неявних контрактів)» [20, с. 527]. Наголошується на тому, що неоінституціоналізм, зберігаючи аналітичний каркас неокласики, долає її соціальну вихолощеність, збагачуючи її зміст широким інституційним контекстом [3, с. 61].

Дослідник економічної нобелелогії М. Довбенко характеризує неоінституціоналізм як *«сукупність сучасних концепцій про роль і еволюцію окремих інституцій (колективів) у постіндустріальному суспільстві, а також поведінку індивідів у цих колективах»* [5, с. 163]. Близькою до цієї є позиція українського вченого С. Мочерного. У підручнику *«Інституціонально-інформаційна економіка»* за редакцією акад. НАН України А. Чухна зроблено висновок, що *«неоінституціональна економічна теорія — це формулювання загальних законів інституціонального устрою й розвитку мікроекономічної системи та її конкретних порядків, визначення принципів їх функціонування та управління, а також форм відносин поведінки людей, які реалізують у діяльності характерні їм інтереси»* [11, с. 46]. Багато економістів аргументовано доводять, що завдяки новій інтелектуальній течії було зроблено крок до поглибленого розуміння закономірностей розвитку того соціально-інституційного середовища, у якому функціонує сучасна економіка.

Таким чином, неоінституціоналізм як перспективний напрям світової економічної теорії привертає увагу дослідників різними аспектами, проблемами, методологічними принципами та теоретичними підходами до вивчення сучасного господарського розвитку. Але попри потужну хвилю інституційних досліджень останніх років у світовій та вітчизняній науковій літературі, існування спеціалізованих періодичних видань (*Journal of Institutional and Theoretical Economics*), регулярне проведення міжнародних наукових конференцій з проблем інституціоналізму¹, його теоретичне самовизначення, як цілком справедливою зауважують фахівці, на сьогодні ще не завершене.

¹ В Україні вже кілька років поспіль проводяться міжнародні наукові конференції з питань інституціональної теорії за участю провідних фахівців Заходу та пострадянського простору, зокрема в Донецьку (2006, 2007, 2008), Дніпропетровську (2009) та Києві (2010).

З огляду на широку палітру неоінституціональних досліджень економісти виокремлюють найвагоміші з них:

- економіко-правові дослідження (теорії прав власності та трансакційних витрат, теорія фірми, теорія оптимального контракту, концепція права та злочинності);
- економіко-політологічні дослідження (теорія суспільного вибору, теорія конституційного вибору, політична економія регулювання);
- економіко-соціологічні дослідження (теорія людського капіталу, теорії громадянського суспільства);
- економіко-історичні дослідження (нова економічна історія).

Зазначені концепції стали потужним внеском до світової економічної теорії другої половини ХХ ст. та її аналітичного інструментарію. Насамперед маються на увазі принципові відкриття в галузі понятійного апарату інституціоналізму, зокрема таких категорій, як *трансакційні витрати та права власності*.

8.2.1. Р. Коуз. ТЕОРІЯ ТРАНСАКЦІЙНИХ ВИТРАТ

У сучасному визначенні *трансакційні витрати* — це витрати, що забезпечують перехід прав власності від одних економічних агентів до інших і охорону цих прав (у перекладі з латини — трансакції — «звершення»). На відміну від трансформаційних витрат, трансакційні витрати не пов'язані з процесом створення вартості. Вони забезпечують здійснення ринкових трансакцій: угод, контрактів, актів обміну між економічними суб'єктами, ведення переговорів і забезпечення гарантій виконання угод.

Поняття трансакційних витрат уперше використав Р. Коуз у статті «Природа фірми» (1937), визначивши трансакційні витрати, як «витрати збору та обробки інформації, витрати проведення переговорів і прийняття рішень, витрати контролю та юридичного захисту виконання контракту» [2, с. 9]. У ринковій економічній системі трансакційні витрати визначають межі та характер взаємодії між *ринком* та окремими *фірмами*. Останні, стверджує Р. Коуз, зростають до того рівня, поки витрати на організацію однієї додаткової трансакції всередині фірми (за висловлюванням вченого, «агентські витрати») не зрівняються з витратами на здійснення тієї самої трансакції через обмін на відкритому ринку. Проблема, таким чином, полягає в знаходженні оптимального поєднання методів ринкової та управлінської координації, що по-

винно призвести до мінімізації трансакційних витрат і відповідно підвищення ефективності суспільного виробництва.

До найсуттєвіших елементів трансакційних витрат належать такі:

- витрати на пошук інформації про ціни, наміри конкурентів, споживачів, що потребує певного часу й коштів;
- витрати, пов'язані з проведенням переговорів, прийняттям рішень, укладенням угод, юридичним оформленням тощо;
- витрати, пов'язані з контролем за якістю та кількістю продукції, допущеними помилками;
- витрати на оплату послуг державних, судових органів щодо захисту прав власності;
- витрати, що виникають через опортуністичну поведінку контрагента (спроби однієї з договірних сторін отримати переваги за рахунок іншої сторони) [5, с. 163, 164].

У 30—40-х роках ХХ-го ст. ідеї Р. Коуза щодо *трансакційних* витрат залишилися непоміченими й належним чином не оціненими світовою науковою спільнотою. Лише в 1950-х роках його розробки знайшли продовження в працях відомих сьогодні інституціоналістів К. Ерроу, Дж. Стіглера, А. Алчіана, Г. Демсеца, О. Вільямсона, К. Менара та інших учених, які об'єднали в одне поняття витрати функціонування фірми та ринку, протиставивши їх трансформаційним (виробничим) витратам. Тобто більшість учених почали розглядати трансакційні витрати інтегрально, як витрати на управління *економічною системою в цілому*.

Подальший розвиток неоінституціональної концепції трансакційних витрат привів до їх поділу на основні групи, зокрема:

- *витрати ex ante* (які виникають ще до здійснення угоди: витрати на пошук інформації щодо необхідного товару, його якості та ціни, витрати на ведення переговорного процесу тощо);
- *витрати ex interim* (формуються в процесі здійснення угоди: витрати на оформлення контракту, здійснення розрахунків, отримання відповідних документів);
- *витрати ex post* (які виникають після здійснення угоди: витрати виконання умов угоди та попередження опортунізму, наприклад, зміни умов контракту; витрати захисту прав власності від третіх осіб та ін.).

Дослідження Д. Норта і Дж. Волліса, які є авторами вищезазначеної класифікації, свідчать, що з розвитком ринкової економічної системи обсяги трансакційних витрат зростають, зумовлюючи виникнення та функціонування *трансакційного сектору економіки* [8]. У 1986 році вони вперше виміряли питому вагу

трансакційних витрат у ВВП США, проаналізувавши їх динаміку, починаючи з 1870 року. За сто років частка трансакційних послуг зросла від 26,6 % до 54,9 % [5, с. 164].

Проблеми розвитку трансакційного сектору, зростаючий рівень трансакційних витрат та їх роль у сучасному суспільстві привертають увагу багатьох відомих дослідників-інституціоналістів. За їхніми оцінками, величина трансакційних витрат коливається від 50—60 % (Е. Фуруботн і Р. Ріхтер) до 70 % (Дж. Лафта) [11, с. 477], при цьому простежується чітка тенденція до збільшення обсягів цих витрат.

Учення Р. Коуза про трансакційні витрати має фундаментальне значення в неоінституціоналізмі, суттєво відрізняючи його аналіз від неокласичних підходів. З цього приводу Д. Норт, зокрема, зауважував, що «*небезкоштовність* [курсив наш. — В.Ф.] економічного обміну вносить відмінність між підходом з використанням трансакційних витрат і традиційною економічною теорією, успадкованою від Адама Сміта» [8, с. 40].

Але суть проблеми полягає не лише в різних підходах до вивчення господарських процесів. На думку представників неоінституціоналізму, неокласична теорія істотно звужує можливості економічного аналізу внаслідок вивчення лише витрат взаємодії людей з природою, тобто *трансформаційних* витрат. Необхідною складовою дослідження мають стати витрати взаємодії між людьми, тобто *трансакційні* витрати, які за умов зростаючого ускладнення економічної координації набувають дедалі більшого значення. Причому реальний вплив трансакційних витрат зростає не тільки у країнах з розвинутою ринковою економікою, але й у країнах, що розвиваються, та країнах з перехідною економікою.

ТЕОРІЯ ПРАВ ВЛАСНОСТІ

Однією з важливих складових досліджень Р. Коуза, а також базових понять неоінституціоналізму є *поняття прав власності*, у якому головне — не відношення людини до даної конкретної речі, а насамперед відносини між економічними індивідами з приводу об'єкта власності. Економічна теорія прав власності, окрім Р. Коуза, пов'язана також з іменами А. Алчіана, Л. де Алесі, Г. Демсеца, Й. Барцеля, О. Вільямсона, Д. Норта, С. Пейовича, Р. Познера та інших учених, які значно поглибили аналіз зазначеної проблеми наприкінці XX ст.

Під системою прав власності в інституціоналізмі розуміється вся сукупність закріплених законами, розпорядженнями, традиціями, моральними й релігійними настановами відносин між людьми щодо володіння, розпорядження, використання та захисту рідкісних благ. Ці відносини становлять права (повноваження), які визначають доступ до зазначених благ одних осіб і неможливість доступу інших. Набір таких повноважень, згідно з позицією відомого англійського вченого А. Оноре, розглядається як «пучок прав» власності, що складається з 11 елементів. Серед них:

- право володіння, тобто право виняткового фізичного контролю над благом та виключення доступу до нього інших агентів;
- право використання, тобто застосування корисних для себе властивостей блага;
- право розпорядження, тобто рішення щодо того, хто та яким чином забезпечуватиме користування цим благом;
- право на отримання доходу;
- право суверена, тобто можливість відчуження, споживання, зміну або знищення блага;
- право на безпеку, тобто захист об'єкта власності від вилучення та завдання йому шкоди з боку зовнішніх факторів;
- право на передачу повноважень у спадщину;
- право на безстрокове володіння благом;
- заборона використання блага в такий спосіб, що завдає шкоди зовнішньому середовищу;
- право на залишковий характер, тобто право на відновлення порушених повноважень;
- право на відповідальність у вигляді стягнення, тобто право на можливість стягнення блага на сплату боргу (цит. за: [21, с. 77, 78]).

Більш узагальнене визначення прав власності притаманне науковим розробкам А. Алчіана, Т. Еггертсона, С. Пейовича, які акцентують увагу передусім на трьох категоріях прав власності:

- 1) *праві користування*;
- 2) *праві на отримання доходу*;
- 3) *праві передавати свої повноваження іншій особі*.

Економічна інтерпретація зазначених правочинів, на думку українського дослідника С. Степаненка, передбачає врахування двох ключових характеристик прав власності: відображення ними відносної відокремленості індивіда, його автономного статусу й наявності певної залежності від речей, необхідних для задоволення його потреб [9, с. 102]. При цьому права власності усвідомлюються прихильниками теорії не просто як арифметична сума

правочинів, а як складна структура, окремі елементи якої обумовлюють одне одного. Ступінь їх взаємозв'язку проявляється в тому, наскільки обмеження будь-якого правочину впливає на реалізацію власником інших правочинів.

Тобто права власності в інституціональній концепції є так званими «правилами гри», що регулюють відносини між зацікавленими сторонами. На думку Р. Коуза, для успішного функціонування ринку важливе значення мають як трансакційні витрати, так і права власності.

Володіння повним «пучком прав» (повноважень) забезпечує повну власність щодо певного ресурсу. «Пучок прав» може також розщеплюватися, тоді кожен із суб'єктів прав власності володітиме лише своєю частиною. Права власності охоплюють не тільки матеріальні (фізичні) об'єкти, але й нематеріальні ресурси, наприклад, результати інтелектуальної діяльності, певні послуги тощо.

Важливою умовою ефективної реалізації прав власності є їх «специфікація», тобто чітке визначення та забезпечення їхнього надійного захисту. Якщо суб'єкт власності поінформований щодо своїх повноважень і впевнений у реальності їх застосування, він має можливість прийняти найефективніше за даних умов рішення. І навпаки, якщо права власності визначені не чітко («розмиті») й погано захищені, це ускладнює пошуки раціонального вибору. Тобто право власності повністю «специфіковане» в разі, коли у кожній правочинності є свій винятковий власник, а доступ до неї інших суб'єктів обмежений, що надзвичайно важливо в умовах сучасного господарства, заснованого на контрактних відносинах між різноманітними суб'єктами, у тому числі й у межах корпорацій.

Остання теза щодо «специфікації» прав власності в межах окремих економічних організацій в інституціоналізмі дуже важлива. Вона розкриває кардинальні відмінності в його підходах до аналізу фірм порівняно з неокласичною традицією. Завдяки послідовно здійснюваному принципу методологічного індивідуалізму в центрі уваги інституціональної теорії перебувають відносини, що виникають *усередині* організацій, тоді як у неокласичній концепції цей аспект не вивчається, а організація й фірма розглядаються як «чорна скринька».

«Специфікація» прав власності здійснюється в процесі їх купівлі та продажу. Будь-який акт обміну в сучасній економіці є не що інше, як обмін «пучками прав власності». Той, хто вище цінує можливості, надані правами, які здобуваються, готовий платити

за них більшу ціну. Отже, зауважує Р. Коуз, «права будуть придбані, розділені й скомбіновані таким чином, щоб дозволена ними діяльність приносила дохід, що має найвищу ринкову цінність» [2, с.12]. Так, у процесі обміну, згідно з неоінституціональною теорією, права власності перетікають до тих суб'єктів, для кого вони становлять найбільшу цінність. Для суспільства такий обмін також корисний, оскільки завдяки йому забезпечується найефективніший розподіл існуючих ресурсів.

Обмін «пучками прав власності» в сучасній економіці відбувається за допомогою *контракту* — *письмової угоди, у якій відображена сукупність правил, що фіксують у просторі й часі, який саме спектр повноважень і на яких умовах підлягає передачі від одних економічних агентів до інших*. Контракт, поряд з поняттями прав власності й трансакційних витрат, є одним з ключових понять неоінституціоналізму. З огляду на це сучасний інституціоналізм часто називають також *контрактним підходом*.

В останні роки теорія прав власності значно збагатилася аналізом багатьох проблем соціальних, економічних, природоохоронних та інших повноважень і зобов'язань та механізму їх дотримання. Звідси закономірно впливають зміни в юридичному змісті власності, що знаходять відображення в сучасному національному та міжнародному законодавстві.

З позицій Р. Коуза, приватна власність здатна забезпечити високу ефективність суспільного виробництва за умови, якщо права власності чітко визначені й сконцентровані в руках економічних суб'єктів, які вмотивовані до прийняття найраціональніших за даних умов рішень. Науковою заслугою вченого стало те, що в період панування кейнсіанства він у статтях «Проблема соціальних витрат» та «Замітки до проблеми соціальних витрат» запропонував принципово нове вирішення актуальної проблеми ХХ ст. — проблеми оптимального поєднання ринкового регулювання господарських процесів та свідомого контролю економіки з боку держави. Це насамперед урахування трансакційних витрат, а отже, — встановлення інших зв'язків між ринком та державою. Р. Коуз уважав, що держава має створювати інституційне середовище, яке дозволяло б ринковому механізму самостійно вирішувати проблеми, які постійно виникають у сучасному суспільному розвитку.

Проблема розміщення ресурсів у руках ефективного власника в економічній літературі знайшла своє відображення в знаменитій теоремі Р. Коуза, яку, на думку багатьох авторів, він так і не сформулював. У ній ефективне використання ресурсів пов'язане

з наявністю у власників чітко виписаної специфікації прав та надійністю їх захисту. Ключової проблеми — обмін правочинами, який, власне, і покликаний забезпечити раціональне розміщення ресурсів, вона не зачіпає [9, с. 110].

Необхідно зазначити, що теорема присвячена також проблемі зовнішніх ефектів (екстерналій), тобто побічних наслідків діяльності, що стосуються не безпосередніх її учасників, а третіх осіб.

Р. Коуз наводить приклади *негативних* (шум аеродрому, залізниці, що порушує спокій навколишніх жителів, дим із заводських труб, забруднення річок стічними водами тощо) та *позитивних екстерналій* (приватний квітник, газон, які привертають увагу перехожих; установка індивідуального ліхтаря в дачному провулку і т. п.), існування яких, на думку вченого, пов'язане з розходженням між приватними та соціальними витратами. У випадку негативних зовнішніх ефектів приватні витрати виявляються нижчими за соціальні, за позитивних зовнішніх ефектів — соціальні витрати, навпаки, нижчі за приватні.

З теореми Р. Коуза випливає кілька важливих теоретичних і практичних висновків.

1. Вона розкриває економічну сутність прав власності. Згідно з Р. Коузом, екстерналії виникають лише тоді, коли права власності нечіткі. Якщо вони визначені чітко, тоді всі екстерналії «інтернаціоналізуються» (зовнішні витрати стають внутрішніми). Не випадково основою для конфліктів, пов'язаних із зовнішніми ефектами, виявляються ресурси, котрі з категорії необмежених переміщуються в категорію рідкісних (вода, повітря) і на які до цього не було прав власності.

2. У теоремі Коуза ринок не звинувачують у «провалах». Щоб подолати екстерналії, потрібно створити нові права власності в тих галузях, у яких вони були нечітко визначені. Тому поява зовнішніх ефектів та їх негативні наслідки пов'язані з недосконалим законодавством. Теорема Р. Коуза спрощує стандартні звинувачення в руйнуванні навколишнього середовища, що висувуються проти ринку та приватної власності. З неї випливає зворотний висновок: деградацію зовнішнього довкілля спричинює не надлишковий, а недостатній розвиток приватної власності.

3. Теорема Р. Коуза виявляє ключове значення трансакційних витрат. Якщо вони позитивні, розподіл прав власності перестає бути нейтральним чинником і починає впливати на ефективність і структуру виробництва.

4. У теоремі Р. Коуза доведено, що посилення на зовнішні ефекти — недостатня підстава для державного втручання. У разі

невеликих трансакційних витрат воно зайве, а у випадку високих — не завжди економічно виправдане [11, с. 456, 457].

Ідеї Р. Коуза та його послідовників стали джерелом серйозних зрушень у сучасному економічному аналізі, породивши низку нових напрямів теоретичної думки. З іменем ученого, як зазначалося вище, пов'язано формування неоінституціоналізму як потужної течії сучасної економічної теорії. Набули розвитку *економіка права, трансакційна економіка*. Успішно розвивається в межах неоінституціоналізму *теорія організацій*, яка розв'язує проблеми підвищення економічної ефективності за рахунок організаційного прогресу, поглиблюючи ідеї Р. Коуза, Г. Саймона та інших дослідників. Унаслідок застосування теорії трансакційних витрат і теорії прав власності до історичного аналізу виникла *нова економічна історія* (Д. Норт, Р. Фогель, Ф. Найт). Ідеї неоінституціоналізму дали поштовх до переосмислення низки положень мікро-економічної теорії, розробки аналітичних підходів у галузі «економічної теорії політики» та створення теорії суспільного вибору (Д. Б'юкенен, К. Ерроу, Г. Таллок та ін.).

8.2.2. ДЖ. Б'ЮКЕНЕН. ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНОГО ВИБОРУ

Відома сьогодні у сфері політологічних, економічних та соціологічних наук теорія суспільного вибору (Д. Б'юкенен, Д. Блек, Д. Мюллер, М. Олсон, К. Ерроу, У. Нісканен, Г. Таллок) як складова неоінституціоналізму сформувалася в 60-х роках ХХ ст. Об'єктом її вивчення стали політична сфера суспільства (так звані «політичні ринки»), урядові структури, парламентаризм тощо, які аналізувалися методами неокласичної теорії. Засновником і визнаним лідером цієї теорії є американський економіст *Джеймс МакДжіл Б'юкенен* (1919 р. н.), лауреат Нобелівської премії з економіки (1986) «за дослідження договірних та конституційних основ теорії прийняття економічних та політичних рішень».

Становлення теорії суспільного вибору має тривалу історію, оскільки зародилася вона ще на зламі ХІХ—ХХ ст. як галузь економічної науки, що вивчала питання оподаткування та державних витрат у контексті проблем надання суспільних благ (на базі італійської школи державних фінансів (М. Пантелеоні) та розробок шведської школи (К. Віксель, Е. Ліндаль)). У 1930—1960-х роках її формування та еволюція були пов'язані з розробками проблем економіки добробуту (А. Бергсон, П. Самуельсон), поширенням

поглядів про раціональний характер поведінки індивідів у політичній сфері (Й. Шумпетер, К. Ерроу, Д. Блек). Упродовж 60—70 років XX ст. на базі Вірджинського університету (США) відбулося поступове виокремлення основних положень теорії суспільного вибору в самостійний напрям наукових досліджень. Останній був потужно репрезентований низкою праць представників вірджинської школи, зокрема: «Формула згоди» (1962) Дж. Б'юкенена і Г. Таллока, «Попит і пропозиція суспільних благ» (1968), «Теорія суспільного вибору» (1972), «Межі свободи: між анархією і Левіафаном» (1975), «Свобода в конституційних договорах: перспективи для політико-економістів» (1977) Дж. Б'юкенена, «Влада податку» (1980) та «Причина правил» (1985). Дж. Б'юкенена та Дж. Бреннана, «Свобода, ринок і держава» (1986) Дж. Б'юкенена та ін.

Сьогодні теорія суспільного вибору відома розробкою аналітичних підходів у галузі «економічної теорії політики», вивченням політичних механізмів прийняття макроекономічних рішень, прагненням до узгодження інтересів у суспільстві, зокрема шляхом прийняття законів, систем оподаткування, розподілу бюджетних коштів тощо в інтересах членів суспільства загалом, а не окремих його осіб чи олігархічних груп.

В основу теорії суспільного вибору покладено ідею виявлення взаємозалежності економічних і політичних явищ, а також *застосування методів економічного аналізу до вивчення політичних процесів*, що вперше здійснили у своїх дослідженнях К. Ерроу та Д. Блек (так званий «економічний імперіалізм»). Згодом цей концептуальний підхід став базовим у дослідженнях Дж. Б'юкенена та інших представників школи суспільного вибору. Саме через це теорію суспільного вибору часто називають *«новою політичною економією»*, наголошуючи на тому, що вона вивчає політичний механізм формування макроекономічних рішень на підґрунті методології економічних досліджень, зокрема неокласичного аналізу.

За своїм економічним змістом, як вважають сучасні дослідники, **теорія суспільного вибору** — *це теорія регулювання, яка передбачає встановлення органами нагляду обмежень, які дають змогу отримати прибуток вищий за рівень, що забезпечується за умов досконалої конкуренції, але нижчий за рівень, забезпечений встановленням монопольних цін* [5, с. 173]. Водночас зазначена теорія вивчає різні способи й методи, за допомогою яких економічні індивіди використовують урядові структури у власних інтересах.

Згідно з позицією Дж. Б'юкенена, теорія суспільного вибору спирається на **три основні передумови**:

- методологічний індивідуалізм;
- концепцію «економічної людини»;
- аналіз політики як процесу обміну.

Тобто Дж. Б'юкенен виходить із припущення, що принцип раціональної економічної поведінки може бути застосований у вивченні будь-якої сфери суспільного розвитку, де відбувається вибір, у тому числі й у дослідженні політичних процесів. Політику вчений розглядає як арену мінових відносин, де відбувається обмін, подібний до ринкового.

Авторитетна думка

Політика є складною системою обміну між індивідами, в якій останні колективно намагаються досягти своєї приватної мети, оскільки не можуть реалізувати її за допомогою звичайного ринкового обміну.

Дж. Б'юкенен

Проте повної аналогії між політичною й економічною системами, уважає Дж. Б'юкенен, провести не можна. Якщо на ринку відбувається, як правило, *добровільний* обмін товарами, то в політичній сфері обмін певним чином *опосередкований*: люди сплачують податки в обмін на деякі суспільні блага, які до того ж споживаються всіма членами суспільства.

Різниця між ринковим і політичним обміном полягає також у тому, що його учасники мають різну мету. На ринку, як відомо, відбувається взаємовигідний обмін. У політичній сфері державні посадовці, чиновники, депутати не завжди керуються міркуваннями виключно суспільного блага. Швидше, навпаки: як звичайний економічний індивід вони прагнуть до максимізації власної вигоди, послідовного проведення індивідуальних інтересів, у тому числі на державній службі та у виборних органах. Наприклад, в обмін на голоси на виборах майбутні політичні діячі обіцяють запровадження вигідних законів, зменшення ставки оподаткування, підвищення соціальних стандартів тощо.

Тобто, на політичному ринку не існує взаємовигідного обміну. На думку Дж. Б'юкенена та його прихильників, у політиці переважає нерівність, зумовлена економічними причинами: нерівність у доступі до інформації, її асиметричність та використання у власних цілях; прийняття законів в інтересах окремих суспільних груп, які, проте, є неефективними для суспільства в цілому; прийняття популістських парламентських рішень (особливо пе-

ред виборами) з метою збільшення шансів щодо перемоги на чергових виборах та отримання депутатських повноважень на ще один термін і т. д. Розуміючи зазначені суперечності політичної сфери суспільства, їх гостроту та соціальний резонанс, прихильники теорії суспільного вибору обґрунтовують необхідність суттєвого реформування політичної системи та наближення останньої до взаємовигідних договірних умов ринкового обміну.

Таким чином, на сьогодні у фаховій літературі акцентується увага на *трьох аспектах аналізу теорії суспільного вибору*, що визначають дослідження процесів у сфері публічних відносин:

- для характеристики поведінки людини в політичній сфері використовують ті самі гіпотези, що й у неокласичній економічній теорії: *гіпотези слідування особистому інтересу, повноти та транзитивності уподобань, раціональної максимізації цільової функції*;

- процес виявлення уподобань індивідів найчастіше розуміється в термінах ринкової взаємодії: передбачається, що відносини між людьми в політичній сфері можуть бути описані в термінах взаємовигідного обміну;

- під час дослідження ставляться такі самі питання, які мають центральне значення в неокласичній теорії ціни (питання про існування та стабільність політичної рівноваги, шляхах її досягнення та її оцінки з позиції принципу ефективності Парето) [10, с. 589; 6, с. 234, 235].

Під цим кутом сформувалися й функціонують усі теорії, *об'єктом* вивчення яких є *політичний ринок* (поведінка виборців, виборчий процес у цілому, діяльність депутатів і чиновників, політика державного регулювання тощо). Відповідно *предметом* їхнього вивчення є: логіка колективних дій; процедура голосування; парадокс голосування; маніпулювання під час голосування; проблеми суспільного добробуту; групи особливих інтересів, лобізм, логролінг; багатопартійні системи; економіка бюрократії, пошук політичної ренти; конституційна економіка, діяльність урядових структур тощо.

Серед теорій, у яких аналізувалися зазначені проблеми, окрім уже згадуваної концепції суспільного вибору, слід назвати: *теорію конституційного вибору, теорію політичного ділового циклу, теорію політичної ренти, теорію ендегенного визначення економічної політики, економічну теорію політичних інститутів* та інші сучасні відгалуження.

Дж. Б'юкенен та його прихильники намагалися передбачити, яким чином поведінка окремих індивідів у їхніх політичних ро-

лях виборців, платників податків, членів політичних партій, кандидатів у політичні діячі, бюрократів чи урядових керівників може вплинути на стан політичного ринку загалом. При цьому вони використовували максимізаційну модель раціональної поведінки для вивчення процесів прийняття рішень у різних політичних структурах, хоча й із застосуванням значно складнішої *мотиваційної* моделі поведінки. Зокрема, визнавалося, що головною метою політичного інституту є збереження влади. Загальний же принцип аналізу, що вибудовувався на дослідженні ефективності функціонування тих чи інших установ (характерний для неокласики), залишався.

Однією з найважливіших проблем теорії суспільного вибору є власне колективний вибір за умов *прямої* та *представницької демократії*. Пряма демократія — це політична система, за якої кожен громадянин має право особисто висловлювати свою позицію і голосувати з будь-якого конкретного питання [6]. За такої форми демократії важливим є критерій прийняття рішення за результатами голосування:

- абсолютна (проста) більшість;
- кваліфікована більшість (наприклад, не менше 2/3 «за»);
- одностайність;
- дія права «вето».

Результат голосування в цьому випадку відображатиме співвідношення витрат і доходу (позитивного ефекту) для різних груп учасників голосування.

Поширенішою формою прийняття рішень у сучасному суспільстві є *представницька демократія*. Її зміст полягає в тому, що громадяни обирають до органів влади своїх представників, які покликані захищати їхні інтереси під час ухвалення політичних рішень, законів і проведення в життя соціальних програм. Щоб отримати перемогу на виборах конкуруючі партії мають анонсувати надання такого обсягу й такої якості суспільних благ, які були б бажаними для більшості членів суспільства. Але результати голосування не завжди відображають переваги суспільного вибору, оскільки вони значно залежать від конкретного регламенту прийняття рішень. При цьому процедура голосування в законодавчих органах не перешкоджає прийняттю, у тому числі, і економічно неефективних рішень.

Представницька демократія, як уважають послідовники теорії суспільного вибору, має низку переваг. Вона успішно використовує вигоди суспільного поділу праці. Зокрема, обрані депутати спеціалізуються на прийнятті рішень із визначених питань.

Водночас за умов представницької демократії можливе, завдяки тиску на законодавців, прийняття рішень в інтересах вузької групи осіб, а не суспільства в цілому. Це явище отримало назву **лобізму**, тобто активної діяльності будь-яких зацікавлених осіб (як фізичних, так і юридичних) щодо відстоювання власних інтересів на різних рівнях влади з метою впливу на прийняття рішень.

Лобізм як характерне явище політико-правової сфери сучасного суспільства існує в усьому світі за умови жорсткого законодавчого регламентування, чого не можна сказати про Україну. Наприклад, у США лобізм є фаховою діяльністю, що закріплена на законодавчому рівні. Практика ж українського лобізму — це здебільшого практика неформальної взаємодії держави і бізнесу в інтересах вузького кола осіб. В Україні поки що відсутні впливові підприємницькі структури, які б мали консультативний статус у виконавчих установах і могли б впливати на формування державної політики. Не виконують функцію важливих інститутів лобізму щодо «просування» тих чи інших суспільних законопроектів профспілки й політичні партії. Спроби законодавчого оформлення лобізму в Україні, які мали місце в парламенті попереднього скликання, не завершилися поки що прийняттям відповідних законодавчих актів.

До спеціальних технологій впливу на прийняття необхідних рішень належить система **логролінгу**, тобто практика взаємопідтримки депутатів шляхом «торгівлі голосами». Депутат «купує» підтримку вирішення питань своїх виборців, віддаючи взамін свій голос на захист проектів своїх колег. Дж. Б'юкенен і Г. Таллок не вважають будь-яку «торгівлю голосами» негативним явищем, стверджуючи, що іноді за допомогою такої підтримки вдається домогтися ефективнішого розподілу ресурсів. Але частіше наслідками подібної політики стає прагнення отримувати політичну ренту, тобто доходи за рахунок здійснення політичного процесу.

Прикладом саме такої реалізації практики логролінгу стали перші роки незалежності України, коли відбувався процес загальної приватизації та надання в законодавчому порядку податкових пільг «своїм» підприємствам з метою «підтримки вітчизняного виробника». Фактично шляхом логролінгу здійснювався поділ державної власності між найвпливовішими в Україні кланами.

Дослідження Дж. Б'юкенена, Г. Таллока, Дж. Бреннана та інших представників теорії суспільного вибору привели їх до ви-

сновку про те, що посилення ролі та функцій держави, як правило, відбувається всупереч з інтересами суспільства й принципами економічної ефективності. Сповідуючи принципи класичного лібералізму, вони поставили під сумнів ефективність державного втручання в економіку, коли політика уряду не спроможна забезпечити ефективний розподіл і використання суспільних ресурсів, коли вона супроводжується розростанням бюрократичного апарату та посиленням його впливу на суспільство.

Аналіз функцій держави, їх зміна під дією різних чинників, необхідність чіткого визначення сфер діяльності виборчих органів та виконавчої влади знайшли відображення в теорії конституційного вибору. Останню Дж. Б'юкенен розробляв упродовж 1960-х — початку 1980-х років (праці «Формула згоди» (1962) у співавторстві з Г. Таллоком, «Суспільні фінанси і демократичний процес» (1967), «Межі свободи: між анархією і Левіафаном» (1975), «Демократія в дефіциті» (1977) у співавторстві з Р. Вагнером, «Влада податку» (1980) у співавторстві з Дж. Бреннаном та ін.). Вона ґрунтувалася на фундаментальному положенні про *двостадійний* процес функціонування договірної (контрактарної) суспільної системи.

Дослідження на першій — *початковій конституційній стадії* передбачали розробку економічної теорії конституції, формулювання рішень щодо визначення й захисту прав власності, вироблення правил та процедур щодо прийняття політичних рішень стосовно способів фінансування бюджету, систем оподаткування, виробництва суспільних благ та ухвалення державних законів. Окреслені проблеми, які є підґрунтям економічних і політичних відносин між людьми, перебувають в центрі уваги теорії конституційного вибору.

На другій — *постконституційній стадії* — здійснюється розробка економічної теорії політичних установ; формуються відносини обміну між економічними суб'єктами відповідно до визначених раніше прав власності; приймаються, спираючись на затверджені правила, рішення про виробництво суспільних благ тощо. Саме до цієї стадії застосовуються положення економічної теорії та базові підходи теорії суспільного вибору.

Дві стадії конституційного вибору можна порівняти за аналогією з тим, як поведуться люди під час гри. Спочатку вони обирають правила гри, а потім відбувається визначення стратегії гри в межах сформульованих правил. На думку Дж. Б'юкенена, використання цієї аналогії може полегшити розуміння змісту теорії конституційного вибору та сутності кожної з двох стадій суспільно-

го розвитку. Подібно до того, як правила гри впливають на її вірогідний результат, конституційні правила або формують необхідні результати політики, або ускладнюють їх досягнення.

Аналізуючи роль держави на початковій конституційній та постконституційній стадіях, Дж. Б'юкенен розмежував 1) *державу із захисними функціями* і 2) *продуктивну (виробничу) державу*. Перша стадія суспільного розвитку пов'язана з існуванням «захисної держави» — структури, що встановлюється в законодавчому порядку, визначає права власності й контролю економічних індивідів над ресурсами, стимулює приватні контракти, обмежує розростання владних структур, тобто виконує переважно соціально корисну роль.

На постконституційній стадії держава виконує функцію органу, за допомогою якого індивіди забезпечують себе суспільними благами (продуктивна держава, держава-виробник). Відповідно формується інша модель державної політики: уряд прагне до максимізації прибутку, існують зловживання в розподілі бюджетних коштів, фінансовий дефіцит допомагає політикам отримувати політичну підтримку шляхом збільшення державних витрат на спеціальні та соціальні цілі, одночасно стримуючи зростання податків, яке могло б покрити ці затрати і т. д. За таких умов, на думку Дж. Б'юкенена, виникають серйозні підстави для обмеження державного впливу на суспільно-економічні процеси. Учений неодноразово виступав із застереженням щодо розширення економічної ролі держави, наголошував на необхідності вироблення конституційних правил і норм, які б забороняли утворення дефіцитів бюджету чи обмежували їх розміри.

Порівнюючи теорії суспільного й конституційного вибору можна зробити висновок, що вони спрямовані на вдосконалення ринкового господарства, але не шляхом прямого державного втручання в економіку, важелі якого зосереджені в руках чиновників, що переслідують особисті інтереси, а методами побічного впливу на інституційну структуру суспільства.

8.2.3. ТЕОРІЯ ІНСТИТУЦІЙ Д. НОРТА

Важливий внесок у розвиток неоінституціоналізму здійснив американський учений, лауреат Нобелівської премії (1993) **Даглас Сесіл Норт** (1920 р. н.). Наукові праці Д. Нортона та його прихильників (С. Енгермана, Р. Фогеля, Р. Міллера) створили *концепцію інституцій та інституціональної динаміки*, що розвинула основні надбання неоінсти-

туціональної теорії: поняття прав власності, трансакційних витрат, контрактних відносин та групових інтересів, претендуючи на пояснення загальних закономірностей розвитку людського суспільства на основі вивчення історичного економічного розвитку в контексті провідних інституційних змін та еволюції інституцій.

Учений виступив засновником *нової економічної історії*, або *кліометрики*, — галузі науки, що застосовує економічні методи та кількісний аналіз до вивчення й передбачення історичних подій. Серед праць ученого, які суттєво вплинули на розвиток сучасного інституціоналізму, варто виокремити такі: «Зростання і добробут в американському минулому: нова економічна історія» (1966), «Інституційні зміни та зростання американської економіки» (1971), «Економіка соціальних проблем» (у співавторстві з Р. Міллером (1971)), «Структура та зміни в економічній історії» (1981), «Інституції, інституційна зміна і функціонування економіки» (1991), «Трансакційні витрати, інституції та функціонування економіки» (1992) та ін.

Авторитетна думка

Економіка не може розвиватися без норм і правил, які встановлюються суспільством і приймаються усіма. Без них це буде гангстерська економіка, коли всі намагаються обдурити один одного.

Д. Норт

У центрі досліджень Д. Норта — поняття *інституцій*, за слововживанням ученого, «правил гри в суспільстві», під якими він розуміє сукупність обмежень, що надають форми людським взаєминам і структурують стимули в галузі політичного, соціального та економічного обміну. У цій ролі інституції організують взаємодію між людьми, зменшують економічну невизначеність за допомогою структурування повсякденного життя, а також передбачають систему механізмів, що забезпечує їх виконання [1, с. 12].

Інституції охоплюють *формальні правила* й *неформальні обмеження* (загальновизнані норми поведінки, досягнуті угоди, внутрішні обмеження діяльності), а також певний *примус* до їх виконання, який може здійснюватися через внутрішні обмеження суб'єкта (пов'язані з менталітетом, життєвими принципами тощо), страх перед покаранням за порушення правових норм або через суспільні санкції.

Інституції впливають на економічну діяльність, визначаючи трансакційні й трансформаційні, тобто виробничі, витрати.

Тому основна функція соціальних інституцій полягає в тому, щоб забезпечити зниження трансакційних витрат, відкриваючи в такий спосіб шлях для здійснення інших різновидів угод, високих темпів економічного зростання тощо.

Д. Норт обґрунтовує й послідовно дотримується розмежування *інституцій* (норм і правил гри) та *організацій* (що є гравцями), які діють у сфері інституційних обмежень [1, с. 177]. Обмеження, що накладаються інституційною структурою, визначають різні можливості організації інституційного середовища і відповідно типи організацій, які можуть бути в ньому створені. Володіючи цільовою функцією (наприклад, максимізація прибутку, перемога на виборах), організація (фірма, політична партія, кооператив, союз підприємців тощо) накопичуватиме знання й досвід, які дозволять їй укріпити свої позиції для виживання в умовах рідкісності наявних ресурсів і діючих конкурентних відносин.

Важливе місце в теорії Д. Норта посідає аналіз *неформальних інституцій*, під якими вчений розумів існуючі неофіційні, тобто не закріплені юридично, обмеження. До них належать традиції, звичаї, моральні, етичні та соціальні норми, культурна спадщина, національна самобутність тощо. Неформальні інституції виникають спонтанно, як побічний результат взаємодії індивідів, що дбають про власні інтереси. Вони мають широке розповсюдження, адже у своїй повсякденній взаємодії люди переважно керуються усталеними звичаями та нормами поведінки, які формує передусім національна культура. Неофіційні обмеження, за Д. Нормом, мають консервативний характер і виконують важливу стабілізуючу роль у суспільстві. Цю думку він підтверджує прикладом про японську культуру, яка, незважаючи на тиск та переслідування, вижила під американською окупацією після Другої світової війни.

В основі неофіційних обмежень, як відомо, лежать офіційні. *Формальні інституції*, за Д. Нормом, це офіційні, правові обмеження, які є результатом надання правового оформлення інституційним нормам суспільства, тобто їх юридичним закріпленням та відповідним організаційним втіленням [1]. До структури формальних інституцій належать також контрактні відносини між фірмами, закони, конституційні норми тощо. Формальні інституції та неформальні обмеження разом з механізмами примусу, що забезпечують їх дотримання, утворюють *інституційну структуру суспільства*.

Еволюція інституційної структури суспільства, основні етапи її розвитку, на думку Д. Норта, є ключем до розуміння істо-

ричного розвитку людської цивілізації, її проблем, перспектив та відмінностей між окремими країнами. Інституції (офіційні й неофіційні) змінюються поступово. Те, що вони змінюються поступово та мають, за висловлюванням Дж. Ходжсона, «рутинізований» (від «рутина» — стійкість, історична інертність, слідування традиціям) характер, є наслідком прив'язаності неофіційних обмежень до суспільного розвитку. Хоча офіційні правила можуть змінитися досить швидко, неофіційні обмеження, пов'язані з культурою, звичаями та кодексами поведінки, є консервативнішими і з огляду на це значно менше піддаються впливу цілеспрямованої політики. Саме вони визначають траєкторію розвитку, темпи та функціонування різних суспільств.

Д. Норт виокремлює *два основні етапи* в еволюції інституційної структури суспільства, характеризуючи їх як «переломні моменти економічної історії» або «економічні революції» [1, с. 136, 137]. У результаті першої (неолітичної) революції, що мала місце близько 10 тис. років тому, відбувся перехід людства до осілого способу життя, розвитку землеробства й тваринництва. З нею пов'язують започаткування власне цивілізаційного прогресу, становлення національних господарств і виникнення держави.

Другу економічну революцію вчений пов'язує з промисловим переворотом, який зумовив фундаментальні зміни (особливо, починаючи з другої половини ХІХ ст.) у функціонуванні економічної системи внаслідок використання у виробництві результатів науково-технічного прогресу, розширення ринку та структурно-організаційних змін.

Зазначені фундаментальні зміни у функціонуванні економічної системи Д. Норт проаналізував, поєднавши неокласичну теорію виробництва з новими методами отримання даних з історичних джерел, з проблемою зростання трансакційних витрат у процесі господарської еволюції та необхідністю їх мінімізації для ефективного розвитку суспільства.

У процесі вивчення інституційної зміни вчений звернувся до аналізу двох її основних джерел: *зрушень в структурі відносних цін та ідеології*.

Зрушення в структурі відносних цін зумовлюються технічним прогресом, відкриттям нових ринків, зростанням населення тощо. Відповідно змінюється поведінка економічних суб'єктів, які починають розуміти необхідність перегляду «правил гри», тобто умов контракту, і діяти згідно з такою необхідністю. Що

стосується неформальних норм, то вони під впливом цінових зрушень також поступово змінюються, формуючи нові норми поведінки.

Важливим джерелом інституційних змін є ідеологія. І хоча, за Д. Нортом, ідеологічні переконання також перебувають під впливом змін економічних показників, у тому числі цінових, історичні джерела дають чимало прикладів, коли ідеологічний чинник проявлявся незалежно від цінових коливань. Одним з таких прикладів, який увійшов у всі підручники з інституційної економіки, Д. Норт уважає скасування рабства в США. Як показали новітні дослідження, перед початком громадянської війни господарство, в основі якого лежала рабська праця, не було збитковим, воно залишалося раціональним та економічно ефективним. Скасування рабства вчений пояснює позаекономічними чинниками, зокрема, поступовим формуванням переконання в суспільстві щодо неможливості використання рабської праці та аморальності рабства загалом.

Поряд з інституційною зміною Д. Норт аналізує стан *інституційної рівноваги*, яку визначає як ситуацію, коли ніхто з агентів не зацікавлений у перебудові діючої інституційної структури. При цьому вчений задається питанням: чи завжди такий стан є корисним для суспільства і чи може він забезпечити його ефективний розвиток?

Згідно з неокласичною теорією, коли трансакційні витрати дорівнюють нулю, оптимальний набір «правил гри» склався б раз і назавжди, а інституційна система не впливала б на ефективність господарської діяльності. Проте високі трансакційні витрати роблять економічні й політичні ринки мало схожими на досконалий ринок неокласичної теорії. Реальний господарський розвиток, на думку Д. Нортона, відчуває на собі вплив факторів, які суттєво ускладнюють витіснення недосконалих інституцій ефективнішими. Серед них Д. Норт виокремлює:

- 1) двоїсту роль держави;
- 2) вплив груп зі специфічними інтересами;
- 3) залежність еволюції інститутів від заздалегідь обраної траєкторії.

Як відомо, у сучасних умовах держава бере активну участь у специфікації прав власності та забезпеченні виконання контрактів. Водночас виходячи з монопольного права на застосування примусу, вона отримує можливість перерозподіляти права власності. При цьому держава може як сприяти економічному зростанню, забезпечуючи правопорядок, так і прагнути до максиміза-

ції монопольної ренти, підтримуючи неефективні інститути та гальмуючи економічний розвиток.

Щодо другого чинника, то за переконанням Д. Норта, політичним ринкам особливо притаманна тенденція до породження неефективних прав власності. Зростання прибутків, характерне для сукупності інституцій, що не стимулюють виробничої діяльності, приводить до створення організацій, що сподіваються отримати вигоду від існуючих обмежень. Саме вони підтримують неефективну структуру суспільства та низькі показники економічного розвитку.

Стосовно економії на масштабах Д. Норт цілком справедливо стверджує, що коли яке-небудь правило встановлено, його можна з мінімальними витратами поширювати на дедалі більшу кількість людей і сфер діяльності. Але створення нових інституцій потребує значних капіталовкладень. Тому «нові» і «старі» інституції перебувають у нерівному становищі, оскільки збереження менш досконалого інституту, якщо врахувати можливі витрати на його заміну, часто буває доцільнішим. У зв'язку із цим інституціональні зміни наštовхуються на значний опір навіть тоді, коли вони сприяють благоустрою суспільства.

У суспільствах завжди існує поєднання ефективних і неефективних інституцій. Тому, наголошує російський дослідник Р. Нуреев, надзвичайно важливою є здатність індивідів та організацій обстоювати свої інтереси, адже значні зміни офіційної інституційної основи настають тоді, коли зацікавлена в них сторона може з достатньою силою відстояти свою позицію [6].

При цьому основною метою зазначених змін є зниження трансакційних витрат, що виникають, як відомо, унаслідок того, що інформація має ціну й асиметрично розподілена між сторонами обміну. За умови незначних трансакційних витрат економічний розвиток наблизатиметься до оптимального, а темпи економічного зростання будуть високими за такої інституційної структури. І навпаки: чим більші трансакційні витрати, тим менш оптимальна траєкторія господарського розвитку та нижчі темпи зростання. Тому, на думку Д. Норта, організаційні форми суспільного життя мають працювати над мінімізацією трансакційних витрат з метою сприяння підвищенню ефективності господарства.

8.3. НОВА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Нова інституціональна економічна теорія (НІЕТ), що сформувалася в 80—90-х роках ХХ ст., посідає особливе місце серед течій сучасного інституціоналізму. Послідовники НІЕТ, декларуючи як мету створення нової теорії інститутів, найрадикальніше протиставляють себе «*mainstream economics*» у методологічному та теоретичному контексті. При цьому їхні дослідження виходять далеко за межі вивчення ринкового господарства. До розробок нових інституціоналістів, як зазначалося вище, близькі футурологічні дослідження, що можна вважати міждисциплінарними (аналіз ведеться не лише економічних, але й політичних, соціальних, духовно-культурних змін у майбутньому суспільстві); теорії «якості економічного зростання», глобальних проблем, екологічного балансу тощо.

Нова інституціональна економічна теорія представлена сьогодні такими основними концепціями:

- *теорію ігор* (Дж. фон Нейман, О. Моргенштерн, Дж. Неш);
- *теорію неповної раціональності* (Г. Саймон);
- *теорію економіки угод* (Л. Тевено, О. Фавро, А. Орлеан, Р. Буайє, Ф. Емар-Дюверне, Л. Болтянські).

На відміну від неоінституціоналізму, який зберіг «жорстке ядро» неокласики, методологія основних концепцій нової інституціональної економіки передбачала суттєві зміни й у «жорсткому ядрі» неокласичної парадигми. Зокрема, *теорія ігор* завдала удару по моделі загальної рівноваги Вальраса — Ерроу — Дебре, оскільки принцип існування єдиної ринкової рівноваги був замінений аналізом цілком реальних варіантів з господарської практики, коли рівновага досягається не завжди, коли може існувати кілька точок рівноваги одночасно, і останні не обов'язково призводять до оптимального розподілу ресурсів.

Крім того, завдяки теорії *неповної раціональності* Г. Саймона було обґрунтовано стратегію поведінки індивіда й прийняття рішень, виходячи з принципів «обмеженої раціональності» та «задоволеності» (на відміну від неокласичного принципу оптимізації). Програму нової інституціональної економіки розкрито також у працях представників *економіки угод* (Л. Тевено, О. Фавро, А. Орлеан, Р. Буайє та ін.), наймолодшого напряму інституціонального аналізу, що сформувався у Франції з представників неокласики, соціології, філософії тощо.

В узагальненому вигляді порівняльний аналіз методології неокласики та нової інституціональної економічної теорії подано в табл. 8.2.

Таблиця 8.2

ЗМІНИ В «ЖОРСТКОМУ ЯДРІ» НЕОКЛАСИКИ

Постулати неокласики	Нова інституційна економіка
Модель загальної рівноваги Вальраса — Ерроу — Дебре	<i>Теорія ігор</i> передбачає, що: — може існувати кілька точок рівноваги; — точки рівноваги не завжди збігаються з точками оптимуму за В. Парето; — рівноваги може не бути взагалі
Модель раціонального вибору та принцип оптимізації	<i>Теорія неповної раціональності</i> враховує існування когнітивних обмежень (індивід не в змозі зібрати весь обсяг інформації про ситуацію на ринку), на основі чого принцип оптимізації змінюється на принцип задоволеності
Уподобання індивідів стабільні та мають ендогенний характер	Двосторонній взаємний вплив індивідів та інституцій господарства

Суттєвим внеском в обґрунтування дослідницької парадигми нової інституціональної економічної теорії стала теорія ігор, запропонована американськими економістами й математиками Дж. фон Нейманом, Дж. Нешем та О. Моргенштерном.

8.3.1. ТЕОРІЯ ІГОР

Початок досліджень у галузі теорії ігор був покладений американським математиком **Дж. фон Нейманом** (1903—1957) ще в 1928 році, коли він опублікував статтю «До теорії стратегічних ігор». А з виходом у світ спільної монографії Дж. фон Неймана та австро-американського економіста **О. Монгенштерна** (1902—1977) «Теорія ігор і економічна поведінка» (1944) теорія ігор перетворилася на самостійну математичну дисципліну, що мала практичне застосування, а економісти дізналися про новий метод вивчення економічних проблем.

Дж. фон Нейман і О. Моргенштерн поширили математичні категорії цієї теорії на економічне життя суспільства, увівши поняття оптимальних стратегій, максимізації очікуваної корисності, домінування в грі (на ринку), коаліційних угод тощо. Своїми роз-

робками, на думку сучасних авторів, вони справили стимулюючий вплив на розвиток соціальних наук загалом, математичної статистики, економічної думки, зокрема в галузі практичного застосування теорії імовірності й теорії ігор до економіки [5, с. 244, 245].

Пізніше наукові пошуки в галузі теорії ігор були доповнені працями **Дж. Неша** (1928 р. н.), **Дж.-Ч. Харшан'ї** (1920—2000), **Р. Зельтена** (1930 р. н.) — лауреатів Нобелівської премії 1994 року за «аналіз рівноваги в теорії некоаліційних ігор»; **Т. К. Шеллінга** (1921 р. н.), **Р. Дж. Ауманна** (1930 р. н.) — лауреатів Нобелівської премії 2005 року за «розширення розуміння проблем конфлікту і кооперації за допомогою аналізу в межах теорії ігор»; **Л. Шеплі**, який поклав початок теорії стохастичних ігор; **Г. Куна**, котрий переглянув підходи до позиційної форми гри та вивчав поведінкові стратегії.

Послідовники цієї теорії намагалися сформулювати базові критерії економічної поведінки індивіда, пов'язаної з вибором і прийняттям рішень в умовах невизначеності щодо раціонального використання різних видів ресурсів (матеріальних, грошових, інтелектуальних тощо) з метою задоволення певних потреб. У практичній площині теорія ігор давала підприємцю (менеджеру) математичний апарат для кращого розуміння конкурентних обставин на даний момент та вибору майбутньої стратегії, спрямованої на мінімізацію ризиків у конфліктних чи невизначених ситуаціях; політичному аналітику — технології узгодження інтересів різних політичних сил та аргументи для формування сценаріїв розвитку політичних процесів відповідно до певної стратегії.

Тобто *теорія ігор* стала, з одного боку, *теорією* математичних моделей *прийняття оптимальних рішень в умовах конфлікту*, інтереси учасників якого і шляхи досягнення ними поставленої мети були різними.

З другого боку, *теорія ігор* — це загальний аналітичний підхід до моделювання соціальних ситуацій, *теорія індивідуальних раціональних рішень, що приймаються в умовах недостатньої інформації* щодо результатів цих рішень. У теорії досліджується взаємодія індивідуальних рішень за деяких припущень, що стосуються прийняття рішень за умов ризику, кооперативної чи некооперативної поведінки інших індивідів тощо. Оскільки сторони, що беруть участь у більшості конфліктів, зацікавлені в тому, щоб приховати від супротивника власні наміри, прийняття рішень зазвичай відбувається в умовах невизначеності.

Звідси в теорії ігор розглядається широке коло питань щодо узгодження інтересів між економічними індивідами, кожен з яких намагається шляхом вибору ефективної стратегії максимізувати власну цільову функцію.

У середині ХХ ст. в економічній теорії було розроблено понятійний апарат теорії ігор. *Фундаментальними поняттями теорії ігор* були конфлікт, прийняття рішення за умов конфлікту, оптимальність прийнятого рішення. Структура будь-якої гри описується також сукупністю стратегій учасників, їхніми цілями, рівнем інформованості про соціально-політичну чи економічну ситуацію.

Види ігор дуже різноманітні. Структуруючи їх, дослідники виділяють ігри, які можуть *повторюватися* або *відбуватися лише один раз*; бути *дискретними* або *неперервними*; *статичними* (з одночасними ходами гравців) чи *динамічними* (з послідовними ходами гравців).

За цілями учасників ігри поділяються на:

- *антагоністичні* (ігри двох учасників, коли загальна сума виграшів гравців дорівнює нулю — ігри «з нульовою сумою», тобто виграш одних гравців — це програш інших);

- *неантагоністичні* (ігри, у яких сума виграшів гравців може відрізнятись від нуля — гра «з плюсовою сумою», коли гравці ведуть боротьбу за виграш, що складається з їхніх ставок).

За інформаційною структурою розрізняють ігри з *досконалою* чи *недосконалою раціональністю*; ігри з *повною* та *неповною інформованістю* про різні їхні параметри.

Апарат теорії ігор поділяють на *некооперативну* частину (суб'єктом прийняття рішень є індивід) і *кооперативну* (суб'єктом прийняття рішень є група індивідів, коаліція гравців, які діють спільно, шукаючи компроміс, об'єднуючи ресурси тощо).

За гіпотезою раціональної поведінки кожен гравець прагне шляхом вибору своєї стратегії максимізувати власну цільову функцію. Якщо в грі задіяно кілька гравців, індивідуальна раціональна стратегія кожного залежатиме від стратегій інших гравців. Набір таких раціональних стратегій, обраних усіма гравцями, називається *рішенням* або *рівновагою* гри. Серед можливих рішень (рівноваг) гри існують:

1. *Максимінна рівновага* — стратегія гравця спрямована на максимум своєї цільової функції, тоді як стратегії інших гравців-конкурентів спрямовані на її мінімізацію (найгірший для гравця варіант).

2. *Рівновага Штакельберга* — очікування гравців формуються на основі різних принципів. Вона виникає, коли головний гра-

вещь ходить першим, а всі інші гравці обирають стратегії, відповідно до здійсненого ним ходу.

3. *Рівновага Неша* — сукупність стратегій або дій, згідно з якими кожен учасник реалізовує оптимальну стратегію, передбачаючи дії суперників [5, с. 247].

Дж. Неш багато зробив для формування методологічних засад НІЕТ. Він першим вказав на відмінності між *кооперативними* й *некооперативними* іграми, наголошуючи, що в перших допускається вільний обмін інформацією, тоді як у других — ні. Як концептуальне рішення в застосуванні до *некооперативних ігор* ним було запропоновано поняття *точок рівноваги*, відомих сьогодні як *рівновага Неша*. Як концептуальне рішення в застосуванні до *кооперативних ігор* учений запропонував *переговорне рішення*, яке отримало назву за іменем автора [7, с. 11].

У наукових працях «Точки рівноваги в іграх з участю *n*-гравців» та «Проблема укладення угоди» (1951) Дж. Неш обґрунтував правила поведінки гравців, які виграють відповідно до обраної стратегії. На прикладі теорії ігор учений намагався з'ясувати поведінку компаній на ринку, дії покупців, аргументи економічних агентів під час прийняття ризикованих рішень, їхні стратегії щодо зниження невизначеності тощо.

Колеги й послідовники Дж. Неша високо оцінювали його непересічну особистість та вклад у науку. Зокрема, на нобелівському семінарі з нагоди присудження вченому Нобелівської премії (1994) американський економіст-математик Г. Кун підкреслював значущість розробок Дж. Неша для економіки, політики, біології. Посилаючись на працю «Теорія ігор» (1987) нобелівського лауреата Р. Дж. Ауманна, він зауважував: «Рівновага [Неша], без сумніву, є єдиним концептуальним рішенням теорії ігор, яке часто використовується в економіці. Сфера його застосування — олігополія, вхід і вихід, рівновага ринку, пошук, позиціонування, ведення переговорів, якість продукції, аукціони, страхування, ...вища освіта, дискримінація, суспільні блага тощо» [7, с. 10].

Таким чином, рівновага Неша мала колосальний вплив на економіку та соціальну науку в цілому, започаткувавши численні наукові дослідження з метою наближення їх до реальної економічної дійсності (праці М. Сміта, Дж. Прайса, Е. Ван Дамма, Р. Зельтена, Дж. Харшан'ї, Цойтена та ін.).

У теорії ігор не існує єдиної концепції рішення (рівноваги), придатної для всіх важливих ситуацій, оскільки формальний опис гри є лише загальною моделлю надзвичайно складних соці-

ально-економічних процесів. Існує також вірогідність ірраціональної поведінки гравців, яка не піддається формалізації. Проте теорія ігор дала економіці потужний математичний інструментарій для аналізу різноманітних конкретних проблем у мікроекономіці, поведінки на олігополістичних ринках, політичних ситуацій тощо.

8.3.2. ТЕОРІЯ НЕПОВНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Теорія неповної раціональності була розроблена американським ученим **Гербертом Александером Саймоном** (1916—2001), лауреатом Нобелівської премії 1978 року за «новаторські дослідження процесу ухвалення рішень у межах економічних організацій».

Г. Саймон піддав критиці неокласичний принцип раціонального вибору («повної раціональності») і в праці «Моделі людини» (1957) уперше запропонував використовувати поняття *обмеженої раціональності* — описову теорію прийняття рішень. Основні причини необхідності критичного перегляду позицій неокласики щодо повної раціональності, як уважав дослідник, полягали в тому, що:

- стандартна економічна модель не враховує реальні когнітивні обмеження людей;
- неокласична економічна модель, побудована на ідеалізації досконалого індивіда, втрачає свою передбачувальну силу.

Основні положення теорії неповної раціональності вчений розвивав у пізніших працях, зокрема «Моделі зв'язаної раціональності» (1982), «Моделі людини: соціальне і раціональне» (1987) та інших, у яких знайшли відображення психологічні й теоретико-пізнавальні аспекти діяльності людини, пов'язані з прийняттям рішення. Наукові дослідження вченого започаткували процес трансформації моделей раціональності в сучасній економічній теорії.

У межах розробленої *концепції неповної раціональності* Г. Саймон обґрунтував неможливість отримання та обробки всього наявного масиву інформації для прийняття оптимального рішення та ввів базове поняття своєї моделі — *«задовільність»*. Критерієм останньої, на його думку, є досягнення *бажаного, прийняттого варіанта*, в основі якого лежить обмеженість пізнавальних здібностей індивіда в отриманні й збереженні інформації, у неможливості її повної обробки та усвідомлення.

Свої теоретичні висновки вчений піддавав верифікації, моделюючи процеси прийняття рішень за допомогою ЕОМ. Його розробки сприяли широкому впровадженню перспективних проектів у різні галузі людської діяльності, у господарські процеси тощо. Низка висновків Г. Саймона лягла в основу подальшого розвитку *поведінкової теорії*, зокрема економічної психології (Д. Канеман, А. Тверські), міжособистісних порівнянь корисностей індивідів (А.-К. Сен), теорії обмеженої раціональності. Серед найвагоміших наукових результатів теоретичного аналізу Г. Саймона слід виокремити такі висновки вченого:

- у реальному житті індивіди часто обирають не оптимальні, але достатньо прийнятні рішення;
- *обмежена раціональність* визначає феномен *когнітивної обмеженості* людей у пошуках, обробці, використанні всієї наявної інформації для вибору найкращого рішення;
- теорія актуальна для досліджень реальних процесів прийняття рішень, проблеми *common sense*, його природи та співвідношення з нормативними стандартами.

8.3.3. ЕКОНОМІКА УГОД

Найбільш динамічною течією НІЕТ є теорія *економіки угод*, що спирається на контрактну парадигму й відома також як «новий французький інституціоналізм». Дослідницька програма французької школи інституціоналізму, продовжуючи основоположні ідеї Д. Норта (зокрема його теорії інституцій), розвивається в напрямі поєднання раціональних елементів нового й традиційного інституціоналізму, що проявляється, зокрема, у теоретико-методологічному компромісі між методологічним індивідуалізмом першого та інституційним детермінізмом другого.

Основоположні ідеї теорії економіки угод розвивають відомі французькі дослідники **Л. Тевено, О. Фавро, Р. Буайє, А. Орлеан, Л. Болтанські, Ф. Емар-Дюверне, С. Лафайє** та ін.

В основній науковій праці французьких учених, професорів Вищої школи соціальних наук (Париж) Л. Болтанські і Л. Тевено — «Економіка значущого» (1987) — крізь призму інституціонального аналізу розглядається взаємодія між ринковими та іншими інституціями, на основі якої відбувається координація дій членів суспільства. Дослідники виокремлюють особливі *інституціональні підсистеми* або «сфери», «світи» суспільства. У межах інституціональної підсистеми французькі вчені розглядають

угоди як особливий спосіб координації дій між людьми, а також норми поведінки як особливі вимоги до дій економічних індивідів.

У працях Л. Болтанськи, С. Лафайє та Л. Тевено було виокремлено сім основних інституціональних підсистем, що мають власний об'єкт аналізу, свої вимоги до поведінки економічних індивідів та системи координації їхніх дій. Серед них:

1. *Ринкова* підсистема, де об'єктами є товари й послуги. Поведінка суб'єктів має бути раціональною. Раціональна поведінка й дотримання норм поведінки не суперечать одне одному.

2. *Індустріальна* підсистема — матеріальний світ суспільного виробництва. Об'єктом є стандартизована продукція, основну інформацію несуть технічні стандарти.

3. *Традиційна* підсистема. Важливе значення має поділ на «своїх» і «чужих» та особиста репутація. Діяльність учасників спрямована на забезпечення і відновлення традицій.

4. *Громадянська* підсистема ґрунтується на принципі підпорядкування особистих інтересів суспільним. У межах цієї підсистеми функціонує держава та її органи (суди, арбітраж, міліція) та інші важливі громадські організації (церкви).

5. Підсистема *суспільної думки*, де координація діяльності людей будується на основі всім відомих подій.

6. Підсистема *творчої діяльності*. Основна норма поведінки — прагнення досягнення унікального, креативного результату (наприклад, мистецтво).

7. *Екологічна* підсистема, де координація дій здійснюється відповідно до природного циклічного розвитку й направлена на підтримку «балансу навколишнього середовища».

Аналізуючи наведену французькими вченими класифікацію інституціональних підсистем, варто зазначити, що виокремлення двох її складових — *ринкової* та *індустріальної* підсистем — стало науковим доробком ще неінституціональної теорії. Структура та конкретний зміст усіх інших підсистем є результатом напрацювань французької школи інституціоналізму. Якщо існування перших двох підсистем у представників інституціоналізму сумніву не викликає, то виокремлення інших підсистем, а особливо проблема критеріїв класифікації, їх обґрунтованості тощо, критично сприймається сучасними дослідниками інституціоналізму [13, с. 43, 44]. При цьому надається належне французькій школі в обстоюванні позиції щодо принципової неоднорідності інституціональних підсистем суспільства, у прагненні до глибокого розуміння закономірностей розвитку й функціонування со-

ціально-інституціонального середовища, у якому розвивається сучасне господарство.

Підводячи підсумок понад 35-річному розвитку НІЕТ (з моменту введення терміна до наукового обігу О. Вільямсоном у 1975 р.), слід зауважити, що нова інституціональна економічна теорія сформувалася як самостійний напрям досліджень завдяки чотирьом постулатам, за висловлюванням Е. Фуруботна і Р. Ріхтера, «двом «новаціям» і двом «консерваціям»» [17, с. 2—11]. До перших двох учені зарахували:

- визнання *інститутів* як самостійних соціально-економічних сутностей і легітимних об'єктів економічного аналізу, які впливають на поведінку економічних суб'єктів;
- визнання *обмеженої раціональності* поведінки суб'єктів як характеристики базової ситуації прийняття рішень.

До двох «консервацій», тобто положень, запозичених з інших теорій, належать:

- визнання *максимізуючої поведінки* як принципу, що визначає дії економічного індивіда; причому обмежена раціональність не відміняє принципу максимізуючої поведінки, який діє до певного рівня, за якого індивід стає задоволений своїм вибором;
- визнання принципу *методологічного індивідуалізму*.

Зазначені методологічні положення відіграли важливу роль у становленні, ідентифікації та відмежуванні НІЕТ від інших течій інституціонального аналізу. На сучасному етапі (зрілого розвитку НІЕТ) зазначені принципи, на думку російського дослідника Г. Клейнера, мають бути суттєво модифіковані, зокрема, за такими напрямками:

1) інститути, залишаючись об'єктами самостійного аналізу, повинні бути інкорпоровані в соціально-економічну систему як *еволюціонуючі й ендегенні* сутності. Необхідно визначити точніше взаємовідносини між агентами, їхніми групами та інститутами в коротко-, середньо- та довготривалому періодах;

2) обмежена раціональність також має бути точніше специфікована та включена як *ендегенне* явище до системи прийняття рішень індивідами;

3) принцип максимізуючої поведінки має поступитися місцем принципам *«інституціональної поведінки»*, тобто поведінки, що визначається інституціональною належністю економічного агента, і принципам *«еволюційної поведінки»*, тобто поведінки, що визначається інерцією, звичкою, традицією;

4) принцип методологічного індивідуалізму перетворює суспільство на «пласку» однорівневу систему, не відображає сис-

темних властивостей економіки й має бути модифікований з урахуванням багаторівневості суспільства та економіки [16, с. 114].

Тобто зазначені модифікації покликані розвивати сучасну інституціональну теорію *змістовно, углиб*. І такий розвиток не тільки необхідний, але й можливий, якщо здійснювати його в таких чотирьох напрямках:

- *різноманітності*, тобто відмови від неокласичної суб'єктної одноманітності на користь концепції різноманіття суб'єктів та розширення системи факторів поведінки суб'єктів, зокрема органічної ірраціональності (відхилення від раціональності внаслідок притаманних суб'єкту особистістних якостей);

- *повноти*, тобто вивчення всіх базисних економічних сутностей: підприємств (мікроекономіка), процесів (макроекономіка), інститутів і явищ (інституціоналізм);

- *синтезу*; розв'язання проблеми соціально-економічного синтезу в межах інституціонального підходу несе в собі колосальний потенціал підвищення ефективності економіки й суспільства;

- *ідентичності*, тобто віднесення інститутів до того чи іншого рівня економіки та виокремлення *глобальних, макро-, мезо-, мікро- та наноінститутів* [16, с. 115—121].

За роки існування НІЕТ продемонструвала потужний науковий потенціал та суттєві успіхи. Її подальша еволюція (з удосконаленням концептуального аналізу за вказаними напрямками) спроможна не лише суттєво збагатити світову економічну думку та вплинути позитивно на вирішення проблем господарської практики, але й стати основою цілісної єдиної економічної теорії, про яку Р. Коуз у своєму інтерв'ю з нагоди створення Міжнародного товариства нової інституціональної економіки (1997) сказав: «Нова інституціональна економіка — це економічна теорія. Це те, чим мусить бути інституціональна теорія» [22].

Еволюційна економіка або інституціонально-еволюційна теорія, — новий напрям економічної науки, що сформувався після

**Еволюційна
економіка**

публікації праці американських учених **Р. Р. Нельсона** та **С. Дж. Вінтера** «Еволюційна теорія економічних змін» (1982) та істотно збагатився завдяки дослідженням **Дж. Ходжсона** «Еволюційна економіка на порозі ХХІ століття» (1997), а також «Економічна теорія і інститути» (2003).

За своїми підходами до вивчення економічних питань та проблематикою досліджень еволюційна економіка близька до сучасного інституціоналізму й суттєво протистоїть неокласичним поглядам та домінуючій у неокласиці традиції — *mainstream*. Ши-

роко використовуючи еволюційний підхід, вона (інституціонально-еволюційна теорія) спирається також на методологію еволюційної біології, зокрема на принципи змінюваності та природного відбору Ч. Дарвіна. До важливих методологічних положень інституціонально-еволюційної теорії належать також тези, широко використовувані представниками сучасного інституціоналізму, зокрема:

- економічні суб'єкти не володіють усією повнотою інформації;
- наслідки взаємодії між суб'єктами господарювання можуть бути як позитивними, так і негативними;
- процеси змін та інновацій у межах економічної системи є об'єктивно не обумовлені та незворотні.

На основі зазначених методологічних підходів економічні процеси розглядають в інституціонально-еволюційній теорії як спонтанні й відкриті; як такі, що виникають на основі взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників та проявляються в зміні структури економіки та функціонуючих суб'єктів.

Завдяки теоретичним розробкам прихильників еволюційної економіки було значно розширено сферу економічного аналізу й методологічний арсенал економічної науки, реалізовано ідеї Т. Веблена про еволюційний, природно-історичний розвиток економіки, продовжено дослідження Й. Шумпетера про еволюційну економіку, інноваційний тип її розвитку, що ґрунтується на науково-технічних нововведеннях.

Важливе місце в дослідженнях послідовників еволюційної економіки (А. Алчіан, В. Вітт, Л. Магнусон, Дж. Ходжсон) посідають уже згадувані проблеми інновацій; конкуренції, яка розглядається як процес відбору; інформації, невизначеності, обмеженості та неповної раціональності людського знання, проблеми вивчення динамічних процесів в економіці, зокрема адаптації поведінки фірм відповідно до змін зовнішніх умов тощо.

А. Алчіан ще в 1950 році у своїй праці «Невизначеність, еволюція і економічна теорія» зауважував, що зовнішнє економічне середовище відіграє активну роль у формуванні інституційної структури економіки. Воно здійснює відбір найсильніших та найбільш вдало пристосованих до відповідних умов агентів. У свою чергу структура фірм є також результатом їхнього пристосування до зовнішніх економічних, соціальних, екологічних та інших умов. У цьому зв'язку принцип організації фірми та її поведінка на ринку диктуються не лише бажанням отримати прибуток, але й проблемами виживання, стабільності, економії внутріш-

ніх ресурсів та пристосування до умов, що постійно змінюються. Неабияке значення в дослідженні мають уже згадувані фактори невизначеності, викривлення інформації, нерациональної поведінки тощо.

Ключове для неокласичної теорії поняття рівноваги в концепції еволюційної економіки розглядається як *миттєвий і нетиповий* випадок у процесі еволюції економічної системи під дією зовнішніх і внутрішніх чинників, за умов альтернативності варіантів розвитку та загальної невизначеності. Натомість виключно важливе значення для еволюційної теорії має категорія *«рутини»*, під якою Р. Нельсон і С. Вінтер розуміли правило поведінки, що втілило в собі накопичені навички та досвід.

Рутини характеризує регулярний і передбачуваний спосіб дій, вона дозволяє мінімізувати трансакційні витрати фірми. Досліджувана з позицій усталеності, очікуваних дій тощо рутини є де-що консервативною, проте вона здатна до змін (під дією зовнішніх і внутрішніх чинників). Найшвидше змінюються рутини, пов'язані з науково-технічними зрушеннями, набагато повільніше ті, що стали частиною культури народу. Зміна рутин, з одного боку, відображає пристосовуваність фірм до умов, що змінюються, а з другого, — характеризує еволюцію суспільства в цілому.

Таким чином, еволюційна економічна теорія суттєво розширила традиційну проблематику та понятійний апарат економічної науки, доповнивши власні наукові розробки теорією біологічної еволюції, теорією ігор, математичного моделювання тощо. Вона розглядає економіку як *складну відкриту систему*, побудовану на нелінійних взаємозв'язках та здатну розвиватися під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. При цьому *час* в еволюційній економіці визначається як найважливіший параметр функціонування системи.

Еволюційна економічна теорія, як зазначалося вище, широко використовує дарвіністський принцип селекції: спадкоємності, мінливості, природного відбору «інституцій», приділяючи особливу увагу при цьому історичним дослідженням, аналізу впливу науково-технічного прогресу на господарське життя, інноваціям, конкуренції, інформації тощо. У своїх дослідженнях вона намагається подолати розрив між методологічним індивідуалізмом (ігнорування зв'язку між індивідом та соціальним оточенням) і холізмом (відмова від аналізу креативних здібностей індивіда на користь вивчення соціальної цілісності), розглядаючи результати індивідуального вибору й системної взаємодії як рівнозначні та взаємопов'язані. Такий потужний потенціал цього напрямку економічної думки дає багатьом сучасним дослідникам підстави для

висновку, що розвиток економічної науки в ХХІ ст. буде пов'язаний саме з інституціонально-еволюційною теорією.

Основні терміни та поняття

Традиційний інституціоналізм, неоінституціоналізм, трансакційні витрати, теорема Р. Коуза, економічна теорія прав власності, пучок правочинів, «специфікація» прав власності, «провали» держави, теорія неповної раціональності, теорія суспільного вибору, теорія конституційного вибору, пошук політичної ренти, інституційні зміни, інформаційні витрати, майнові права (права власності), теорія ігор, економіка угод, методологічний індивідуалізм, міждисциплінарний підхід, нова економічна історія, нова інституціональна економічна теорія, опортунізм, неформальні інституції, еволюційна економіка.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте основні етапи розвитку інституціоналізму протягом ХХ ст.
2. Які основні передумови склалися для формування неоінституціональної течії економічної думки?
3. У чому полягає близькість методологічних підходів аналізу в представників неокласики та неоінституціоналізму?
4. Яке місце в структурі сучасного інституціоналізму посідає соціологічна школа? Розкрийте зміст її основних теорій.
5. Охарактеризуйте основні концепції неоінституціоналізму.
6. У чому полягає зміст обмеженої раціональності в неоінституціоналізмі?
7. Розкрийте місце та роль Р. Коуза у формуванні неоінституціоналізму.
8. Розкрийте зміст теорії трансакційних витрат Р. Коуза.
9. Порівняйте методологічні засади неоінституціоналізму та нової інституціональної економічної теорії.
10. Розкрийте зміст теорії суспільного вибору.
11. Розкрийте теоретико-методологічні особливості та основні складові нової інституціональної економічної теорії.
12. Проаналізуйте основні ідеї Д. Норта.
13. Охарактеризуйте основні концепції нової інституціональної економічної теорії.
14. У чому полягає суть теорії ігор? Розкрийте зміст поняття «рівновага Дж. Неша».

15. Охарактеризуйте основні напрями розвитку НІЕТ на сучасному етапі.
16. Розкрийте сутність інституціонально-еволюційної теорії.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Першоджерела

1. *Норт Д.* Інституції, інституційні зміни та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюби. — К.: Основи, 2000.
2. *Коуз Р.* Фирма, рынок и право / Пер. с англ. — М., 1993.

Навчально-методична та фахова література

3. *Гайдай Т. В.* Неоінституціоналізм та його аналітично-дослідницький потенціал // Економіка України. — 2003. — № 9. — С. 60—66.
4. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2004. — Т. IV. Век глобальных трансформаций / Отв. ред. Ю. Я. Ольсевич.
5. *Довбенко М. В.* Сучасна економічна теорія (Економічна нобелелогія): Навч. посібник. — К.: Академія, 2005.
6. *Нуреев Р. М.* Очерки по истории институционализма / Р. М. Нуреев. — Ростов н/Д.: Изд-во «Содействие — XXI век», Гуманитарные перспективы, 2010.
7. Джон Неш и его вклад в теорию игр: нобелевский семинар // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: 5 т. / Сопред. научно-ред. совета Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2005 — Т. V.; В 2 кн. Всемирное признание: Лекции нобелевских лауреатов / Отв. ред. Г. Г. Фетисов. — Кн. 2.
8. *Дементьев В. В.* Экономика как система власти: Монография. — Донецк: Каштан, 2003.
9. *Степаненко С. В.* Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія. — К.: КНЕУ, 2008.
10. Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. / [С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко]; за ред проф. С. В. Степаненка. — К.: КНЕУ, 2010.
11. *Чухно А. А.* Інституціонально-інформаційна економіка: Підручник / А. А. Чухно, П. М. Леоненко, П. І. Юхименко; за ред. акад. НАН України А. А. Чухна. — К.: Знання, 2010.
12. Постсоветский институционализм: Монография / Под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. — Донецк: Каштан, 2005.

13. *Тарушкин А. Б.* Институциональная экономика: Учеб. пособие. — СПб.: Питер, 2004.
14. *Уильямсон О.* Экономические институты капитализма / Пер. с англ. — СПб., 1996.
15. Нобелевские лауреаты по экономике. Джеймс Бьюкенен. — М.: Таурис Альфа, 1997.
16. *Клейнер Г. Б.* Новая институциональная экономика: на пути к «сверхновой» // Российский журнал менеджмента. — 2006. — Т. 4. — № 1. — С. 113—122.
17. *Фуруботи Э. Г., Рихтер Р.* Институты и экономическая теория. Достижения новой институциональной экономической теории. — СПб.: Издат. дом С.-Петерб. гос. ун-та. — 2005.
18. *Шумпетер Й.* История экономического анализа: В 3 т. / Пер. с англ. — СПб., 2001.
19. *Чухно А. А., Юхименко П. І., Леоненко П. М.* Сучасні економічні теорії: Підручник / За ред. А. А. Чухна. — К.: Знання, 2007.
20. *Шамхалов Ф.* Собственность и власть. — М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2007.
21. *Шаститко А. Е.* Неоинституциональная экономическая теория. — М., 1998.
22. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.isnie.org>
23. *Зайцев Ю. К.* Сучасна політична економія (проблеми та інституціональне поле предмета і методології досліджень) : навч. посіб. / Ю. К. Зайцев, В. С. Савчук. — К. : КНЕУ, 2011.

Розділ V

АЛЬТЕРНАТИВНІ ТЕЧІЇ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Тема 9

ЛІВОРАДИКАЛЬНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ. ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ СУЧАСНОГО МАРКСИЗМУ ТА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ

*Ефективне й соціально відповідальне комбінування
елементів ринку, суспільного регулювання і співучасті...
у взаємодії і становлять зміст економічної демократії*

Т. Майєр

- 9.1. Причини виникнення та основні риси ліво-радикальної політичної економії.
- 9.2. Парадигма радикальної політичної економії. Д. Гордон, Р. Франклін, П. Суїзі.
- 9.3. Сучасна соціал-демократія: економічні концепції та основні моделі їх практичної реалізації.
- 9.4. Неомарксизм у сучасній економічній теорії

9.1. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ РИСИ ЛІВОРАДИКАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

У системі поглядів, які репрезентують сучасну світову економічну теорію, поряд з основними її напрямками важливу роль відіграють *альтернативні* концепції й течії. І хоча вони мають значно менше прихильників і значно меншою мірою впливають на економічну політику провідних країн, своїми відмінними (від домінуючого напрямку) методологічними засадами, акцентами й метою аналізу, конкретною проблематикою досліджень, вони суттєво доповнюють загальну картину сучасного стану економічної науки завдяки розкриттю больових точок суспільно-економічного розвитку, критичному аналізу впровадженої в той чи інший історичний період економічної політики

та теоретичних концепцій, що лежать в її основі. Іноді поява таких альтернативних поглядів може навіть вплинути на вектор розвитку економічної думки в цілому, як це мало місце в процесі виникнення марксизму в середині XIX ст., формування інституціональної традиції на початку XX ст. і т. п.

Переважає більшість сучасних економістів вважають *радикальними ті концепції, які припускають необхідність ліквідації ринкової економіки та запровадження в тій чи іншій формі соціалізму, що характеризується суспільною власністю на засоби виробництва, контролем трудящих над процесом праці, егалітарним (зрівняльним) розподілом доходів та суспільного багатства.*

Серед альтернативних течій економічної думки другої половини XX ст. слід виокремити появу *радикальної політичної економії* (від англ. *radical* і латин. *redix* — прихильник крайніх, рішучих дій, поглядів, докорінних змін). Як напрям сучасної економічної теорії радикальна політекономія сформувалася наприкінці 1960-х років, хоча радикалізм поглядів в економічній літературі не є абсолютно новим явищем. Ідеї А. Сміта свого часу також мали кардинально відмінний, радикальний характер стосовно до поглядів меркантилістів, на зміну яким вони прийшли.

Причинами виникнення радикальної політекономії в США стали такі:

1. Накопичення соціально-економічних, екологічних та політичних проблем у світі, які вимагали вирішення.
2. Зростання бюрократичних тенденцій у всіх сферах життя суспільства.
3. Загострення проблем «третього світу» через поглиблення розриву в рівнях розвитку індустріально розвинених країн Заходу та слаборозвинених країн Азії, Африки та Латинської Америки.
4. Ортодоксальна економічна теорія виявилася неспроможною дати адекватні відповіді на складні питання суспільного розвитку країн світу в другій половині XX ст.
5. Формування в суспільстві зацікавленості до альтернативних соціальних шляхів розвитку людства (так званий «третій шлях», відмінний як від існуючого капіталізму, так і від «тоталітаристського, бюрократичного соціалізму» СРСР.

Зазначені причини лягли в основу формування радикальної економічної теорії в США, яка об'єднала праці, виконані в соціалістичній чи неомарксистській традиції, із залученням також лібертаріанської ідеології, окремих ідей анархізму, соціал-демократизму тощо.

Вивчаючи проблеми сучасного суспільства, представники ліво-радикальної течії розробили власну методологію дослідження, відмінну від методології ортодоксальної економічної теорії, на яку спрямовувалося основне вістря їхньої критики. Серед основних *методологічних принципів* аналізу ліво-радикалів найважливішими є такі:

- розгляд суспільства як цілісної системи (подібно до марксистського, інституціонального аналізу);
- наголос на взаємозалежності економічної, соціальної та політичної сфер життя суспільства;
- практична спрямованість ліво-радикальних концепцій, аналіз суспільства під кутом зору існуючих інститутів, а не абстрактних категорій.

Теоретичне підґрунтя радикальної політекономії склали дослідження таких економістів, філософів і соціологів, як П. Баран, П. Суїзі, Р. Мілс, Е. Фромм і Г. Маркузе. У руслі радикальної течії працювали також відомі американські та європейські дослідники Г. Шерман, Д. Гордон, Р. Едвардс, Дж. О'Коннор та ін.

У США було створено союз прихильників радикальної політекономії, низку лівих академічних організацій, почалося видання друкованого органу радикалів «Review of Radical Political Economics». На його сторінках було опубліковано низку праць, у яких чітко простежувалося бажання за допомогою марксистської теорії знайти ключ до пояснення гострих соціально-економічних проблем американської дійсності (соціально-економічні проблеми, протестний молодіжний рух, виступи проти расистських проявів у суспільному житті країни, проти війни у В'єтнамі), а також спроба критично осмислити досвід соціалізму й можливості використання його потенціалу в американському суспільстві. Оскільки дослідження ліво-радикалів були переважно зосереджені навколо університетів та інших навчальних закладів країни і жодним чином не пов'язувалися з політичними рухами революційного спрямування, за ліво-радикальною політекономією закріпилася назва «академічний соціалізм» [6, с. 202].

Радикальна політекономія, окрім критичного спрямування аналізу як її характерної риси, не була однорідною ні за своєю суттю, ні за соціальною орієнтацією, ні за завданнями, які розв'язували її представники, ні за висновками, що випливали з їхніх досліджень. У ній розрізняють:

- *помірне крило*, представники якого близькі до ліберального реформізму, примикають до посткейнсіанства, або соціально-

інституціонального напрямку. Економісти-радикали частково спираються на ідеї лібералізму та розвивають їх;

- *ліворадикальну течію*, що виходить за межі лібералізму. Ліві радикали — це представники середніх верств суспільства, критично мисляча інтелігенція, професори й викладачі університетів, частина студентства, економісти та соціологи, розчаровані в результатах сучасного розвитку суспільства, налякані негативними наслідками НТР, соціальними конфліктами, — вони не тільки критикують негативні прояви функціонування капіталістичної системи, але й відкидають її в цілому. Проте ставлення до соціалізму в них також критичне й насторожене, особливо в його радикальському варіанті.

Ліворадикали піддали глибокому критичному аналізу ортодоксальну економічну теорію, її методологічні засади, а також неспроможність дати задовільну відповідь на найсерйозніші соціальні виклики американського суспільства. На думку Г. Шермана, П. Барана та П. Суїзі, ідея екзогенності порушень загальноекономічної рівноваги, широко сповідувана неокласичною теорією, не відповідає реаліям капіталістичного розвитку. Стверджуючи, що проблеми бідності, расизму, забруднення навколишнього природного середовища, відчуження трудящих від результатів праці — це «не патологічні аномалії системи, а швидше прямий результат нормального функціонування капіталізму», радикальні економісти дійшли висновку, що капіталізм відтворює, продукує свої основні соціально-економічні проблеми, і що вони можуть бути вирішені лише за допомогою докорінного перетворення суспільства, шляхом зміни його основних інститутів.

Саме неспроможність капіталістичної системи господарства розв'язати найголовніші проблеми суспільства зумовила необхідність розробки радикальною школою альтернативної парадигми, покликаної перебороти невідповідність між реальною дійсністю і теоретичними висновками ортодоксальної економічної теорії, а також з'ясування конкретних аспектів соціалістичного суспільного устрою.

Економісти ліворадикальної думки протиставили ортодоксальним концепціям реалістичніші побудови, що спираються на принципи й підходи посткейнсіанства, інституціоналізму, окремі положення економічної теорії К. Маркса, соціальну теорію розподілу тощо. Теоретики радикалізму часто застосовують інституціональне трактування суспільної структури, враховують її вплив на економічний процес, використовують у своїх теоріях

окремі елементи новітніх концепцій трансформації економіки, наприклад, таких як «якість життя». Водночас ліворадикали не згодні з теоретиками трансформації економіки (зокрема з Д. Белом, Дж. Гелбрейтом, П. Друкером), що виступають за збереження капіталістичної системи, обмежуючись її реформуванням, відновленням і поліпшенням.

Глибокий критичний аналіз існуючого суспільства в концепціях ліворадикалів став основою пошуку, обґрунтування та розробки альтернативних варіантів суспільного устрою. У процесі таких розробок вони використовують окремі положення економічного вчення К. Маркса. Однак революційні висновки, що впливають з марксистського аналізу капіталістичної системи, теоретики лівого радикалізму не сприймають. У своїй критиці вони роблять акценти на проблемах взаємовідносин між споживачами й виробниками, дії різних похідних факторів, наростанні суперечностей між суверенітетом споживачів і суверенітетом виробників. Зазначені проблеми досліджував, зокрема, у своїх працях П. Суїзі («Попит за умов олігополії»). Учений, розкриваючи динаміку продаж за умов зміни досконалої конкуренції на недосконалу («олігополістичний» ринок), формулює *«ламану криву попиту»*, яка відображає погіршення ринкової ситуації під дією монополістичних тенденцій. Проблеми впливу монополізму на співвідношення виробництва й споживання в суспільстві П. Суїзі досліджував і в пізніших працях («Теорія розвитку капіталізму. Принципи Марксової політичної економії»), а також у спільному з П. Бараном дослідженні «Монополістичний капітал» (1966).

У згаданій праці поряд із зазначеними питаннями було розкрито також проблему «економічного надлишку» в суспільстві, у якому розрізнявся «фактичний» і «потенційний» надлишок. Насправді йшлося про питання співвідношення заощаджень і нагромаджень у *двох зрізах* — як різниці між фактичним виробництвом продукції й фактичним споживанням («поточний», або «фактичний» надлишок) та як різниці між виробництвом продукції за оптимальних умов і фактичним споживанням («потенційний» надлишок). На думку П. Барана, з розвитком капіталізму та ростом монополізму в економіці розрив між фактичним і потенційним надлишком збільшується. Суспільство штучно стримує свої можливості з розширення виробництва на користь монополістичних кіл [2, с. 79].

Серед тем, що найбільш інтенсивно розробляються в радикальній економічній теорії є нерівність доходів, капітал і вла-

да. Аналіз нерівностей виходить за межі суперечностей між капіталістами й найманими працівниками та розглядає внутрішньокласові розбіжності між соціальними групами широкого спектру: від некваліфікованих працівників до управлінської еліти. Стверджують, що хоча нерівність, можливо, і є обов'язковим наслідком рідкості ресурсів, у розвинених економіках нині відсутні будь-які причини для існування рідкості, яка в умовах розвиненого капіталізму створюється штучно, наприклад, за допомогою реклами... Прихильники радикальної економічної теорії відстоюють розумний мінімум доходів для всіх, часто просто у вигляді допомоги без обов'язку працювати й за надання значної кількості товарів першої необхідності безкоштовно [8, с. 446].

Близькою до поглядів американських ліворадикальних дослідників щодо критичного сприйняття існуючої капіталістичної дійсності є позиція лівих радикалів Франкфуртської соціологічної школи та інших європейських «лівих»: Г. Маркузе, Е. Фромма, Е. Манделя, Т. Адорно, Ю. Хабермаса, О. Негта, особливо, що стосується аналізу проблем «відчуження», характеристики сучасного індустріального суспільства та шляхів його реформування.

Слід зазначити, що в їх вивченні дослідники ліворадикального спрямування, як і їхні європейські колеги, звертаються не так до аналізу об'єктивних соціально-економічних процесів, як до норм моралі й справедливості, принципів гуманізму, проблем людської психології та духовної сфери, свободи особистості, її творчої реалізації тощо.

Економічні теорії сучасних ліворадикалів (Ю. Хабермас, О. Негт та ін.) не є чимось завершеним, усталеним і односпрямованим. З огляду на це дехто з них виступає за створення «нової радикальної політекономії», яка б набула ознак цілісності. На думку Д. Гордона, важливою й перспективною ланкою такого вчення могло б стати поєднання окремих елементів досліджень капіталістичної системи К. Маркса і Дж. Кейнса. Ю. Хабермас і О. Негт наголошують на необхідності більш глибокого аналізу політичних і соціальних аспектів (демократія, мораль, влада) розвитку суспільства. На сьогодні питання про створення єдиної економічної теорії лівих радикалів залишається невирішеним, а отже, — актуальним.

Загальну парадигму ліворадикальної школи, за Д. Гордоном, наведено на рис. 9.1.

ЛІВОРАДИКАЛЬНА ПОЛІТЕКОНОМІЯ

ЗАГАЛЬНА ПАРАДИГМА

Д. Гордон

способи виробництва ← технологічний рівень, форми власності, виробничі відносини
(феодалізм → капіталізм → соціалізм)
системоутворюючі інститути: ринок праці, відносини власності, контроль процесу праці, ідеологія (виправдовує усі інші інститути)
КАПІТАЛІСТИЧНОМУ способу виробництва властиві:

- класовий конфлікт;
- внутрішні суперечності;
- держава захищає інтереси власників засобів виробництва, стабілізує класову структуру суспільства

Рис. 9.1. Загальна парадигма ліворадикальної політекономії за Д. Гордоном

9.2. ПАРАДИГМА РАДИКАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ. Д. ГОРДОН, Р. ФРАНКЛІН, П. СУЗІ

Як було зазначено, представники ліворадикальної політекономії виходили з інших методологічних положень, ніж прихильники ортодоксальної економічної теорії. Наслідуючи принципи аналізу капіталізму К. Марка, вони розглядають суспільство як цілісну соціальну систему, що існує в конкретних історичних умовах, акцентуючи увагу на внутрішній взаємозалежності соціальної, політичної та економічної сфер життя суспільства.

Економічну систему суспільства вони аналізують з позиції його специфічної інституціональної структури, а не абстрактних загальних категорій. Маржиналістський підхід ортодоксальної школи економістів, з погляду якого вивчаються основні інститути капіталізму та проблеми управління ними, відкидається представниками радикальної політичної економії. За допомогою державної політики, заснованої на прийнятті основних інститутів капіталізму, не можна, на думку радикальних економістів, досяг-

ти поставленої мети саме тому, що вона не здатна поставити під сумнів панування цих інститутів [10, с. 773].

Парадигма радикалів різко відрізняється від ортодоксальної економічної теорії мовою викладу, вихідними уявленнями й цінностями. Оскільки радикальні й ортодоксальні теоретики по-різному оцінюють одні й ті самі факти реальної дійсності, то радикальну економічну теорію неможливо зрозуміти без чіткого з'ясування її найістотніших постулатів.

Девід Гордон сформулював *шість загальних положень*, що складають вихідну позицію ліворадикалів. Серед них:

1. **Способи виробництва.** У цьому понятті виражається рівень розвитку техніки, утілений у знаряддях праці, форма власності на знаряддя праці й сировину (у сукупності становлять засоби виробництва) і суспільні відносини між людьми, що складаються в процесі виробництва.

«Основні способи виробництва відрізняються між собою, і тому, наприклад, капіталістичні суспільства суттєво відрізняються від феодальних і соціалістичних... Найважливішою й найвідмітнішою рисою способу виробництва в капіталістичних суспільствах є організація праці у формі найму робочої сили».

2. **Класи і класовий конфлікт.** Поділ суспільства на економічні класи зумовлений суспільним поділом праці, характерним для даного способу виробництва. Відповідно до формули К. Маркса, класова належність визначається взаємовідносинами відповідних груп людей у процесі виробництва.

«...Належність індивіда до даного економічного класу визначає характер його діяльності незалежно від того, усвідомлює він чи не усвідомлює, що є членом відповідної економічної групи. Оскільки спільність умов життя і форм діяльності членів даного класу об'єктивно зумовлена, то їм властиві також загальні економічні інтереси...».

Головне класове розмежування в будь-якому суспільстві пролягає між тими, хто володіє засобами виробництва, і тими, хто не володіє; між тими, хто створює «додаткову вартість», і тими, хто здатний привласнювати її у власних інтересах.

«...Унаслідок цього присвоєння класовий поділ неминуче перетворюється у конфлікт між класами... На думку радикалів, суспільний розвиток може бути з'ясований у всій повноті лише за умови, якщо вивчати динаміку цього класового конфлікту, а також діалектику боротьби між класами, для яких характерні протилежні інтереси. ...Для організованих дій в економічній і соціальній сферах необхідний певний рівень класової свідомості...»

3. Прагнення до нагромадження капіталу. У технічно розвиненому суспільстві конкуренція між власниками капіталу веде до того, що капіталісти, які не збільшують свій капітал, витісняються тими, які нагромаджують. Однак капіталіст має можливість нагромаджувати лише в тому випадку, якщо він прагне одержати більше прибутку. Саме ця обставина, а не якісь психологічні переваги, властиві капіталістам, створює для них необмежений стимул у гонитві за зростаючим прибутком. Це і є головна рушійна сила розвитку капіталістичного суспільства.

«Сили конкуренції між капіталістами... неминує спонукають власників капіталу до того, щоб захищатися від конкурентів, виробляючи більше товарів і одержуючи дедалі більше прибутку».

4. Внутрішні суперечності. Щораз інтенсивніша гонитва заради нагромадження капіталу призвела до колосального збільшення продуктивної спроможності й багатства. Цей процес могутнього зростання виробництва обумовив виникнення двох внутрішніх суперечностей.

«По-перше... люди вже не працюють відособлено, виробляючи продукцію лише для задоволення власних потреб. Поділ праці при капіталізмі неминує породжує всебічну взаємозалежність між людьми як виробниками... Водночас капіталізм припускає і нав'язує людям виключно приватну й часто нещадну конкуренцію між ними... Перебуваючи у виробництві в "об'єктивних" відносинах соціального співробітництва, люди змушені в суб'єктивному плані вести боротьбу проти цього співробітництва». Взаємодія таких суперечливих сил є фактором, що формує низку характерних рис капіталістичних інститутів.

Подібне зростання продуктивності при капіталізмі робить безперервну боротьбу між класами за розподіл додаткового продукту ірраціональною, оскільки економічна система здатна забезпечити достатній обсяг виробництва, щоб кожен член суспільства мав відповідний дохід і дозвілля.

5. Системовизначаючі інститути. Суть капіталізму виражають ті інститути, які визначають природу суспільних відносин між індивідами і змістом повсякденного життя людей у капіталістичному суспільстві, а також утримують у визначених межах наслідки конфліктних ситуацій, що виникають між групами з різними економічними інтересами. Відповідно до визначення Р. Едвардса, Маківена та інших дослідників, п'ять капіталістичних інститутів є основними, або системоутворюючими. До них належать такі інститути:

- ринок праці, на якому робоча сила фігурує як звичайний товар і розподіляється залежно від попиту та пропозиції;
- контроль над процесом праці з боку тих, хто володіє і розпоряджається капіталом, що відповідно передбачає втрату робітником права розпоряджатися собою в межах робочого часу;
- юридичні відносини власності, що визначають розподіл доходів у формі виплат власникам за використання належних їм факторів виробництва: homo economicus, тобто система використання якостей особистості, характерних і корисних для капіталізму (ідеться насамперед про систему особистих матеріальних стимулів);
- ідеологія, що відображає «дійсність» у формі абстрактних понять і організовує її таким чином, щоб виправдати й полегшити функціонування інших інститутів.

Ці інститути взаємодіють між собою і безпосередньо залежать один від одного. Крім того, «стрижневі інститути капіталізму виявляють схильність підкоряти собі інші інститути (наприклад, систему освіти, родину, релігію)»...

6. Держава. З позицій радикалів, діяльність держави при капіталізмі слугує в підсумку життєвим інтересам класу капіталістів. Мета держави — забезпечувати стабільність, власне, самої класової структури. Пануючий вплив класу капіталістів на уряд виявляється в тому, що найпершими функціями держави є захист приватної власності та збереження інших системоутворюючих інститутів, на яких ґрунтується влада цього класу.

Коли розвиток капіталізму зумовлює ті або інші соціально-економічні зриви (конфлікти), держава втручається в економіку, щоб служити інтересам класу капіталістів; вона робить це або безпосередньо, наприклад видаючи субсидії одержувачам колосальних військових контрактів, або побічно, контролюючи систему освіти й перетворюючи її на знаряддя підтримки та зміцнення основних інститутів капіталізму. Крім того, щоб притупити гостроту класових антагонізмів і усунути небезпеку насильницької революції, клас капіталістів завжди готовий піти на поступки, використовуючи засоби державної політики. У зрілих капіталістичних суспільствах з розвинутою економікою, подібних до американського, держава зазвичай здатна діяти в інтересах класу капіталістів, обмежуючись переважно засобами пасивного характеру.

На думку радикалів, «як тільки основні інститути цілком утвердяться, найголовнішою турботою класу капіталістів стає підтримка і збереження цих інститутів, на яких ґрунтуються кла-

сова структура суспільства і система привілеїв. Безперешкодне функціонування економічних інститутів і надалі забезпечуватиме капіталістам влада, багатство і престиж. Вони не мають потреби в тому, щоб держава підсилювала їхні позиції — достатньо того, щоб вона гарантувала збереження цих позицій» [10, с. 773].

Сформулювавши таким чином основоположні пункти парадигми радикальної школи, її провідні економісти (Д. Гордон, Р. Едвардс, Г. Джинтіс, П. Суїзі) зосередили увагу на інститутах (основних і другорядних) існуючої ринкової системи, їх ролі в забезпеченні її функціонування, процесі взаємодії між ними, впливові суспільної структури на економіку тощо.

Серед таких інститутів, від діяльності яких значною мірою залежить функціонування капіталістичної системи, ліворадикальні економісти виокремлювали інститут освіти. Своє головне завдання вони вбачали в тому, щоб з'ясувати місце освітньої сфери в системі суспільних відносин капіталізму, розкрити її роль у підпорядкуванні праці капіталові.

В умовах капіталізму освіта, на їхню думку, покликана виконувати такі основні функції:

- виховувати майбутніх працівників ефективними членами виробничого процесу, наділяючи їх необхідними професійними знаннями й навичками. Причому масштаби освітньої діяльності повинні бути достатні для створення резервної армії кваліфікованої праці, що сприяє зниженню витрат виробництва та підсилює економічну владу підприємців над робітниками;

- формувати в учнів емоційні характеристики й стереотипи поведінки, необхідні для роботи на підприємстві, привчати молодь до відносин панування та підпорядкування, що пронизує всю економічну систему капіталізму. На відміну від професійних знань і навичок, необхідність у володінні подібними поведінковими якостями зумовлюється не об'єктивними технічними умовами виробництва, а капіталістичною формою його організації, що служить цілям експлуатації найманої праці;

- виконувати важливу ідеологічну функцію з виправдання капіталістичного ладу з властивими йому формами економічної нерівності і соціального пригнічення. Освіта створює видимість того, що кожен одержує результат відповідно до вкладених зусиль (чим вищий рівень освіти, тим більший дохід) і що, виходячи з цієї тези, немає підстав говорити про соціальну несправедливість західного суспільства. Тим самим воно виправдовує існування бюрократичної ієрархії та розподіл доходів залежно від того, яке місце посідає в ній індивідуум. Крім того, породжуючи ілюзію

соціальної мобільності через підвищення рівня підготовки, освіта відволікає інтереси й енергію пригноблених класів від боротьби з існуючим економічним порядком, слугує цілям їхньої «деполітизації».

На думку радикальних економістів, освіта стала так званим «селекційним» механізмом, що забезпечує відбір і якісну диференціацію майбутньої робочої сили. Вони приймають основну тезу так званої теорії фільтру про використання освіти як засобу відбору та сигналізації про професійні якості працівників.

З позицій міждисциплінарного підходу ліворадикальні дослідники Д. Гордон, П. Баран [1; 2] розглядали й інші інститути соціально-економічної системи капіталізму: монополізм, конкуренцію, приватну власність, намагаючись розкрити безперспективність існуючої системи, неминучість її розкладу й загибелі, а також обґрунтувати суттєві ознаки майбутнього соціально-економічного ладу: суспільна власність на засоби виробництва, знищення приватного присвоєння прибутку та егалітарний перерозподіл доходів, плановий характер соціалістичного виробництва, участь робітничого класу в управлінні економікою, можливість самореалізації на основі розвитку здібностей людини, рівність і справедливість.

9.3. СУЧАСНА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ: ЕКОНОМІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ТА ОСНОВНІ МОДЕЛІ ЇХ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Поряд з радикальною політекономією *в опозиції* до сучасного консерватизму та економічного лібералізму перебувають соціал-демократичні економічні концепції. Останні становлять суттєвий пласт сучасної економічної думки, в основі якої лежать привабливі ідеї побудови справедливого суспільства, розвитку демократії, досягнення консенсусу та творчої співпраці різних суспільних прошарків, груп і рухів щодо розв'язання найважливіших проблем суспільства: інфляції, безробіття, рівня заробітної плати та податків, соціального забезпечення тощо.

Завдяки своїй практичній діяльності соціал-демократія досягла вагомих результатів у вирішенні таких соціально значущих питань, як скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати та рівня життя в цілому, створення інституту співвласності на підприємствах та участь робітників в управлінні, соціалізація функцій держави, розвиток представницької політичної демократії в суспільстві та економічної демократії на виробництві, соціальна

орієнтованість економіки та розвиток соціальної інфраструктури. Поширився вплив соціал-демократії в міжнародних відносинах, виникли міжнародні інститути, які в межах своїх завдань і можливостей контролюють процеси інтернаціоналізації світового господарства.

Цей досвід соціал-демократичних перетворень є цікавим для економічної науки як приклад свідомого формування шляхів розвитку суспільства, інституціонального впливу на економічну систему та створення соціальної держави. А ідеї «демократичного соціалізму», «змішаної економіки», які лягли в основу моделей розвитку економіки: шведської, німецької, французької, британської з огляду на позитивний результат (економічний, політичний, соціальний), підтримку населенням багатьох країн потребують відповідно поглибленого вивчення та осмислення їх значення для сьогодення.

Теоретичні джерела економічних концепцій сучасної соціал-демократії беруть свій початок в кінці XIX ст. Вони пов'язані з ідеєю демократичного соціалізму, вперше сформульованою Д. Б. Шоу та розвинутою на початку XX ст. у працях лідерів II Інтернаціоналу **Е. Бернштейна** «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії» (1899), **Р. Гільфердинга** «Фінансовий капітал» (1910), **К. Каутського** «Бернштейн і соціал-демократична програма. Антикритика» (1899), «Шлях до влади» (1909), «Імперіалізм» (1914) та ін.

За понад сторічний період соціал-демократизм як політичний рух і напрям економічної думки пройшов складний шлях розвитку, обґрунтовуючи та втілюючи в життя ідею побудови соціалізму через реформування економічних відносин, проголошення прогресивних реформ, а також через завоювання більшості в парламенті, демократизацію суспільства, що гарантувало б здійснення соціалістичних перетворень.

У 20—30-х роках XX ст. в програмах соціал-демократичних партій західноєвропейських країн, незважаючи на спільну мету та однаковість у визнанні *саморозвитку капіталізму* (наприклад, акціонування розглядалось як крок до усупільнення власності) та можливості *еволюційного здійснення реформ*, виокремилися певні особливості, позначені національними ознаками (економічними, політичними, соціальними), які відрізняли теоретичні програми одну від одної, а в повоєнний період лягли в основу національних соціал-демократичних моделей економічного розвитку.

Серед них:

- *англійська* (лейбористська або фабіанська) модель соціал-демократичних перетворень (С. Вебб, Е. Дурбін, Дж. Коул, Г. Моррісон), яка передбачала державне регулювання самого процесу реформування та націоналізацію власності. Процес націоналізації як засіб створення умов для державного управління та планового ведення господарства мав відбуватися на умовах повної компенсації витрат власникам. Як перший крок такого реформування розглядали можливість запровадження кейнсіанської моделі;

- *австро-марксистська модель* (О. Бауер, К. Реннер, О. Поллак) характеризувалася наголосом на соціалізації управління, формуванні відносин самоврядування. Ця модель не передбачала націоналізації, вважаючи достатнім контролювання органами самоврядування сфери розподілу. Значну роль мала відігравати держава, контролюючи виробничу сферу (основні показники виробництва, рівень заробітної плати, соціальні виплати, рівень зайнятості, регулювання потоків капіталів та інвестицій);

- *німецька модель* (К. Каутський, Р. Гільфердинг, Ф. Нафталі, Ф. Тарнов) передбачала робітничий контроль за виробництвом і розподілом, «соціальне партнерство» та встановлення «господарської демократії». З метою виходу з кризи до програми були включені тези щодо допомоги держави збанкрутілим підприємствам, націоналізації неперспективних підприємств, залучення під державні гарантії іноземних інвестицій. На початку 1930-х років вона включала кейнсіанську програму й протиставлялася фашистській моделі;

- *американська модель соціал-демократичних реформ* (Ч. Бірд, А. Берлі, Р. Тагвелл, Р. Молі), у якій корпоратизацію виробництва розглядали як шлях до нової форми власності та основу для державного управління економікою. Головним напрямом державного регулювання мали стати доходи, що забезпечували платоспроможний попит. Розглядаючи зазначені моделі, слід наголосити на тій обставині, що вони були переважно теоретичними, не апробованими на практиці, чого не можна сказати про дві наступні соціал-демократичні моделі економічного розвитку;

- *французька модель* (М. Деа, П. Ренодель, Ж. Мок, Л. Блюм), що була представлена лівим, правим і центристським крилом, мала прокомуністичну спрямованість, що позначилося на програмних вимогах французьких соціал-демократів: встановлення суспільної власності на засоби виробництва шляхом націоналізації, державне регулювання економіки — через запровадження системи директивного планування. Поступово французька

модель еволюціонувала, відмовившись від вимоги націоналізації як способу усупільнення власності (уважалося, що акціонування капіталу розв'язувало це завдання), проте ідея планування народного господарства (у тому числі розподілу) залишилася;

• *шведська модель*, у якій переважали ліберальні тенденції, ґрунтувалася на таких принципах: сильна держава регулює економіку, використовуючи для цього механізм саморегулювання, передовсім грошову сферу; перспективний напрям розвитку — від економіки пропозиції до економіки попиту; соціальна сфера ґрунтується на сильній і стабільній економіці, її розвиток регулює й контролює держава¹. Соціально-демократичний реформізм Швеції почав практичну реалізацію своєї мети — поступової трансформації капіталістичної системи в соціалізм державно-парламентським шляхом.

Новий етап у розвитку соціал-демократичного напрямку економічної думки пов'язаний зі створенням 1951 року Соціалістичного Інтернаціоналу та ухвалою Декларації «Мета і завдання демократичного соціалізму», яка визначала економічну стратегію й тактику соціал-демократії. Було проголошено ідею побудови демократичного соціалізму як «третього шляху» розвитку суспільства між західним капіталізмом і східним соціалізмом.

У Декларації Соцінтерну наголошувалося на плюралізмі поглядів щодо *форм демократичного суспільства*, коли кожна соціал-демократична партія може мати власну концепцію «демократичного соціалізму». Об'єднавчим моментом при цьому є *мета* — побудова суспільства соціальної справедливості та загального добробуту.

Головною умовою його побудови є утвердження принципів демократії в трьох сферах: економіці, політиці та соціальній сфері.

Політична демократія утверджується через парламентську форму правління за умови, що соціал-демократи становитимуть більшість у парламенті.

Соціальна демократія здійснюється шляхом створення та розвитку соціальної інфраструктури, демократизації систем освіти, охорони здоров'я, реалізації різноманітних форм соціального за-

¹ Детальніше про історико-економічні витоки соціал-демократичних теорій, про внесок лідерів II Інтернаціоналу у їх розробку та особливості розвитку соціал-демократичних моделей у міжвоєнний та повоєнний періоди див.: Історія економічних учень: Підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін. / За ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 2001 — С. 498—529; Історія економічних вчень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004 — С. 407—436.

безпечення, передбачає свободу вибору робочого місця, міграції в межах країни та ін.

Економічна демократія забезпечується формуванням «змішаної економіки», поєднанням і рівноправним співіснуванням різних форм власності, участю трудящих в управлінні виробництвом через робітничі ради, робітничі представництва в акціонерних товариствах [12, с. 517].

Характерними рисами суспільства, в основі якого лежить концепція «демократичного соціалізму», є:

- *колективна солідарність*, що формується соціальною державою та ґрунтується на поєднанні її з індивідуальною творчістю особистості;

- *забезпечення соціальних прав* працівників;

- *контроль громадянського суспільства* за державою.

Економічною основою концепції демократичного соціалізму є теорія «змішаної економіки» західноєвропейських соціал-реформістів, що поєднує ефективне виробництво зі справедливим розподілом. Це економічний лад, у межах якого співіснують риси вільноринкового господарства (приватна власність, підприємництво, конкуренція) та ознаки соціалізму (планова організація виробництва, суспільна власність, участь працівників в управлінні виробництвом, соціальні гарантії).

Основними функціями держави «змішаної економіки» є забезпечення умов для ефективного функціонування господарства та його планового регулювання, а також перерозподіл доходів з метою забезпечення суспільного добробуту. За своєю суттю така система є переважно розподільчою, на відміну, наприклад, від соціально-ринкової (ордоліберальний варіант соціального ринкового господарства), коли держава забезпечує раціональне функціонування виробництва на основі посилення його конкурентності. Істотно вона відрізняється і від кейнсіанських методів регулювання економіки (активна роль держави, стимулювання ефективного попиту), хоча майже всі соціал-демократичні уряди використовували кейнсіанські методи державного регулювання, дещо доповнивши економічні функції держави соціальними.

У межах національних соціал-демократичних моделей, що сформувалися в міжвоєнний період (німецька, скандинавська, французька, лейбористська, американська) та отримали подальший розвиток у другій половині ХХ ст., а також у процесі розробки концепції «змішаної економіки» вирішувалася низка спільних проблем, зокрема:

- створення умов для співіснування різних форм власності на засоби виробництва і типів підприємств (приватної, державної та кооперативної форм власності; приватних, державних і суспільних підприємств);
- визначення форм економічної демократії й вирішення пов'язаних з ними питань самоуправління та участі трудящих в управлінні;
- з'ясування меж втручання держави в економіку та форм участі держави у виробництві;
- встановлення меж суспільного контролю за виробництвом і розподілом;
- визначення методів управління «змішаною економікою», ступеня поєднання планового та ринкового механізмів регулювання економіки;
- принципи політики соціального реформування, управління соціальною сферою та формування її інфраструктури, і вирішення пов'язаного із цим питання щодо головної мети економічної політики й засоби її досягнення [12, с. 518].

Водночас різні підходи до постановки та розв'язання зазначених проблем, різне бачення співвідношення планового та ринкового механізмів регулювання економіки, питомої ваги державної власності, її якісного складу, напрямків і засобів здійснення державної політики, розвитку системи соціального забезпечення тощо стали підґрунтям для розмежування національних моделей змішаної економіки. Причому не лише в теоретичному аспекті — при розробці програмних документів соціал-демократичних партій окремих країн, — але й у процесі їх практичної реалізації, коли в повоєнний період у багатьох індустріально розвинутих країнах до влади прийшли соціал-демократичні сили. Національна специфіка соціального реформування проявилася навіть у назвах моделей «змішаної економіки», а саме: скандинавський або шведський *«розподільчий (функціональний) соціалізм»*, західнонімецький *«етатистський соціалізм»*, англійська модель *«корпоративного соціалізму»*, французький *«самокерований соціалізм»*. Тобто наголошувалося на особливих рисах кожної соціал-демократичної моделі.

Упродовж 50—70-х років XX ст. зазначені соціал-демократичні моделі мали позитивну динаміку, на практиці демонструючи можливості ефективного поєднання планових та ринкових механізмів регулювання економіки, розвитку самоуправління та участі працівників в управлінні виробництвом, підвищення заробітної плати та формування високого життєвого рівня, ство-

рення громадянського суспільства, розвиненої соціальної сфери та ефективної системи соціального захисту.

Переломними в розвитку ідей соціал-демократизму стали 80-ті роки XX ст. Вони характеризувалися низкою суттєвих суспільних трансформацій, що свідчили про початок нового етапу розвитку суспільства, а отже, відповідно позначилися на еволюції світової економічної думки в цілому та соціал-демократичної зокрема.

Серед таких суспільних трансформацій, які істотно вплинули на розвиток соціал-демократичного руху, слід назвати такі:

- *науково-технічні та соціально-економічні* (початок нового етапу науково-технічної революції, структурна перебудова економіки, інформатизація виробництва, модернізація традиційних галузей промисловості, значне зростання невиробничої сфери; розширення соціальної бази сучасної соціал-демократії за рахунок висококваліфікованих робітників, дрібних підприємців, менеджерів, працівників невиробничої сфери);

- *науково-теоретичні* (зміна наукової парадигми — кейнсіанство з активною політикою державного регулювання поступилося місцем ідеям сучасного економічного консерватизму з акцентом на приватну ініціативу та послаблення державних регулюючих дій в економіці; натомість зросла роль держави в розробці та реалізації соціальних програм);

- *ідейно-політичні* (послаблення ролі соціал-демократичних партій у західних суспільствах, крах соціалістичної системи та розвал СРСР, необхідність суттєвого перегляду доктрини соціал-демократизму в новітніх умовах);

- *глобалізаційні* (інтернаціоналізація світової економіки, розгортання глобалізаційних процесів і їхніх негативних наслідків, зростання впливу міжнародних інститутів та організацій на національне господарство, посилення уваги держави до проблем зовнішньої торгівлі та забезпечення рівноваги платіжного балансу).

Під дією зазначених чинників лідери західноєвропейського соціал-демократичного руху змушені були суттєво переглянути як політичну, так і економічну складову своєї діяльності в нових умовах. Результатом переосмислення кардинальних змін в економіці й суспільстві стало прийняття низки програмних документів на черговому XVIII конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу в Стокгольмі 1989 року. Серед них особливе місце належить «Декларації принципів», у якій знайшли відображення програмні завдання соціал-демократії на кінець XX — початок XXI ст., оновлене бачення основних положень демократичного соціалізму

та змішаної економіки, розширення міжнародних аспектів економічної діяльності соціал-демократії, визнання незмінності позиції соціал-демократичного руху щодо дотримання принципів свободи, демократії та справедливості.

Таким чином, під дією об'єктивних соціально-економічних факторів та на основі засадничих положень програмних документів Соцінтерну економічні концепції соціал-демократизму зазнали в 1980-х роках певних трансформацій, зміщення акцентів дослідження, проблематики аналізу тощо. Це відповідно вплинуло на *вектор розвитку й сучасний стан* соціал-демократичних економічних концепцій, які характеризуються такими рисами:

- *переглядом основних положень концепції демократичного соціалізму* щодо співвідношення форм власності в економіці, ролі держави в регулюванні соціально-економічних процесів, демократизації системи управління (за незмінності ідеї демократичного соціалізму як мети соціал-демократичного руху). *Сутність концепції* відображають сучасні реформістські теорії змішаної та загальної економік, у яких стверджується, що в сучасній ринковій системі співіснують три сектори: державний, приватний і кооперативний, — яким відповідають три форми власності: державна, приватна, кооперативна, що утворюють сектор загальної економіки, який і є основою демократичного соціалізму, що будується з урахуванням принципів ринкового господарства. Таким чином, за нових умов концепція демократичного соціалізму мала органічно поєднати повну зайнятість, державне регулювання у сфері розподілу національного доходу та ефективну соціальну інфраструктуру з розвитком економічної свободи, приватної власності та ринкового механізму ціноутворення;

- *новим баченням ролі держави в суспільстві*. За умов кризи кейнсіанської моделі макроекономічного регулювання та неоконсервативного відродження лідери більшості соціал-демократичних урядів відмовилися від методів прямого державного втручання в економіку. У нових умовах на державу покладалися функції щодо *формування сприятливого макроекономічного середовища*: забезпечення стабільності грошового обігу та рівня цін, запобігання кризовим ситуаціям; створення умов для стабільного економічного зростання; держава мала здійснювати масштабні економічні проекти, фінансувати фундаментальні дослідження тощо. Щодо соціальної політики, то акценти змістилися з державних програм *соціальної допомоги* (як неефективних) до *програм підтримки й розвитку* соціальної інфраструктури, забезпечення повної зайнятості, збільшення інвестицій в освіту, культуру, професійну підготовку, охорону

здоров'я, створення умов для «соціальної включеності» особистості в суспільне життя (Т. Блер, Г. Шрьодер);

- акцентацією уваги на *вирішенні проблем (міжнаціонального) глобального рівня*. Інтернаціоналізація господарських процесів, глобалізація життя суспільства зумовили необхідність об'єднання зусиль соціал-демократичних рухів та світової спільноти для подолання проблем бідності, неграмотності, голоду, різючої прізви в доходах між «золотим мільярдом» та іншим населенням планети, забруднення навколишнього природного середовища тощо. У сфері міжнародних економічних відносин ідеться про створення умов для рівноправної економічної співпраці різних країн, формування необхідних інститутів для організації такої співпраці, демократизацію світових фінансових інститутів та забезпечення контролю за діяльністю транснаціональних корпорацій. Як реакція на ці зміни з'явилося уточнення в програмних документах Соцінтерну понять «*новий міжнародний економічний порядок*», «*демократичний соціалізм*» тощо. Відбувся також перегляд окремих положень національних соціал-демократичних моделей (німецької, шведської, французької) на предмет їх *відкритості та соціально-економічної взаємодії між ними*, коли стає більш мобільним ринок праці, наявним є вільний рух капіталів, інвестицій тощо. За таких умов традиційні соціал-демократичні гасла свободи, рівності й справедливості набували масштабнішого, міжнародного звучання;

- *посиленням уваги до проблем окремої особистості*. Об'єктивні соціально-економічні зміни 1980-х років зумовили відчутні зрушення на рівні окремого індивіда. Його вразливість і соціальна незахищеність у глобалізованому світі поставили перед соціал-демократами завдання забезпечення умов для самореалізації особистості (на основі активної соціальної політики уряду з розвитку ринку праці, молодіжних рухів, соціального страхування, освітньої та фахової підготовки, можливості вибору);

- *розумінням зростаючої ролі інституційних чинників у справі реформування існуючого суспільства*. Ідеться про інститути суспільного контролю за діяльністю держави, демократичні економічні інститути, міжнародні інститути тощо.

Згадані зміни позначилися й на розвитку окремих національних соціал-демократичних моделей (шведської, французької, німецької, британської), наблизивши їх до реального життя та звернувши увагу на найвразливіші моменти сучасного суспільного розвитку.

Характерні риси сучасних соціал-демократичних моделей відображено на рис. 9.2.

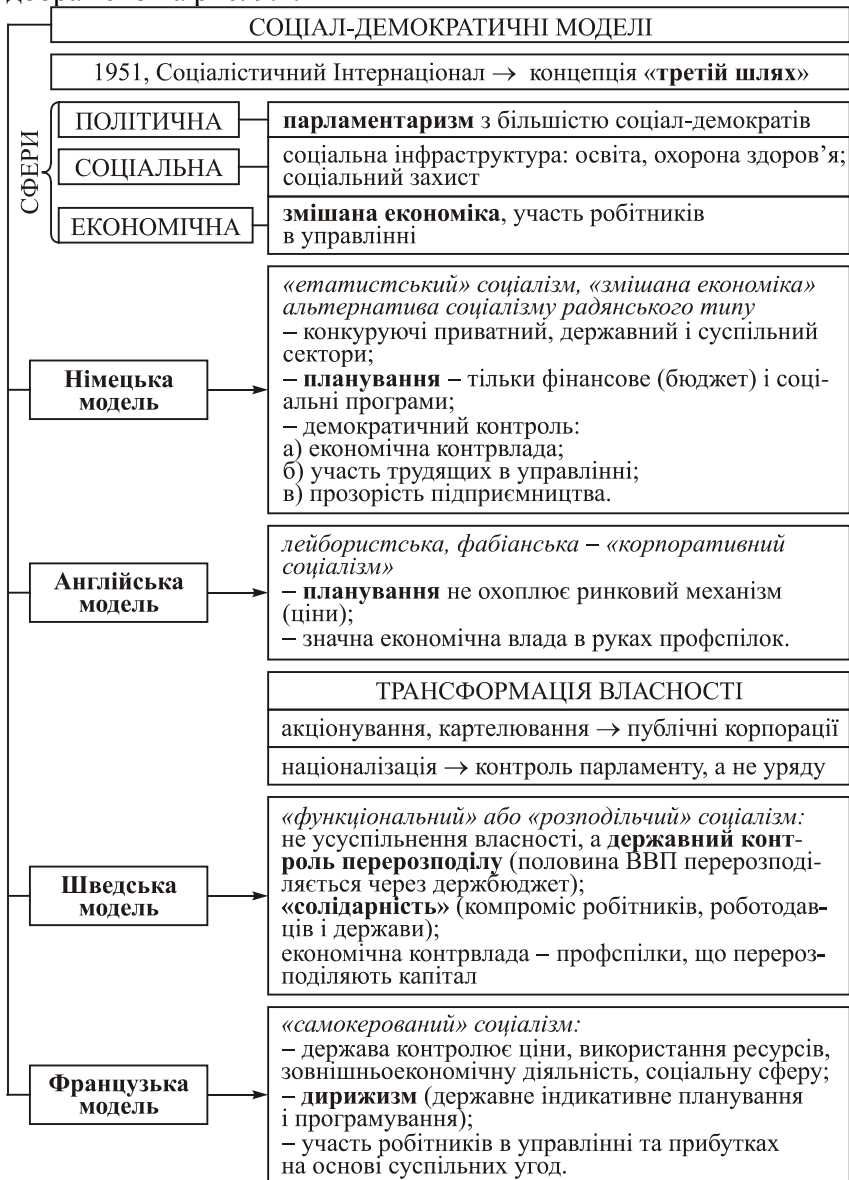

Рис. 9.2. Характерні риси сучасних соціал-демократичних моделей

Англійська (лейбористська) модель демократичного соціалізму передбачала широке усуспільнення виробництва шляхом кор-

**Англійська модель
демократичного соціалізму**

поратизації господарства та активізації участі робітників в управлінні акціонерними товариствами («корпоративний соціалізм»). Британські лейбористи обґрунтовували необхідність реформування відносин власності шляхом націоналізації та акціонування підприємств провідних галузей господарства, виступали за активну роль держави в економічних процесах. Транспорт, зв'язок, Англійський банк стали державними. Наприкінці 1970-х років частка державного сектору у ВВП становила 12 %, державні інвестиції — близько 40 %, на державних підприємствах випускалося 20 % продукції, працювало 19 % загальної кількості зайнятих [12, с. 523].

У зв'язку зі зростанням розмірів підприємств лейбористи широко застосовували планові методи управління: *директивне планування* — на державних підприємствах, *індикативне* — у приватному секторі. Передбачалися значні витрати (до 50 % бюджетних витрат) на розвиток соціальної сфери та суспільний контроль за розподілом доходів. У такій ситуації різко зростала роль профспілок — і як контролюючого економічну владу органу і як організатора виробництва.

Французька соціал-демократична модель «самокерованого соціалізму» уособлює лівий напрям розвитку соціал-демократичного руху, тому суттєво відрізняється від інших моделей.

**Французька соціал-
демократична модель**

Економіка Франції, хоч і складається з трьох секторів — приватного, колективного та державного, управляється за соціалістичним принципом. Починаючи з 1971 року, соціалісти, відмовившись від націоналізації, вважають, що розв'язання проблеми усуспільнення можливе шляхом розвитку акціонерного капіталу та активного регулювання державою соціально-економічної сфери.

Важливою складовою французької моделі є державне *індикативне планування* суспільної економіки та директивне планування економіки націоналізованого сектору. Державний план характеризується як «глобальний регулятор», що визначає стратегію розвитку національного господарства. Наголос робиться на необхідності узгодження та координації планів приватних підприємств; довгострокового, середньострокового та поточного планування. Така діяльність щодо узгодження планів розглядається як важлива умова переходу до соціалізму.

Французькі соціал-демократи надавали важливого значення участі робітників у прибутках підприємств, розвитку самоуправління та суспільному контролю за найважливішими економічними процесами (ціноутворення, використання ресурсів, розвиток соціальної інфраструктури тощо).

Мають свою специфіку розвитку *італійська та американська* соціал-демократичні моделі.

Проте найповнішого та найефективнішого практичного втілення набули *німецька та шведська* моделі суспільно-економічного розвитку.

**Німецька модель
«змішаної економіки»**

Основними складовими німецької моделі «змішаного економічного ладу» були *економічна влада та суспільний контроль* за нею. У процесі їхнього реформування, на думку авторів, мала бути створена «економічна демократія», яка розглядалася як інститут протидії владі капіталу, поділ відповідальності між суб'єктами економічної діяльності, гласність та відкритість у прийнятті рішень як у межах підприємства, так і на державному рівні, демократизація управління та створення системи самоконтролю.

Німецький варіант змішаного економічного ладу вибудовувався з урахуванням національного історичного досвіду: *ринкові інститути* мусили забезпечити ефективний розвиток економіки та економічне зростання, *впровадження* під контролем держави *принципів соціалізму* мало забезпечити підвищення рівня добробуту, соціальної справедливості та відповідної якості життя.

У розумінні німецьких соціал-демократів «змішана економіка» будується на поєднанні трьох форм власності, трьох секторів і трьох типів підприємств:

- приватна власність, приватний сектор, приватні підприємства;
- державна власність, державний сектор, державні підприємства;
- суспільна (загальнонародна) власність, суспільний сектор, підприємства суспільної орієнтації (ті, що працюють на досягнення суспільно значущої мети) [12, с. 519, 520].

При цьому ринковий процес охоплює всі три форми власності, сектори та типи підприємств. З боку держави не передбачаються пільги жодному з них. Всі підприємства перебувають у рівних умовах, і взаємодія між ними здійснюється на конкурентній основі.

Регулюючий вплив держави обмежений її втручанням у *макроекономічну та соціальну* сфери.

Економічні функції держави зосереджені у сфері регулювання кон'юнктурних та структурних циклічних коливань, забезпечення стабільності грошового обігу, рівня цін. Держава опікується також створенням умов для формування міцного середнього прошарку суспільства, збільшення валового внутрішнього продукту за допомогою фінансових, податкових важелів, використання грошових і кредитних механізмів, проведення раціональної митної політики. Тобто державний регулюючий вплив полягає насамперед у формуванні макроекономічного середовища, яке сприяє розвитку конкурентних ринкових відносин.

Соціальна політика держави зосереджена у сфері підтримки й розвитку соціальної інфраструктури, справедливого розподілу, повної зайнятості. Важливу роль у забезпеченні добробуту населення відведено соціальному страхуванню. Причому поряд із законодавчо закріпленим обов'язковим соціальним страхуванням у ФРН існує й добровільне соціальне страхування. Система соціального страхування в країні надзвичайно розвинена: пенсійне страхування, на випадок хвороби, від нещасних випадків, безробіття, страхування з догляду за хворими та людьми похилого віку. Страхові внески розподіляються між робітниками та роботодавцями. Однак попри те, що громадяни частково самостійно фінансують свої потреби, державні видатки на соціальні заходи постійно зростають.

Їхній непомірний тиск на державний бюджет призвів до того, що на межі XX—XXI ст. німецькі соціал-демократи змушені були суттєво переглянути свої позиції в бік *соціального лібералізму*. Оновлені погляди знайшли відображення в Маніфесті **Т. Блера** та **Г. Шрьодера** «Європа: третій шлях, новий центр» (1999), де йшлося про модернізацію соціал-демократичної доктрини «третього шляху», обґрунтовувалася необхідність переорієнтації «держави загального добробуту» на «державу соціальних інвестицій». У нових умовах було проголошено лозунг «добробут для праці» (*welfare to work*), реалізація якого на практиці мала створити необхідні умови для працюючих, а також для тих, хто може й хоче працювати. Завдяки забезпеченню загальноосвітньої та фахової підготовки потенційні працівники отримували можливість повернутися або увійти в трудове життя й тим самим «включитися» в суспільство.

Сучасні трансформації німецької соціал-демократичної моделі суспільного розвитку зачепили як економічну, так і соціальну сфери. Зокрема поряд із традиційною тезою про важливість конкурентних засад у функціонуванні економіки

було визнано й конструктивну роль планування. «Змішана економіка» в новому варіанті розглядалась як така, що ґрунтується на свідомому «глобальному регулюванні», поєднанні мікроекономічного саморегулювання й макроекономічного державного регулювання з метою підпорядкування виробництва потребам соціальної сфери (так звана «глобальна економічна політика»).

«Глобальна економічна політика» за своєю суттю була кейнсіанською та мала протистояти «соціально-ринковому господарству». Теоретики, які обґрунтовували нову програму соціальних реформ (К. Шіллер, Х. Еренберг, Л. Пашке), зазначали, що формування «змішаної економіки» має на меті створення такої економіки, яка б поєднувала посилення (під контролем держави) конкуренції на мікрорівні та планування на макрорівні [12, с. 522]. Вектор соціально-економічного реформування спрямований на побудову ефективної економіки вільної конкуренції за посилення інституційних функцій держави.

Щодо соціальної складової в німецькій моделі, то в сучасних умовах вона також зазнала помітних змін. Зокрема, відійшовши від принципів економічного форсування, німецькі соціал-демократи серед шляхів виходу з кризи та покращення добробуту громадян називають здатність держави створити так званий «другий вимір» — культурно-етичні основи для здійснення соціальних реформ, активізації потенційних можливостей окремої особистості. Тобто «новий соціалізм» німецьких соціал-демократів відрізняється від попереднього, зафіксованого в програмних документах Соцінтерну, тим, що в його системі цінностей цінність держави, партії, колективної солідарності тощо поступається місцем цінності індивідуальної свободи та індивідуальної відповідальності, причому свобода й відповідальність особистості нерозривно пов'язані між собою.

Зважаючи на орієнтованість німецької соціал-демократичної моделі на централізовану розвинену систему соціальної допомоги, історично сформовану активну роль держави в економіці та намагання досягти компромісу між економічним зростанням та рівномірним розподілом виробленого національного продукту, німецька соціал-демократична модель отримала у фаховій літературі назву *етатистської моделі*. У цілому вона й сьогодні відповідає своїй назві, хоча, як зазначалося вище, в її розвитку простежується певні кроки в сторону лібералізації.

Шведська (скандинавська) модель побудови демократичного соціалізму, реалізована в Данії, Норвегії та Швеції, має свої характерні риси й особливості, які відрізняють її від попередньої моделі та позиціонують як «функціональний («розподільчий») соціалізм».

Шведська модель економічного розвитку

Характерними її ознаками є:

- домінування в економіці приватної власності, несприйняття ідей націоналізації (усуспільнення) та державного втручання в економіку;
- активна участь держави в перерозподілі доходів з метою забезпечення рівного доступу до них та зниження диференціації в доходах усіх членів суспільства, егалітарний розподіл суспільного багатства;
- розширення соціальних прав громадян і прагнення до ліквідації соціальної нерівності;
- створення міцного суспільного сектору (сфера побуту, освіта, житлове будівництво, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення), розвиток системи соціального захисту та забезпечення добробуту всіх членів суспільства;
- створення фондів профспілок з метою придбання акцій для працівників та участі останніх в управлінні акціонерними компаніями;
- перехід до демократичного соціалізму шляхом удосконалення системи соціального забезпечення та принципів солідарності між різними групами трудящих, узгодження інтересів приватного капіталу та суспільних організацій.

На сьогодні шведська модель соціально-економічного розвитку вважається найдемократичнішою моделлю економічного, соціального й політичного розвитку регульованої ринкової економіки, що ґрунтується на плюралізмі форм власності (у тому числі колективної власності профспілок) і економічної влади та соціалізації сфери розподілу [4, с. 910]. На її досить успішну реалізацію економісти звернули увагу наприкінці 60-х років ХХ ст., коли стало помітним ефективне поєднання в країні швидкого економічного зростання з політикою реформ за збереження відносної соціальної стабільності в суспільстві.

Особливою рисою шведської моделі є специфіка відносин між працею та капіталом. Протягом багатьох десятиліть у скандинавських країнах існує централізована система переговорів щодо укладення колективних договорів у галузі заробітної плати за участю організацій профспілок і підприємців як головних дійових осіб. Причому політика профспілок ґрунтувалася й продов-

жує діяти на *принципах солідарності* між різними групами трудящих у сфері тарифних переговорів, належного оснащення робочих місць і т. д. Завдяки політиці солідарності розміри заробітної плати та інших доходів ретельно узгоджуються, регламентуються, оскільки стабільність доходів, відсутність різких коливань у їхніх розмірах є основою політики *вирівнювання доходів* різних суспільних верств і дотримання принципів соціальної справедливості.

Шведська модель характеризується встановленням і підтримкою високих стандартів життя й широкомасштабною соціальною політикою. Основними цілями моделі є повна зайнятість і вирівнювання доходів. Ці пріоритети випливають із традицій та унікальної сили шведського робітничого руху. Близько 70 років при владі перебуває Соціал-демократична робітничка партія Швеції. Тривалий час з нею тісно співпрацює Центральне об'єднання профспілок, що посилює реформістський робітничий рух у країні.

Шведська соціал-демократична модель виходить з положення, що децентралізована ринкова система виробництва є ефективною, держава не втручається у виробничу діяльність підприємств, а активна політика на ринку праці повинна звести до мінімуму соціальні витрати ринкової економіки. Тобто суспільство зацікавлене в максимальному зростанні виробництва приватного сектора й перерозподілі державою частини прибутку через податкову систему і державний сектор для підвищення життєвого рівня населення та розвиток соціальної сфери. Такі теоретичні підходи зумовили у Швеції важливу роль держави в розподілі, споживанні та перерозподілі національного доходу через податки й державні витрати, а шведська модель одержала назву «функціональний» або «розподільчий соціалізм».

Існуюча у Швеції економічна система характеризується як змішана економіка, для якої характерне поєднання основних форм власності в ринковому господарстві: *приватної, державної та кооперативної*. Кожна із цих форм виконує свою функцію в загальній системі економічних і соціальних взаємозв'язків. Переважна більшість (близько 85 %) усіх шведських компаній з числом зайнятих понад 50 чоловік належать приватному капіталові. На приватні підприємства припадає 75 % зайнятих у виробничому секторі. Інша частина припадає на державу та кооперативи (по 11—13 %). Крім цих трьох форм власності, існує безліч невеликих компаній зі змішаною власністю; фірми, що належать профспілкам, ощадним банкам тощо.

За останні десятиліття в структурі власності країни відбулися значні зміни. Помітно знизилася частка акцій, що належать домашнім господарствам і приватним особам, тоді як капітал страхових та інвестиційних компаній, фондів, у тому числі державного Загального пенсійного фонду, помітно збільшився, тобто, інституціональна власність значною мірою замінила приватних осіб.

Економіка Швеції характеризується високим рівнем концентрації та монополізації виробництва й капіталу в основних промислових галузях. Зокрема, на частку 200 найбільших компаній припадає до 75 % обсягу виробництва, числа зайнятих, капіталовкладень і експорту Швеції. В останні роки зросла роль шведських компаній у світовій економіці. Провідні шведські промислові фірми («Вольво», «Саабсканія», «Фармасія», «Ерікссон» та ін.) мають яскраво виражену міжнародну спрямованість [13, с. 205]. Водночас інтернаціоналізація шведської економіки та її участь у європейській інтеграції значно ускладнюють втілення *національної* економічної політики.

Найважливішою роллю державного сектора у Швеції є акумуляція й перерозподіл значних коштів на соціальні та економічні цілі. Державний сектор має два рівні власників: центральний уряд і місцеві (комунальні) органи влади. Будучи за формою власності єдиним цілим, вони розрізняються за місцем та масштабами діяльності.

Державний сектор Швеції найбільший у світі: у ньому задіяна 1/3 активного населення. Загальні державні витрати перевищували 60 % ВВП, що свідчить про соціалізацію основних потреб [13, с. 205]. За останні десятиліття державний сектор зростав у всіх країнах, але найактивніше — саме у Швеції.

Деякі державні підприємства призначені для виконання особливих цілей і за законом є монополіями. На пошту і зв'язок — дві найбільші державні монополії — припадає понад 60 % усіх зайнятих на державних підприємствах. Шведські державні залізниці складають 95 % усіх залізничних доріг у Швеції. Близько половини виробництва електроенергії припадає на державне підприємство «Ваттенфаль» [14, с. 162, 163].

Центральний уряд здійснює вирішальний вплив на економіку країни за допомогою різних економічних інструментів. Основний з них — державний бюджет. У Швеції більше половини державних витрат складають трансфертні платежі, тобто доходи переводяться в приватний сектор (домашнім господарствам і підприємствам). Вони є базисом для виплат пенсій, житлових субсидій, допомоги на дітей, сільськогосподарських субсидій тощо.

Засоби, що залишилися після відрахування трансфертних платежів із загальних державних витрат, складають державне споживання й інвестиції. На державне споживання припадає близько 90 % суми, що залишилася, у тому числі майже 2/3 витрачається на охорону здоров'я, освіту, державну адміністрацію і т. д. Значну частину державного споживання складають зарплати державних медичних працівників, учителів та ін. Основа шведської системи соціального страхування — різні види соціальних допомог, що також є важливим інструментом політики розподілу. *Високий ступінь інституціоналізації* шведської економіки, особливо в галузі регулювання бюджетних витрат, поряд із гнучкістю антикризової державної політики є сильними сторонами шведської соціал-демократичної моделі.

Особливістю шведської економіки є значна роль *кооперативного руху* в країні. Важливу роль кооперація відіграє в сільському господарстві, промисловості, роздрібній торгівлі, житловому будівництві тощо. У змішаній економіці кооперативний рух діє як «третя сила» до приватної та державної власності, ґрунтуючись на принципах демократії та користуючись широкою народною підтримкою. У деяких сферах, особливо серед споживчих кооперативів, кооперація стала врівноважуючою силою на ринку в інтересах населення, наприклад, у питаннях ціноутворення [9, 165—167].

Серед цілей шведської моделі першорядну роль відіграє *соціальна політика*, що покликана створювати нормальні умови для відтворення робочої сили. Водночас побудована на ідеях соціальної справедливості, вирівнювання доходів та згладжування класових суперечностей, соціальна політика сприяє кардинальному перетворенню суспільних відносин і в результаті робить реальні кроки до побудови нового суспільства — демократичного соціалізму. Рівень життя у Швеції є одним з найвищих у світі та найвищим у Європі.

Відповідно до однієї із цілей шведської моделі — рівності, — доходи вирівнюються системою прибуткових податків. За ступенем вирівнювання доходів Швеція випереджає всі інші країни світу. Широкий перерозподіл через систему соціального страхування сприяє значному скороченню розбіжностей у доходах громадян.

Не повинна існувати різка диференціація в оплаті праці між кваліфікованими й некваліфікованими працівниками, між чоловіками й жінками, між представниками фізичної та розумової праці, між соціальними прошарками суспільства тощо. Фіскальна

державна політика, згідно із цією концепцією, має відповідати соціалістичному принципу рівності, зокрема щодо забезпечення акумулювання необхідних засобів для фінансування держави загального добробуту та рівномірного розподілу багатства в межах усієї країни. Засобами реалізації такої політики є розвиток ефективної індустріальної економіки, зорієнтованої на отримання прибутків за сприятливих умов для інвестицій за допомогою низьких податків на прибутки. Водночас у Швеції впроваджується прогресивна шкала оподаткування високих індивідуальних доходів (від 31,5 % до 85 %) [4, с. 910].

Сьогодні Швеція вважається зразком соціал-демократичного шляху розвитку в Європі. Попри прогнози щодо загибелі «держави загального добробуту», про що йшлося в наукових джерелах у 1980-х роках, її поступальний розвиток триває. *Соціальна держава* (термін, який прийшов на зміну поняттю «держава загального добробуту») є сутнісною характеристикою північноєвропейської моделі розвитку. Країни Північної Європи багато зробили для розвитку теорії й практики соціальної держави. Вони продовжують зберігати відносно егалітарне суспільство, усі члени якого мають достатньо високий рівень життя, рівність можливостей і життєвих шансів. Державні установи, держбюджет, суспільний сектор економіки, профспілковий рух, громадянське суспільство є тими інститутами, які забезпечують функціонування соціальної держави. Остання характеризується високим рівнем стабільності, оскільки спирається на сильні соціал-демократичні традиції та організовані професійні рухи. Держава загального добробуту в країнах Північної Європи має всі атрибути соціально орієнтованого розвитку. Широкий діапазон соціальних послуг, які надають ці країни через державні й муніципальні органи та інституції, залишаються загальнодоступними й універсальними.

Водночас перше десятиріччя XXI ст. і особливо криза 2008—2009 років показали, що у функціонуванні шведської моделі є певні проблеми і вона втрачає свою ефективність. Державний сектор надміру перевантажений видатками на соціальну сферу, натомість у суспільстві наростає споживацьке ставлення громадян до держави, що свідчить про необхідність суттєвої модернізації соціал-демократичної моделі.

Таким чином, ідеологія соціал-демократії стала творцем низки моделей економічного розвитку держави. Усі вони відрізняються підходами, інструментарієм та глибиною втручання влади в економічну складову розвитку суспільства. Проте існують певні ознаки, притаманні всім моделям. Це — визнання самоevolюції

капіталізму та ідея можливості еволюційного здійснення реформ, які мають забезпечувати прогресивні соціальні перетворення.

Окрім того, ідеологія та практика соціал-демократизму спирається на ряд основоположних принципів і завдань до виконання: створення умов для співіснування різних форм власності й типів підприємств; визначення форм економічної демократії й вирішення пов'язаних з ними питань самоуправління та участі робітників в управлінні; визначення меж втручання держави в економіку та форм участі держави у виробництві; визначення меж суспільного контролю над виробництвом і розподілом; визначення методів управління «змішаною економікою», ступеня поєднання планового та ринкового механізмів регулювання економіки; принципи політики соціального реформування, управління соціальною сферою та формування її інфраструктури.

Демократія в економічній сфері забезпечується функціонуванням змішаної економіки, рівноправним співіснуванням різних форм власності, участю трудящих в управлінні виробництвом. Основними функціями держави є перерозподіл доходів з метою забезпечення суспільного добробуту та планове регулювання суспільного господарства.

9.4. НЕОМАКСИЗМ У СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Розвиток світової економічної думки впродовж ХХ ст. свідчить про постійний науковий інтерес дослідників до економічного вчення **К. Маркса**. За висловлюванням відомого британського історика-економіста М. Блауга, «Маркс піддавався переоцінці, переглядався, спростовувався, його хоронили тисячу разів, але він чинить спротив кожного разу, коли його намагаються відіслати до інтелектуального минулого» [3, с. 207]. Економічна теорія марксизму й сьогодні залишається об'єктом глибокого наукового аналізу та ареною гострих дискусій.

На відміну від колишніх соціалістичних країн, особливо СРСР, де марксистське вчення розглядали як єдино можливу істину, у суспільствах Західної цивілізації теоретичну спадщину К. Маркса ніколи не сприймали як ідеологічну догму. Залежно від конкретних історичних умов, цілей дослідника, його методології марксистську теорію аналізували, оцінювали, піддавали критиці. Таким чином, марксистська концепція розвивалася, збагачуючись новими теоріями та висновками, починаючи від со-

ціал-реформізму Е. Бернштейна (1920—1930-ті рр.) і закінчуючи сучасним неомарксизмом.

Сучасний неомарксизм не є однорідною течією суспільно-економічної думки чи політичних рухів. Він об'єднує різні теорії та школи ліворадикального спрямування: європейських «нових лівих», неотроцькістів (Е. Мандель), теоретиків Франкфуртської школи соціології (Т. В. Адорно, Е. Фромм, Ю. Хабермас, О. Негт), «старих лівих» та нових лівих радикалів США (П. Суїзі) тощо.

Спільним відправним пунктом та основою концептуальних побудов усіх прихильників неомарксизму є критичне сприйняття існуючого суспільно-економічного ладу, зокрема панування монополістичного капіталу на національному та наднаціональному рівнях, критика процесів поглиблення відчуження людини від праці та її результатів, нещадної експлуатації капіталом навколишнього природного середовища та зростання нерівності в доходах між представниками різних верств населення.

Важливими складовими неомарксизму є також пошук невикривленого, правильного тлумачення ідей класиків марксизму, їхніх теорій соціалізму та шляхів його побудови; спроби творчого розвитку теоретичних положень К. Маркса на основі теорій інституціоналізму, екзистенціалізму, фрейдизму та анархізму. Головними завданнями при цьому завжди були очищення марксизму від хибних інтерпретацій на кшталт сталінізму та ідеологів КПРС, боротьба з догматизмом [5, с. 291].

З таких позицій у сучасному неомарксизмі дослідники виокремлюють дві течії:

- *реформістську*, що бере початок від Е. Бернштейна і Р. Гільфердинга та акцентує увагу на необхідності перебудови суспільства;

- *синдикалістську*, яка більшою мірою зосереджена на прагненні до пожвавлення, активізації та розвитку марксистських ідей у сучасному світі.

Прихильником і теоретиком марксизму в його неотроцькістському тлумаченні виступив в останній третині ХХ ст. професор Вільного університету Брюсселя **Е. Мандель** (1923 р. н.). У працях «Пізній капіталізм» (1972), «Незавершений марксизм» (1980), «Що нас чекає» (1980) та інших учений проаналізував основні суперечності епохи «пізнього капіталізму», зокрема так званого «наднагромадження», коли маса грошового капіталу не знаходить сфер застосування. Цю ідею також підтримували й розвивали американські ліворадикали П. Суїзі та П. Баран.

До загального загострення суперечностей капіталістичного відтворення за умов «третьої технологічної революції», на думку Е. Манделя, додалися проблеми циклічних спадів. У 1970-х роках — це «довга хвиля стагнаційного характеру» [5, с. 305].

Е. Мандель критично сприймав соціалістичне суспільство радянського зразка, критикуючи бюрократизм і паразитичне споживання правлячої верхівки, відсутність демократії та самоуправління трудящих. Будучи прихильником соціалістичної ідеї, він не ототожнював її радянський варіант із соціалістичним ладом, основи якого були розроблені К. Марксом. Тому, коли в кінці 1980-х — 1990-х роках відбувалася криза радянської системи, учений у праці «Догматизм, реалізм і свобода» (1990) виступив із твердженням, що ця криза — це закономірний наслідок розвитку бюрократичного «перехідного» суспільства, яке ще має прийти до справжніх соціалістичних перетворень [5, с. 305]. Теоретичний прогноз Е. Манделя не знайшов практичної реалізації. Радянський варіант соціалізму виявився безперспективною гілкою розвитку суспільства в його економічній, політичній та ідеологічній складових.

Після деякого спаду наукового інтересу до ліворадикальних, неомарксистських поглядів у середині 1970-х років, зумовленого успіхами практичного втілення неоліберальних ідей (політика «рейганоміки», «тетчеризму»), починаючи з 90-х років ХХ ст., у розвитку теорій неомарксизму намітилося помітне поживання.

Зазначені теорії, критикуючи недосконалість та несправедливість існуючого ринкового суспільства, слугують альтернативою пануючій теоретичній доктрині. Водночас вони доповнюють палітру різноманітного теоретичного відображення реальних господарських процесів у сучасній економічній думці.

Ліворадикальні та неомарксистські погляди мають підтримку серед певних прошарків населення, а отже, — право на існування.

Основні терміни та поняття

Радикальна політична економія, «академічний соціалізм», соціал-демократія, «третій шлях», демократичний соціалізм, шведська, французька, німецька соціал-демократичні моделі, етатистська модель, змішана економіка, «розподільчий соціалізм», «ламана крива попиту», «економічний надлишок», неомарксизм, неотроцькізм.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте причини виникнення радикальної політичної економії, її характерні риси.
2. У чому полягають особливості методології радикальної школи порівняно з ортодоксальною економічною теорією?
3. Розкрийте сутність загальної парадигми радикальної школи за Д. Гордоном.
4. Що розуміє П. Суїзі під «ламанною кривою попиту»?
5. Що таке «економічний надлишок»? Як, на думку П. Суїзі і П. Барана, монополізм впливає на «фактичний» і «оптимальний» надлишок?
6. Що є економічною основою переважної більшості соціал-демократичних моделей?
7. Які новітні тенденції притаманні розвитку сучасних соціал-демократичних економічних концепцій?
8. Порівняйте шведську та німецьку соціал-демократичні моделі економічного розвитку.
9. Розкрийте сутність поняття «демократичний соціалізм». Обґрунтуйте перспективи розвитку його ідей.
10. Яке місце посідає неомарксизм у сучасній економічній думці?
11. У чому полягають особливості дослідження марксистської теорії в наукових джерелах Заходу?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Першоджерела

1. *Gordon D. M. (ed.) Problems in Political Economy: An Urban Perspective.* — Lexington: Mass., D.C., Heath and Co., Lexington Books, 1972.
2. *Баран П. К экономической теории общественного развития.* — М., 1960.

Навчально-методична та фахова література

3. *Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / Пер. с англ.* — М.: Дело ЛТД, 1994.
4. Економічна енциклопедія: 3 т. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Академія, 2002. — Т. 3.
5. *История экономических учений (современный этап): Учеб. / Под общ. ред. А. Г. Худокормова.* — М.: ИНФРА-М, 2002.

6. *Королькова Е.* Образ социализма: развитие взглядов леворадикальных политэкономов США // Истоки (Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли). — М.: Экономика, 1990. — Вып. 2 / Редкол.: В. А. Жамин (гл. ред.), А. А. Баранов, Я. И. Кузьминов и др. — С. 201—218.

7. *Певзнер Я. А.* Введение в экономическую теорию социал-демократизма. — М.: Эдиториал УРСС, 2001.

8. Радикальна економічна теорія // Словник сучасної економіки Макміллана / Пер. з англ. — К.: АртЕк, 2000. — С. 445—447.

9. *Селигмен Б.* Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. — М., 1968.

10. *Эппелбаум А.* Радикальная экономическая теория // Современная экономическая мысль / под ред. С. Вайнтрауба; пер. с англ. под ред. В. С. Афанасьева, Р. М. Энтова. — М.: Прогресс, 1981. — С. 771—789.

11. Экономическая теория на пороге XXI века / Под ред. Ю. Н. Осипова, В. Т. Пуляева. — СПб., 1996.

12. Історія економічних учень: Підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін.; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 2001.

13. Западноевропейские страны. Особенности социально-экономических моделей / Под ред. А. Авилова. — М.: Наука, 2002.

14. *Тригуба В. П., Варибрус Л. А.* Швеція // Європа 2000. Зб. статей. — Т.: — Економічна думка, 2001. — Ч. I. Економіка країн — членів Європейського Союзу. — 170 с.

15. *Шумпетер Й. А.* Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. — К.: Основи, 1995.

Розділ VI

НОВІ ПРОБЛЕМИ В СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ, ВИЗНАННЯ ЇЇ ДОСЯГНЕНЬ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Сучасна економічна думка на зламі XX—XXI ст. і особливо в перші десятиріччя третього тисячоліття, попри всі твердження про кризу економічної теорії, суттєво збагатилася новітньою проблематикою досліджень, сучасним аналітичним інструментарієм, появою нових галузей економічної науки та наукових шкіл, новими методологічними підходами до вивчення актуальних питань сьогодення та ін.

Поряд з теоретичним висвітленням еволюції основних напрямів сучасної економічної думки, проблемами парадигмальних зрушень у розвитку економічної теорії, економічними аспектами глобалізації, проблемами майбутнього цивілізаційного розвитку людства тощо важливою сферою аналізу сучасних дослідників є питання трансформаційних перетворень економічних систем. Останні становлять невід’ємну складову сучасної економічної теорії, доповнюючи загальну картину розвитку інтелектуального знання. Концепціям трансформаційних перетворень притаманна цілісність якісних характеристик, пов’язаних з висвітленням складного процесу еволюційних змін економічного життя постсоціалістичних країн, зокрема порушення рівноваги й поступовості, невизначеність, наявність особливих перехідних форм і структур, суперечностей та альтернативних траєкторій розвитку.

Звернення сучасної економічної науки до «трансформаційної» тематики, що актуалізувалося в 1990-х роках, було пов’язане насамперед з переходом ряду Східноєвропейських та пострадянських країн від командно-адміністративної моделі господарювання до соціально орієнтованої ринкової економіки як мети розвитку більшості згаданих країн.

Об’єктом аналізу сучасних економічних досліджень у межах зазначеної тематики стали:

- *транзитивні перетворення та процеси*, пов’язані з переходом від командно-адміністративної до соціально орієнтованої

ринкової економіки як заздалегіть визначеного стану соціально-економічного розвитку;

- *трансформаційні процеси і явища* як відкриті зміни, що задають лише загальний напрям соціально-економічних перетворень (кінцевий етап, а іноді — і результат є невизначеними).

Теоретична розробка «трансформаційної» проблематики вимагала серйозних зусиль дослідників щодо усвідомлення соціально-економічних перетворень як багатоаспектних і багатовимірних процесів, пов'язаних з вирішенням завдань системного та загальноцивілізаційного характеру. Вона супроводжувалася творчими дискусіями, суперечливими висновками, помилками й до сьогодні залишається сферою глибоких наукових досліджень (основні концепції ринкової трансформації деяких постсоціалістичних країн розкрито в темі 10).

У цьому розділі висвітлено, зокрема, новаторські ідеї та наукові досягнення економістів, які отримали найвищу нагороду — Нобелівську премію. Показано специфіку присудження Нобелівської премії з економіки, охарактеризовано основні здобутки нобеліантів у ХХІ ст. (тема 11). Також здійснено спробу проаналізувати сучасний стан світової теоретичної думки, основні тенденції її розвитку, акценти аналізу та найактуальніші проблеми; показати творчий пошук адекватної методології для відображення сучасних соціально-економічних проблем (тема 12).

Тема 10

КОНЦЕПЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ У ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ

Концепція «Вашингтонського консенсусу» ігнорувала такі важливі питання, як урахування національних інтересів в управлінні, роль принципу соціальної справедливості в забезпеченні сталого й стабільного економічного зростання, значення соціальних індикаторів для аналізу тенденцій розвитку сучасної економіки

Дж. Стігліц

- 10.1. Соціально-економічні передумови ринкових реформ у постсоціалістичних країнах та сутність перехідної економіки.
 10.2. Теоретичне обґрунтування ринкової трансформації України (еволюція, особливості, моделі).
 10.3. Теорія і практика ринкових реформ у Росії та країнах Центральної і Східної Європи.

10.1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РИНКОВИХ РЕФОРМ У ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ ТА СУТНІСТЬ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ

З утвердженням на початку 1990-х років політичної незалежності країн, що утворилися після розпаду Радянського Союзу, та зміною курсу соціально-політичного розвитку країн Центральної і Східної Європи (колишнього соціалістичного табору) перед ними гостро постало питання про необхідність системної трансформації суспільних відносин та їх фундаментальної складової — економіки; вибір моделі розвитку; необхідність економічних реформ та їх теоретичного обґрунтування.

Початок радикальних економічних реформ в Україні, Росії, більшості пострадянських країн і країн Східної Європи супроводжувався економічним спадом, який переріс системну кризу, що проявилася в безпрецедентному падінні обсягів виробництва та зниженні ефективності національного господарства, втраті конкурентоспроможності та загостренні структурних диспропорцій господарського розвитку, значному скороченні споживання та катастрофічному зубожінні основної маси населення. В економіці відчутним стало скорочення питомої ваги галузей високої стадії переробки й відповідне зростання частки сировинних і капіталомістких галузей. Фактично відбувалася деіндустріалізація господарства замість очікуваної «постіндустріалізації». Суспільство потерпало від загострення соціальних суперечностей та різкої поляризації суспільства. У кризовому стані опинилися всі сфери життя суспільства.

За таких умов перед молодими незалежними країнами постали завдання кардинальної перебудови всіх основних підсистем існуючої суспільної системи — політичної, соціальної, економічної та духовно-культурної:

- у *політичній сфері* необхідно було здійснити перехід від отриманого в спадок тоталітаризму до демократичних засад організації суспільства, у якому «людина, її життя і здоров'я, честь і

гідність, недоторканість і безпека визнаються... найвищою соціальною цінністю» [1, с. 2];

- у *соціальній сфері* постало комплексне завдання змінити суспільну психологію: сформувати позитивне ставлення до ринку, виховати свідомого індивіда, креативну особистість, ініціативного та відповідального члена суспільства; сприяти формуванню нової соціальної верстви — підприємців і бізнесменів;

- *економічна сфера* вимагала здійснення низки заходів щодо забезпечення переходу від неефективної командно-адміністративної системи до ринкової (роздержавлення та приватизація, відновлення ринкових інститутів, структурна перебудова господарства, демонополізація виробництва тощо);

- *духовно-культурна сфера* потребувала відмови від класової ідеології соціалістичної епохи та переходу до визнання загальнокультурних людських цінностей, сприяння розвитку національної, культурної, релігійної тощо самобутності суспільства в цілому і кожного громадянина зокрема.

Тобто з надзвичайною актуальністю постала проблема демонтажу тоталітарної політичної системи та формування основ незалежної правової демократичної держави, трансформації централізованої планової економіки в ринкову та переорієнтації останньої на потреби людини, її соціальний захист та розвиток. При цьому головним завданням було створення ринкових механізмів та форм господарювання, формування ринкової інфраструктури та усунення деформацій, набутих у попередній період.

Сучасні відомі дослідники трансформаційних процесів (Л. Абалкін, В. Базилевич, Л. Бальцерович, В. Бодров, А. Гальчинський, В. Геєць, Р. Грінберг, Ю. Зайцев, С. Єрохін, П. Єщенко, Г. Колодко, Я. Корнаї, П. Леоненко, І. Лукінов, В. Мау, Б. Панасюк, В. Савчук, Дж. Сакс, А. Філіпенко, В. Черняк, А. Чухно, В. Якубенко та ін.), аналізуючи загальні закономірності транзитивного періоду, зазначають, що системні трансформаційні процеси в *східноєвропейських* і *пострадянських* країнах істотно відрізнялися і за змістом, і за стартовими умовами. Передусім це стосувалося того, що країни Центральної і Східної Європи (ЦСЄ) і в дореформений період (до 1985 року) мали власну державність та національну економіку, тоді як пострадянські країни до отримання незалежності були лише *складовими* єдиного народногосподарського комплексу СРСР, не маючи ні державності, ні власної цілісної економічної системи, зорієнтованої на національні інтереси.

Менша тривалість соціалістичного буття в країнах ЦСЄ (40 років) порівняно з СРСР (більше 70 років) оцінюється в науковій літературі позитивно, як чинник, сприятливіший для системної трансформації. Розпад єдиного економічного простору СРСР трактується як чинник утруднення, а не сприяння переходу до ринкової економічної системи. Так само оцінюють і велетенський військово-промисловий комплекс, який становив значну частку колишньої радянської економіки [6, с. 198].

У своїх працях представники сучасної транзитології звертають увагу й на інші прояви національної специфіки вихідних умов та змісту трансформаційних процесів, пояснюючи це залежністю економічних перетворень від характеру й тенденцій розвитку попередньої економічної системи (В. Полтерович), регіональною неоднорідністю трансформаційних перетворень в окремих країнах, а також впливом етнічних, соціальних та геополітичних детермінантів реалізації програм трансформаційної політики.

Відмінності реформування колишньої соціалістичної системи (країни ЦСЄ, з одного боку, та країни, що виникли після розпаду СРСР, — з другого) стосувалися також теоретичної моделі реформування економіки, темпів здійснення реформ та їх соціальних наслідків, структурної перебудови економіки тощо. З урахуванням зазначених чинників науковцями було сформульовано гіпотетичну модель сумарного впливу факторів, що призводять до U-подібної форми динаміки ВВП у трансформаційних країнах. Незважаючи на значний рівень абстрагованості та узагальнень, розробка й адаптація теоретичних концепцій і моделей, релевантних до національної специфіки економічних систем, сприяли формуванню дієвої економічної політики в окремих постсоціалістичних країнах (Польща, Естонія, Чехія та ін.) [15, с. 10, 11].

Поставивши за мету створення соціально орієнтованої ринкової економіки, більшість постсоціалістичних країн у своїх діях були спрямовані на розв'язання впродовж перехідного періоду таких проблем:

- *реформування* відносин власності, створення нових форм власності: колективної, індивідуальної, сімейної, корпоративної тощо;

- *роздержавлення* (скорочення частки державної власності; обмеження державного впливу на економічне життя суспільства, відмова від жорсткого регулювання державою господарських процесів, створення умов для зростання кількості та урізноманітнення суб'єктів господарювання);

- *приватизації* (перехід у приватну власність значної частки державної власності), *розвитку приватного сектора* в економіці та *формування прошарку власників*;

- *демонополізації виробництва* (забезпечення конкурентних відносин в економіці, подолання монополізму в основних галузях господарства);

- *лібералізації економіки* (скасування державного контролю за цінами на більшість товарів та послуг, запровадження свободи торгівлі й підпорядкування діяльності товаровиробника умовам ринку; у зовнішньоекономічному зрізі — лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків, забезпечення відкритості національної економіки; зняття протекціоністських обмежень на експорт та імпорт товарів; конвертованість національної валюти тощо);

- *формування ринкової інфраструктури* (банки, біржі, страхові компанії тощо);

- *макроекономічної стабілізації* (скорочення бюджетного дефіциту, відмова від надлишкової грошової емісії та пільгового кредитування, що лежать в основі розгортання інфляційних процесів);

- *створення нормативно-законодавчої та правової бази реформування економіки*;

- *підвищення життєвого рівня та соціального захисту основної маси населення*.

Для досягнення поставлених цілей економістами було запропоновано *дві основні концепції* трансформації адміністративно-командної економіки в ринкову, на підґрунті базових постулатів яких відбувалися зміни в більшості постсоціалістичних країн:

- ліберально-монетарний варіант радикальних змін, або політика так званої «*шокової терапії*» (Польща; Україна й Росія на перших етапах реформування економіки);

- еволюційний, інституціонально-кейнсіанський варіант трансформаційних змін без соціальних потрясінь, або політика *градуалізму* (gradual — поступовий) (Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина).

Окремі країни (Китай, В'єтнам, Монголія) обрали власний специфічний шлях входження в ринковий простір — *без руйнування планової адміністративної системи* — шляхом створення «вільних економічних зон» реформування важливих галузей національної економіки, поступового наповнення ринку споживчими товарами тощо.

Провідні позиції в обґрунтуванні шляхів трансформаційних перетворень, особливо до середини 1990-х років, належали пред-

ставникам *ліберально-монетарної моделі* реформування (Є. Гайдар, С. Шаталін, Г. Явлінський, В. Мау — Росія; В. Пинзеник, В. Лановий, В. Ющенко — Україна; М. Фрідмен, С. Фішер, Дж. Сакс — США; А. Аслунд — Швеція). Зазначена теоретична модель лягла в основу системної трансформації економіки в більшості постсоціалістичних країн.

Головні риси *концепції радикальних змін, або ліберально-монетарної моделі*, полягали в:

- швидкому переході до ринкового економічного середовища, заснованого на принципах рівноваги, конкурентних відносин та вільного підприємництва;
- проведенні впродовж 1,5—2 років радикальних антиінфляційних стабілізаційних заходів, а саме: лібералізація цін; максимальне усунення держави від регулювання економічних процесів; ліквідація більшості субсидій та запровадження повної фінансової самостійності підприємств;
- створенні і розвитку незалежної банківської системи, законодавчої бази для її функціонування, розгалуженої мережі комерційних банків та їх філій;
- здійсненні протягом 10—15 років фундаментальних перетворень в економіці (структурна перебудова економіки та її найважливіших галузей, створення ринкового середовища тощо);
- зменшенні податкового тиску на економіку та використанні заощаджених коштів на модернізацію виробництва;
- лібералізації зовнішньо-економічних зв'язків.

Інституціонально-кейнсіанський варіант стратегії реформ передбачав поступовий, еволюційний перехід до ринкової економічної системи зі збереженням певних інституціональних структур попереднього періоду (В. Бодров, А. Гальчинський, Б. Панасюк, П. Леоненко, І. Лукінов, А. Чухно).

Серед найхарактерніших рис *політики градуалізму* дослідники називали такі:

По-перше, економічну трансформацію розглядали як поступовий, еволюційний процес змін у просуванні ресурсів (матеріальних, капітальних, людських), які пристосовуються до нового інституційного середовища і впливають на зміну параметрів виробництва, споживання та інвестування.

По-друге, реформування економіки трактувалося як розширення меж економічної свободи, поступове впровадження ринкових механізмів у господарські процеси; встановлення динамічної рівноваги на споживчому ринку шляхом легалізації та розвитку приватного сектору; лібералізація цін зі збереженням державного

контролю за ними; формування двосекторної моделі економіки, де приватні структури домінують у споживчих галузях економіки, а державні й ті, що контролюються державою, — у виробництві інвестиційних товарів.

По-третє, зберігалася регулююча роль держави та її інститутів у суспільстві: контроль цін, регулювання державного сектору економіки, проведення активної соціальної політики, зовнішньоекономічні зв'язки, інвестиційна політика тощо.

По-четверте, негативні результати реформування пояснювалися занадто швидкими темпами та наслідками політики лібералізації, серед яких: спад виробництва, гіперінфляція; високий рівень безробіття; зниження доходів широких верств населення, розшарування суспільства.

Обидві розглянуті моделі знайшли реалізацію в практиці ринкових перетворень постсоціалістичних країн. Проте в «чистому» вигляді їх практичне втілення було швидше винятком (таким винятком вважають, зокрема, Польщу, де було реалізовано монетарно-ліберальну модель), ніж правилом. Більшість країн на різних етапах ринкових трансформацій застосовували різні теоретичні моделі. Залежно від конкретної економічної ситуації, політичних цілей керівництва, настроїв у суспільстві тощо уряди постсоціалістичних країн у своїй економічній політиці зверталися до обох теоретичних моделей, намагаючись поєднати, трансформувати, взаємодоповнити їхні вихідні постулати в такий спосіб, щоб полегшити процес проходження суспільством транзитивного періоду. Типовим прикладом досить суперечливого трансформаційного процесу ринкових змін стала Україна, яка розпочинала перехідний період з монетаристського варіанта ринкової трансформації, потім утілювала політику так званого «монетарного адміністрування» і насамкінець — політику градуалізму.

У межах зазначених теоретичних моделей у процесі економічних реформ періоду постсоціалістичної трансформації країнами вирішувалося не лише питання радикальної зміни виробничої, галузевої та інституціональної структури господарства. Перед урядами постало завдання радикальної зміни моделі *технологічного розвитку* й державної політики щодо імпорту технологій. Перехід до відкритої економіки, нагальна потреба модернізації та підвищення конкурентоспроможності національного господарства з огляду на перспективи інтеграції до глобалізованого економічного простору актуалізували проблеми визначення оптимальної моделі регулювання режиму торгівлі, політики щодо промисловості, інновацій і технологій.

У сучасній літературі економісти виокремлюють три моделі такого регулювання — це так звані «рікардіанська», «кейнсіанська» та «шумпетеріанська». Перша ґрунтується на використанні порівняльних переваг національної економіки, низькій вартості робочої сили та виробничих ресурсів, експорті продукції з низькою собівартістю.

«Кейнсіанська» модель передбачає передусім підтримку внутрішнього попиту з огляду на високі зарплати й стимулювання інвестицій, у тому числі іноземних, низькі відсоткові ставки, стимулювання експорту, підтримку технологічних переваг країни тощо.

Третя, «шумпетеріанська», модель структурного регулювання оснований на використанні абсолютних *технологічних* переваг економіки завдяки всебічному стимулюванню інноваційної діяльності підприємств, підтримці наукомістких виробництв, імпорту передових технологій, підтримці високого освітнього рівня населення, розвитку фундаментальної та прикладної науки. Зазначена практика державного регулювання дозволяє використовувати переваги нової продукції та нових ринків, що мають широкі можливості й хорошу динаміку розвитку. Тому «шумпетеріанська» економічна політика є найперспективнішою для країн з перехідною економікою, оскільки дає можливість перейти на траєкторію ефективнішого технологічного розвитку й прискорити темпи соціальної трансформації та економічного зростання.

Слід зауважити, що вибір моделі реформування та її практичної реалізації (у тому числі й завдяки різним моделям структурного регулювання) залежали не тільки від внутрішньоекономічних чинників, готовності суспільства до радикальних змін та фахового потенціалу політиків-реформаторів. Процеси трансформації відбувалися й відбуваються під істотним впливом об'єктивних *глобалізаційних процесів*. Останні чинять суперечливу дію на трансформаційний потенціал перехідних економічних систем, які мусять враховувати умови нестійкості функціонування світогосподарської системи, труднощі входження національних транзитивних економік до світових структур уже сформованих й усталених економічних зв'язків.

Серед факторів негативного впливу глобалізації на процеси національного й регіонального розвитку сучасні дослідники виокремлюють також:

- зовнішньоекономічну лібералізацію, яка чинить тиск на національних товаровиробників, ускладнюючи можливості їх пристосування до конкурентного середовища;

- скорочення можливостей національних урядів у регулюванні торгівлі, конкурентних відносин, реалізації податкової та соціальної політики, окремих аспектів цінової політики тощо;
- зростання зовнішніх і внутрішніх ризиків трансформаційних економік, пов'язаних з їхньою залежністю від економічно розвинених країн, міжнародних організацій та фінансових інститутів (ЄС, МВФ, ЄБРР, Світовий банк тощо);
- домінування транснаціональних корпорацій, яке значно звужує можливості й джерела національного саморозвитку в транзитивних економіках [5; 6; 11].

Таким чином, процес трансформації планово-директивного господарства в ринкове відбувався під дією низки чинників як внутрішнього, так і зовнішнього порядку. Незважаючи на наявність складних економічних і соціальних проблем постсоціалістичні країни на сьогодні суттєво просунулися на шляху ринкових перетворень. Проте цей процес ще далекий до завершення, тому зазначені країни продовжують докласти зусилля для реалізації поставленої мети — створення соціально орієнтованого ринкового господарства.

10.2. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ (ЕВОЛЮЦІЯ, ОСОБЛИВОСТІ, МОДЕЛІ)

З проголошенням незалежності України (24 серпня 1991 р.) перед суспільством постало завдання кардинальної перебудови існуючої системи, у тому числі її господарської складової. Щодо останньої, то єдиним шляхом подолання неефективної планово-централізованої системи та підвищення рівня життя народу вважався перехід від командної економіки до ринкової.

Першими кроками в обґрунтуванні такої політики реформування та розбудови національної економіки стали ухвалені Верховною Радою України *«Основні напрями економічної політики в умовах незалежності»* (жовтень 1991 р.) та *«Основи національної економічної політики України»* (березень 1992 р.), в яких передбачалася структурна перебудова господарства, роздержавлення, приватизація, модернізація промисловості й аграрної галузі.

Прийнята в 1996 році нова Конституція в законодавчому порядку затвердила курс держави на побудову *соціально орієнтованого ринкового господарства*. Проте стартові умови для початку реформування в країні склалися вкрай несприятливо. У

спадщину від Радянського Союзу Україна отримала нагромадження невирішених проблем, що наклали суттєвий відбиток на шляхи, терміни й траєкторію формування основ національної ринкової системи. Серед найскладніших сучасні дослідники називають проблеми:

- *воєнно-промислового комплексу* (високий рівень мілітаризованості економіки);
- *паливно-енергетичної системи*;
- *виснаженість* (моральна й фізична) *промислового потенціалу*;
- *незавершеність циклу* промислового виробництва;
- проблеми аграрного сектору;
- тотальне одержавлення економіки та її монополізація [11, с. 661].

До вищезазначених проблем слід додати також спрямованість економіки на переважно екстенсивні методи господарювання, домінування командних форм керівництва, структурну й територіальну диспропорційність економіки, проблеми розвитку легкої промисловості та сфери послуг тощо.

Таким чином, напередодні здійснення реформ Українська держава мала істотно деформовану структуру промисловості, яка зумовлювала високий рівень монополізму, переважання виробництва незавершеного циклу, виснаження природних ресурсів та загрозливе збільшення техногенного навантаження на навколишнє природне середовище; значне відставання сільського господарства та його слабе технічне забезпечення; низький рівень споживання населення тощо. За таких умов господарство України вимагало докорінної перебудови, здійснення низки радикальних реформ, спрямованих на демонтаж командно-адміністративної господарської системи та створення ефективнішої — ринкової.

Констатація необхідності ринкових трансформацій супроводжувалася розробкою науковцями основних напрямів і етапів реформування, послідовності реформ, структури ринкової трансформації, пріоритетних галузей ринкових перетворень тощо. Дослідники були свідомі того, що «переходити до сучасної високорозвиненої ринкової економіки необхідно *системно і комплексно* [курсив наш. — В.Ф.], використовуючи для цього новітні розробки державного і господарського управління, жорсткого менеджменту, охоплюючи стратегію і тактику дій, забезпечуючи високий ступінь їх організаційної досконалості і правопорядку» [8, с. 27]. При цьому, аргументовано доводив відомий український

економіст академік І. Лукінов, вирішальну роль у процесі реформування відіграють «економічна мотивація високопродуктивної праці, підприємницька ініціатива, ринкові каталізatori інвестиційної та інноваційної діяльності, створення нових і якісне оновлення (модернізація діючих) господарських систем на базі новітніх технологій» [8, с. 27].

Подібне системне бачення процесу ринкових реформ у суспільстві характерне й для авторів навчального посібника «Трансформаційна економіка» (К., 2006). У структурі ринкової трансформації вони виокремлюють *три основні трансформаційні потоки*:

- первісне нагромадження капіталу як основоположний процес;
- переструктурування економіки відповідно до нових закономірностей її функціонування;
- соціалізацію економіки як протилежний первісному нагромадженню процес, покликаний пом'якшувати напруженості, породжені двома попередніми процесами [15, с. 167].

Наступним кроком дослідників згадано видання у вивченні природи трансформаційних змін стало формулювання в межах виокремлених потоків низки конкретних завдань, серед яких найбільш вагомими були:

- визначення пріоритетів дальшого розвитку з урахуванням активізованих і потенційних національних ресурсів та перспективних світових політичних і технопромислових тенденцій;
- забезпечення динаміки зростання, яка б відтворювала резонанс із загальносвітовою динамікою й темпом розвитку інших країн спільної з Україною цивілізаційної платформи;
- гармонізація впливів і взаємозв'язків між внутрішньою економічною та політичною підсистемами, з одного боку, та зовнішніми чинниками — з другого, з метою пошуку «формули інституційної рівноваги», яка гарантує невинне зростання;
- запровадження адекватної державної політики, спрямованої на активізацію пріоритетних чинників постіндустріального прогресу та створення саморегульованих циклів інноваційного розвитку;
- пошук адекватної методології дальшого розвитку, яка відповідає актуальним завданням нового покоління національних реформ, кореспондується зі світовим досвідом та вдалою практикою «піонерів світового розвитку» і являє собою сучасний категоріально-інструментальний апарат для розуміння наявних процесів та тих, що набирають швидкості [15, с. 167].

Один лише перелік цих завдань свідчить про складність та значні обсяги трансформаційних перетворень, які стояли перед українським суспільством на шляху побудови нової соціально-економічної системи. Однак, незважаючи на це, у висловлюваннях політичного керівництва країни, серед населення, а також у наукових розробках економістів 1990-х років простежувалася певна ринкова ейфорія: упевненість у швидкому подоланні об'єктивно притаманних для даного етапу труднощів, акцентація уваги переважно на позитивних моментах розвитку Української держави (вигідне геополітичне становище, значний інтелектуальний потенціал українців, багаті природні ресурси, високий ступінь розвитку наукоємних виробництв космічної галузі, ракетобудування тощо, працелюбність народу).

При цьому явно не вистачало скрупульозного аналітичного дослідження глибини трансформаційних проблем та шляхів їх розв'язання; готовності суспільства до запровадження необхідних, часто болісних, реформаційних заходів; аналізу впливу зовнішньоекономічних і політичних чинників на внутрішні національні процеси. Але найважливішою проблемою на даному етапі осмислення необхідних реформаційних заходів була, безумовно, *проблема відсутності цілісної узагальнюючої концепції* обґрунтування та послідовної реалізації зазначених заходів. У зв'язку з відсутністю такої програми ринкових перетворень, визнавав відомий економіст А. Гальчинський, проблеми системних трансформацій доводилось вирішувати без належної наукової та експериментальної підготовки [10, с. 21].

Сучасні українські дослідники (А. Чухно, П. Леоненко, П. Юхименко) цілком справедливо вказують на недостатність декларування та використання лише *ринкових методів* в обґрунтуванні політики реформ, підкреслюючи необхідність доповнення ринкових методів змінами інституціонального, науково-технічного, інноваційного характеру.

На їхню думку, *по-перше*, зазначена практика привела до того, що ринкові перетворення обмежувалися реформуванням виробничих відносин (приватизація, роздержавлення, демонополізація), а науково-технологічне вдосконалення виробництва, зміни структури економіки не враховувалися.

По-друге, Україна мала 35—40 % кібернетичного потенціалу Союзу, але не скористалася цим, тому що керівники, які приймають рішення, не зрозуміли ролі та значення інформаційних технологій, програмного забезпечення і діяли відповідним шляхом. Водночас Індія, відстала країна, протягом останніх десятиріч перетворилася

на світового лідера з виробництва програмного забезпечення і щорічно експортує його на понад 30 млрд дол. США.

По-третє, Україна запізнилася з розробкою й законодавчим регулюванням інтелектуальної власності, виявилася країною з піратським виробництвом і реалізацією аудіовізуальної продукції...

По-четверте, курс економічної теорії, що викладається у ВНЗ, обмежується ринковою теорією, не дає майбутнім фахівцям знання історичної перспективи, становлення нового фактора виробництва — інформації та знання. Багато йдеться про інноваційний тип розвитку, але ми не висвітлюємо в цьому курсі економічної теорії [6, с. 17, 18].

У науковій літературі лише *в кінці 1990-х років* став помітним відхід від зазначеної ринкової одновекторності та суттєвий перегляд позицій економістів щодо доцільності, меж і напрямів упровадження ринкових трансформацій, що ґрунтувалася на теоретичних основах монетарних рецептів. З цього приводу академік І. Лукінов, послідовний критик економічної політики, заснованої на концепціях монетаризму, писав: «Повернення від економічного романтизму або навіть авантюризму до фундаментальних досліджень і осмислень тих руйнівних процесів, які відбуваються на величезному економічному просторі, безумовно, є позитивним явищем і його слід вітати» [8, с. 128]. Проте з огляду на негативні наслідки впровадження монетарних пропозицій у господарську практику вчений наголошував, що це сталося зі значним запізненням; шоківий варіант ринкової трансформації є хибним і він завів економіку більшості колишніх радянських країн у катастрофічне становище; суспільству потрібна всебічно обґрунтована соціально-економічна стратегія, у якій *поєднуються ринкова лібералізація й загальнодержавна, регіональна та місцева економічна політика*.

Таким чином, перше десятиліття формування національної економіки (**серпень 1991—1999 рр.**) пройшло переважно на основі практичного втілення ідей монетарної концепції. Серед послідовних прибічників використання цих ідей у формуванні економічної політики України насамперед слід назвати В. Пинзенка, В. Ланового, В. Ющенка, В. Стельмаха та ін.

Період із **2000 року до сьогодні** розглядають у фаховій літературі як період макроекономічної стабілізації та економічного зростання, а також переходу до кейнсіансько-інституціональної концепції економічних реформ. Основні ідеї цієї концепції знайшли відображення в працях А. Гальчинського, І. Лукінова, В. Геєця, А. Гриценка, С. Єрохіна, П. Єщенка, В. Кононенка, О. Онищенка, Б. Панасюка та інших економістів.

У хронологічних межах зазначених *двох основних* періодів ринкового відродження господарства України сучасні дослідники проводять детальнішу класифікацію політики ринкових реформ, виокремлюючи ряд етапів, на кожному з яких вирішувалися цілком конкретні завдання трансформаційних змін [7, с. 581—585].

Серед них необхідно назвати такі:

- серпень 1991-го — жовтень 1992 року — утвердження України в статусі незалежної держави та проголошення курсу ринкових реформ на основі монетаристської моделі;
- жовтень 1992-го — 1994 рік — реалізація низки заходів щодо макроекономічної стабілізації економіки України;
- кінець 1994-го — 1999 рік — проведення радикальних економічних реформ та системи антикризових заходів;
- 2000—2004 роки — визначення стратегії економічного й соціального розвитку України на основі поєднання політики структурних змін та економічного зростання з ефективною соціальною політикою держави. Перехід на кейнсіансько-інституціональну модель ринкових перетворень;
- 2005—2007 роки — проголошення стратегічних основ нової економічної політики з посиленням цільової спрямованості соціальних програм та системною модернізацією господарства;
- 2008 — до сьогодні — подолання проявів сучасної глобальної фінансово-економічної кризи та стабілізація національної економіки.

У зазначеній класифікації чітко простежується домінування ліберально-монетаристських підходів до процесу реформ, що є цілком зрозумілим. Позитивний досвід розвинених країн середини 70-х років ХХ ст. щодо виходу з кризи на основі неоліберальної доктрини, ринкова ейфорія та радикалізм перших років реформування національної економіки зумовили те, що майже протягом усіх років ринкових перетворень, що проводилися в незалежній Україні, а особливо впродовж першого десятиріччя, економічна політика в країні ґрунтувалася на постулатах дерегулювання та мінімального втручання держави в економіку.

Подібна позиція політичного керівництва країни, підтримувана частиною вітчизняних науковців і зарубіжних експертів, ґрунтувалося на неокласичних підходах, згідно з якими для досягнення ринкової рівноваги необхідно директивне ціноутворення замінити ціноутворенням ринковим. У результаті цього гнучкі ринкові ціни мають урівноважити попит і пропозицію, забезпечити ефективне використання ресурсів та в перспективі — стійке економічне зростання. При цьому допускалося, що в процесі ринко-

вої перебудови господарства матимуть місце інфляційні процеси, деяке зниження доходів населення, відбудеться помірне скорочення випуску продукції як наслідок припинення виробництва непотрібних або надлишкових товарів. Глибокий спад виробництва, доходів і зайнятості в 1990-х роках в Україні свідчив про те, що лібералізація цін призвела не до рівноваги, а до виникнення різкої диспропорції попиту й пропозиції.

Таким чином, за основу була взята монетаристська модель, базові положення якої передбачають усунення державного регулювання економіки та використання монетаристських методів регулювання економіки, пришвидшену приватизацію, відкритість економіки, пріоритетність макроекономічної стабілізації, форсоване стиснення грошової маси як основи гальмування інфляції, ліберальне ціноутворення, орієнтацію на зовнішні позики як рушійну силу економічного зростання [7, с. 581]. Процес реалізації монетарної політики в Україні відбувався за програмою «шокової терапії» — жорстко, без урахування інтересів незаможних верств населення, з демонтажем традиційних економічних зв'язків та інституцій.

Упродовж перших трьох етапів було прийнято низку законів («Про власність», «Про бюджетну систему», «Про підприємництво», «Про приватизацію майна державних підприємств», «Про банки і банківську діяльність», «Про Національний банк України» та ін.), які створили *передумови ринкової трансформації* української економіки. На їх основі було проведено роздержавлення, приватизацію, структурну перебудову господарства, відпущено ціни та здійснено перехід до взаєморозрахунків з іншими пострадянськими країнами за ринковими цінами, проведено лібералізацію ринкової торгівлі, проголошено рівноправність усіх форм власності: державної, колективної, приватної тощо. Зазначені заходи забезпечили вступ України в квітні 1992 року до Міжнародного валютного фонду (МВФ), хоча цю подію більшість українських економістів розглядали як негативний чинник для трансформаційної економіки України, оскільки слідування вимогам МВФ лише поглибило процеси дерегулювання в суспільстві, призвело до посилення інфляційних процесів, катастрофічного падіння основних економічних показників і рівня життя населення [8; 12; 13].

Реформування сільськогосподарської галузі відбувалося надзвичайно повільно, непродумано та неефективно. Система законодавчих документів («Про форми власності на землю», «Про селянське (фермерське) господарство» та ін.) у цілому сформувала

основи земельної реформи, юридично закріпивши основні форми власності на землю: приватну, державну та колективну. Проте на практиці було проведено приватизацію лише земельних ділянок, що перебували в користуванні громадян. Роздержавлення сільгосппідприємств (колгоспів і радгоспів) почалося із запізненням (від середини 1990-х рр.), а сільськогосподарські угіддя, які знаходилися у їхньому користуванні, були передані не селянам, а колективним сільськогосподарським підприємствам (КСП), які змінили свій статус на недержавний. При цьому стратегічні завдання створення необхідних умов для формування «ефективного власника», розвитку фермерства, підвищення ефективності аграрної галузі в цілому виконані не були.

Неефективність такої організації сільськогосподарського виробництва виявилася в зниженні впродовж 1980—1998 років основних показників його діяльності. Зокрема, за оцінками відомого дослідника аграрних проблем Б. Панасюка, виробництво сільгосппродукції в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь знизилося: валової продукції — на 61,2 %, молока — на 64,7 % і м'яса 75,7 %. При цьому 90 % колективних господарств у 1998 році були збитковими [11, с. 464, 465].

Головними причинами труднощів в аграрному секторі економіки, на думку Б. Панасюка, є відсутність ринку землі; незавершеність структурних перетворень у галузі; брак правової й фінансової захищеності, а також той факт, що селянин залишається формальним власником і продовжує перебувати поза правовим полем ринкової економіки [11, с. 465, 466].

Українською важливою проблемою аграрного сектору є проблема підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Її розв'язання суттєво залежить від покращення фінансового стану аграрних підприємств; усунення порушень, допущених у процесі приватизації; підвищення конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції на світових ринках; активізації інвестицій в аграрну галузь; удосконалення існуючої законодавчої бази, яка б враховувала реалії трансформаційної економіки. Важлива роль, на думку І. Лукінова, у здійсненні цих завдань належить державі, яка має проводити активну агропродовольчу політику антиінфляційно створювального характеру [8, с. 244, 245].

У межах монетарних підходів зазначеного періоду здійснювався перехід до жорсткої грошово-кредитної політики та орієнтація її на регулювання грошової маси в обороті відповідно до динаміки обсягу ВВП. Національний банк України проводив курс на утвердження своєї самостійності в проведенні монетарної по-

літики, лібералізацію кредитного й валютного ринків, розвиток ринку цінних паперів тощо.

За стратегічну мету грошово-кредитної політики було взято стимулювання економічного зростання, але при цьому не було забезпечено попередньої фінансової стабілізації та врегулювання інфляційних процесів. У практичних заходах НБУ, що використовувалися для досягнення зазначеної мети, помітним був вплив командно-адміністративних методів попередньої соціалістичної системи господарювання (пряме кредитування бюджетних витрат, централізований розподіл кредитних ресурсів, надання пільгових позик окремим галузям господарства та державним підприємствам, фінансування Національним банком бюджетного дефіциту тощо). За своїм змістом ці методи були далекими від ринкових. Тому закономірним наслідком такої політики став глибокий економічний спад, зниження рівня інвестування та обсягів товарообороту, а також катастрофічне знецінення національної валюти.

За таких умов реалізація в Україні на першому етапі перехідного періоду ліберальної грошово-кредитної політики сприяла вливанню значних обсягів емісійних коштів в економіку, які, не маючи адекватного товарного покриття, руйнували цінові пропорції та призводили до розкручування інфляційних процесів. За даними Світового банку, рівень інфляції в Україні в 1993 році сягнув позначки 10 256 % і був найвищим у світі [7; 11; 17].

Суперечливий характер ринкових перетворень привів національну економіку в 1994 році до межі краху. Національний дохід України лише за три роки (1991—1993) скоротився на 39 %. Загальне зменшення обсягів промислової продукції становило приблизно 20 %, виробництво товарів народного споживання скоротилося на 30 %, у тому числі продовольства — на 35 %. У 1994 році падіння промислового виробництва досягло 28 %, а валового внутрішнього продукту (ВВП) — 23 %. Надзвичайно знизився життєвий рівень населення, його купівельна спроможність у 1994 році скоротилася, порівняно з 1991 роком, майже в п'ять разів. При цьому Україна мала один з найбільших серед інших країн дефіцит державного бюджету. У 1994 році його фінансування поглинало від 85 % до 95 % кредитної емісії й досягло майже 20 % валового національного продукту [11, с. 666].

Таким чином, країна переживала глибоку *трансформаційну кризу*. Розуміння її змісту мало б стати ключем до розкриття швидшого подолання наслідків кризи та траєкторії майбутнього розвитку України. Проте єдиної думки серед учених-економістів

щодо причин, шляхів виходу з кризової ситуації та пріоритетів антикризової політики не було. Так, вітчизняний дослідник П. Леоненко наводить далеко не однозначні оцінки експертів, згідно з якими в період 1992—1993 років причинами різкого зниження ВВП були: на 50 % — розпад СРСР, на 20—25 % — розпад РЕВ і лише на 25—30 % (за іншими оцінками — на 15—20 %) — власне ринкові перетворення.

Уперше трансформаційна криза стала предметом глибокого аналізу в працях відомого угорського економіста Я. Корнаї, який виокремив основні причини, що, на його думку, зумовили глибоку системну кризу постсоціалістичних економік. Серед них:

- перехід від ринку продавців до ринку покупців;
- інвестиційна криза;
- зміни в структурі виробництва;
- зміни в структурі зовнішньої торгівлі;
- розрив виробничих зв'язків за послаблення або відсутності

керуючих впливів;

- заходи щодо досягнення фінансової стабілізації [3].

З різних методологічних підходів вивчали причини та сутність трансформаційної кризи А. Гриценко, І. Лукінов, П. Єщенко, С. Мочерний (Україна), Л. Абалкін, В. Полтерович, В. Мау, К. Микульський (Росія), Л. Бальцерович, Г. Колодко (Польща) та інші дослідники. Більшість із них, аналізуючи природу трансформаційної кризи, ставили за мету розкрити можливості зупинення спаду виробництва та падіння життєвого рівня населення, довести необхідність реструктуризації господарства та формування ринкової інфраструктури.

На думку відомого історика-економіста Е. Лортикяна, однією з найважливіших причин глибокої кризи економіки була відмова держави від управління процесом переходу до ринкових відносин, спроба безпосередньо перейти до ринку через лібералізацію цін і одномоментно розв'язати всі проблеми, створити саморегульовану ринкову систему [13, с. 332]. Критикуючи таку позицію, учений наголошував, що в сучасному світі відсутній вільний ринок з ринковою саморегуляцією в чистому вигляді. А спроба створення такої вільноринкової економіки — це впадання з однієї крайності в іншу. Якщо раніше, зауважує вчений, «ми надавали виключно великого значення державному управлінню та плануванню економіки, то сьогодні обоюємо ринок і ринкові відносини. Від планового фетишизму ми перейшли до ринкового» [13, с. 332].

Подібну критичну оцінку щодо можливості вільного ринку в умовах сучасних реалій висловлював академік І. Лукінов, спра-

ведливо наголошуючи, що «сучасна ринкова система базується на новітніх науково-технічних досягненнях, жорстко контролюється і регулюється не тільки і не стільки “вільним ринком”, у чому прагнуть переконати нас прихильники соціально-економічної руйнації, скільки самою державою, використовуючи для цього могутній державний регулятор — законодавство, якому підвладні будь-які форми господарської і ринкової діяльності, підприємництва, всіх ланок життєдіяльності складного суспільного організму» [8, с. 445].

Цілком аргументованою є критика політики монетаризму, яка привела економіку України до глибокої економічної кризи, висловлена академіком А. Чухном. Учений, розглядаючи проблеми *теорії перехідного періоду*, зауважує, що в економічній політиці *не розмежовувалися перехідний період і сама ринкова економіка*; ринкові методи застосовувалися за умов, коли економіка ще не стала ринковою [18, с. 18, 19]. Саме це й спричинилося до глибокої трансформаційної кризи на першому етапі реформування вітчизняного господарства.

Відомо, що неоліберальна концепція була розроблена для розвинутої ринкової економічної системи з періодичними змінами піднесень і рецесій. Економіка ж України впродовж усього перехідного періоду перебувала в стані перманентного спаду в усіх секторах господарства. Відповідно економічні агенти змушені були діяти в ситуації трансформаційного спаду, зумовленого ліквідацією планових механізмів організації господарської діяльності та слабкістю (часто — відсутністю) необхідних ринкових інститутів. Їх створення вимагало часу, глибоких інституційних та структурних зрушень в економіці, відповідного правового поля та діяльної участі держави у всіх вищезазначених процесах.

Отже, важлива складова концепції М. Фрідмена — ідея монетарного правила щодо забезпечення стабільних темпів зростання грошової маси відповідно до темпів зростання ВВП — в умовах транзитивної економіки не спрацювала, оскільки і попит на гроші, і грошова пропозиція зазнавали суттєвих коливань і не вписувалися в 3—5 %, розрахованих М. Фрідменом.

Невідповідність українських реалій теоретичним постулатам монетаризму проявилася в кількох напрямках:

- лібералізація цін зумовила переведення інфляції з прихованої форми у відкриту, що стимулювало різке підвищення в населення попиту на гроші;
- високі темпи зростання грошової пропозиції самі викликали розгортання інфляційних процесів;

- інфляційні очікування ринкових суб'єктів, породжені нестабільною грошовою пропозицією, зумовлювали деформацію структури їхніх активів, суттєва частина яких перемістилася з дохідних інвестицій (акцій, облігацій) у інвестиції в товарні та валютні цінності, тобто стала засобом страхування від інфляції.

Усе вищезазначене за умов виробничого спаду виявилось суттєвим чинником інфляції та дестабілізації економіки.

У 1996 році в Україні була проголошена корекція курсу реформ з акцентом на вирішення двосидного завдання: поєднання активних ринкових перетворень з відновленням та посиленням державних регулюючих функцій. Цей етап реформування економіки України був пов'язаний зі спробою виведення господарства країни з кризи і ґрунтувався на положеннях програми, запропонованої президентом Л. Кучмою. За програмою було передбачено низку заходів щодо створення ринкового середовища, стабілізації макроекономічних тенденцій, розвитку підприємництва; формування законодавчої бази господарських процесів; кардинальних змін у грошово-кредитній сфері; боротьби з тіньовою економікою та корупцією.

У ході її реалізації необхідно було здійснити такі радикальні економічні перетворення:

- стабілізація фінансово-грошової системи шляхом переходу від фіскальної податкової політики до стимулюючої, реалізація принципу стабільності та рівності оподаткування, збільшення доходної частини бюджету, утвердження реальної дворівневої банківської системи з автономним Національним банком і системою комерційних банків;

- здійснення радикальних інституційних змін. Визначено два завдання: а) пришвидшення приватизаційного процесу, утвердження приватної власності, сучасного фондового ринку; б) реформування державного управління. Галузеві управління мали виконувати координаційні та інноваційні функції. Частина повноважень передавалася регіонам. В організаційній структурі виробництва мало зрости значення фінансово-промислових груп і холдингів;

- структурна політика визначала високотехнологічний потенціал галузей економіки, упорядкування енергетичного сектора, випереджаючий розвиток галузей соціальної орієнтації, агропромислового комплексу, сфери побуту та торгівлі. Передбачалися конкретні заходи щодо підвищення ефективності інвестиційної політики;

- пришвидшення роздержавлення та приватизації землі, поділ земель, переданих у колективну власність, на земельні паї без викремлення на місцевості, надання сертифіката на право приватної власності на пай, запровадження права розпорядження земельною часткою, становлення та розвиток сільськогосподарської кооперації, гарантування та захист прав селян на майно та землю;

- легалізація тіньової економіки, активізація інвестиційного процесу, «економізація» зовнішньої політики України;

- проведення активної соціальної політики, виведення її на пріоритетний рівень економічного життя, поживлення житлового будівництва [7, с. 582, 583].

Економічна політика цього етапу стала комбінацією монетаристських та адміністративних заходів, у зв'язку з чим отримала у фаховій літературі назву так званого «адміністративного монетаризму» або «монетаристського адміністрування» [11, с. 668].

Поеднання ринкових і державних регуляторів у забезпеченні трансформаційних процесів знайшло широку підтримку серед вітчизняних економістів, які вважали, що розвиток ефективних форм господарювання може існувати лише під впливом складного механізму державних і ринкових регуляторів прямої та зворотної дії. Наголошуючи на важливості саме такої співпраці, І. Лукінов зазначав, «що наприкінці ХХ сторіччя — епохи бурхливого науково-технічного прогресу — регулюючі функції виконує не тільки кон'юнктура вільного ринку, як це було в епоху його первісного зародження, але поряд з ним активними і дійовими регуляторами виступають також загальнодержавна, регіональна і місцева економічна політика, сучасна система наукового менеджменту» [8, с. 27].

До того ж проводилася думка, що за умов перехідної економіки необхідно активніше використовувати методи прямого державного регулювання на основі реалізації відповідних програм, реформування бюджетної сфери та її фінансування, запровадження процедури прозорості виконання бюджету, контролю за цінами тощо.

Практика ринкового реформування в Україні в другій половині 90-х років ХХ ст. показала, що використання методів «монетаристського адміністрування» дало деякі позитивні результати, проте не змогло забезпечити швидкий та ефективний вихід української економіки з кризи.

До позитивних результатів цього періоду слід зарахувати певні ознаки стабілізації економіки та грошово-кредитної сфери, здійснення перших кроків щодо виходу країни з кризи та започат-

кування зростання макроекономічних показників. Рівень інфляції в Україні в 1995 році становив 181,7 % за рік і був майже вдвічі нижчим, ніж у Росії. У вересні 1996 року було запроваджено національну валюту — гривню, хоча деякі дослідники (О. Плотніков) уважали, що реформа мала явно запізнений і некомплексний характер. Запровадження гривні допомогло стабілізувати інфляційні очікування та знизити інфляцію в 1997 році вже до 10,1 %. Політика Національного банку України в цей час була спрямована на *стабілізацію грошово-кредитної системи*, зокрема утримання інфляції в прогнозованих параметрах, прискорення руху грошей та поліпшення стану грошово-кредитного ринку.

Позитивними результатами такої політики НБУ стали:

- поступове (протягом 1994—1995 рр.) зниження інфляції з гіпервисокого (10 260 % у 1993 р.) до помірного (139 % у 1996 р.) рівня;

- помітна стабілізація валютного курсу гривні;

- формування авторитету НБУ як органу монетарного управління серед українських і міжнародних банків та інших фінансових структур;

- утвердження самостійного статусу НБУ серед органів державного управління економікою та формування його авторитету як органу монетарної політики [17].

До позитивних заходів Нацбанку України щодо макроекономічної стабілізації (гальмування темпів інфляції й досягнення фінансової стабілізації) слід зарахувати також:

- виведення на позитивний стосовно темпів інфляції рівень відсотків за банківськими кредитами;

- запровадження кредитних аукціонів як засобу ринкового розподілу коштів між банками;

- запровадження операцій з державними цінними паперами як джерела покриття бюджетного дефіциту;

- перехід до єдиного обмінного курсу валют та вдосконалення банківського нагляду (ліцензування й система перевірок банків, єдині правила контролю за виконанням економічних нормативів тощо).

Однак, відмічаючи позитивні зрушення в банківській сфері, слід зауважити, що економіка України була ще далекою від розв'язання важких проблем трансформаційного періоду. Зокрема, до кінця 1990-х років простежувалася негативна тенденція скорочення ВВП, хоча темп його істотно уповільнився. За підрахунками П. Леоненка, ВВП України в 2000 році становив 47,3 %

від рівня 1991 року¹. Упродовж 1996—2000 років існувала тенденція до надмірного зростання державних видатків: на пом'якшення соціальних конфліктів у суспільстві, на субсидії окремим галузям промисловості тощо. Як наслідок, — зростав дефіцит державного бюджету, заборгованість по заробітній платі, пенсіях, стипендіях тощо.

Наприкінці 1990-х років дещо *прискорилися процеси приватизації промислових об'єктів*, до 2000 році змінило форму власності близько 65 тис. підприємств та організацій, а недержавні підприємства почали виробляти майже 70 % продукції. Проте процеси ці не мали системного характеру, жодна програма приватизації в ці роки не отримала підтримки Верховної Ради України, *не отримали й належного захисту відносини власності* [11, с. 669].

Фінансова криза 1998 року суттєво погіршила економічну ситуацію в Україні, майже на 40 % знизився обмінний курс гривні до долара, зростала зовнішня заборгованість України, яка логічно перетворилася на одну з найгостріших проблем кінця 1990-х років [19, с. 600, 601].

Негативні результати цього етапу реформування, на думку деяких представників національної економічної науки, були зумовлені тим, що економічна політика в Україні проводилася на так званих *дуальних засадах — керівництво реальною економікою та фіскально-бюджетною сферою здійснювалося насамперед у руслі кейнсіанських підходів, а керівництво монетарною сферою — у руслі монетаристських підходів*. Такий дуалізм негативно вплинув на хід ринкової трансформації економіки, стан макроекономічної стабілізації та оздоровлення державних фінансів, поглибив розрив між секторами реальної економіки та грошово-кредитним. Адже механізм ринкової саморегуляції економіки як неминуча передумова монетаристських ідей грошово-кредитного регулювання не був створений. Це суттєво знизило результативність антиінфляційної політики, обмежило її позитивні наслідки переважно монетарною сферою [20].

Ситуація істотно змінилася, починаючи з 1999 року. В Україні було розроблено Програму стратегічного розвитку «Україна—2010», де визначено три основні етапи соціально-економічних перетворень:

¹ Загалом лише п'ять країн (Польща, Словаччина, Словенія, Чехія, Угорщина) досягли доперехідного рівня ВВП 1989 року. (Економічна енциклопедія: У 3 т. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. Центр «Академія»; Т.: Академія народного господарства, 2002. — Т. 3. — С. 686).

1. 1999—2000 роки — досягнення стабілізації економіки та перехід до економічного зростання;

2. 2000—2005 роки — структурні зміни в економіці, підвищення її ефективності, темпів приросту ВВП до 7 % на рік;

3. 2006—2010 роки — продовження структурної перебудови економіки та забезпечення високих (до 8 %) темпів зростання [7, с. 583].

Уперше в цій програмі, а особливо в конкретизованішій програмі уряду В. Ющенка *«Реформи заради добробуту»*, розрахованій до виконання на 2000—2004 роки, поряд з економічними показниками та проблемами підвищення конкурентоспроможності української економіки розглядалися індекси *людського розвитку*: освіта, здоров'я, соціальний захист тощо. Стратегічною метою українського суспільства проголошувалася інтеграція України в Європейський Союз.

У програмі було також визначено комплекс реформ, реалізація яких мала суттєво прискорити соціально-економічний розвиток країни, зокрема: адміністративна, податкова, структурні реформи, створення сприятливих умов для підприємницької діяльності та ефективних механізмів банкрутства, усунення адміністративного втручання уряду в діяльність підприємств, реформування енергетичного сектора, реструктуризація зовнішнього боргу, встановлення приватної власності на землю та розвиток ринку сільськогосподарської продукції.

Курс на розбудову демократичного суспільства було продовжено в наступній програмі Кабінету Міністрів України *«Десять кроків назустріч людям»*, де серед пріоритетних напрямів діяльності визнавалося забезпечення належного рівня життя кожного громадянина, подолання бідності, створення єдиних «правил гри» для всіх учасників ринку, боротьба з корупцією та злочинністю.

Характерною рисою економічної політики України на цьому етапі розвитку стала переорієнтація на *кейнсіансько-інституціональну модель* ринкових перетворень. Монетарна орієнтація економічної політики в Україні впродовж 1990-х років не привела до очікуваних позитивних результатів і в кінці ХХ ст. викликала незадоволення всіх верств населення: представників великого й малого бізнесу, дрібних національних виробників, працівників бюджетної сфери, представників владних структур тощо.

Лібералізація цін не сприяла створенню надійного підґрунтя для структурної перебудови економіки, вона стала причиною глибокого економічного спаду, зниження рівня інвестування та

падіння обсягів виробництва, зумовила також знецінення національної валюти та зниження рівня життя основної частини населення. Монетаристські рекомендації мали різко виражений анти-соціальний характер, оскільки були спрямовані на суттєве скорочення соціальних програм держави, які в трансформаційний період розвитку суспільства мають для населення дуже важливе значення.

Перехід на кейнсіансько-інституціональну модель ринкових перетворень передбачав подальшу лібералізацію економіки України, а також спрямовував реформи на розбудову розвиненого інституційного середовища. Так, однією з найважливіших умов для подальшої лібералізації економіки було визнано вдосконалення національного правового поля, його відповідність європейському правовому простору. Для запобігання невинновданому адміністративному втручанню в розвиток бізнесу та ліквідації штучних адміністративних перешкод активізації підприємницької діяльності протягом 2000—2005 років передбачалося внести комплексні зміни до українського законодавства, ухвалити нові редакції низки законопроектів [19, с. 606].

В економічній політиці урядів В. Ющенко, Ю. Тимошенко, Ю. Єханурова декларувалися широкі соціальні і інвестиційні програми і відповідні плани державних витрат. Водночас ряд економістів виступають з попередженнями, що форсування державних витрат може призвести лише до збільшення інфляції. Проте потрібно мати на увазі, що жодна з економічних доктрин не здатна запропонувати універсальні рекомендації, сліпе виконання яких забезпечить успіх економічної політики. Необхідний попередній аналіз реальної економічної ситуації, щоб з'ясувати наскільки передумови тієї або іншої доктрини відповідають ситуації і, отже, які наслідки можуть мати ті або інші рекомендації та практичні заходи.

Дж. М. Кейнс свого часу стверджував, що в умовах глибокого економічного спаду монетарна політика, імовірно, є неефективною. На його думку, у такій ситуації ефективнішою є фіскальна політика, хоча не всі її інструменти є рівнозначними. Сьогодні в Україні з її надлишковим боргом на душу населення й незбалансованістю економіки існує потреба в *реструктуризації податків, стимулюванні економічного розвитку*. За наявності великого боргу виникає особливо гостро виражена мотивація до ефективного використання кожної гривні.

Система розподілу, що склалася в Україні, зумовлює не тільки низький рівень доходу й споживчого попиту, але і низьку інвес-

тиційну активність. Згідно з теорією Дж. М. Кейнса, недостатній попит пов'язаний насамперед з циклічним спадом інвестиційної активності, який у свою чергу викликаний зниженням очікуваної ефективності додаткових (граничних) вкладень капіталу. Падіння граничної ефективності капіталу в момент кризи виявляється настільки різким, що його неможливо зрівноважити жодним зниженням ставки відсотка. За таких умов єдиним засобом підвищення агрегованого попиту стають державні інвестиції.

Проте в українській економіці низький рівень інвестиційної активності, очевидно, пов'язаний не з циклічним зниженням граничної ефективності капіталу, а із системою розподілу. Надприбуток добувних галузей є джерелом вивозу капіталу за межі України. За збереження цієї системи розподілу проблема недостатнього інвестиційного попиту навряд чи може бути розв'язана навіть у результаті активізації політики державного інвестування.

У процесі реформування української економіки з використанням кейнсіансько-інституціональної моделі вітчизняні економісти (П. Юхименко, В. Кононенко, П. Єщенко, А. Чухно, А. Гальчинський та ін.) серед пріоритетів звертають увагу на такі заходи:

- орієнтація на інноваційний шлях розвитку та прискорення зростання економіки;
- необхідність повернення до фіксованих обмінних валютних курсів, при цьому курс гривні повинен більшою мірою відповідати паритету купівельної спроможності, а не визначатися ринком, схильним до впливу спекулятивних чинників;
- розвиток інституційного ринкового середовища;
- пріоритет у наданні кредитів мають отримувати великі підприємства, оскільки вони виробляють товари, що задовольняють додатковий платоспроможний попит;
- необхідність стимулювання споживання домогосподарств, які є важливою складовою суспільного виробництва та відтворення людського потенціалу;
- важливість посилення соціального захисту населення з метою усунення наростання поляризації між заможними й незаможними верствами населення в Україні.

Економічна стратегія, починаючи з 2000 року, була спрямована на стаке економічне зростання, яке підтримувалося передусім значними надходженнями конвертованої валюти від експорту металургійної та хімічної продукції, а також зарубіжних інвестицій і зовнішніх запозичень; на інноваційний шлях розвитку, завершення приватизації та подолання кризових явищ в аграрному секторі економіки, перебудову соціальної сфери.

Цьому зростанню (6 % ВВП у 2000 р.) певною мірою сприяла лібералізація монетарної політики Нацбанку України, який здійснював заходи, зокрема, зі зниження й встановлення диференційованих норм мінімальних обов'язкових резервів, зниження облікової ставки, збільшення обсягів рефінансування тощо. Щоб не допустити перепоповнення внутрішнього валютного ринку й надмірного підвищення обмінного курсу національної валюти, НБУ до початку 2008 року здійснював постійну грошову емісію та викупував надлишок валюти до своїх резервів. У результаті цього в 2000—2008 роках українська економіка постійно поповнювалася грошовою масою, що також позитивно вплинуло на активізацію економічних процесів. Недоліком зазначених процесів було те, що грошова маса зростала значно швидше, ніж ВВП. Упродовж 2001—2007 років ВВП зріс утричі, тоді як грошова маса збільшилась у 8 разів [17].

Проте, як засвідчила практика реформ, лібералізації економічної діяльності, безперечно, не вистачало для формування ефективного ринкового механізму. Ключову роль у його створенні мають відіграти відповідні інституційні перетворення, зокрема забезпечення прав власності, функціонування антимонопольного законодавства, банківський нагляд, активізація державного регулювання процесів сучасних ринкових трансформацій тощо.

У зв'язку із цим, з'явилася низка публікацій, присвячених обґрунтуванню *концепції структурної перебудови*, насамперед трансформації промислового комплексу, питанням оптимізації галузевої структури національного виробництва, забезпечення його конкурентоспроможності на світових ринках. Проблема сутності та спрямованості структурної політики лягла в основу економічних досліджень багатьох авторів: З. Варналія, А. Гальчинського, А. Гриценка, П. Єщенка, С. Єрохіна, В. Мандибури, В. Сизоненка та ін.

Актуальність наукових розробок саме цієї проблематики обґрунтовувалася, зокрема, існуючою в Україні «нерациональною» структурою промислового виробництва та необхідністю її кардинальної перебудови в бік розширення наукоємних виробництв, форсування інноваційного розвитку та здійснення комплексу інституційних реформ.

Інституціональні складові трансформаційних процесів стали предметом ряду теоретичних досліджень групи науковців Інституту економіки й прогнозування НАН України (В. Геєць, В. Кононенко, О. Алимов, О. Онищенко та ін.). Аналізуючи процес формування структурної політики за умов трансформаційних

зрушень, дослідники, зокрема О. Алімов, Н. Гончарова та М. Міхно, у колективній праці «Стратегія структурної перебудови промисловості» зауважують, що «одним з найважливіших елементів стратегії структурної перебудови національної економіки виступають інституціональні перетворення, під якими прийнято розуміти формування системи ринкових інститутів, які спрямовані на підвищення ефективності відтворювальних механізмів суспільного виробництва» [21, с. 97]. При цьому дослідники справедливо вважають, що ядром інституціональних перетворень є відносини власності.

Остання проблема — власність як системоутворюючий чинник ринкової економіки — пройшла червоною ниткою у дослідженнях таких представників вітчизняної економічної науки, як В. Базилевич, В. Будкін, А. Гриценко, В. Дементьєв, І. Лазня, В. Рибалкін, О. Онищенко, С. Степаненко, В. Якубенко та ін. До того ж поряд з питаннями формування нових відносин власності, сутності та форм приватизації, захисту прав власності та виховання власника-господаря в науковій літературі активно дискутувалися проблеми обґрунтування та здійснення інших інституційних реформ: формування конкурентного середовища, удосконалення інституту права, становлення правового поля господарювання тощо. З приводу тісного взаємозв'язку зазначених реформ академік І. Лукінов, зокрема, зауважував: «Безумовно, приватний власник-господар — це найважливіший фактор активізації ринкової економіки і її розвитку. Проте... до нього треба ще додати відповідний капітал, технологічну досконалість, виробничу і ринкову інфраструктуру, економічні інтереси і стимули для високопродуктивної праці» [8, с. 255].

Наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. процеси реформування в Україні наклалися на прояви глобальної фінансової кризи (2007—2010 рр.), яка поставила перед суспільством нові виклики. Світова фінансово-економічна криза, що розгорталася на тлі затяжної трансформаційної рецесії пострадянської перебудови господарства України, помножена на політичну нестабільність та залежність української економіки від світової економічної кон'юнктури, украй негативно вплинула на динаміку господарських процесів та основні показники розвитку національної економіки, а також виявила прорахунки в процесах реформування останніх років.

Ускладнення соціально-економічної ситуації в країні змусило уряд суттєво переглянути економічну політику в цілому та заходи щодо подолання наслідків кризи. Перед владними структура-

ми постала нагальна потреба в розробці комплексу взаємопов'язаних заходів щодо:

- взаємодії фінансового та реального секторів економіки;
- узгодженості дій органів державної влади та суб'єктів господарювання;
- усунення політичної нестабільності в країні;
- залучення широких наукових кіл до розробки шляхів виходу суспільства з глобальної рецесії.

В умовах сучасної кризової ситуації, як і впродовж майже двадцятиліття українських реформ, серед усіх наявних важелів економічного регулювання здебільшого використовуються інструменти грошово-кредитної політики, оскільки вони є найбільш гнучкими та адекватними природі ринку, а також видаються найпридатнішими для активного застосування в умовах розбудови ринкової економіки.

Сьогодні дедалі більше дослідників схиляються до думки про необхідність доповнення грошово-кредитних методів регулювання інструментами фіскальної політики. Важливим напрямом посилення керованості економіки України, як зазначалося вище, є здійснення інституціональних реформ, які мають сприяти проведенню державою ефективної економічної політики. Для цього необхідно вдосконалити політичну систему, створивши механізми *відповідальності владних органів* за результати їхньої діяльності, як, власне, має бути забезпечена й *соціальна відповідальність бізнесу*.

Розглядаючи завдання нового етапу ринкового реформування національної економіки, академік НАН України В. Гесць уважає, що вони збігаються з рекомендаціями лауреата Нобелівської премії (2008) П. Кругмана для США. Серед основоположних завдань нового курсу реформ учений виокремлює такі:

- формування інститутів добробуту;
- вирівнювання доходів населення;
- податки на багатих;
- гарантована загальнодоступна медицина (для України можна додати й освіту);
- глибоке опрацювання реформ уже на стадії виборчої кампанії плюс загальнонаціональні дебати плюс рішучі та швидкі дії після перемоги [23, с. 19].

Практична реалізація цих завдань на підґрунті поєднання лібералізму й демократії дасть можливість, на думку економіста, сформувати в Україні «державу добробуту», що відповідатиме європейському курсу нашої країни. Без лібералізації господарсь-

кого життя на початку 1990-х років, стверджує В. Геєць, узагалі неможливо було б сформувати ринкову економіку як основу для подальшого економічного прогресу, але й надмірне розшарування суспільства, зростання розриву між бідними та багатими — це водночас наслідки лібералізації, які суперечать її вихідним принципам [23, с. 19]. Тому ліберальні засади мають бути реалізовані щодо всього суспільства. Тобто свобода особи має обмежуватися тоді, коли вона порушує інтереси суспільства, але й інтереси суспільства мають обмежуватися непорушними правами особи. Пошук такого балансу розглядається як сутність сучасного демократичного розвитку.

Як відомо, ще п'ять років тому економіка України була визнана світовою спільнотою як ринкова (2006), проте проблеми ринкової трансформації: удосконалення структурної перебудови національної промисловості, створення інституційної структури ринку, спрямованості на інновації, сталого розвитку та покращення життя населення не втратили актуальності, а отже, залишаються й сьогодні предметом глибоких теоретичних досліджень українських учених.

10.3. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА РИНКОВИХ РЕФОРМ У РОСІЇ ТА КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Трансформаційний етап у становленні ринкового господарства в Росії (який, на думку академіка РАН Л. Абалкіна, ще не закінчився [4, с. 17]), був у цілому підпорядкований загальним закономірностям переходу від командно-адміністративної економіки до ринкової, що були характерні для всіх постсоціалістичних держав. При цьому мали місце й особливості перехідного періоду, зумовлені станом економіки на початковому етапі реформування, інституціональними чинниками, ментальністю, цілями політичного керівництва в різні періоди трансформаційних змін тощо. Відповідно мало свою специфіку й теоретичне обґрунтування російських реформ.

Ринкові трансформації в Росії

Першим системним проектом реформування господарства Російської Федерації на ринкових засадах була програма «500 днів» (1990), авторами якої стали відомі російські економісти С. Шаталін і Г. Явлінський. Вони таки сформулювали її головну мету — забезпечення економічної свободи громадян та створення на цій основі ефективної господарської системи. Уперше було

проголошено ряд *фундаментальних принципів* докорінного реформування:

- відкритість економіки;
- відмова від прямих регулюючих дій держави щодо господарських процесів;
- конкуренція суб'єктів економічної діяльності;
- вільне ціноутворення;
- формування ринків робочої сили й фінансів;
- забезпечення соціального захисту населення тощо.

Незважаючи на об'єктивно необхідні й водночас революційні зміни, що декларувалися в програмі С. Шаталіна — Г. Явлінського, вона була далекою від реальності — неможливо за 1,5 року перевести централізовано планове господарство великої країни до ринкової економічної системи. При цьому проголошений у програмі соціальний захист населення мало корелювався з високими темпами інфляції в країні, що були наслідком фінансування ряду гуманітарних заходів. Необхідність у контролі за цінами формувала дефіцит товарів і послуг, зумовлювала зниження їхньої якості та виникнення наймасштабнішого за всю історію країни «тіньового ринку», питома вага якого в російській економіці часто перевищувала позначку в 50 %.

На початку 1992 року зазначена програма викликала гостру критику з боку опонентів, адже планового й швидкого переходу до ринку не відбулося. Тривало різке падіння економічних показників, соціальний захист не забезпечувався, інфляція зростала. У країні не було сформовано дієвого законодавчо-правового механізму захисту приватного підприємництва та сприятливих умов його розвитку, у результаті чого збільшувалися обсяги бартерних операцій, у суспільстві загострювалися соціально-економічні суперечності.

Наступними заходами стали відмова від програми «500 днів» і поява нової теоретичної моделі реформування економіки з підвищенням ролі держави в транзитивний період. Зазначена програма була запропонована відомим російським економістом і політичним діячем Р. Хасбулатовим та об'єднанням «Громадянський союз». Основними напрямками її реалізації стали:

- запровадження державного регулювання заробітної плати та цін;
- дотування й підтримка аграрного сектора економіки;
- збільшення централізованого фінансування соціальних програм;
- індексація заощаджень населення;
- відмова від прискореної приватизації.

Декларовані заходи мали на меті стабілізувати російську економіку, проте фактично вони означали поновлення планово-директивного господарства, що було кроком назад і вело до скоочування на позиції кінця 80-х років ХХ ст.

У червні 1992 року відомим російським економістом Є. Гайдаром було запропоновано новий варіант трансформаційної програми, відомий під назвою «Меморандум про економічну політику Російської Федерації», що був розроблений разом із західними експертами, зокрема з американським економістом Дж. Саксом. В основу ринкових перетворень російської економіки було покладено монетарну доктрину, спрямовану передусім на оздоровлення фінансової системи та державного бюджету. У кінцевому результаті вона набула форми «шокової терапії».

У програмі були сформульовані такі напрями реформування:

- дерегулювання економіки, зняття адміністративного контролю за цінами та господарськими зв'язками (у тому числі експортно-імпортні операції); розвиток торгівлі замість розподілу товарів та послуг;

- фінансова стабілізація країни, укріплення російського рубля;
- приватизація, розвиток підприємництва, створення ринкового господарства та передумов для економічного зростання;
- результативна соціальна політика;
- структурна перебудова економіки, її демілітаризація, підвищення конкурентоспроможності, інтеграція Росії до світового господарства;
- стабілізація цін.

Саме ці пункти та розроблені на їх основі конкретні заходи слугували відправною точкою для ведення переговорів з Міжнародним Валютним Фондом (МВФ) та країнами «Великої сімки» про надання кредитів російському уряду. Труднощі трансформаційного періоду в Росії зумовили доволі непросту соціально-економічну ситуацію в країні для переходу на неоліберальну модель розвитку. Найпроблемнішими в цей період стали:

- *криза неплатежів*, яка фактично загальмувала розрахунки між підприємствами;

- *політична нестабільність* у суспільстві;

- *конкуренція між регіонами*, які домагалися більших прав у розподілі доходів, що, зрештою, дистанціювало регіони Російської Федерації за «кон'юнктурними галузями»;

- *суттєве зростання інфляції*, при цьому дії уряду щодо її приборкання були вкрай непослідовними — від проведення *проінфляційних* заходів до *антиінфляційних*;

— посилення корупції і мінізації економіки тощо.

Економічна ситуація, що склалася в Росії внаслідок практичної реалізації монетаристської моделі, характеризувалася багатократним підвищенням цін, падінням виробництва, зростанням безробіття та грошовою реформою конфіскаційного типу. На думку директора Інституту економіки РАН Р. С. Грінберга, помилкою російських реформаторів стало беззастережне прийняття актуальних західних імперативів у економічній і соціальній політиці без урахування особливостей вітчизняної реальності. Черговий раз виявився патологічний синдром мавпування як наслідок фетишизації західного світу та його соціальних ідей. Поразки російських перетворень за будь-якого їх змісту неминучі, — вважає Р. С. Грінберг, — поки їх ініціатори не позбавляться від нетворчого паразитування на іншій культурі та явної схильності до онтологізації теоретичних схем (цит. за: [6, с. 186, 187]).

Сьогодні дослідники, відмічаючи неоднозначність оцінок наслідків цього етапу реформ, звертають увагу на два моменти:

По-перше, у російській економіці, яка впродовж свого існування традиційно відводила державі вирішальну роль у здійсненні економічної політики й у господарській практиці, спроба застосування однієї з найрадикальніших неоліберальних концепцій виглядає не зовсім послідовною і теоретично обґрунтованою.

Крім того, не мали позитивного результату й численні рекомендації з боку відомих західних економічних радників російського уряду. Американські науковці й практики досить спрощено та формально перенесли висновки монетарної концепції на російський ґрунт. Очевидно, що рецепти монетаризму більшою мірою підходять для сформованої ринкової економіки, що переживає тимчасові порушення економічної рівноваги, а не для перехідної економіки. Перехід від централізованої системи господарювання до ринкової економіки передбачає не одномоментну разову зміну й не відмову від регулюючої діяльності держави, а поступовий процес реформування за збереження регулюючої та координуючої ролі провладних органів.

По-друге, під час проведення економічних реформ за умов суттєвого державного втручання, наявності великого державного сектору в національному господарстві головним пріоритетом мусила стати підтримка більш-менш прийняттого життєвого рівня населення, що забезпечило б широку соціальну підтримку проголошеному курсу реформ, сприяло б формуванню економічного оптимізму. Проте життєвий рівень переважної більшості населення Росії знизився в кілька разів. Цей процес зачепив насампе-

ред найменш соціально захищені верстви населення — працівників бюджетної сфери, пенсіонерів, молодь, багатодітні родини тощо.

Під час створення концепції ринкових перетворень, механізму їхньої реалізації необхідно було врахувати й низку інших чинників економічного, інституціонального та політичного характеру, зокрема — стан споживчого ринку, розміри золотовалютних резервів, можливість залучення зарубіжної допомоги, наявність організаційних передумов та інституціонального середовища, ступінь авторитету влади тощо.

Водночас елементи «шокової терапії», які були застосовані російським урядом упродовж 1992—1994 років, не виявилися марними. У країні було подолано ринковий дефіцит та несправедливе вирівнювання доходів підприємств і громадян (так звана «зрівнялівка»), що залишилися від радянської системи. В окремих галузях і сферах економіки розпочалося формування конкурентного середовища, відбувалися зрушення в соціальній сфері (становлення прошарку підприємців) тощо. Певною мірою ці зміни сприяли переходові до наступного *градуалістського* етапу здійснення реформ, під час якого (1994—1996) посилювалися процеси кредитування економіки за позитивною процентною ставкою, знизилася інфляція, уповільнилося падіння ВВП до 4 % у 1995 році та до 3,4 % — у 1996-му, обсяги експорту перевищили імпорт.

У 1997 році вперше в країні простежується зростання ВВП. На жаль, цей процес не виявився ні тривалим, ні сталим. Уже наступного року розпочалася масштабна російська криза, яка, з одного боку, була породжена відомим «азіатсько-тихоокеанським» економічним обвалом, а з другого, — численними проблемами на рівні діяльності підприємств (мікрорівень), які виявилися в багатьох випадках нездатними вільно конкурувати з імпортними товарами. Попри всі зусилля Центробанку російський рубль не вдалося утримати, відбувся його обвал.

Водночас склалися хороші умови для диверсифікації російського експорту й виходу багатьох компаній країни на конкурентні західні ринки. Це сприяло вже в 1999 році поступовому зростанню ВВП +5,4 %, а в 2000-му році його темпи приросту досягли рівня 9 %, тобто були найбільшими за весь трансформаційний період. Незважаючи на те що в наступному 2001 році країні не вдалося закріпити аналогічні до попереднього періоду темпи зростання (вони сягнули рівня лише в 5,5 %, у 2002 р. — 4,3 %, у 2003 — 7,3 %), Росія послідовно продовжувала курс ринкової перебудови суспільства [4, с. 50].

Таким чином, початок ХХІ ст. можна охарактеризувати як етап поступового економічного зростання російської економіки, укріплення міжнародних позицій країни, перехід до прагматичних стосунків з країнами СНД та інших угруповань пострадянських держав. Розглядаючи можливості розвитку країни на кінець першого десятиріччя ХХІ ст., російські економісти Р. Нурєєв, Л. Абалкін, Б. Немцов, А. Яковець та інші вважають важливим і необхідним результатом цього періоду досягнення дореформеного рівня ВВП і реальних доходів населення, забезпечення умов для освіти, медичного обслуговування на рівні мінімальних стандартів, суттєве пом'якшення демографічної кризи та її наслідків, оновлення основної частини виробничих фондів, насамперед у машинобудуванні тощо.

При цьому необхідно враховувати, що в сучасній Росії, як і в інших постсоціалістичних країнах, відбуваються два взаємопов'язаних процеси. Як і в усьому світі, здійснюється перехід до інформаційно-індустріального суспільства, тобто вищої стадії суспільного розвитку. Одночасно мають місце активні транзитивні процеси та перехід від адміністративно-командної системи до ринкової економіки.

На думку Л. Абалкіна, залежно від наукової обґрунтованості напрямів, темпів зазначених процесів, рівня довіри населення до політичного керівництва країни, відповідної мотивації громадян до радикальних змін, фахового рівня проведення реформ тощо, Росія має три сценарії її можливого розвитку:

- комплексне розв'язання проблем перехідного періоду й етапне створення сучасної економіки;

- витіснення до числа другорозрядних держав, формально незалежних і таких, що своїми ресурсами обслуговують країни «золотого мільярда»;

- трагічний для країни, проте цілком реальний розпад на ряд дрібних держав [4, с. 17].

Російські дослідники обґрунтували реальність першого, оптимального варіанта розвитку країни, вважаючи, що завдяки його реалізації буде досягнуто поширення прав і свобод, утвердження цінності людської особистості, ліквідації всіх форм класової, релігійної та національної нерівності. Економічною основою цього є утвердження й захист усіх форм власності. Крім того, буде подолано відчуженість людини від інших людей, відбуватиметься соціалізація суспільного життя, зростатиме вплив цивілізаційних особливостей на вибір форм та видів соціально-економічної структури суспільства, масштаби й терміни реформ, моделі гос-

подарювання [4, с. 18]. Ігнорування цього впливу, як засвідчила практика втілення монетарної моделі, розриває зв'язок перетворень з історичними традиціями країни, її культурою, ментальністю населення та системою цінностей, що складалася впродовж віків.

У результаті — населення більшою мірою потерпає від негативних наслідків таких змін, ніж відчуває ті позитивні зрушення, які декларувалися керівництвом країни напередодні реформ. Існує проблема глибокої *соціальної диференціації* громадян, яка породжує виникнення різноманітних екстремістських рухів як правого, так і лівого спрямування. Невирішеними залишаються *земельне питання* та проблема *соціального захисту* вразливих верств населення.

Насамкінець необхідно зазначити, що сучасний стан російської економічної науки, яка має долучитися до теоретичного осмислення й розв'язання зазначених проблем, навіть самі російські науковці характеризують як кризовий. Пояснюючи такий стан відомий історик-економіст Н. Фігуровська, зокрема, зауважує, що:

- російська економічна наука до сьогодні не змогла розробити самостійну, науково обґрунтовану концепцію формування такої економічної моделі, яка б врахувала і національну специфіку, і спрямованість на інтеграцію російського господарства до світового економічного співтовариства;

- продовжуючи пошук шляхів виходу із соціально-економічної кризи, російська економічна наука поки що не може дати відповіді на питання, які постали перед державною економічною політикою та господарською практикою в процесі здійснення ринкових реформ.

Проте дослідниця впевнена, що можливості Росії та її наукової спільноти щодо обґрунтування шляхів та отримання позитивних результатів трансформаційних перетворень не вичерпані й обов'язково приведуть до ефективних рішень.

Проблеми ринкових трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) наприкінці ХХ ст. досліджували відомі економісти Р. Дорнбуш, Дж. Сакс, Дж. Стігліц, С. Фішер (США), Л. Бальцерович, М. Домбровський, Г. Колодко (Польща), В. Клаус (Чехія), Я. Корнаї, Я. Чаба (Угорщина), Л. Абалкін, Є. Гайдар (Росія), А. Чухно, А. Гальчинський, В. Пинзеник (Україна) та ін. У своїх дослідженнях вони дійшли висновку, що наприкінці 1980-х — на по-

**Ринкові трансформації
в країнах Центрально-
Східної Європи**

чатку 1990-х років унаслідок різкого спаду темпів економічного зростання та навіть зменшення обсягів суспільного виробництва в цілому країни ЦСЄ опинилися в умовах глибокої соціально-економічної кризи. Оцінюючи останню щодо тривалості та глибини, Економічна комісія ООН навіть порівнювала її з Великою депресією 1929—1933 років.

Головними причинами глибокої економічної кризи в країнах регіону стали неефективність адміністративно-планового розвитку та використання досягнень НТП, нераціональна структура суспільного виробництва, низька продуктивність праці, вичерпання екстенсивних чинників економічного зростання тощо.

Виходом з кризової ситуації, у якій опинилися постсоціалістичні країни, на думку переважної більшості дослідників, могла стати лише трансформація їхніх планово-директивних економік у ринкову.

Країни Центральної та Східної Європи мали свої особливості у проведенні ринкових реформ та у відображенні цього процесу в наукових дослідженнях. Загальною рисою реформування економіки постсоціалістичних країн було застосування на певних етапах ринкових перетворень монетаристської політики, запропонованої експертами МВФ.

Реалізована в їхній господарській практиці концепція ринкових перетворень, в основу якої було покладено монетаристські постулати, знайшла конкретизацію в національних концепціях трансформацій: «план Л. Бальцеровича» в Польщі (1989), «план В. Клауса» в Чехословаччині (1990), «план Купи» в Угорщині (1990), «Короткий виклад стратегії переходу до ринкової економіки» в Румунії (1990) та ін. У такому національному «оформленні» концепції ринкових перетворень дали позитивніші результати, ніж практичне втілення монетарної моделі в Україні чи, наприклад, Росії.

До того ж незважаючи на істотні розбіжності у визначенні та реалізації економічної політики країнами регіону, для них характерні спільні риси та особливості, пов'язані з подібністю цілей та завдань політики реформ.

У проведенні ринкового реформування в країнах ЦСЄ дослідники виокремлюють два етапи. **Перший етап** охоплює період з 1990 року до середини 1990-х років, який учені назвали трансформаційною кризою. Характерними ознаками останньої були:

- злам старої економічної системи й перехід до ринкової економіки;
- стагфляція економіки (тобто одночасне поєднання економічного спаду та інфляції);

- дестабілізація фінансового становища (дефіцит державних бюджетів, дефіцит поточних статей платіжних балансів та ін.);
- зниження життєвого рівня переважної більшості населення;
- різке загострення соціальних проблем.

Глибина економічного спаду виявилася насамперед у значному скороченні ВВП: за 1989—1999 роки він у середньому зменшився на 20 %, зокрема в Румунії — 34 %, Болгарії — 27 %, Словаччині — 25 %, Угорщині — 18 %, Чехії — 15 %, Польщі — 22 % [25, с. 441]. Темпи падіння основних макроекономічних показників, у тому числі ВВП, відрізнялися як за масштабами, так і за тривалістю. Найменшу тривалість падіння мала Польща (2 роки), а також Словенія, Чехія (3 роки), Словаччина, Хорватія, Угорщина (4 роки). В інших країнах трансформаційна криза продовжувалася п'ять років і більше.

Лише в 1993—1994 роках у країнах Центральної та Східної Європи відновилося відносно стає економічне зростання. У Польщі та Словаччині щорічне збільшення ВВП становило 5—7 %, трохи меншим було зростання в інших країнах регіону. У 2000 році зростання ВВП у Східноєвропейському регіоні в середньому склало 6 %. При цьому слід вказати на специфіку економічної динаміки держав ЦСЄ, які в 1990 році мали приблизно рівні стартові умови, а ввійшли в ХХІ ст. з доволі різними соціальними й економічними результатами.

Другий етап ринкових реформ (1995—2005) був пов'язаний з підготовкою до вступу більшості країн Центральної і Східної Європи до Європейського Союзу, основними умовами членства в якому стали такі:

- створення стабільних інститутів, що гарантують демократію, правовий порядок, дотримання прав людини й захист національних меншин;
- забезпечення функціонуючої конкурентоздатної ринкової економіки;
- визнання законодавчої бази ЄС, включаючи відданість завданням створення економічного й валютного союзу [25, с. 442].

У процесі дослідження ринкових реформ більшість західних фахівців уважали, що їх реалізація повинна мати системний характер, відповідно ринкова трансформація постсоціалістичних країн має включати такі складові:

- макроекономічну стабілізацію та контроль. Основними напрямками реалізації цих завдань було проведення стабілізаційних програм; реформування податкової та кредитної політики, активізація заходів щодо припинення гіперінфляції, формування без-

дефіцитного державного бюджету, розв'язання проблеми зовнішніх розрахунків;

- трансформацію цін та ринку. Вона стосувалася реформи внутрішніх цін, лібералізації зовнішньої торгівлі, системи постачання та житлового фонду; лібералізації ринку робочої сили та змін у структурі заробітної плати. У фінансовій сфері йшлося про зрушення в банківській системі, реформуванні відсоткових ставок; створенні кредитних, фінансових ринків, ринків цінних паперів (акцій, облігацій тощо), валютного ринку;

- проведення комплексної приватизації майна та реформування виробничої структури, розвиток приватного сектору. З появою в постсоціалістичних країнах приватної власності формувалося правове поле її функціонування; було прийнято закони про власність, у тому числі про державну, про банкрутство, про монополізацію, у деяких країнах — про реприватизацію (Угорщина, Чехія, Польща, Румунія та країни Балтії) тощо. Було проведено галузеві та виробничі реформи, у результаті чого суттєво змінилася структура матеріального виробництва та сфери послуг. Країни ЦСЄ вирішували також проблему власності на землю, промисловий капітал, проблеми управління житловим фондом тощо;

- перегляд функцій і ролі держави в суспільстві, зміна законодавства, що стосувалося конституції, майна, розвитку конкуренції тощо; розробка нових механізмів непрямого управління економікою: нова інструментальна та інституційна система оподаткування, контролю за бюджетом і видатками, кредитно-грошового регулювання; корективи щодо обліку та контролю в інформаційних системах;

- розвиток соціальної сфери: запровадження страхування від безробіття, розробка нового пенсійного законодавства.

Відповідно до завдань трансформаційного періоду в постсоціалістичних країнах було зроблено акцент на процеси *приватизації*. Тому її рівень у Чехії, Польщі, Угорщині та Словаччині був досить високим уже в середині 1990-х років. Основними формами приватизації стали *викуп, акціонування, безоплатна передача власності із застосуванням чеків, ваучерів, приватизаційних рахунків громадян*.

Починаючи з другої половини 1990 років, питома вага приватних підприємств у виробництві ВВП домінувала над виробництвом продукції тих підприємств, що збереглися в державній власності й не підлягали приватизації. Упродовж 1995—2002 років питома вага приватного сектору в державах ЦСЄ поступово зростала й досягла рівня 70—80 %.

Важливими напрямками ринкової трансформації в країнах ЦСЄ було *подолання монополізму та розвиток конкурентних відносин*, для чого в цих країнах було лібералізовано умови економічної діяльності, майже знято обмеження на приватне підприємництво та галузевий перетік капіталу; формувалося правове поле для боротьби з недобросовісною конкуренцією тощо.

Кардинально змінюється *грошова та фінансово-кредитна* політика. Створюється двоярусна банківська система, яка включає центральні й комерційні банки. Перші концентрують увагу на формуванні загальнонаціональної фінансово-кредитної та емісійної політики, регулюванні відсоткової ставки, контролі за діяльністю комерційних банків. Останні свою діяльність спрямовують на обслуговування клієнтів.

Важливим напрямом економічної політики країн ЦСЄ в перехідний період стала *лібералізація зовнішньоекономічної діяльності*, оскільки остання забезпечує поліпшення їхнього платіжного балансу, становища в системі міжнародного поділу праці, сприяє відкритості національних економік, заохочує до змін структури та динаміки зовнішньоекономічного обміну, виходячи зі співвідношення доходів та витрат.

Постсоціалістичні держави здійснювали також реформи у сфері *соціального захисту*, у галузі охорони здоров'я та освіти. Проте не всі вони мали комплексний та узгоджений характер, через що їх реалізація часто давала досить суперечливі результати.

Однією з перших моделей трансформації господарства постсоціалістичних країн ЦСЄ на ринкових засадах, поряд з монетаристським варіантом реформування економіки в Польщі, стала «*градуалістська стратегія*», що пройшла досить успішну апробацію в Угорщині. Професор Гарвардського університету (США) та університету «Колегіум» (Угорщина) Я. Корнаї зазначав, що в основу здійснення реформи за угорським зразком було покладено принцип поступовості (еволюційності). У результаті цього Угорщина мала досить обнадійливі макроекономічні показники, у тому числі високий рівень іноземних інвестицій на душу населення [3]. У березні 1995 року країна приступила до реалізації чергової стабілізаційної програми, що була спрямована на стимулювання стійкості національної грошової одиниці — форінту. Слід зазначити, що основні ідеї політики градуалізму було використано також під час реформування економік Чехії, Словаччини, Словенії, Естонії, Латвії та Литви.

В інших країнах, зокрема Албанії, Румунії, Болгарії, країнах колишньої Югославії, а також в Україні, Росії та Молдові, про-

грами ринкових реформ мали у своїй основі як елементи «шокової терапії», так і елементи «градуалізму», унаслідок чого шок набув затяжного характеру, що досить негативно позначилося на соціально-економічній ситуації зазначених країн.

Основною відмінністю «градуалізму» від «шокової терапії» була етапність у здійсненні ринкових реформ та забезпечення в процесі їхнього втілення мінімальних соціальних стандартів. Держава регулювала ціни на товари «соціальної групи», приватизація здійснювалася в *три* етапи: 1) мала; 2) середня; 3) велика; обмінні курси національної валюти також регулювалися за допомогою монетарних і немонетарних заходів, зростання зарплати на різних етапах градуалістської моделі по чергово регулювалося й лібералізувалося. Характерним прикладом реалізації такої моделі була Угорщина, але й такі країни, як Чехія, Словаччина та Словенія також використовували елементи еволюційності в трансформації своєї економіки до ринкового середовища.

Соціальна ціна ринкових реформ як в Україні й Росії, так і в постсоціалістичних країнах виявилася досить високою, на чому наголошувалося в «Доповіді про розвиток людського потенціалу в Центральній і Східній Європі та СНД» (1999), підготовленій спеціальною Програмою розвитку ООН. Було вказано на зниження середньої тривалості життя населення, на збільшення питомої ваги громадян, що проживають за межею бідності, на поляризацію суспільства та зростання безробіття. Так, якщо в 1989 році близько 14 млн жителів проживало за межею бідності, то в середині 1990-х років їх налічувалося близько 147 млн. Суттєво зросла різниця в доходах населення, а крива Лоренца для таких країн, як Болгарія, Латвія, Естонія, Литва, Угорщина, Македонія, Румунія, Словаччина та Чехія зайняла крайнє праве положення, що свідчило про «вимивання» середнього класу в суспільстві, який є підґрунтям стабільності останнього. Значно зріс рівень безробіття, перевищивши бар'єр у 10 %.

Порівняння середніх темпів зростання перехідних економік у 1980-х роках з темпами останнього десятиріччя XX ст. свідчить про значне погіршення результатів економічної діяльності з моменту переходу до ринку. Лише п'ять країн (Польща, Угорщина, Словаччина, Чехія, Словенія) досягли доперехідного рівня ВВП.

Серед фахівців у галузі трансформаційних процесів (Л. Абалкін, Р. Грінберг (Росія), А. Чухно, П. Єщенко, П. Леоненко (Україна)) сформувалася думка, що недолік ринкової трансформації значно більше, ніж переваг. Р. Грінберг же взагалі впевнений у тому, що подібна ситуація склалася через комплексну кри-

зу неоліберальної ідеології, що була застосована для постсоціалістичних країн.

До негативних наслідків ринкових трансформацій у країнах ЦСЄ, окрім перелічених у «Доповіді Програми розвитку ООН», дослідники зарахували також:

- фіаско програм урядів країн ЦСЄ щодо скорочення розриву між розвинутими країнами Заходу й постсоціалістичними державами (цей розрив ще більше поглибився);
- скорочення соціальних функцій держави в країнах ЦСЄ, тоді як в усьому світі вони посилювалися;
- недостатній ступінь психологічної готовності населення до ринкових перетворень;
- ортодоксальний монетаризм, який було використано під час формування моделей ринкової трансформації, завдав значної шкоди країнам ЦСЄ.

Незважаючи на труднощі та суперечності перехідного періоду країни ЦСЄ наприкінці ХХ-го ст. досягли певних успіхів, зокрема, досить високих показників ділової активності, підтвердженням чого є ринкова капіталізація економіки, загальний обсяг якої сягнув у 1999 році 54 млрд дол. Безсумнівним лідером процесу стала Польща (23 млрд дол.), на другому місці була Чехія, на третьому Угорщина, хоча за рівнем капіталізації як відсотком ВВП та обсягом продаж цінних паперів остання переважала і Польщу, і Чехію.

Водночас слід пам'ятати, що наведені цифри дуже відносні. Високий обсяг капіталізації в державах ЦСЄ щодо їхнього ВВП аж ніяк не є високим за світовими вимірами. Приклад з компанією «Microsoft» трапляється в багатьох наукових джерелах. Капіталізація однієї цієї компанії станом на травень 1999 року сягала 400 млрд дол., тобто була в 7,4 разу більшою за обсяг капіталізації семи провідних країн ЦСЄ разом узятих (Хорватії, Чехії, Угорщини, Польщі, Румунії, Словаччини, Словенії).

Польський варіант ринкових перетворень суттєво відрізнявся не тільки від трансформацій пострадянських країн, але й від шляхів переходу до ринку держав Центрально-Східної Європи — Чехії, Хорватії, Угорщини, Румунії, Словаччини, Словенії, Македонії та ін. Польща була першою серед постсоціалістичних країн, яка стала на шлях радикальних суспільно-економічних трансформацій і досягла за останні десять років набагато вагоміших успіхів порівняно з іншими країнами ЦСЄ.

*Особливості
ринкових перетво-
рень у Польщі*

Польська модель ринкової трансформації отримала в літературі назву «шокової терапії». Автором концепції радикального реформування постсоціалістичних економік став Лешек Бальцерович. Його ім'я й сьогодні залишається знаковим для прибічників жорсткого монетаристського курсу реформ.

Економічна ситуація в Польщі в 1989 році була катастрофічною: виробництво падало, інфляція сягала 20—40 % на місяць, відчувалася масова нестача товарів, зарубіжний борг досягнув величезних розмірів, а валютні резерви були надзвичайно малими. У суспільстві відчувалася готовність до радикальних змін, хоч уряд розумів, що ця готовність не триватиме довго. Крім того, оцінка реформ в інших країнах схиляла до висновку, що головною умовою успіху повинен стати швидкий та широкий фронт руху до ринкової економіки.

Навесні 1989 року польський економіст Л. Бальцерович підготував реферат, у якому виклав свої думки щодо сутності та доцільності реформ, які слід було б проводити в Польщі, якщо б вона була вільною. Його пропозиції стосувалися рішучої лібералізації економіки, у тому числі скасування залишків централізованого планування, радикального оздоровлення фінансів та грошової політики, введення обміну злотого, швидкої приватизації та інших глибоких інституційних змін. Основні ідеї реферату склали теоретичне підґрунтя реалізованого пізніше «плану Л. Бальцеровича».

У 1989 році польський економіст став віце-прем'єром і міністром фінансів в уряді Т. Мазовецького. Програма реформування економіки Польщі, що здійснювалася за планом Л. Бальцеровича, запропонованим ним за участю гарвардського економіста Джефрі Сакса, була узгоджена з рекомендаціями МВФ і передбачала реалізацію таких завдань:

- лібералізація основної маси цін (з січня 1990 р.);
- уніфікація валютного ринку та стабілізація курсу національної грошової одиниці — злотого, запровадження його часткової конвертації та лібералізації зовнішньої торгівлі;
- антиінфляційні заходи (обмеження зростання зарплати щодо зростання цін, відмова від індексації заробітної плати, встановлення високого прогресивного податку на зростання заробітної плати);
- обмежувальна монетарна політика (скорочення грошової емісії, запровадження високих відсоткових ставок на кредити);
- досягнення бюджетної рівноваги та жорстка кредитна політика (відмова від податкових пільг, пільгових кредитів, субсидій тощо);
- відмова від централізованого планування економіки.

Л. Бальцерович наполягав на рішучому введенні пакета стабілізації та лібералізації економіки, започаткуванні довгострокових і глибоких змін державних інститутів та економіки в цілому.

Цей комплекс фінансових заходів і отримав у Польщі назву «шокової терапії». Традиційні для МВФ рекомендації щодо Польщі мали всі ознаки монетарної моделі, яка успішно проводилася в країнах Латинської Америки, її відмінною рисою була *швидкість здійснюваних реформ*.

Основними заходами надзвичайно швидкого переходу до ринку стали лібералізація господарського життя та перехід до неокласичної моделі, в основі якої лежали, окрім зазначених вище монетарних методів, відмова уряду від багатьох соціальних програм, які були притаманні соціалістичній Польщі; відмова від підтримки збиткових підприємств; прийняття закону про банкрутство; швидка приватизація тощо.

Результатами реалізації плану Л. Бальцеровича впродовж 1990—1993 років були ліквідація гіперінфляції та зменшення товарного дефіциту. Але з'явилися й негативні тенденції, зокрема падіння промислового та сільськогосподарського виробництва (у 1990 р. на 23 %), швидке зростання безробіття та зниження реальної заробітної плати (на 30 %).

Таким чином, позитивним результатом реформ був швидкий перехід до ринкової економіки, негативним — дуже висока «соціальна ціна» за ринкові реформи, яка мала прояв у стрімкому розшаруванні населення країни, різкому зниженні доходів основної маси населення. Тому реформи Л. Бальцеровича, який залишався в уряді впродовж 800 днів, оцінюються в літературі по-різному. Деякі експерти вважають, що саме завдяки їм Польщі вдалося добитися стійкого економічного зростання. Інші, навпаки, акцентують увагу на зниженні життєвого рівня населення в перші роки реформ.

Так, відомий польський професор Г. Колодко у своїй книзі «Від шоку до терапії. Політична економія постсоціалістичних перетворень» характеризує методологічну концепцію впроваджуваних реформ як «соціалістичний фрейдманізм» або «гелбрейтівський соціалізм», підкреслюючи радикалізм, невідповідність реформ, що призвело до втрати позитивних надбань, які мала країна до початку процесу реформування.

Визначаючи швидкість реформування польської економіки як позитивну рису трансформаційної політики Л. Бальцеровича, учений стверджував, що платою за це було значне зубожіння населення (особливо в перший рік), 70 % якого опинилося за ме-

жею бідності. Ситуацію, що склалася на початку 1990-х років, Г. Колодко різко критикував, вважаючи, що країна втратила можливості планового ведення господарства, проте не створила ринкових механізмів, перебуваючи в так званому «системному вакуумі: ні плану, ні ринку» [26].

У грудні 1991 року зростання соціального напруження в суспільстві призвело до відставки Л. Бальцеровича.

Основою економічної політики уряду лівоцентристської коаліції в 1993 році стала програма «Стратегія для Польщі» (План Колодко). У ній було визначено три пріоритети:

- 1) швидке економічне зростання;
- 2) макроекономічна стабілізація;
- 3) поліпшення умов життя.

Остання урядова програма «Пакет 2000» доповнила попередню в галузі макроекономічної та фінансової політики та поставила за мету зниження рівня безробіття й реальне зростання споживання. Завдяки реформам уже в першій половині 1990-х років Польща досягнула найвищої з усіх країн ЦСЄ динаміки економічного розвитку. Відбувалося прискорення економічного зростання та реструктуризація виробництва за одночасного зниження інфляції й безробіття, зміцнення національної валюти тощо. Внутрішнім джерелом економічного зростання було збільшення продуктивності праці (завдяки комплексу заходів з підтримки малих та середніх підприємств, покращенню корпоративного управління, встановленню позитивного зв'язку між продуктивністю праці й доходами).

Удруге Л. Бальцерович увійшов до уряду в 1997 році. Вибори 1997 року привели до формування коаліційного уряду, у якому Л. Бальцерович став віце-прем'єром, відповідальним за фінанси. Цю посаду він залишив у кінці 2000 року, коли стали очевидними протиріччя всередині правлячої коаліції. У січні 2001 року Польський сейм за пропозицією президента Польщі соціал-демократа О. Квасневського затвердив кандидатуру Л. Бальцеровича на посту президента Національного банку Польщі.

Стратегія економічного розвитку та економічна політика, реалізована в Польщі, у цілому виправдала себе. До основних причин польського успіху можна зарахувати *комплексність* реформ, що дозволила зламати структуру старої економічної системи, *обов'язковість правил* для всіх галузей та підприємств, *послідовність* у проведенні політики реформ. Польща вже кілька років є членом ЄС, на відміну від ряду країн колишнього СРСР, що також застосовували монетаристську політику реформ.

Водночас модель «шокової терапії» мала реальні загрози для суспільства, зокрема руйнування системи державного регулювання за відсутності досвіду функціонування господарських суб'єктів у ринкових умовах, зростання кількості безробітних, розшарування суспільства й загострення соціальної напруженості.

Проте дієвість монетаристської моделі реформування економіки є безсумнівною. А різну ефективність від її застосування в різних країнах можна пояснити особливостями стартових умов, менталітету, послідовністю заходів, що здійснювалися, психологічною готовністю суспільства до реформ тощо. Деякою мірою досвід Польщі намагалися повторити в Румунії, Албанії, країнах Балтії, але переважно країни ЦСЄ тяжіли до еволюційної моделі розвитку.

Основні терміни та поняття

Приватизація, перехідна економіка, моделі ринкової трансформації, «шокова терапія», градуалізм, системна трансформаційна криза, адміністративний монетаризм, бартерні операції, макроекономічна динаміка, Міжнародний валютний фонд (МВФ), ринкова інфраструктура, соціально орієнтоване ринкове господарство.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте соціально-економічні передумови ринкової трансформації постсоціалістичних країн на початку 90-х років XX ст.
2. Розкрийте сутність перехідної економіки.
3. Які специфічні проблеми постали перед пострадянськими країнами в перехідний період?
4. Які основні теоретичні моделі ринкової трансформації постсоціалістичних країн були реалізовані на практиці?
5. Охарактеризуйте радикальний спосіб трансформації економічної системи («шокова терапія»).
6. Охарактеризуйте еволюційний спосіб трансформації економічної системи (градуалізм).
7. У чому полягали особливості перехідного періоду в процесі ринкової трансформації України?
8. Розкрийте сутність основних етапів реформування економіки України в процесі її ринкової трансформації.
9. Проаналізуйте основні негативні наслідки реалізації моделі «шокової терапії» в трансформаційній економіці України.

10. Поясніть успішність реалізації теоретичних моделей ринкової трансформації в Угорщині, Чехії, країнах Балтії.

11. Які основні форми приватизації використовувалися в процесі ринкової трансформації країн ЦСЄ?

12. Дайте характеристику російській моделі ринкової трансформації економіки.

13. Розкрийте сутність і результативність процесів ринкової трансформації в Польщі.

14. Назвіть переваги еволюційного переходу до ринкової економіки.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Першоджерела

1. Конституція України // Человек и право в Украине. — № 3/4 (10/11). — 2011. — С. 1—48.

2. *Бальцерович Л.* Социализм, капитализм, трансформация: очерки на рубеже эпох / Пер. с пол. — М.: Наука, 1999.

3. *Корнаи Я.* Путь к свободной экономике. — М., 1990.

Навчально-методична та фахова література

4. *Абалкин Л.* Взгляд в завтрашний день. — М.: Институт экономики РАН, 2005.

5. *Білорус О. Г.* Глобалізація і національна стратегія. — К.: ВО «Батьківщина», 2001.

6. *Леоненко П. М., Черепніна О. І.* Сучасні економічні системи: Навч. посіб. — К.: Знання, 2006.

7. Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. / Козюк В. В., Родіонова Л. А. (керівники авторського колективу). — Т. : ТЗОВ «Терно-граф», 2010.

8. *Лукінов І. І.* Економічні трансформації. — К., 1997.

9. *Нуреев Р. М.* Экономика развития: модели становления рыночной экономики: Учеб. пособие. — М.: ИНФА-М, 2001.

10. *Гальчинський А.* Суперечності реформ у контексті цивілізаційного процесу. — К.: Українські пропілеї, 2001.

11. Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. / [С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко] ; за ред. проф. С. В. Степаненка. — К.: КНЕУ, 2010.

12. *Панасюк Б.* Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття. — К.: Новий друк, 2002.

13. *Лортикян Э. Л.* История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX—XX вв. — Х. : Консум, 1999.
14. *Сакс Д., Пивоварський О.* Економіка перехідного періоду: Уроки для України / Пер. з англ. — К.: Основи, 1996.
15. Трансформаційна економіка: Навч. посіб. / В. С. Савчук, Ю. К. Зайцев, І. Й. Малий та ін.; за ред. В. С. Савчука, Ю. К. Зайцева. — К.: КНЕУ, 2006.
16. *Єрохін С. А.* Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект). — К.: Світ знань, 2002.
17. *Гроші та кредит: Підручник.* — 5-те вид., без змін / М. І. Савлук, А. М. Мороз, І. М. Лазепко та ін.; За заг. ред. М. І. Савлука. — К.: КНЕУ, 2008.
18. *Чухно А.* Проблемы теории переходного периода: от командной к рыночной экономике // Экономика Украины. — 1996. — № 4.
19. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / [Л. П. Горкіна, С. О. Біла, В. В. Небрат та ін.]. — К., 2010.
20. *Лютій І. О.* Грошово-кредитна політика в умовах перехідної економіки: Монографія. — К.: Атіка, 2000.
21. *Альмов А. Н., Гончарова Н. П., Михно М. К.* и др. Стратегия структурной перестройки промышленности / Отв. ред. А. Н. Алымов. — К., 2001.
22. *Єщенко П.* Структурна політика в країнах з трансформаційною економікою // Віче. — 1999. — № 7. — С. 3—26.
23. *Геєць В.* Ліберально-демократичні засади: курс на модернізацію України // Економіка України. — 2010. — № 3. — С. 4—20.
24. *Чухно А.* Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання // Економіка України. — 2010. — № 1. — С. 4—18.
25. *Ковальчук В. М., Лі Цзе Гао, Останкова Л. А.* Світова економіка: її історія та дослідники : Навч. посіб. — К.: Центр учбової літератури, 2011.
26. *Колодко Г.* От шока к терапии. Политическая экономия постсоциалистических преобразований. — М.: ЗАО «Журнал Эксперт», 2003.

Тема 11

ЕКОНОМІСТИ — ЛАУРЕАТИ НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ

- 11.1. Загальна характеристика економічної нобелології.
- 11.2. Лауреати Нобелівської премії в галузі економіки.
- 11.3. Економічні досягнення XXI ст., удостоєні Нобелівської премії

11.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІЧНОЇ НОБЕЛЕЛОГІЇ

Наукові розробки вчених, відзначених Нобелівською премією, становлять найсуттєвіший і найважливіший пласт економічної думки ХХ — початку ХХІ ст. Це вершина сучасних економічних досліджень і проекція на майбутній їх розвиток. Ознайомлення з науковими працями Нобелівських лауреатів з економіки дає можливість зрозуміти шляхи та логіку розвитку економічної науки, розкрити особливості сучасного етапу її еволюції, побачити її найважливіші проблеми, а також проаналізувати зв'язок економічної науки із сучасною економічною політикою та господарською практикою.

Усебічне вивчення наукового доробку нобеліантів є особливо актуальним для країн із транзитивною економікою, оскільки дозволяє критично осмислити й обґрунтувати можливості застосування новаторських досліджень Нобелівських лауреатів у сфері збагачення інструментарію прикладного аналізу трансформаційних процесів, практичного використання західних економічних моделей та інститутів у перехідній економіці; формування конкурентного ринкового середовища, створення ефективних ринкових механізмів економічної організації суспільства тощо.

Як відомо, знаменитий Нобелівський фонд було створено в 1900 році за заповітом талановитого шведського інженера, винахідника й підприємця Альфреда Бернгарда Нобеля (1833—1896), а вже з 1901 року розпочалося щорічне присвоєння Нобелівських премій видатним дослідникам у галузях природничих наук (фізики, хімії, фізіології чи медицини) — за «найважливіше відкриття чи вдосконалення на користь людству», літератури — за «найзначніший літературний твір» та премії миру — тому, хто «зробить найбільший внесок у боротьбі за мир на Землі у даному році» [5]. Нобелівські премії в зазначених п'яти номінаціях присуджують уже понад 100 років. Причому пам'ятна премія імені А. Нобеля може бути як одноосібною, так і ділитися між двома чи трьома її лауреатами.

Кошти, які заповідав А. Нобель для виплати премій, зберігаються в Центральному банку Швеції. Перебуваючи в обороті, капітал Нобелівського фонду постійно зростає, тому виплати лауреатам щороку збільшуються. Якщо на початку ХХ ст. розмір премій було встановлено в сумі 150,8 тис. шведських крон (близько 40 тис. дол. США), то грошові винагороди лауреатам Нобе-

лівські премії 2008 року становили майже один мільйон євро в кожній із номінацій.

Серед галузей науки, що не були охоплені премією Альфреда Нобеля, простежується прагнення мати відзнаку такої самої високої престижності, як і Нобелівська. Наприклад, у переліку нагород премія Голдмана (нагорода, яку вручають кращим екологам) уважається Нобелівською. До такої прирівнюють також премію Millennium Technology Prize фінського Фонду технологічних нагород розміром 800 тис. євро. Її присуджують раз на два роки вченим і винахідникам, які зробили найвагоміший внесок у розвиток охорони здоров'я, комунікацій, створення нових матеріалів [10, с. 145]. Існують подібні престижні нагороди і в інших галузях науки та культури.

Нобелівська премія з економіки, яка не входила до заповіту А. Нобеля, була заснована в 1968 році за ініціативою Центрального банку Швеції з нагоди його 300-річного ювілею. Для відзначення лауреатів з економіки банк створив спеціальний Фонд імені А. Нобеля, з якого й виплачують нагороди лауреатам у такому самому розмірі, що й за іншими номінаціями. Цією високою нагородою, офіційна назва якої «Премія Шведського банку пам'яті Альфреда Нобеля в галузі економічних наук», нагороджують учених, які здійснили дослідження в галузі економіки такого видатного значення, що відповідає заповітові засновника Нобелівської премії. Її лауреатів визначає Шведська королівська академія наук.

Процес відбору лауреатів ґрунтується на тих принципах, що й для інших Нобелівських премій. Щороку члени відбіркового Нобелівського комітету з присудження премії в економіці Королівської академії наук розглядають дослідження потенційних кандидатів, кількість яких становить близько ста осіб. Комітет з присудження премій передає результати обговорення та пропозиції про нагороду в Комісію суспільних наук академії у вигляді звіту з детальним аналізом діяльності головних кандидатів, висунутих на отримання премії. Звіт містить аргументи на підтримку пропозицій та включає всі наукові праці фахівців, які претендують на премію. На заключному засіданні Академії наук здійснюють остаточний вибір лауреатів [11].

Імена лауреатів оголошують 21 жовтня, у день народження А. Нобеля, а урочиста церемонія вручення премії проводиться щорічно 10 грудня, у день його смерті. Вручає високу нагороду король Швеції в концертній залі Стокгольмської філармонії. Там новообрані лауреати проголошують Нобелівську лекцію, яка від-

дзеркалює весь науковий шлях нобеліанта, формування його наукового підходу та основні здобутки [2, Т. V, Кн. 1, 2].

Оскільки економічна наука представлена кількома десятками конкретних економічних дисциплін, Нобелівську премію присуджують за досягнення в різних її напрямках і сферах. В узагальненому вигляді серед таких напрямків можна виокремити: макро-економіку, мікроекономіку, теорію загальної рівноваги, міжпредметні дослідження, нові методи економічного аналізу, економетричне моделювання тощо.

Уперше Нобелівську премію з економіки було присуджено в 1969 році. Відтоді найпрестижнішою науковою нагородою було відзначено досягнення шістдесяти семи видатних економістів та економістів-математиків (до 2010 року включно).

Українська наука сьогодні, на жаль, не запропонувала такого рівня економічних досліджень, які були б удостоєні Нобелівської премії. Проте Україна має історичні зв'язки з нобелівським рухом. Серед Нобелівських лауреатів українського походження (у різних напрямках науки й культури) — Ілля Мечников, Саймон Кузнець, Роалд Гофман, Шмуель Агнон, Зельман Ваксман, Георгій Шарпак, Ісидор Рабі [12, с. 3]. Вищезгаданий Саймон Сміт Кузнець (1901—1985), який народився в Харкові й навчався на юридичному факультеті Харківського університету, де вивчав економічні дисципліни, — лауреат Нобелівської премії з економіки. Батьки Нобелівських лауреатів з економіки Р. Фогеля (1993) та М. Фрідмена (1976) до еміграції проживали в Україні.

Нобелівська премія з економіки має певні особливості. Якщо в номінаціях, визначених у заповіті Альфреда Нобеля, відзначають, як правило, відкриття, досягнення чи видання літературного твору, здійснені в *попередньому році*, то в галузі економіки оцінюють результати *всієї наукової діяльності лауреата* до моменту вручення престижної нагороди.

У процесі осмислення наукового доробку Нобелівських лауреатів з економіки, на думку відомого українського нобеліста М. В. Довбенка, сформувався специфічний розділ економічної теорії, що охоплює найважливіші новітні ідеї, концепції, розробки, проекти, — *економічна нобелелогія*. Безумовно, вона заслуговує на всебічне вивчення, адже економічна нобелелогія, наголошує дослідник, стимулює інтегрування наукових надбань економічної історії, теорії економічного мислення, філософії господарювання, наукового маркетингу та інших наукових дисциплін, які у своїй взаємодії є ефективним інструментом модернізації економічної політики на сучасному етапі розвитку людства [9, с. 6].

Хронологія Нобелівських нагород у галузі економіки певним чином відображає еволюцію суперечливого господарського розвитку країн Західної Європи та США, зміну домінуючих парадигм економічної науки в післявоєнний період (від *неокейнсіанства* через відродження *неолібералізму* й до посилення позицій *сучасного інституціоналізму*), активний процес упровадження економіко-математичних методів в економічну теорію, нові акценти в економічній політиці розвинутих країн на різних етапах розвитку світового господарства, певні ідеологічні переваги.

Праці Нобелівських лауреатів демонструють новітні досягнення в окремих галузях економічної науки, економіко-математичного моделювання, методів аналізу економіки (динамічних, контрольованого експерименту, статистичних тощо), міждисциплінарних досліджень, у сфері вивчення поведінки економічних суб'єктів і т. п.

Перші Нобелівські нагороди під впливом пануючих ідей епохи кейнсіанства було присуджено за особливі досягнення в галузі *макроекономіки*. Їх отримали переважно представники неокейнсіанського напрямку економічної думки, зокрема С. Кузнець, Дж. Хікс, П. Самуельсон та ін.

Найперша Нобелівська премія з економіки (1969) також була позначена впливом кейнсіанських доктрин. Її було присуджено двом ученим **Рагнару Фрішу** (1895—1973) (Норвезький університет, м. Осло) та **Яну Тінбергену** (1903—1994) (Нідерландська школа економіки, м. Роттердам) за розробку й застосування динамічних моделей для аналізу економічних процесів, за дослідницьку роботу в галузі економетричного моделювання, тобто інтеграцію економічної теорії та статистичних методів. Тоді як Р. Фріш розробляв загальні методи динамічного й економетричного аналізу, Я. Тінберген був першим у застосуванні цих моделей емпірично. Згадані дослідники відіграли провідну роль у розробці теорії зв'язку між інструментами й цілями економічної політики. Вони надали цій теорії форми, придатної для емпіричного визначення кількості й статистичного тестування. Р. Фріш обґрунтував свій аналіз частково на системі національних рахунків для Норвегії, так званій «*oekosirk system*» (потоків доходів і витрат), тоді як головне досягнення Я. Тінбергена полягало в розробці статистичних тестів для доведення реалізму альтернативної теорії економічного циклу. Я. Тінберген є також основоположником *базової теорії економічної політики*, яка за допомогою економетричних моделей пояснює, що формування урядом оптимальної макроекономічної політики має відбуватися, вихо-

дячи з існування стабільних кількісних взаємозв'язків політичних інструментів та цільових показників [9, с. 169].

У 1970 році американський економіст **Пол Самуельсон** (1915 р. н.) з Массачусетського технологічного інституту (Кембридж) отримав Нобелівську премію за наукову працю, що розвинула статичну й динамічну економічну теорію та вагомий внесок у вдосконалення економічного аналізу. Власне, високу нагороду було присуджено вченому за відомий підручник «Economics», за яким навчаються студенти університетів у різних країнах світу. Підручник витримав 16 видань, його неодноразово перекладали понад 20-ма мовами, у тому числі російською та українською. «Economics» і сьогодні залишається одним з найвідоміших і найпоширеніших підручників з економічної теорії у світі.

На думку сучасних дослідників, цінність та унікальність цієї книги полягає насамперед у тому, що вона увібрала кращі досягнення економічної думки як соціально-інституційного, так і неокласичного напрямів. Їй притаманні не лише послідовність і аналітичність викладу, прекрасна ілюстрація ключових положень економічної теорії мовою математики, але й застосування історико-економічного підходу [13, с. 381]. З цих позицій П. Самуельсон проаналізував широке коло проблем: предмет і методи економічної теорії, її прикладне значення, проблеми економічного зростання, ефективності виробництва, монополії й конкуренції, сутності ринкового механізму; здійснив порівняльний аналіз командно-адміністративної та ринкової систем господарства з висновком на користь останньої [3].

Ученому належит пріоритет в обґрунтуванні концепції неокласичного синтезу та поширенні цього поняття в економічній науці (хоча саму ідею синтезу кейнсіанської та неокласичної теоретичної систем уперше було запропоновано Дж. Хіксом у 1937 р.). Реалізуючи ідею неокласичного синтезу, П. Самуельсон наголошував на необхідності «поєднати класичну мікроекономіку Сміта і Маршалла з сучасною макроекономікою визначення рівня доходу, пов'язуючи все здорове в обох підходах» [3, Т. 2, с. 342, 343].

Важливу роль відводив автор «Economics» дослідженню еволюції економічної думки, намагаючись, враховуючи досвід минулого, знайти відповіді на питання сьогодення [3, гл. 36, 40]. На основі ретроспективного аналізу основних напрямів і шкіл економічної теорії останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. (класичного, неокласичного, кейнсіанства тощо) Нобелівський лауреат характеризує сучасну йому «посткейнсіанську магістральну еко-

номіку», що виросла з неокласики та кейнсіанства. Позитивно оцінюючи здобутки цієї економіки в повоєнний період, зокрема високі темпи зростання виробництва, підвищення ролі науково-технічного прогресу в економіці, запровадження механізації й автоматизації виробництва, підвищення життєвого рівня населення тощо, він, проте, робить досить песимістичний висновок щодо результативності економічної моделі в цілому. Змішана економіка, на його думку, ні на йоту не наблизилася золоту добу, і у світі ще не створено довершеної моделі економічної політики, завдяки якій не довелося б постійно вирішувати проблему вибору між повною зайнятістю та стабільністю цін.

Серед потужних альтернативних течій «магістрального напрямку економічної теорії посткейнсіанської епохи» П. Самуельсон розглянув інституціоналізм, а також «чиказьку школу», «геллбрейтівську критику» мейнстріму та «радикальних економістів» [3, Т. 2, с. 400—403]. При цьому перевагу вчений надавав, безумовно, *сучасному інституціоналізму* [курсив П. Самуельсона — В. Ф.].

Критичні висновки щодо можливостей ефективного функціонування економіки 60-х — початку 70-х років ХХ ст., в епоху панування кейнсіанства, характерні також для лауреата Нобелівської премії 1971 року **Саймона Кузнеця** (1901—1985). У своїй Нобелівській лекції вчений наголошував, що, незважаючи на високі темпи економічного зростання в розвинутих країнах, технологічні й структурні зміни, приріст виробництва на душу населення, «країни, які складають три четверти всього населення Землі, до цього часу не досягли мінімального рівня, що може бути забезпечений сучасною технологією» [2, с. 109].

Праці П. Самуельсона й С. Кузнеця започаткували низку наукових досліджень, у яких аналізувалося зародження й наростання кризових рис у кейнсіанстві; формування теоретичних позицій, з яких почалася епоха панування ліберальних концепцій (монетаристських, неоконсервативних, неоліберальних).

На хвилі домінування кейнсіанства Нобелівську премію з економіки в 1972 році отримав також англійський економіст **Джон Хікс** (1904—1989), учений із широким спектром наукових інтересів, який зробив суттєвий внесок і в розвиток кейнсіанства, і в загальну теорію економічної рівноваги. При цьому Дж. Хікс намагався об'єднати дві найвпливовіші течії економічної думки ХХ ст.: кейнсіанства та неокласики.

Через рік після публікації «Загальної теорії зайнятості, процента і грошей» Дж. М. Кейнса, у 1937 році, вчений надрукував

статтю «Містер Кейнс і «класики». Спроба інтерпретації», у якій запропонував математичну модель та графічне зображення теорії Дж. М. Кейнса, яку він розглянув як особливий випадок деякої «загальної» моделі. Дж. Хікс навів свою знамениту діаграму з кривих $IS—LM$, яка згодом увійшла майже в усі підручники з макроекономіки. На думку вченого, ця діаграма відображає сутність кейнсіанської теорії, проте Дж. Хікс, на відміну від Дж. М. Кейнса, не пов'язував її з ринком праці. Його модель об'єднувала два ринки — ринок товарів і грошовий ринок — і демонструвала стан рівноваги на цих ринках в умовах безробіття. При цьому вона ігнорувала фактор невизначеності, який Дж. М. Кейнс уважав принципово важливим для грошової економіки. Зокрема, залишалася поза увагою проблема співвідношення номінальних і реальних показників. Причини, що зумовлюють рівноважний стан за неповної зайнятості (позиція Дж. М. Кейнса), у теорії Дж. Хікса зводяться до існування в економіці жорстких («не гнучких») цін і жорсткої заробітної плати.

Пізніше американський учений Е. Хансен включив до цієї діаграми рівняння попиту й пропозиції на ринку праці, і доповнена модель отримала назву модель Хікса — Хансена.

У 1939 році вийшла друком одна з найбільш значущих наукових праць Дж. Хікса, яка допомогла вирішити конфлікт між теорією економічного циклу й теорією загальної рівноваги, — «Вартість і капітал». Окрім наукової ваги, книга цікава ще й тим, що автор у процесі її підготовки звертався до праць видатного українського економіста-математика Євгена Євгеновича Слущького, життя й науково-педагогічна діяльність якого були тісно пов'язані з Київським комерційним інститутом (нині — Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана). Відзначивши глибокі теоретичні дослідження Є. Слущького в галузі ринкової поведінки споживача та високий рівень математичного викладу результатів аналізу, Дж. Хікс зауважив, що саме український учений є фундатором основного рівня вартості, що показує, як зміна ціни одного товару впливає на попит індивіда на інший товар. Цей вплив Дж. Хікс назвав ефектом доходу (коли зростання рівня споживання за незмінних цін спричинене зростанням рівня доходу) і відповідно ефектом заміщення (коли зі зміною ціни відбуваються зміни в споживанні товару, хоча рівень задоволення залишається постійним) [1, с. 450]. Таким чином, Дж. Хікс, а також його колеги Р. Аллен і Г. Шульц сприяли запровадженню «ефекту Слущького» в зарубіжну наукову літературу та навчальні посібники.

Вищезазначену ідею про ефект заміщення Дж. Хікс використав також у своїх розробках впливу зростання заробітної плати на технологічний прогрес. На думку вченого, технології, які свого часу не були рентабельними, стають такими у зв'язку зі зростанням рівня заробітної плати. Вони заміщають працю, щоб не знизити рівень прибутку.

Важливим нововведенням Дж. Хікса в економічну теорію було нове ставлення вченого до динамічної стабільності в моделях загальної рівноваги. У цій сфері Дж. Хікс прагнув з'ясувати умови, за яких незбалансована економічна система може повернутися до збалансованого стану. Хоча ці умови, як пізніше показав П. Самуельсон, не були ні достатніми, ні необхідними для динамічної стабільності, їх цінність була згодом доведена дослідженнями Дж. Дебре і К. Ерроу. Одне з ключових понять динамічної концепції Дж. Хікса — «тимчасова рівновага» — нині широко використовують у теоретичній макроекономіці [6, с. 102].

Поступово премії в галузі макроекономіки замінили нагороди за результати діяльності в галузі мікроекономіки.

Так, у 1991 році Нобелівську премію з економіки за відкриття й роз'яснення значення вартості укладання угод і майнових прав для інституціональної структури економіки та її функціонування отримав англо-американський економіст, представник неоінституціоналізму **Рональд Коуз** (1910 р. н.). Основні положення теорії трансакційних витрат були сформульовані дослідником ще в 1932 році, а потім стисло викладені в його першій науковій праці «Природа фірми» (1937). Зазначена стаття Р. Коуза мала піонерний характер, кардинально змінюючи підхід до аналізу фірми, ринкової системи в цілому.

Проте ідеї вченого не були сприйняті консервативною науковою спільнотою 1930-х років. Суттєвого розвитку теорія трансакційних витрат набула лише в 70-х роках ХХ ст., а підставою для нагородження Нобелівською премією стала в 1991 році. Відмічаючи цей тривалий шлях до визнання, Р. Коуз у Нобелівській лекції зауважував: «Я ніяк не міг собі уявити, що через 60 років ці ідеї стануть головним підґрунтям для присудження мені Нобелівської премії. Дивно бути нагородженим у вісімдесят з лишком за те, що ти зробив, коли тобі було трохи більше за двадцять [2, Т. 1, с. 681].

Учений показав, що традиційна мікроекономіка була неповною, оскільки в структуру витрат вона включала лише виробничі й транспортні витрати; що об'єктом вивчення економістів була система, далека від реального життя. Фірма й ринок, підкреслю-

вав учений, існували в їхніх дослідженнях у вигляді термінів, яким, проте, не вистачало змісту [2, Т. 1, с. 678]. На думку Р. Коуза, функціонування економіки значною мірою залежить від трансакційних витрат, пов'язаних із забезпеченням ринкових операцій. Серед них «витрати збору та обробки інформації, витрати на проведення переговорів і прийняття рішень, витрати контролю та юридичного захисту виконання контракту» [4, с. 9].

З метою мінімізувати зазначені трансакційні витрати створюються фірми, які є формою стабілізації контрактних відносин, перетворення їх у стійкі, регулярні, взаємообумовлені зв'язки. Фірма, вважає вчений, розвивається й зростає до межі, коли економія на витратах, пов'язаних із проведенням ринкових операцій, не почне перекиватися зростанням витрат, пов'язаних з функціонуванням її адміністративного механізму.

Таким чином, Р. Коуз доступно пояснив саме існування фірм, різних корпоративних об'єднань, різновидів контрактів тощо. Об'єднавши різні типи витрат в організаційну діяльність, він показав можливість комплексного аналізу інститутів економічної системи і їх важливості, довів необхідність визначення майнових прав.

Дослідження Р. Коуза (у 1960 році вийшла друком праця вченого «Проблема соціальних витрат», де отримали розвиток основні ідеї його першої наукової публікації) стали теоретичною основою для розвитку провідних концепцій неокласицизму: теорії трансакційних витрат (О. Вільямсон, Т. Еггертсон, С. Чунг), теорії прав власності (А. Алчіан, Г. Демсец, Р. Познер), теорії організації (О. Вільямсон, А. Алчіан, Г. Демсец, М. Дженсен, У. Меклінг), нової економічної історії (Д. Норт, Р. Фогель, Р. Томас, С. Енгерман), теорії суспільного вибору (Д. Б'юкенен, К. Ерроу, Г. Таллок, М. Олсон) тощо.

Визнання неокласицизму, започатковане науковими працями Р. Коуза, проявилось також відзначенням Нобелівськими преміями в кінці ХХ ст. його видатних представників, зокрема **Дж. Б'юкенена** (1986), **Д. Нортона** і **Р. Фогеля** (1993).

Для курсу «Сучасні економічні теорії» важливим є вивчення наукового доробку видатних американських економістів **Д. Нортона** (1920 р. н.) і **Р. Фогеля** (1926 р. н.), які застосували теорію трансакційних витрат та прав власності до історичного аналізу. На цій основі вченими було зроблено спробу створити нову концепцію економічної історії та її закономірностей. Основні положення цієї концепції викладено в працях Д. Нортона «Структура та зміни в економічній історії» (1981) та «Інститути, інституційна зміна і функ-

ціонування економіки» (1990). Ученим було проведено порівняльний аналіз економічних інститутів у різні історичні періоди і в різних регіонах, досліджено зв'язок між виникненням, розвитком і руйнуванням інституціональних систем та темпами економічного зростання. У результаті автор дійшов висновку, що фактори, які традиційно вважаються чинниками активізації зростання, зокрема науково-технічний прогрес, заощадження, освіта, інновації, насправді є лише індикаторами такого зростання. В основі останнього лежить наявність ефективних інститутів. Якщо їхня діяльність веде до економії трансакційних витрат, суспільство отримує потужний стимул до економічного зростання. На думку Д. Норта, такими інститутами в ринковій економіці є приватна власність, а також конкуренція. Саме ранній розвиток приватної власності й конкурентних відносин в Англії та Нідерландах забезпечили динамічність їх економічної еволюції в XVII ст. порівняно з розвитком Франції, Німеччини чи Іспанії.

У 1992 році Нобелівську премію з економіки отримав американський економіст **Гері Беккер** (1930 р. н.) із Чиказького університету за розширення галузі економічного аналізу до аспекту людських взаємовідносин, включаючи також неринкові відносини. Учений, досліджуючи, зокрема, людський капітал та інститут сім'ї, працював на межі економіки, соціології, права та демографії. Причому він аналізував не лише «економічний» бік у поведінці членів сімей — інтенсивність праці, поділ праці між членами сім'ї, домашнє виробництво, споживання й заощадження, але й такі недосліджувані раніше чинники, як освіта, шлюб, народження дітей, дитяча праця, розлучення тощо. Г. Беккер показав також, як економічні причини впливають на вибір у цих сферах, проаналізував «соціальну взаємодію» між індивідуумами поза ринковою системою [2, с. 696—702].

Окрім вищезазначених нагород, у 1990-х роках значну частину Нобелівських премій було присуджено економістам, які аналізували поведінку індивідуумів на товарних і фінансових ринках, ринках цінних паперів: **Гаррі М. Марковіц**, **Мертон Міллер** та **Вільям Шарп** (1990), **Роберт Мертон** і **Майрон Скоулз** (1997), **Роберт Манделл** (1999). На той час у світі виникли нові проблеми: зростання нестабільності економіки, високий рівень безробіття, посилення нерівномірності розвитку світової економіки, некерованість ринків, суттєве зростання ризиків у зв'язку з розвитком міжнародного фінансового ринку і, особливо, ринку вторинних цінних паперів, тому моделі вищеназваних лауреатів (формування оптимального портфеля цінних паперів, модель

оцінки ринкової вартості активів тощо) стали необхідними для пошуку конкретних рішень у цих сферах.

Цікаво, що Нобелівську премію в галузі економічних наук уперше було присуджено жінці лише в 2009 році. Нею стала американська дослідниця Еліно́р Остро́м. Крім того, цією почесною премією переважно нагороджують американських економістів (понад 70 % від усіх нагороджених).

11.2. ЛАУРЕАТИ НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ В ГАЛУЗІ ЕКОНОМІКИ

1969 рік

Ян Тінберген (Jan Tinbergen) (Нідерланди) і Рагнар Фріш (Ragnar Frish) (Норвегія) — за створення й застосування динамічних моделей економічного зростання до аналізу господарських процесів.

1970 рік

Пол Ентоні Самуельсон (Paul E. Samuelson) (США) — за наукову працю, що розвинула статичну й динамічну економічну теорію та зробила внесок у підвищення загального рівня аналізу в економічній науці.

1971 рік

Саймон Кузнець (Simon Kuznets) (США) — за емпірично обґрунтоване тлумачення економічного зростання, що сприяло новому, глибшому розумінню як економічної і соціальної структури, так і процесу економічного розвитку загалом.

1972 рік

Джон Річард Хікс (John R. Hicks) (Велика Британія) і Кеннет Джозеф Ерроу (Kenneth J. Arrow) (США) — за новаторський внесок у загальну теорію економічної рівноваги й теорію добробуту.

1973 рік

Василь Леонтьєв (Wassily Leontief) (США) — за розвиток методу «витрати—випуск» та його застосування у вирішенні важливих економічних проблем.

1974 рік

Гуннар Мюрдаль (Gunnar Myrdal) (Швеція) і Фрідріх Август фон Гайєк (Friedrich A. von Hayek) (Австрія — США) — за визначний внесок у теорію грошей і теорію економічних флуктуацій і за глибокий аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних та інституціональних феноменів.

1975 рік

Леонід Віталійович Канторович (СРСР) і Тьяллінг Чарльз Купманс (Tjalling Ch. Koopmans) (США) — за внесок у теорію оптимального розподілу ресурсів.

1976 рік

Мілтон Фрідмен (Milton Friedman) (США) — за досягнення в галузі аналізу споживання, історії й теорії грошового обігу та розробку монетарної теорії, а також за практичний показ складності політики економічної стабілізації.

1977 рік

Джеймс Едуард Мід (James E. Meade) (Велика Британія) і Бертіль Готтхард Улін (Bertil Ohlin) (Швеція) — за піонерний внесок у теорію міжнародної торгівлі та міжнародного руху капіталу.

1978 рік

Герберт Саймон (Herbert Simon) (США) — за новаторські дослідження процесу прийняття рішень в економічних організаціях.

1979 рік

Артур Вільям Льюїс (Artur Lewis) (США) і Теодор Вільям Шульц (Theodore W. Schultz) (США) — за новаторські дослідження економічного розвитку, особливо стосовно країн, що розвиваються.

1980 рік

Лоуренс Роберт Клейн (Lawrence R. Klein) (США) — за визначний внесок у створення економічних моделей і їх застосування до аналізу циклічних коливань та економічної політики.

1981 рік

Джеймс Тобін (James Tobin) (США) — за аналіз стану фінансових ринків та їхнього впливу на політику прийняття рішень у сферах витрат, зайнятості, виробництва та цін.

1982 рік

Джордж Стіглер (George J. Stigler) (США) — за новаторські дослідження промислових структур, функціонування ринків, причин і наслідків державного регулювання економічних процесів.

1983 рік

Джерард Дебре (Gerard Debreu) (США) — за впровадження нових аналітичних методів у економічну теорію та внесок у розробку теорії загальної рівноваги.

1984 рік

Річард Стоун (Richard Stone) (Велика Британія) — за фундаментальний внесок у розробку системи національних рахунків і суттєве вдосконалення основ економічного аналізу.

1985 рік

Франко Модільяні (Franco Modigliani) (США) — за новаторську розробку основ теорії заощаджень та дослідження фінансових ринків.

1986 рік

Джеймс Макджилл Б'юкенен (James M. Buchanan) (США) — за дослідження договірних і конституційних засад теорії прийняття рішень у галузях економіки й політики та за розвиток теорії суспільного вибору.

1987 рік

Роберт Мертон Солоу (Robert M. Solow) (США) — за фундаментальний науковий внесок у теорію економічного зростання.

1988 рік

Моріс Алле (Maurice Allais) (Франція) — за піонерний внесок у теорію ринків та ефективного використання ресурсів.

1989 рік

Трюгве Ховельмо (Trygve Haavelmo) (Норвегія) — за доведення ймовірністних основ економетрики та аналіз сумісних економічних структур.

1990 рік

Гаррі Макс Марковіц (Harry M. Markowitz) (США), Мертон Міллер (Merton H. Miller) (США) та Вільям Шарп (William F. Sharpe) (США) — за новаторські праці з теорії фінансів: створення теорії вибору портфельних інвестицій, видатний внесок у теорію фінансування корпорацій та теорію формування ціни фінансових активів.

1991 рік

Рональд Гаррі Коуз (Ronald Harry Coase) (США) — за відкриття й роз'яснення значення трансакційних витрат і прав власності у формуванні інституціональної структури економіки та її функціонування.

1992 рік

Гері Стенлі Беккер (Gary S. Becker) (США) — за розширення сфери мікроекономічного аналізу до ряду аспектів людської поведінки і взаємодії, враховуючи поведінку й поза межами ринкової сфери.

1993 рік

Даглас Сесіл Норт (Douglass C. North) (США) і Роберт Вільям Фогель (Robert W. Fogel) (США) — за відродження досліджень у галузі економічної історії за допомогою економічної теорії та кількісних методів для пояснення економічних та інституційних змін.

1994 рік

Рейнгард Зелтен (Reinhard Selten) (Німеччина), Джон Форбс Неш (John F. Nash) (США) і Джон Харшаньї (John C. Harsanyi) (Угорщина) — за фундаментальний аналіз рівноваги в теорії некоаліційних ігор.

1995 рік

Роберт Емерсон Лукас (Robert E. Lucas) (США) — за розвиток і застосування гіпотези раціональних очікувань, а також за внесок у мікроекономічні дослідження та поглиблення розуміння економічної політики.

1996 рік

Джеймс Міррліс (James A. Mirrlees) (Велика Британія) і Вільям Вікрі (William Vickrey) (США) — за дослідження в галузі економічної теорії стимулів за умов асиметричної інформації.

1997 рік

Роберт Мертон (Robert C. Merton) (США) і Майрон Скоулз (Myron S. Scholes) (США) — за розробку нового методу визначення вартості похідних цінних паперів (деривативів).

1998 рік

Амартія Сен (Amartya Sen) (Індія — США) — за визначний внесок в економічну теорію добробуту й відновлення етичного підходу до життєво важливих економічних проблем.

1999 рік

Роберт Александер Манделл (Robert A. Mundell) (США) — за аналіз монетарної й фінансової політики в умовах різних режимів валютних курсів, а також за дослідження оптимальних валютних зон.

2000 рік

Джеймс Хекмен (James J. Heckman) (США) і Даніель Макфедден (Daniel I. McFadden) (США) — за розвиток теорії і методів статистичного аналізу споживацьких мотивацій та дискретного вибору.

2001 рік

Джордж Акерлоф (George A. Akerlof) (США), Майкл Спенс (Michael Spence) (США) і Джозеф Стігліц (Joseph E. Stiglitz) (США) — за дослідження ринків з асиметричною інформацією.

2002 рік

Деніел Канеман (Daniel Kahneman) (Ізраїль) і Вернон Сміт (Vernon L. Smith) (США) — за застосування психологічних методів в економічній науці, особливо під час вивчення формування суджень і прийняття рішень за умов невизначеності, а також за використання лабораторних експериментів як інструменту емпіричного економічного аналізу, зокрема під час дослідження альтернативних ринкових механізмів.

2003 рік

Роберт Енгл (Robert F. Engle) (США) і Клайв Гренджер (Clive W. J. Granger) (Велика Британія) — за створення статистичних методів аналізу економічних циклів та розробку методу коінтеграції для дослідження часових рядів в економіці.

2004 рік

Фінн Ерлінг Кідланд (Finn E. Kydland) (Норвегія) і Едвард Прескотт (Edward C. Prescott) (США) — за внесок у розвиток динамічної макроекономічної теорії: вивчення проблеми послідовності в процесі проведення економічної політики та дослідження рушійних сил ділових циклів.

2005 рік

Роберт Джон Ауманн (Robert J. Aumann) (Ізраїль) і Томас Кромбі Шеллінг (Thomas C. Schelling) (США) — за внесок у розуміння проблем взаємодії та конфлікту за допомогою теорії ігор.

2006 рік

Едмунд Фелпс (Edmund S. Phelps) (США) — за аналіз проблеми міжчасового вибору в макроекономічній політиці.

2007 рік

Леонід Гурвіц (Leonid Hurwicz), Ерік Мескін (Eric S. Maskin), Роджер Майєрсон (Roger B. Myerson) (США) — за створення основ теорії оптимальних механізмів.

2008 рік

Пол Робін Кругман (Paul Robin Krugman) (США) — за аналіз торгових моделей і дослідження проблем економічної географії.

2009 рік

Олівер Вільямсон (Oliver Williamson) та Еліно́р Остро́м (Elinor Ostrom) (США) — за дослідження в галузі економічного управління.

2010 рік

Пітер Даймонд (Peter A. Diamond) (США), Дейл Мортенсен (Dale T. Mortensen) (США) та Кристофер Піссарайдес (Christopher A. Pissarides) (Велика Британія) — за праці, присвячені аналізу ринків праці з пошуковими перешкодами.

11.3. Економічні досягнення ХХІ ст., удостоєні Нобелівської премії

Перші Нобелівські нагороди ХХІ ст. продемонстрували зацікавленість економістів та високу результативність їхніх досліджень у галузі новітніх технологій прикладного аналізу, зокрема вивчення впливу волатильності (випадкові відхилення показників від постійного значення) на стан фінансових ринків, розробка методу коінтеграції для аналізу часових рядів в економіці (Р. Енгл, К. Гренджер, 2003) та методів аналізу дискретного вибору (Дж. Хекман, Д. Макфедден, 2000), дослідження у сфері економетричного прогнозування та ін.

Праці Нобелівських лауреатів останніх років свідчать також про те, що економічна наука виходить за межі суто економічних досліджень. Вона дедалі більше набуває міждисциплінарного характеру, оскільки для побудови й оцінки гіпотез економічної поведінки широко застосовує методи соціальної психології (Д. Канеман, В. Сміт, 2002), теорії ігор (Р. Ауманн, Т. Шеллінг, 2005), етичні підходи (А. Сен, 1998) тощо.

Першу Нобелівську премію з економіки у ХХІ ст. було присуджено за аналіз ринків з асиметричною інформацією. Премію поділили між собою американські вчені Джордж А. Акерлоф з Каліфорнійського університету (м. Берклі), Майкл А. Спенс зі Стенфордського університету (м. Стенфорд) і Джоозеф Ю. Стігліц із Колумбійського університету (м. Нью-Йорк). Протягом 1970—1980-х років ці дослідники розробили фундаментальні положення загальної теорії ринків з асиметричною інформацією, застосування якої надзвичайно широке — від традиційних сільськогосподарських ринків до сучасних фінансових.

Учені на прикладі аналізу різних ринків (Дж. А. Акерлоф — старих автомобілів, М. А. Спенс — ринку освіти, Дж. Ю. Стігліц — страхових компаній) дійшли висновку, що:

- інформація, яку використовують суб'єкти економічної діяльності, велика за обсягом і надзвичайно багатогранна, що робить її складною для засвоєння пересічним індивідом;
- рівень поінформованості учасників ринкового процесу різний;

• мета отримання й просування інформації в ринкових агентів далеко не однозначні;

• ринкова інформація, як достовірна, так і викривлена, передається за допомогою умовних сигналів, які стають основою для прийняття рішень окремими індивідами.

Тобто суб'єкт економічної діяльності, послуговуючись такою інформацією, не завжди діє раціонально, як це вважалося в теорії економічної рівноваги. Остання виходила з того, що конкурентна економіка забезпечує ефективний розподіл ресурсів, що тільки ціни є сигналами про обмеженість ресурсів. Насправді існує чимало інших важливих сигналів, за одержання яких треба платити, наприклад, знання істинної якості товару, становище фірми тощо [9, с. 80].

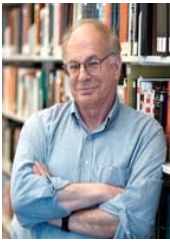
Фактично дослідження в галузі асиметричної інформації стали підривом основ класичної теорії загальної ринкової рівноваги й формуванням нової парадигми в економічній теорії. Вони наблизили теоретичні розробки до реалій економічного життя, запропонували результати своїх досліджень до використання на фінансових ринках, ринках праці, освіти, у макроекономічному регулюванні тощо. З цього приводу Дж. А. Акерлоф у висновках до своєї Нобелівської лекції зауважував, що «взаємність, справедливість, самоідентифікація, грошовий фетишизм, неохильність втрачати, стадність і відкладання зо дня на день допомагають пояснити суттєві відмінності реальної економіки від загальнорівноважної моделі досконалої конкуренції. [...] з цього випливає, що макроекономіка *повинна* [курсив Дж. А. Акерлофа. — В. Ф.] бути заснована на подібних поведінкових міркуваннях» [2, с. 475, 476].

2002 року економісти Вернон Ломакс Сміт (США) та Данієл Канеман (Ізраїль) отримали Нобелівську премію з економіки «за лабораторні експерименти як засіб в емпіричному економічному аналізі, особливо в аналізі альтернативних ринкових механізмів» та «за застосування психологічної методики в економічній науці, особливо під час дослідження формування суджень і ухвалення рішень в умовах невизначеності».

Д. Канеман — один із засновників психологічної економічної теорії і так званої поведінкової теорії (behavioral economics), у яких об'єднано економікс і когнітивну науку для пояснення ірраціональності ставлення людини до ризику в ухва-

ленні рішень і в управлінні своєю поведінкою. Учений відомий своєю роботою, яка виконана спільно з Амосом Тверськи¹ («Теорія перспектив: аналіз прийняття рішень за умов ризику»), щодо встановлення когнітивної основи для загальних людських помилкових уявлень у використанні евристик, а також для розвитку теорії перспектив (prospect theory).

Остання є теорією прийняття рішень за умов невизначеності, коли економічні суб'єкти спочатку здійснюють оцінку проблеми в цілому та відсіюють (редагують) неприйнятні варіанти її вирішення, перетворюючи проблему на сукупність простих перспектив, а отже, оцінюють імовірність різних результатів [9, с. 219].

Теорія перспектив стала важливим внеском у сучасну економічну науку: вона запропонувала новий підхід до побудови теоретичної конструкції — від а) вивчення особливостей поведінки до б) формального опису моделі і в) теоретичних висновків.

Запропонований підхід на основі багатого емпіричного матеріалу похитнув підвалини класичної теорії раціональної поведінки «*homo economicus*». Виявилось, що індивіди, приймаючи ті чи інші рішення, керуються переважно не раціональними, а інтуїтивними міркуваннями, або, за висловлюванням Д. Канемана і А. Тверськи, «поведінковими евристиками». Учені доводили, що обмеженість інформації з необхідністю приводить до обмеженої раціональності в діях економічних суб'єктів.

Теза про доступність та повноту ринкової інформації надзвичайно критично сприймалася і Верноном Смітом, який зауважував, що сумнозвісна «вимога» повної, загальної, або досконалої, інформації позбавлена сенсу [2, с. 706]. Таким чином, неповна, а отже, недостовірна інформація не може бути основою раціональних рішень і раціонального вибору.

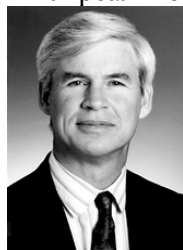
Дослідження нобелівських лауреатів 2002 року мали важливе практичне значення. На прикладі ринку цінних паперів ними було розкрито поведінку ринкових агентів як низку послідовних кроків оцінювання власних витрат і доходів в умовах ризику, а також обґрунтовано їхню незацікавленість у визначенні стану й перспектив розвитку ринкової ситуації в цілому. Сучасна світова фінансова криза, що почалася восени 2008 року, — наглядне тому підтвердження.

¹ Амос Тверськи — відомий американський психолог, співавтор Д. Канемана у вивченні психологічних засад обмеженої раціональності. Помер у 1996 р.

2003 року Нобелівськими лауреатами стали сер Клайв Вільям Джон Гренджер та Роберт Ф. Енгл — «за розробку методів аналізу економічних часових рядів з волатильністю, що змінюється в часі». Обидва економісти працювали над удосконаленням аналізу економічних часових рядів. Оскільки більшість макроекономічних часових рядів складаються з тренда (базової тенденції) і волатильності (випадкових коливань навколо тренда), колеги-економісти поділили сферу своїх досліджень. Наукові праці К. Гренджера присвячені змінам тренда, Р. Енгл зосередився здебільшого на вивченні волатильності.

У реальному житті, зокрема на фінансових ринках, випадкові відхилення показників від базової тенденції дуже важливі, оскільки ціна акцій, інших цінних паперів сильно залежить від ризиків. У 1982 році Р. Енгл розробив авторегресійну гетероскедастичну (тобто таку, що передбачає змінний розкид) модель (Autoregressive Conditional Heteroskedasticity — ARCH), на основі якої стало можливим передбачати зміну волатильності.

К. Гренджер у свою чергу звернув увагу на те, що статистичні методи, уживані для аналізу стаціонарних рядів (коли тренд постійний), можуть дати абсолютно недостовірні результати у випадку їх застосування до динамічних рядів (зі змінним трендом). Тому вчений у 1980 році запропонував новий метод статистичного аналізу, названий методом *коінтеграції* (cointegration). Суть його полягала в тому, що певні комбінації змін тренда можуть бути незмінними в часі, що дозволяє коригувати статистичні висновки, використовуючи методи, розроблені для стаціонарних рядів.

Розроблені вченими методи економіко-статистичного аналізу допомагають краще бачити довгострокові тенденції й будувати достовірніші прогнози поведінки окремих економічних показників (ВВП, сукупного безробіття, відсоткових ставок, цін тощо) та шляхів розвитку економіки в цілому. Цими методами широко користуються фінансові аналітики, практики. Ними скористалися експерти, зокрема під час запровадження євро [9, с. 259].

Економісти Фінн Ерлінг Кідланд (Норвегія) та Едвард Прескотт (США) — лауреати Нобелівської премії з економіки 2004 року, яку вони отримали «за внесок у динамічну макроекономіку: вивчення проблеми послідовності в процесі проведення економіч-

ної політики та аналіз рушійних сил ділових циклів». Дослідження науковців¹ сформувалися на хвилі критики прихильників кейнсіанської моделі активного впливу держави на циклічні коливання ринку.

Ф. Кідланд і Е. Прескотт, визнаючи існування взаємозв'язку між державною політикою та діяльністю економічних суб'єктів, по-іншому підійшли до тлумачення *характеру* зазначеного взаємозв'язку. Створивши за допомогою теорії ігор модель останнього, учені показали, як *очікування* наслідків політики урядових структур можуть привести до нестабільності й навіть провалу цієї політики. Причому, на їхню думку, економічна політика, яка постійно реагує на ситуацію, що складається під дією тих чи інших чинників, дає гірші результати, ніж послідовна довгострокова державна політика.

Основною заслугою Ф. Кідланда та Е. Прескотта, як зазначає М. Довбенко, є те, що вони одними з перших звернули увагу на той факт, що дискретні заходи мають не лише негайні, але й довгострокові наслідки та можуть призвести до негативних наслідків у майбутньому. Тому уряди розвинутих країн, використовуючи модель реального бізнес-циклу, навчилися оцінювати очікування співвітчизників і вносити корективи у свої дії [9, с. 152].

Стосовно висновків щодо рушійних сил економічних циклів згадані автори виходили з результатів аналізу фактичних коливань післявоєнної американської економіки. Оскільки предметом дослідження були бізнес-цикли, учені за допомогою так званого лінійного фільтра Ходрика—Прескотта відкинули всі інші економічні коливання. Крім того, вони застосували метод *калібрування* теоретичних моделей, тобто значення параметрів моделі брали безпосередньо з результатів емпіричних мікроекономічних досліджень, а також розраховували на базі середніх значень макроекономічних змінних за тривалий період часу [9, с. 150]. Цей метод дозволив продемонструвати особливості динаміки макроекономічних показників і поведінки суб'єктів економічної діяльності, розкрити зв'язки між ними та обґрунтувати позицію, що поряд із шоками з боку попиту надзвичайно

¹ Kydland F.E., Prescott E.C. Rules Rather than Discretion: The Inconsistency of Optimal Plan // Journal of Political Economy. — 1977. — June. — Vol. 85 (3).

важливими чинниками коливань ділових циклів є шоки з боку пропозиції.

2005 року Нобелівську премію отримали американський учений Роберт Джон Ауманн і дослідник з Єрусалимського університету Томас Кромбі Шеллінг — «за розширення розуміння проблем конфлікту й кооперації за допомогою аналізу в рамках теорії ігор». Нобелівську премію було присуджено науковцям за видатний внесок у аналіз стратегічних варіантів щодо роз'язання конфліктів у торгівлі, бізнесі, міжнародних стосунках. На основі теорії ігор обґрунтовувалася навіть спроба уникнення воєнних конфліктів.

Зокрема, у тезах своєї Нобелівської лекції «Війна і мир», Р. Ауманн зауважував, що війна не «ірраціональна», вона має бути вивчена, зрозуміла як явище і, врешті-решт, подолана. Учений став одним з перших дослідників, який здійснював аналіз ігор, що багаторазово повторюються, намагаючись з'ясувати в такий спосіб підвалини довготривалих відносин співпраці багатьох учасників з нерегулярною взаємодією, межі та можливості такої взаємодії, причини переростання взаємодії в конфліктну ситуацію тощо.

Т. Шеллінг також надавав важливого значення теорії ігор. У праці «Стратегія конфлікту» він виклав своє бачення теорії ігор як основи, що об'єднує всі соціальні науки, обґрунтував її широке використання, починаючи від конкурентної стратегії окремої фірми до важливих політичних рішень у міждержавних відносинах.

Нобелівською премією з економіки у 2006 році було нагороджено американського економіста Едмунда Фелпса — «за аналіз міжчасового обміну в макроекономічній політиці». До визначних заслуг ученого слід зарахувати його внесок у неокласичну теорію економічного зростання, а також дослідження зв'язку інфляції та безробіття. Серед наукових праць, які принесли Е. Фелпсу широке визнання і авторитет: «Мікроекономічні основи зайнятості і теорія інфляції» (1970), «Інфляційна політика та теорія безробіття» (1972), «Структурні кризи: сучасна рівноважна теорія безробіття, відсотка й активів» (1994).

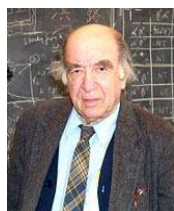
На початку 60-х років XX ст. Е.Фелпс сформулював так зване «золоте правило» нагромадження капіталу, відповідно до якого віддача від капіталу повинна дорівнювати витратам на його відтворення. За таких умов забезпечується оптимальний рівень споживання домогосподарствами. Якщо віддача від капіталу перевищує витрати — споживання зростає, а інвестиції скорочуються, у випадку перевищення витрат над віддачею — навпаки. Заслуга Е. Фелпса полягала в тому, що він сформулював і обґрунтував це правило в *динамічному* контексті. Сьогодні в моделях економічного зростання цей принцип використовують як ключову умову оптимальності.

Багаторічні дослідження Е. Фелпса проблеми взаємозв'язку інфляції та безробіття, питання природного рівня безробіття привели науковця до цікавих висновків, зокрема, що цей рівень важливий не тільки для вирішення дилеми макроекономічної політики. У межах *антициклічного регулювання* природний рівень безробіття визначається у зв'язку з короткостроковою ситуацією на ринку праці та структурними чинниками, як-то: пропозиція робочої сили, витрати на пошуки робочого місця, рівнями виплат тощо.

У контексті стратегії довготривалого *економічного зростання* природний рівень безробіття характеризує потенціал розвитку економіки в цілому. Е. Фелпс увів до наукового обігу поняття «гістерезис», характеризуючи таким чином схильність економіки «зависати» на більш високих рівнях безробіття [14].

2007 року Нобелівську премію отримали три економісти, представники американських університетів: Леонід Гурвіц, Ерік Мескін, Роджер Майерсон — «за створення основ теорії оптимальних механізмів». Суть цієї теорії, що сформувалася на стику економічної науки, політології, соціології та психології, — розробка правил гри для досягнення *заданого* результату або прибутку, навіть за умови, коли кожен учасник може переслідувати власні цілі. Встановлюється механізм, у якому кожен гравець має стимул вести себе так, як того хоче конструктор, який задає правила гри.

Теорія оптимальних механізмів вважається проривною в сучасному економічному аналізі. Вона знайшла застосування в політиці. Зокрема, Е. Мескін використав її для аналізу голосувань виборців. Незважаючи на складність і «математичність» теорії оп-

тимальних механізмів, вона знайшла також застосування в соціальній сфері, у заходах економічної політики держави щодо монополій (розробки Р. Майерсона) та ін.

Л. Гурвіц розпочав працювати над теорією оптимальних механізмів у 1960-х роках, коли розглядав політичні проблеми. На-

приклад, яким чином досягнути запланованого рішення, якщо якість рішення покладається на інформаційне поширення серед багатьох людей? Ключовою є ідея, що будь-яке рішення має враховувати зацікавлення користолюбних агентів — людей, від яких залежить рішення. Л. Гурвіц порівнював у той час капіталізм із соціалізмом. Його аналіз окреслив головні слабкості соціалізму —

відсутність власне індивідуальних стимулів.

Внесок Е. Мескіна і Р. Майерсона в розвиток теорії в 1970—1980-х роках позначився рішенням про колективне рішення. Окрім проблеми колективного рішення, вони привнесли в теорію визначення якості (як оцінити якість рішення, наприклад, ефективність, корисність або соціальне забезпечення) та опис ресурсів (інформаційних та інших).

У 2008 році Нобелівську премію отримав один з наймолодших її лауреатів, американський економіст і публіцист Пол Робін

Кругман — «за аналіз торгових моделей та місць розташування економічної активності». Сфера наукових інтересів ученого — макроекономіка та економічна географія. П. Кругман відомий перш за все своїми дослідженнями в галузі міжнародної торгівлі. Він, зокрема, глибоко вивчав питання імпорту й експорту однакових товарів, проблеми економії від масштабу (economies of scale). Осно-

вні праці вченого: «Стратегічна торгова політика та нова міжнародна економічна теорія» («Strategic Trade Policy and the New International Economics», 1986), «Торгова політика та структура ринку» («Trade Policy and Market Structure», 1989), «Просторова економіка: міста, регіони та міжнародна торгівля» («The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade», 1999, у співавторстві) та ін. За свої дослідження він був удостоєний почесних нагород та премій: медалі Дж. Б. Кларка (1991), премій Адама Сміта (1995), Ректенвальда (2000), принца Астурійського (2004).

Починаючи з 2000 року, П. Кругман — професор Прістонського університету, веде колонку в газеті «The New York Times», де неодноразово виступав з різкою критикою політики Дж. Буша.

2009 року американські дослідники Еліно́р Остро́м (1933 р. н.) та Оліве́р Вілья́мсон (1932 р. н.) отримали Нобелівську премію з економіки «за дослідження в галузі економічного управління». Еліно́р Остро́м стала *першою жінкою*, яка отримала цю нагороду з моменту її заснування в 1968 році.

Дослідження Еліно́р Остро́м та Оліве́ра Вілья́мсона продемонстрували, що економічний аналіз може пролити світло на різні форми соціальної організації, — зауважено в повідомленні призового комітету Королівської шведської академії наук. Е. Остро́м обстоює позицію про ефективність колективних форм господарства, спираючись при цьому на ряд досліджень, які свідчать, що діяльність колективних організацій приводить до результатів, що перевищують попередні прогнози.

У 2010 році Нобелівську премію було присуджено трьом ученим: двом американцям — економісту з Массачусетса Пітеру Даймонду (Peter A. Diamond) та досліднику ринку праці з Північно-західного університету США Дейлу Мортенсену (Dale T. Mortensen), а також вихідцю з Кіпру, викладачу Лондонської школи економіки та політичних наук Кристоферу Піссарайдесу (Christopher A. Pissarides) за праці, присвячені «аналізу ринків праці з пошуковими перешкодами».

Дослідники запропонували теорію, суть якої полягає в тому, що на багатьох ринках взаємодія покупця й продавця відбувається не одномоментно, а з певним часовим лагом. Зокрема, на ринку праці роботодавець шукає працівників, а вони у свою чергу шукають вільні вакансії. При цьому процес пошуку вимагає часу й ресурсів з обох боків, що створює певні

«перешкоди» на ринку. На таких ринках попит з боку деяких покупців не буде задоволений, водночас деякі продавці не зможуть продати стільки товару, скільки вони б хотіли. Тобто на ринку праці можуть одночасно існували безробіття та вільні вакансії.

На думку Королівської академії наук, побудована вченими модель сприяє кращому розумінню того, як регулюючі заходи та економічна політика впливають на безробіття, наявність вільних робочих місць та рівень заробітної плати, а держава отримує можливість обирати, які заходи з активізації ринку праці необхідні на тому чи іншому етапі, оперативно реагувати на зміни й тенденції.

За всі роки існування Нобелівської премії, починаючи з 1901 року, а також премії пам'яті Альфреда Нобеля в галузі економіки її лауреатами стали понад 800 чоловік. Упродовж 1969—2010 років було присуджено 42 Нобелівські премії з економіки 67 вченим із 14 країн світу. Серед них переважно представники США, Німеччини, Франції, Фінляндії та Японії.

Основні терміни та поняття

Нобелівська премія з економіки, нобелелогія, базова теорія економічної політики, неокласичний синтез, ефект доходу, ефект заміщення, волатильність, метод коінтеграції, поведінкова теорія, теорія перспектив, калібрування теоретичних моделей, «гістерезис», «пошукові перешкоди» на ринку.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття «нобелелогія».
2. У чому полягає особливість присудження Нобелівської премії в галузі економічних наук?
3. Хто з економістів отримав Нобелівську премію за вагомий внесок у розробку теорії економічного зростання?
4. Хто з економістів отримав Нобелівську премію за відкриття значення вартості укладення угод і майнових прав для інституційної структури економіки та її функціонування?
5. Розкрийте науковий внесок П. Самуельсона, за який учений був удостоєний Нобелівської премії.

6. Охарактеризуйте основні досягнення лауреатів Нобелівської премії ХХІ ст.

7. У чому полягає науковий внесок Р. Фогеля та Д. Норта, відзначений Нобелівською премією?

8. Охарактеризуйте основні наукові досягнення лауреатів Нобелівської премії в галузі економічних наук 2009 року.

9. Охарактеризуйте наукові досягнення лауреатів Нобелівської премії в галузі економічних наук 2010 року.

10. Кого з учених — представників сучасного інституціоналізму — нагороджено Нобелівською премією у ХХІ ст.? Розкрийте їхні наукові здобутки.

11. Хто із вчених — представників сучасного неокласичного напрямку — удостоєний Нобелівської нагороди? Розкрийте їхні наукові здобутки.

12. Охарактеризуйте наукові досягнення представників сучасного кейнсіанства — лауреатів Нобелівської премії.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Першоджерела

1. *Хикс Дж. Р.* Стоимость и капитал. — М.: Прогресс, 1988.
2. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. / Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2004, 2005. — Т. V: В 2 кн. Всемирное признание: Лекции нобелевских лауреатов / Отв. ред. Г. Г. Фетисов. — Кн. 1, 2.
3. *Самуельсон П.* Экономика: В 2 т. — М., 1992.
4. *Коуз Р.* Фирма, рынок и право. — М.: Дело ЛТД, 1993.

Навчально-методична та фахова література

5. *Ковальков Ю.* Останній заповіт Нобеля // ХІ Тернопільські Нобелівські читання. — Т.: Рада, 2003.

6. Розвиток економічної думки ХХ ст.: лауреати Нобелівської премії в галузі економіки: Навч. посібник. — Чернівці: Рута, 2002. — 111 с.

7. *Ковальчук В., Сарай М.* Ретроспектива світової економічної думки: Навч. посіб. з історії екон. вчень. — Т.: Видавництво «Астон», 2006.

8. *Довбенко М. В.* Видатні незнайомці: наукові ідеї, здобутки та життя економістів — лауреатів Нобелівської премії. — К., 2000.

9. *Довбенко М. В.* Сучасна економічна теорія (Економічна нобелелогія): Навч. посіб. — К.: Академія, 2005.

10. *Довбенко М. В.* Економічна теорія початку ХХІ століття: криза чи розвиток / Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного

форуму «Світова економіка XXI століття: цикли та кризи». — Д.: Вид-во ДУЕП, 2008. — № 1. — С. 143—152.

11. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://nobelprize.org/nobel_prizes/economics/

12. *Холод Б. І.* Нобелівська стратегія розвитку науки і освіти України / Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму «Світова економіка XXI століття: цикли та кризи». — Д.: Вид-во ДУЕП, 2008. — № 1. — С. 3—6.

13. *Ядгаров Я. С.* История экономических учений: Учебник для вузов. — Изд. 4-е, перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2002.

14. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.nobel.se/economics/laureates/index/html.

15. *Румянцева Е. Е.* Нобелевская премия по экономике // Новая экономическая энциклопедия. — 3-е изд. — М.: ИНФРА-М, 2008.

16. Економічний олімп: лауреати Нобелівської премії з економіки 1969—2009 рр.: бібліогр. покажчик / ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана»; уклад.: Т. О. Коноваленко, Р. О. Вайтешонко, І. Ю. Бойко; наук. ред. Т. В. Куриленко. — К.: КНЕУ, 2010.

Тема 12

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

12.1. Загальна характеристика сучасного етапу розвитку світової економічної думки (кінець XX — початок XXI ст.).

12.2. Зміни в методології та перспективи розвитку основних напрямів сучасної економічної теорії.

12.3. Пріоритети в проблематиці економічних досліджень на початку XXI століття

12.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

СУЧАСНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ
(КІНЕЦЬ XX — ПОЧАТОК XXI СТ.)

Господарське життя суспільства постійно змінюється й ускладнюється під дією низки чинників економічного, науково-технічного, інформаційного, глобального, екологічного, соціального та політичного характеру. Особливого динамізму ці процеси набули впродовж останніх десятиліть XX — першого десятиріччя XXI ст., а з початком сучасної фінансово-економічної кризи вони досягли, за оцінкою українського дослідника М. Довбенка, безпрецедентних темпів [4, с. 11].

Відображаючи соціально-економічні трансформації в суспільстві, під впливом зазначених факторів постійно змінюється й світова економічна думка. Аналіз розвитку її основних напрямів демонструє постійне збагачення та прогресуюче ускладнення світової економічної теорії, яке виступає як загальна закономірність її еволюції. Однак це далеко не прямолінійний і не одновекторний процес.

У цілому сучасній економічній думці притаманні *теоретичне зростання* (у кількісному й змістовному розумінні), плюралізм як принцип побудови теорій, акцент на дослідженнях грошово-фінансової проблематики (особливо в останні роки), трансформаційних змінах, активізація досліджень глобальних проблем, теорій «відкритої економіки», поява низки спеціальних концепцій (теорій економічного розвитку, регіоналістики, теорій добробуту на новому етапі соціалізації економіки та ін.).

Тобто прогресуюче ускладнення світової економічної науки визнається науковим співтовариством і не викликає запитань. Питання полягає в іншому. Чи відображає реалістичніше економічна теорія господарські процеси на сучасному етапі, чи зростає при цьому ефективність економічної науки взагалі й економічної теорії зокрема?

Відомий американський економіст У. Баумоль дає позитивну відповідь на це питання. Головним чинником прогресивного розвитку економічної науки він вважає так званий «троїстий союз» (*menage a trois*), що склався в ХХ ст., і під яким учений розуміє інтегративні здобутки таких її складових:

- *економічної теорії*;
- *кількісних методів аналізу*;
- *прикладних досліджень* [1, с. 97].

Саме в тих галузях, де знайшли реалізацію здобутки «троїстого союзу», економічна наука досягла максимального успіху. Водночас цілком справедливо наголошуючи на прогресі економічної науки, не можна розуміти його лінійно й однозначно. У ХХ ст., зауважує відомий російський дослідник О. Худокормов, світова економічна теорія принаймні тричі зазнала глибоких кризових потрясінь, коли вона виявилася неспроможною відповісти на життєво важливі питання [12, с. 22]. Велика депресія 1929—1933 років викликала *кризу ортодоксальної неокласики*; у середині 1970-х років стагфляція та структурні кризи зумовили *кризу кейнсіанства*; у другій половині 1990-х років «азійська криза», різкі зміни економічної кон'юнктури та застійні процеси в економіці

розвинутих країн суттєво підірвали науковий престиж *теорій економічного неоконсерватизму*. *Криза марксизму* на початку 1990-х років ознаменувалася крахом державного соціалізму (розпадом СРСР і соціалістичної системи в цілому), виникненням ряду незалежних держав, що ставили за мету побудову різних форм ринкової економіки, суттєвим скороченням впливу марксистського вчення на світову економічну думку.

Таким чином, загальна закономірність поступального, прогресивного розвитку економічної теорії діє лише як *тенденція*, поєднуючись і переплітаючись на певних історичних етапах з відхиленнями від стратегічного шляху розвитку, виникненням потужних альтернативних наукових течій, регресом і кроками назад у межах окремих регіонів, країн, напрямів і шкіл світової економічної думки. Відповідно змінюється й оцінка стану сучасної економічної теорії.

Наприклад, автори відомого російського посібника з історії економічних учень у 2001 році писали, що «Сучасна економічна теорія відрізняється від інших суспільних наук (соціологія, психологія) значно більшою однорідністю, єдністю підходу. В ній панує «основна течія» (mainstream), ядром якої є неокласичний підхід. ...Межі її постійно змінюються, включаючи нові досягнення економічного аналізу: ігрові моделі, теорію пошуку, гіпотезу раціональних очікувань тощо. При цьому зберігаються загальні методологічні принципи, що характеризують неокласичний підхід» [5, с. 757].

Проте вже в 2008 р., аналізуючи загальний стан економічної теорії, О. Худокормов у статті «Сучасна економічна теорія Заходу» зауважував, що mainstream як провідний її напрям у XX ст. переживає сьогодні значні труднощі й неспроможний дати відповіді на виклики глобалізованого світу. Незважаючи на спроби його теоретиків урахувати новітні досягнення альтернативних шкіл і створити більш «плюралістичну» теорію, яка б задовольнила більшість західних економістів, *нестійкість та широта розбіжностей за останні десятиліття в цілому зросли*. Не припиняються суперечки за лідерство всередині самої неокласичної ортодоксії (наприклад, між сучасними монетаристами й представниками «нової класичної теорії»). [...] Дедалі більше серйозних аргументів, — наголошує О. Худокормов, — накопичується у послідовних противників неокласичного мейнстріму — на боці теорій «економічної неортодоксії»» [12, с. 20].

Для ортодоксальної економічної теорії сьогодні характерні формалізм і дослідження дрібних конкретних проблем (рос. —

«мелкотемье»), відсутність фундаментальних досліджень, проривів і відкриттів. На думку російського економіста В. Полтеровича, зростає кількість праць, присвячених незначним уточненням вже існуючих моделей, що спираються на високоформалізований математичний апарат при мінімальній кореляції з дійсністю [10, с. 46—66].

Така характеристика сучасного стану світової економічної думки дала підстави для висновку дослідників щодо початку нової кризи економічної теорії. Подібну позицію обстоюють як авторитетні західні економісти (М. Блауг, В. Леонт'єв, Т. Лоусон, Дж. Тобін, Р. Солоу, Дж. Ворсвік, Дж. Ходжсон), так і їхні колеги на пострадянському просторі (Л. Абалкін, О. Анан'їн, А. Гальчинський, В. Полтерович, В. Радаєв, А. Чухно та інші)¹. Російською академією наук (РАН) у 2002 році було навіть проведено теоретичний семінар, присвячений проблемам кризи економічної науки, у якому взяли участь відомі фахівці В. Автономов, С. Афонцев, В. Гутник, Р. Ентов, Р. Капелюшников та ін.

У працях згаданих теоретиків-економістів наводилися серйозні аргументи як «за», так і «проти» тверджень щодо кризового стану сучасної економічної науки. На наш погляд, заслуговує на увагу оптимістична теза, згідно з якою криза розглядається як форма розвитку теорії [4, с. 20, 21; 12, с. 21—23]. Економічна література демонструє численні приклади, коли та чи інша теоретична криза поряд з деструктивними, занепадницькими моментами несла в собі елементи нового, креативного й вела до майбутнього очищення та кардинального оновлення теорії.

Сьогодні майбутнє розвитку СЕТ дослідники пов'язують з *інституціонально-еволюційним напрямом* економічної думки в цілому та низкою концепцій, об'єднаних у його межах, зокрема, з *еволюційною економічною теорією*, представленою в працях Р. Нельсона і С. Вінтера «Еволюційна теорія економічних змін» (1982), Н. Розенберга «Всередині чорної скриньки» (1984), а також у серії публікацій Р. Ліпсі про технічний прогрес та економічне зростання. До неортодоксальної економічної теорії належать

¹ Блауг М. Тревожные процессы в современной экономической теории // К вопросу о так называемом «кризисе» экономической науки: материалы теоретического семинара ИМЭМО / Рук. В. А. Мартынов. М.: ИМЭМО РАН, 2002; Лоусон Т. Современная «экономическая теория» в свете реализма // Вопросы экономики. — 2006. — № 2. — С. 77—98; Радаев В. Есть ли перспектива у российской политической экономики? // Российский экономический журнал. — 1998. — № 9/10; Гальчинский А. Економічна наука: проблеми методологічного оновлення // Економіка України. — 2007. — № 3. — С. 4—13; Чухно А. Актуальні питання розвитку економічної теорії на сучасному етапі // Економіка України. — 2009. — № 4/5; та ін.

історичний неоінституціоналізм, або нова економічна історія (Д. Норт, Р. Фогель), новітня економічна історія, або *Qwerty-номіка* (П. Девід, Б. Артур). Перспективними видаються також неортодоксальна теорія добробуту А. Сена, економічна теорія угод (О. Фавро, Л. Тевено), французький дирижизм і регуляціонізм (Ф. Перру, Р. Буайє), шумпетеріанство тощо.

У розглянутому сегменті економічної теорії, на думку вчених, успішний розвиток існує завдяки тому, що в їхніх розробках наявний вищезгадуваний «троїстий союз»: абстрактна (висока) теорія, емпіричні пошуки та прикладні дослідження [12, с. 39].

Поряд з питанням про майбутнє розвитку СЕТ, у відповіді на яке переважна більшість економістів солідарна, пов'язуючи його, як зазначалося вище, з інституціонально-еволюційним напрямом, дослідники широко обговорюють проблему *форм* розвитку економічної теорії — *кризової та інноваційно-регулярної*, аналізуючи недоліки та переваги кожної.

Прихильники першої — кризової форми розвитку (М. Блауг, О. Анан'їн, В. Радаєв, В. Полтерович) — вважають, що сучасна економічна думка перебуває в кризовому стані і щоб подолати формалізм, необґрунтовану математизацію, відрив від практики та потреб економічної політики як характерні прояви кризи сучасної ортодоксальної економічної теорії, необхідно запропонувати альтернативну теоретичну концепцію. Але сучасну неокласику й мейнстрім у широкому сенсі замінити поки що нічим. Адже альтернативні розробки неортодоксальних течій та шкіл у сфері мікро- чи макротеорії поки що стосуються фактично лише окремих частковостей і не складаються в наукову систему [12, с. 38].

Прихильники інноваційно-регулярної форми розвитку (У. Баумоль, О. Худокормов) вважають, що вдосконалення економічної науки можливе на шляхах систематичних постійних інновацій: «фундаментальних» і «покращувальних», часткових [12, с. 23]. Такий механізм змін також сприяє оновленню теорії, посилює її зв'язок з господарською практикою, але при цьому уникаються болісні проблеми, що супроводжують кризову форму розвитку економічної теорії.

Зазначену думку щодо трансформацій економічної науки обстоює відомий американський економіст У. Баумоль, який вважає, що науковий прогрес може забезпечуватися не лише теоретичними новачками, але й розвитком емпіричних досліджень та застосуванням теоретичних концепцій до розв'язання конкретних практичних завдань [3, с. 80]. Саме таким чином збагачувалася

економічна наука, починаючи з другої половини XX ст. Відтоді до арсеналу економічних досягнень увійшла економетрика, була розроблена модель «затрати — випуск» В. Леонтьєва; кардинальні зрушення відбулися в техніці пошуку та обробки статистичних даних, у прикладному використанні макроекономіки тощо [3, с. 93—101]. Необхідно відмітити також поглиблення уявлень про методи, способи та моделі регулювання економіки, про тенденції до її цілісності в системному сенсі тощо.

І хоча, на думку У. Баумоля, абстрактна економічна теорія на початку XXI ст. дещо втратила своє самостійне значення, потреба в ній залишається й навіть посилюється завдяки активному розвитку прикладних досліджень і нагромадженню статистичних матеріалів. Останні розглядаються як зв'язуючий ланцюжок, що поєднує в майбутньому теорію з реальним життям.

У цілому ж послідовники інноваційно-регулярної форми розвитку вважають, що ключем до успіху економічної науки в XXI ст. стане розробка *динамічної теорії інновацій*, що подолає суперечності сучасного стану економічної науки, з одного боку, — ґрунтовно оснащеної математично, а з другого, — обмеженої в пізнавальному сенсі.

На останню рису ортодоксальної теорії та необхідність її подолання звертали увагу ще наприкінці XX ст. такі авторитетні фахівці, як В. Леонтьєв, Дж. Тобін, Р. Солоу, наголошуючи на неспроможності мейнстріма розв'язати проблеми невизначеності, обмеженої раціональності, інституційної складності, урахувати проблеми динамічності господарських процесів, необхідності їх регулювання тощо. Зазначені питання залишаються актуальними й на початку XXI ст., через що, як стверджує український дослідник М. Довбенко, сьогодні «відроджується інтерес до фундаментальних проблем економічної теорії, але вже на новому рівні діалогу різних наукових напрямів і шкіл, де жодне з них не претендує на істину в останній інстанції. [...] атмосфера інтелектуальної відкритості сприяє виникненню нових наукових гіпотез, передусім тих, що лежать на стику різних наукових дисциплін» [4, с. 19].

З ускладненням господарської сфери суспільства відбувається зміщення наукових досліджень від детерміністських, визначених, оборотних процесів до стохастичних і незворотних, розширюється предметне поле економічного аналізу, формується антропоцентристське бачення розвитку економічних процесів, відмічається необхідність створення нової парадигми економічної теорії. Саме навколо цих фундаментальних проблем економічної науки об'єднуються вчені з метою ефективнішого розвитку теоретичної

думки сучасності, її адекватного зв'язку з дійсністю та економічною політикою.

12.2. ЗМІНИ В МЕТОДОЛОГІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Розвиток наукового економічного знання в напрямі гетерогенності й міждисциплінарності розширює дослідницький простір та активізує методологію економічної науки, яка збагачується принципово новими методами аналізу на основі використання надбань природничих і соціальних наук; характеризується плюралізмом методологічних підходів, які в різний спосіб відображають економічну дійсність; різновекторністю наукової творчості, структури й методів знання, що допускає існування численних теоретичних концепцій і наукових ідей.

Характерними рисами методології сучасних економічних досліджень стає діалектика багатоманітності та мінливості, а отже, визнання нелінійності, різновекторності та циклічності суспільного прогресу, імовірності виникнення кардинально відмінних шляхів розвитку економічної системи й відбору з них ряду придатних до практичного втілення траєкторій економічного розвитку.

Плюралізм та антропоцентризм сучасного економічного знання, як зазначалося вище, за умов співіснування та взаємодії головної течії з численними альтернативними напрямками й школами зумовлюють, з одного боку, диференціацію наукових підходів, а з другого — взаємовплив та конкуренцію наукових ідей та методологічних підходів, збагачуючи аналітичний інструментарій наукового пошуку.

Проблема аналітичного апарату економічної науки хвилювала свого часу ще Й. Шумпетера. Надзвичайно гостро потреба оновлення методологічних підходів постала на сучасному етапі. Сьогодні склалася система аргументів, яка показує, що поставлене в ряді класичних праць завдання побудови універсальної економічної теорії за зразком фізики, очевидно, є нездійсненим [13, с. 33]. Як, власне, безрезультатним є пошук єдиної правильної методології.

Емпіричні дослідження, щойно знайшовши прояв фундаментальних економічних законів (наприклад, економічної рівноваги, принципу корисності тощо), невдовзі виявляють, що економіка знову модифікувалася, змінилися фактори та умови розвитку, попередні моделі й методи вже не дають ефективних рішень актуальних проб-

лем економічної політики. Унаслідок цього формується потреба в розробці нових методологічних підходів до вивчення модифікованих господарських процесів, а отже, методологічні перспективи набувають ширшого та плюралістичнішого характеру.

Аналізуючи зміни в методологічному арсеналі сучасної економічної теорії, можна виокремити три рівні таких трансформацій:

- 1) рівень *парадигмальних зрушень*;
- 2) перегляд *методологічних підходів* та зміна акцентів у методології економічного аналізу;
- 3) доповнення досліджень новими *конкретними методами* аналізу.

Трансформації на парадигмальному рівні є свідченням того, що існуючі сьогодні концепції соціально-економічного розвитку не дають відповіді на життєво важливі питання, не можуть бути використаними в економічній політиці та не виконують прогностичну функцію. Парадигмальні зміни відображають необхідність методологічного оновлення сучасної економічної теорії, яке, на думку провідних учених, може бути реалізованим на основі використання *цивілізаційної парадигми* досліджень суспільних процесів [11, с. 34—50].

Розкриваючи потужний потенціал нової загальнонаукової методології та її відмінні від класичних загальнометодологічних принципів риси, український учений С. Степаненко підкреслює такі її характерні прояви:

- об'єкт наукового аналізу розглядається з позицій системності, як складова більш широкого об'єкта;
- об'єкт є цілісним утворенням. Він має власну структурну будову, елементи якої об'єднуються за допомогою засобів, що належать об'єкту як цілому;
- вплив об'єкта наукового аналізу як цілого на його складові здійснюється через організацію взаємодії між ними;
- причини розвитку будь-якого об'єкта системно-синергетична методологія вбачає не лише в зовнішньому впливі, вона розглядає і внутрішні рушійні сили, притаманні йому, як дію, саморух і саморозвиток об'єкта;
- взаємозумовленість та взаємозалежність усіх складових цілісного об'єкта наукового аналізу знімає проблему пошуку першопричини його розвитку [11, с. 35—37]¹.

Серед парадигмальних зрушень сучасної економічної теорії, спроможних подолати кризу економічної науки, академік

¹ Інші сутнісні характеристики цивілізаційної парадигми див. у темі 2.

А. Чухно називає «*інформаційну (постіндустріальну), еволюційну парадигму*» [14; 15, с. 26]. Теорія постіндустріалізму своїм широким методологічним підходом, в основі якого лежать широке розповсюдження успіхів індустріалізації та досягнення високого рівня добробуту, пояснює причини та напрями змін переваг і цінностей сучасної людини. У результаті революційних науково-технічних перетворень у постіндустріальному суспільстві формується працівник нового типу, посилюється творчий характер його праці й набувають дедалі важливішого значення потреби творчої саморегуляції особистості. Але при цьому індивід не є таким раціональним, як вважають представники неокласичного напрямку економічної думки; його поведінка часто опортуністична; у своїх діях він послуговується, як правило, асиметричною інформацією.

Сьогодні благами й перевагами постіндустріального суспільства користується переважно «привілейований мільярд» (громадяни США, Канади, країн Західної Європи, Японії). Більшість населення планети: країни, що розвиваються (близько 120 країн) і країни з транзитивною економікою (близько 30) стоять перед проблемою вибору власної траєкторії розвитку. З огляду на постійний процес зменшення світових природних ресурсів їх альтернатива — «наздоганяючий розвиток», «сировинний придаток», чи інтеграція у світове постіндустріальне співтовариство. Де і які ресурси відшукає економічна теорія, які моделі економічного розвитку запропонує, як буде вирішуватися проблема справедливого споживання — усе це має з'ясувати постіндустріальна парадигма.

За умов підвищеної нестабільності світової глобалізованої економіки розв'язання суперечності між **суспільством** (зокрема його економічною складовою) і **природою** (ідеться про обмеженість, вичерпність природних ресурсів) неможливе в межах традиційних усталених методологій наукового аналізу. Виникає нагальна потреба інтеграції різних природничо-наукових і гуманітарних знань у цілісну світоглядну наукову конструкцію з вивчення системи Природа — Суспільство — Людина та формування нового наукового підходу, який би забезпечив збереження розвитку людини й суспільства у взаємодії з навколишнім природним середовищем та розробив конкретні шляхи щодо мінімізації ризиків незворотних змін у живій природі та попередження глобальної катастрофи.

З огляду на необхідність вивчення природничих і суспільних процесів у їх єдності ряд науковців пишуть про становлення но-

вої парадигми — *парадигми фізичної економії* (Л. Корнійчук, В. Шевчук) або парадигми *сталого розвитку* (Л. Мельник, Б. Большаков, І. Бистряков, С. Бобильов, О. Каринцева, Е. Бун, Л. Хенс, Г. Дейлі).

Слід зауважити, що біля витоків сучасної теорії сталого розвитку стояв видатний український учений Сергій Подолинський, який ще в 1880 році в роботі «Праця людини і її відношення до розподілу енергії» поставив питання про необхідність узгодження діяльності людини із законами природи [9, с. 203—282]. Акцентуючи увагу на енергетичних властивостях людської праці, учений стверджував, що вона лежить в основі таких змін у розподілі енергії, які дали б можливість використати найбільшу частину сил природи для задоволення людських потреб [9, с. 259]. Він розглядав працю не як товар, а як творчість, що протистоїть *ентропії*. Важливою заслугою вченого було те, що він зумів розглянути процес праці в іншій світоглядній парадигмі, заклавши фундамент наступних досліджень.

Виходячи із закону збереження енергії, С. А. Подолинський зробив свій внесок у розробку низки категорій політичної економії, заклав підвалини нової парадигми економічної теорії та вчення про фізичну економію, де були порушені планетарні проблеми світової енергетики, вказано на нові шляхи використання енергії сонця. На жаль, новаторська, передова ідея дослідника свого часу не знайшла необхідної підтримки наукової спільноти.

Понад сто років знадобилося традиційній науці на сприйняття та належну оцінку важливого відкриття С. А. Подолинського. Наукові ідеї українського мислителя були досліджені у працях С. Кара-Мурзи, П. Кузнецова, О. Кузнецова, Б. Большакова й покладені в основу філософських та економічних досліджень у парадигмі фізичної економії. Сьогодні, — зауважує відома дослідниця творчості С. А. Подолинського Л. Я. Корнійчук, — ідеї вченого про енергетику життя, зв'язок фізичних і економічних процесів дістали розвиток у розвідках багатьох дослідників, що працюють у різних галузях [...] його ідеї пройшли випробування часом і були розгорнуті не тільки у вітчизняній науці, а й на Заході; наразі налічується декілька сотень видань з цього напрямку [6, № 4, с. 87].

Проте ці цифри швидше характеризують інтерес до інтелектуальних здобутків С. А. Подолинського з боку фахівців у галузях природничих наук. Економічна наука, на жаль, ще не звернула належної уваги на могутній потенціал фізичної економії, яка сьогодні може бути охарактеризована як нова гілка сучасної еконо-

мічної науки з якісно новою оцінкою економічної теорії й практики, орієнтацією на науковий і технологічний прогрес, спрямований на зменшення ентропійних процесів на Землі.

Мейнстрім як провідний напрям сучасної економічної теорії неспроможний дати відповіді на виклики глобалізованого світу. Тому, на наш погляд, науковцям слід звернути увагу на теоретичні й методологічні засади фізичної економії, яка бачить систему Природа — Суспільство — Людина в її цілісності, а не лише блок Суспільство — Людина, який вивчає сьогодні ортодоксальна економічна наука. Залучення до наукового арсеналу потенціалу фізичної економії, розробок В. Вернадського про ноосферу здатне суттєво поглибити теоретичну розробку важливих проблем світової економіки.

З парадигмальними зрушеннями в розвитку сучасної економічної теорії тісно пов'язані зміни другого рівня методологічних трансформацій — перегляд методологічних підходів та зміна акцентів економічного аналізу. Так, наприклад, цивілізаційна методологія досліджень передбачає, як уже наголошувалося, системно-синергетичний підхід до аналізу суспільних процесів. Останній, з його принципами нелінійності, теорією катастроф, біфуркаціями, принципово різною швидкістю розвитку елементів усередині системи, значно збагачує можливості наукового аналізу.

Синергетика змінює універсальні підходи до світосприйняття й відкриває широкі перспективи багатоаспектного висвітлення економічних процесів та явищ на основі поєднання системно-функціонального та ймовірнісного підходів, визнання спонтанності та важливості випадкового чинника в самоорганізації соціально-економічної системи. Синергетичний підхід в економічних дослідженнях акцентує увагу на процесах нестійкої рівноваги та нестабільності економічних систем, заперечує детермінізм та однозначну визначеність економічного розвитку, визнає складність і нелінійність соціально-економічної еволюції. Він виходить з того, що один і той самий ефект в економічній системі може бути досягнутий під впливом різних (інколи взаємовиключних) чинників. Водночас одні й ті самі фактори можуть привести до кардинально різних економічних результатів.

Одним з вагомих сучасних наукових методів аналізу є еволюційний підхід, заснований на ідеях нелінійності та самоорганізації складних економічних систем. Сьогодні він є невід'ємною складовою методології інституціональних досліджень.

Ускладнення процесів взаємодії економіки з іншими сферами людської життєдіяльності та необхідність урахування соціальних,

духовних і екологічних чинників економічного розвитку переко-
нує в обмеженості методологічних допущень стандартного еконо-
мічного аналізу неокласичної концепції, зорієнтованого на індиві-
дуалізм і раціоналізм, на рівноважний підхід, ігнорування інфор-
маційного, інституціонального та еволюційного аспектів. Тому в
сучасній економічній думці переглядаються конкретні методи
аналізу, окремі підходи й акценти досліджень, покликані поглиби-
ти теоретичні пошуки та наблизити їх до реальної дійсності.

Серед важливих трансформаційних змін у конкретних мето-
дах аналізу сучасної економічної думки слід виокремити такі:

- відмова від причинно-наслідкового методу економічного аналізу, згідно з яким розглядалися суспільно-економічні зв'язки, неопосередковані свідомою діяльністю людей, що відбуваються поза їхньою волею та свідомістю;

- перегляд ідеї щодо раціонального економічного суб'єкта та обґрунтування положення, що економічна поведінка індивіда ха-
рактеризується обмеженою раціональністю (ірраціональністю).
Остання зумовлюється обмеженістю та недосконалістю наявної
інформації, невизначеністю відбору необхідної інформації, склад-
ністю вибору між однопорядковими благами, технічною немож-
ливістю свідомої калькуляції корисностей тощо;

- критичний аналіз принципу методологічного індивідуалізму, переосмислення взаємозв'язку економічного суб'єкта й еко-
номічної системи на основі усвідомлення того, що оптимальність
соціально-економічних систем неможливо забезпечити, виходячи
з максимізуючої поведінки незалежних економічних суб'єктів,
що раціонально діють у конкурентному середовищі;

- критика неокласичного принципу економічної рівноваги та
відмова від статичного аналізу, коли вивчаються параметри стій-
кого, оптимального для всіх учасників господарського проце-
су стану, а дослідження економічних змін розглядається лише як
співставлення, порівняння станів рівноваги, що змінюють один
одного.

Перегляд усталених стандартних методологічних підходів
економічного аналізу та поява нових концептуальних і аксіологіч-
них принципів пізнання сучасних господарських процесів уріз-
номанітнюють та істотно поглиблюють теоретичне відображення
економічної реальності, забезпечуючи побудову логічної, не су-
перечливої системи економічних знань. Розробка нових принци-
пів пізнання має суттєве значення для визначення світоглядних
орієнтирів, формування економічного мислення, усвідомлення
перспективних напрямів розвитку сучасної економічної науки.

12.3. ПРИОРИТЕТИ В ПРОБЛЕМАТИЦІ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Як зазначалося вище, сучасна економічна теорія еволюційнує в напрямі розширення та ускладнення своєї тематичної проблематики, залучаючи до сфери наукових досліджень дедалі новіші пласти суспільних відносин з урахуванням багатогранності їхньої взаємодії. Головним об'єктом аналізу стає людина як центр соціально-економічної системи, відбуваються суттєві зміни в методології економічних досліджень, активізується розвиток альтернативних течій економічної думки.

Характеризуючи перспективи розвитку світової економічної думки на найближче майбутнє, сучасні дослідники впевнені, що в ХХІ ст. основні завдання будуть сконцентровані не у сфері неокласичної теорії, а, наймовірніше, в сфері інституціональної, яка охопить неокласику як більш загальна теорія часткову концепцію.

З огляду на ці теоретико-концептуальні трансформації кардинально змінюються *дослідницькі пріоритети* сучасного економічного аналізу. Серед найважливіших з них можна виокремити такі:

- науковий аналіз фундаментальної категорії сучасної економічної науки — *«людський капітал»*. Сучасна епоха пов'язана з глибокими змінами місця і ролі людини в економіці й суспільстві. Інформація й знання реалізують і збагачують її розумовий потенціал, що проявилось в інтелектуалізації виробництва й праці, у появі нових понять — інтелектуальний продукт, інтелектуальна власність, людський капітал тощо [14, № 4, с. 17]. Людина стає творчою особистістю, усебічний її розвиток набуває значущості в контексті джерел економічного зростання та обґрунтування економічної вигідності інвестицій у людський капітал;

- розробка теоретичної моделі економіки ХХІ ст. нерозривно пов'язана з концептуальним усвідомленням складних і динамічних *трансформаційних* процесів, оскільки сучасна теорія виявилася неспроможною розв'язати проблеми перехідних економік у ХХ ст., приватизація не створила ефективного власника, не виправдала себе гіпотеза про спонтанний розвиток ринкової поведінки та ринкових інститутів;

- формування системи поглядів на взаємодію *локального* й *глобального*. Глибокі зміни у світовому господарстві (залучення майже всіх країн до процесу міжнародного поділу праці, інтенсивний розвиток інтеграційних та глобалізаційних процесів) вима-

гають нового розуміння процесів міжнародного співробітництва на засадах партнерства, рівності, справедливості та пріоритету загальнолюдських цінностей;

- актуалізація зусиль економістів у сфері розробки механізмів ефективної *взаємодії природи й суспільства*. Вирішення енергетичних, екологічних і демографічних проблем, проблем справедливого розподілу доходів у глобальних масштабах тощо. У цьому зв'язку з позицій синтезу природничих та гуманітарних наук є спроба вирішити цю проблему в теорії *сталого розвитку*, у подальшому розвитку *концепції фізичної економії*. Сьогодні серед прихильників цих концепцій, окрім тих, яких уже було згадано, ряд відомих учених: В. Геєць, І. Бистряков, С. Ілляшенко, О. Шубравська (Україна), В. Іноземцев, Б. Большаков, С. Бобильов, О. Кузнецов, (Росія), А. Гор, Б. Нат (Великобританія), Д. Медоуз, Дж. Форестер, Г. Т. Одум (США) та ін. Школа фізичної економії наполягає на побудові економіки, що ґрунтується не на логіці вільного грошового обігу, а на обігу керованих людиною потоків енергії; фізична економія замінила формулу «Товар — гроші — товар» на формулу «Товар — енергія — товар», поклавши початок дискусії про введення всесвітньої енерговалюти;

- актуальною для сьогодення є теорія *електронного котеджу* американського футуролога Е. Тофлера, у межах якої вчений описує особливий тип людського помешкання, що є характерним для епохи електронних комунікацій, так званий ідеальний будинок, призначений для того, щоб одночасно бути місцем проживання, високотехнологічним робочим місцем та навчальним класом, звідки за допомогою комп'ютеризованих комунікацій можна зв'язуватися з роботодавцем, з науковою бібліотекою тощо. До переваг роботи в «електронному котеджі» можна зарахувати: гнучкість робочого графіка, що значно збільшує кількість найманих працівників, до якого приєднуються студенти, матері-одиначки та ін.; зниження вимушеної мобільності та можливість для більшої кількості людей вступати в громадські організації (церкви, спортивні об'єднання, жіночі клуби); робота в домашніх умовах зменшує енергетичні потреби й стає основою застосування різних альтернативних енергетичних технологій; розширення виробництва електроніки, комп'ютерів, комунікативного обладнання тощо;

- формування *нової економічної теорії (розвиток її методології і структури, найважливіших економічних категорій та проблем)*, аналіз її співвідношення з історичними попередницями — класичною політичною економією, марксизмом, лібераль-

ними економічними теоріями, економікс тощо; пошуки шляхів використання нею всіх перспективних досягнень попереднього етапу розвитку економічних знань, відображення не тільки сутності змін, що відбулися в сучасних суспільствах, але й прагнення до створення моделі майбутнього суспільного устрою, справедливішого та ефективнішого;

- акцент на вивченні *інноваційної діяльності* як чинник економічного зростання, підвищення рівня життя населення та забезпечення конкурентоспроможності національної економіки.

Безумовно, наведений перелік пріоритетів економічного аналізу початку ХХІ ст. далеко не повний, окреслений лише в загальному вигляді, суб'єктивний, хоча авторка й спиралася під час його відбору на аналіз сучасної фахової літератури (як вітчизняної, так і зарубіжної).

Розвиток інформаційно-інтелектуальних технологій, засобів зв'язку, комп'ютеризації тощо дозволяє зробити висновок, що сучасне суспільство стоїть на порозі зародження нової цивілізації, яка визначатиме економічне, науково-технічне й культурне обличчя людства у ХХІ ст. Відображаючи характерні риси цього суспільства, розвиватиметься й економічна теорія.

Основні терміни та поняття

Криза економічної теорії, динамічна теорія інновацій, нова політична економія, міждисциплінарні дослідження, «економічна неортодоксія», еволюційна економічна теорія, Qwerty-номіка, економічна теорія добробуту, плюралізм методології економічного аналізу, фізична економія, ентропія, сталий розвиток, «електронний котедж», багатоваріантність економічних досліджень.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте стан та основні проблеми розвитку сучасної економічної теорії.

2. Обґрунтуйте зв'язок трансформаційних змін у господарській сфері суспільства зі змінами в розвитку сучасної економічної думки.

3. Розкрийте проблему парадигмальних зрушень у світовій економічній думці на межі ХХ—ХХІ ст.

4. Які зміни в методології досліджень характерні для сучасної економічної теорії?

5. Охарактеризуйте новітні тенденції в розвитку кожного з основних напрямів сучасної економічної думки.

6. Які загальні тенденції притаманні розвитку економічної теорії на межі ХХ—ХХІ ст.?

7. Чи існує криза сучасної економічної теорії? Відповідь обґрунтуйте.

8. Що розуміється під неортодоксальною економічною теорією?

9. Назвіть пріоритети аналізу в сучасній світовій економічній думці.

10. Який з напрямів сучасної економічної думки прогнозується як пріоритетний у теоретичних розробках економістів III тис.? Відповідь обґрунтуйте.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Першоджерела

1. *Баумоль У.* Чего не знал Альфред Маршалл: вклад XX столетия в экономическую теорию // Вопросы экономики. — 2001. — № 2. — С. 73—107.

2. *Лоусон Т.* Современная «экономическая теория» в свете реализма // Вопросы экономики. — 2006. — № 2. — С. 77—98.

3. *Хайлбронер Роберт Л.* Философы от мира сего / Роберт Л. Хайлбронер; пер. с англ. И. Файбисовича. — М.: Издательство КоЛибри, 2008.

Навчально-методична та фахова література

4. *Довбенко М.* Криза економіки — не криза науки: Монографія. — К.: Академія, 2009.

5. История экономических учений / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 2001.

6. *Корнійчук Л.* Економічне зростання і сталий розвиток // Економіка України. — 2008. — № 3—4.

7. *Некипелов А. Д., Татаркин А. И., Попов Е. В.* Приоритеты развития современной экономической теории // Экономическая наука современной России. — 2006. — № 3 (34).

8. Панорама экономической мысли конца XX столетия / Под ред. Д. Гринзюэя, М. Блини, И. Стюарта: В 2 т. / Пер. с англ. под ред. В. С. Автономова и С. А. Афонцева. — СПб.: Экономическая школа, 2002.

9. *Подолінський С. А.* Вибрані твори / Упоряд. Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2000. — С. 203—282.

10. Полтерович В. М. Кризис экономической теории // Экономическая наука современной России. — 1998. — Т. 1. — № 1. — С. 46—66.
11. Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія. — К.: КНЕУ, 2008.
12. Худокормов А. Современная экономическая теория Запада (обзор основных тенденций) // Вопросы экономики. — 2008. — № 6. — С. 20—43.
13. Фетисов Г. Путь и логика современной экономической науки // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. — М.: Мысль, 2004. — Т. V. — Кн. 1. — С. 5—35.
14. Чухно А. Актуальные проблемы развития экономической теории на современном этапе // Экономика Украины. — 2009. — № 4—5.
15. Чухно А. А., Юхименко П. І., Леоненко П. М. Сучасні економічні теорії: Підручник / За ред. А. А. Чухна. — К.: Знання, 2007.
16. Балацкий Е. В. Мировая экономическая наука на современном этапе: кризис или прорыв? // Науковедение. — 2001. — № 2. — С. 25—45.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

Основна

1. Мочерний С. В., Довбенко М. В. Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка): Навч. посіб., / За ред. С. В. Мочерного. — Вид. 3-тє, стереотип. — Л.: Новий світ-2000, 2006.
2. Панорама экономической мысли конца XX столетия / Под ред. Д. Гринзюэя, М. Блини, И. Стюарта: В 2 т. / Пер. с англ. под ред. В. С. Автономова и С. А. Афонцева. — СПб.: Экономическая школа, 2002.
3. Современная экономическая мысль / Под ред. С. Вайнтрауба; пер. с англ. под ред. В. С. Афанасьева и Р. М. Энтова. — М.: Прогресс, 1981.
4. Худокормов А. Г. Экономическая теория: Новейшие течения Запада: Учеб. пособие. — М., 2009.
5. Чухно А. А., Юхименко П. І., Леоненко П. М. Сучасні економічні теорії: Підручник / За ред. А. А. Чухна. — К.: Знання, 2007.

Додаткова

6. Автономов В. С. Модель человека в экономической науке. — СПб., 1998.
7. Ананьин О. И. Структура экономико-теоретического знания: Методологический анализ. — М., 2005.
8. Антология экономической классики: В 2 т. / Сост. И. А. Столяров. — М., 1993.
9. Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінціцький В. М. Методологія соціально-економічного пізнання: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005.
10. Архієреєв С. І. Трансакційний сектор України. — Х.: ХФ НІСД, 2003.
11. Архитектор макроэкономики (Дж. М. Кейнс и его макроэкономическая теория). Библиотека эконом. спецкурсов. — Ростов-н/Д.: Феникс, 1997. — Вып. 1.
12. Бажал Ю. М. Економічна теорія технологічних змін. — К., 1992.
13. Балацкий Е. В. Мировая экономическая наука на современном этапе: кризис или прорыв? // Науковедение. — 2001. — № 2. — С. 25—45.
14. Бальцерович Л. Социализм, капитализм, трансформация: очерки на рубеже эпох / Пер. с пол. — М.: Наука, 1999.
15. Баран П. К экономической теории общественного развития. — М., 1960.
16. Бартенев С. А. Экономические теории и школы (история и современность): Курс лекций. — М., 1996.

17. *Баумоль У.* Чего не знал Альфред Маршалл: вклад XX столетия в экономическую теорию // Вопросы экономики. — 2001. — № 2. — С. 73—107.
18. *Беккер Г. С.* Человеческое поведение: экономический подход / Пер. с англ. — М.: ГУ ВШЭ, 2003.
19. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Academia, 2004.
20. *Білорус О. Г.* Глобалізація і національна стратегія. — К.: ВО «Батьківщина», 2001.
21. *Білоус В.* Синергетика та самоорганізація в економічній діяльності: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2007.
22. *Блауг М.* Экономическая мысль в ретроспективе / Пер. с англ. — М.: Дело ЛТД, 1994.
23. *Бодров В. Г.* Современный экономический консерватизм: переоценка ценностей или повторение прошлого? — К.: Либідь, 1990. — 136 с.
24. *Бортис Г.* Інституції, поведінка та економічна теорія: Внесок до класико-кейнсіанської політичної економії / Пер. з англ. Т. Бардадим. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007.
25. Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму «Світова економіка XXI століття: цикли та кризи». — Д.: Вид-во ДУ-ЕП, 2008. — № 1.
26. *Бьюкенен Дж. М.* Сочинения / Пер. с англ. — М.: Таурус Альфа, 1997.
27. *Ван дер Веє Г.* История мировой экономики: 1945—1990 гг. — М.: Наука, 1994. — 412 с.
28. Вехи экономической мысли / Под ред. В. М. Гальперина. — СПб.: Экономическая школа, 2000—2004. — Т. 1—4.
29. Всемирная история экономической мысли / Редкол. В. Н. Черковец (гл. ред.) и др. — М.: Мысль, 1988—1997. — Т. 1—6.
30. *Гайдай Т. В.* Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст: Монографія. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. — 296 с.
31. *Гальчинський А. С.* Економічна методологія. Логіка оновлення: Курс лекцій. — К.: АДЕФ-Україна, 2010.
32. *Гальчинський А. С.* Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. — К., 2001.
33. *Гальчинський А.* Лібералізм — еволюційні трансформації // Економіка України. — 2010. — № 6. — С. 23—34.
34. *Гесць В.* Ліберально-демократичні засади: курс на модернізацію України // Економіка України. — 2010. — № 3. — С. 4—20.
35. *Гражевська Н. І.* Актуальні проблеми предметно-методологічного оновлення сучасної економічної теорії // Економічна теорія. — 2004. — № 2.

36. Гроші та кредит: Підручник. / М. І. Савлук, А. М. Мороз, І. М. Лазепко та ін.; За заг. ред. М. І. Савлука — 5-те вид., без змін. — К.: КНЕУ, 2008.
37. Грошово-кредитна політика в Україні / За ред. В. І. Міщенко. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Т-во «Знання»; КОО, 2003.
38. Гутник В. Политика хозяйственного порядка в Германии. — М.: Экономика, 2002.
39. Девидсон П. Посткейнсианская школа в макроэкономической теории // Вопросы экономики. — 2006. — № 8.
40. Дементьев В. В. Экономика как система власти: Монография. — Донецк: Каштан, 2003.
41. Довбенко М. В. Видатні незнайомці: наукові ідеї, здобутки та життя економістів — лауреатів Нобелівської премії. — К., 2000.
42. Довбенко М. В. Криза економіки — не криза науки. — К.: Академія, 2009.
43. Довбенко М. В. Сучасна економічна теорія (Економічна нобелологія): Навч. посіб. — К.: Академія, 2005.
44. Економічна енциклопедія: У 3 т. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Академія, 2000—2002.
45. Жамс Э. История экономической мысли XX века / Пер. с фр. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1959.
46. Зайцев Ю. К. Сучасна політична економія (проблеми та інституціональне поле предмета і методології досліджень) : навч. посіб. / Ю. К. Зайцев, В. С. Савчук. — К.: КНЕУ, 2011.
47. Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. / [С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко] ; за ред. проф. С. В. Степаненка. — К.: КНЕУ, 2010. — 743 с.
48. Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. / Козюк В. В., Родіонова Л. А. (кер. авт. кол.). — Т.: ТЗОВ «Терно-граф», 2010. — 624 с.
49. Історія економічних учень: Підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін.; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 2001.
50. Історія економічних учень: Підручник: / За ред. В. Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004.
51. История экономических учений / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М, 2001.
52. История экономических учений (современный этап): Учебник / Под общ. ред. А. Г. Худокормова. — М.: ИНФРА-М, 2002.
53. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире: Научное изд. — М.: Academia — Наука, 1998.
54. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. — М.: Логос, 2000.
55. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Т. И. Артемова, С. И. Архиереев, А. А. Гриценко и др.; под ред. А. А. Гриценко. — Х.: Форт, 2008.

56. Канке В. А. Философия экономической науки: Учеб. пособие. — М.: ИНФА-М, 2007.
57. Капелюшников Р. И. Теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем). — М., 1991.
58. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. — М.: ГУВШЭ, 2000.
59. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. — М.: Гелиос АРВ, 2002.
60. Кейнс Дж. М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей: Реф.-дайджест / Реф.-уклад. В. М. Фещенко. — К.: АУБ, 1999.
61. Классики кейнсианства: В 2 т. Р.Харрод, Э.Хансен. — М.: Экономика, 1997.
62. Клишова Е. В. Становление современной экономической теории: Учеб. пособие. — Донецк: УкрНТЭК, 2001.
63. Клод Х. та ін. Нова економіка: форми вияву, причини і наслідки. — К.: Таксон, 2006.
64. Ковальчук В., Сарай М. Ретроспектива світової економічної думки. Навч. посіб. з історії екон. вчень. — Т.: Астон, 2006.
65. Колодко Г. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн. — К.: Основні цінності, 2002.
66. Консерватизм: Антологія. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий — 2-ге вид. — К.: Простір; Смолоскип, 2008. — 788 с.
67. Корнаи Я. Путь к свободной экономике. — М., 1990.
68. Коуз Р. Фирма, рынок и право. — М.: Дело ЛТД, 1993.
69. Королькова Е. Образ социализма: развитие взглядов леворадикальных политэкономов США // Истоки (Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли) / Редкол.: В. А. Жамин (гл. ред.), А. А. Баранов, Я. И. Кузьминов и др. — Вып. 2. — М.: Экономика, 1990. — С. 201—218.
70. Ламперт Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь. — М.: Дело, 1993.
71. Леонтьев В. В. Экономические эссе. Теории, исследования, факты и политика. — М., 1990.
72. Леонтьев В. В. Избранные статьи. — СПб.: Невское время, 1994.
73. Леоненко П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX—XX ст.): Монографія. — К.: ІАЕ УААН, 2004.
74. Леоненко П. М., Черепніна О. І. Сучасні економічні системи: Навч. Посіб. — К.: Знання, 2006.
75. Лібералізм: Антологія. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий — 2-ге вид. — К.: Простір; Смолоскип, 2009.
76. Лортикян Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. — Х.: Консум, 2004.
77. Лортикян Э. Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX—XX вв. — Х.: Консум, 1999. — 288 с.
78. Лоусон Т. Современная «экономическая теория» в свете реализма // Вопросы экономики. — 2006. — № 2.

79. *Лукинов І.* Економічні трансформації (наприкінці ХХ століття). — К., 1997.
80. *Лук'яненко Д. Г.* Глобальна економічна інтеграція: Монографія. — К.: ТОВ «Національний підручник», 2008.
81. *Лютій І. О.* Грошово-кредитна політика в умовах перехідної економіки: Монографія. — К.: Атіка, 2000.
82. *Маршалл А.* Принципи економічної науки: Реферат підручника / Реф.-уклад. Фещенко В. М. — К.: АДС «УМКЦентр», 2001.
83. *Мельник Л.* Информационная экономика. — Сумы: ИТД «Университетская книга», 2003.
84. *Мельник Л. Г.* Методология развития: Монография — Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005.
85. *Менкью Г.* Макроэкономика / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 736 с.
86. *Мизес Людвиг фон.* Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории. — Челябинск: Социум, 2005. — 878 с.
87. *Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков: В 5 т. /* Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. — М.: Мысль, 2004.
88. *Моисеев С.* Взлет и падение монетаризма // Вопросы экономики. — 2002. — № 9. — С. 92—104.
89. *Мочерний С. В.* Методологія економічного дослідження. — Л.: Світ, 2001.
90. *Мунтиян В.* Информационная парадигма. — К.: КВІЦ, 2006.
91. *Небава М. І.* Теорія макроекономіки: Навч. посіб. — К.: Видавничий дім «Слово», 2003. — 536 с.
92. *Негиши Т.* История экономической теории. — М., 1995.
93. *Некипелов А. Д., Татаркин А. И., Попов Е. В.* Приоритеты развития современной экономической теории // Экономическая наука современной России. — 2006. — № 3 (34).
94. *Нельсон Р. Р., Уинтер С. Дж.* Эволюционная теория экономических изменений. — М.: Дело, 2002.
95. *Нобелевские лауреаты по экономике. Джеймс Бьюкенен.* — М.: Таурис Альфа, 1997.
96. *Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология /* Под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999.
97. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюби. — К.: Основи, 2000.
98. *Нуреев Р. М.* Очерки по истории институционализма. — Ростов н/Д.: Изд-во «Содействие — XXI век»; Гуманитарные перспективы, 2010.
99. *Нуреев Р. М.* Экономика развития: модели становления рыночной экономики: Учеб. пособие. — М.: ИНФА-М, 2001.
100. *Орехов А. М.* Методы экономических исследований. — М.: ИНФРА, 2006. — 392 с.
101. *Осадчая И. А.* Современное кейнсианство. Эволюция кейнсианства и неокласический синтез. — М., 1971.

102. *Павленко Ю. В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. — 2-ге вид. — К.: Либідь, 2000. — 358 с.
103. *Павленко Ю. В.* История мировой цивилизации. Философский анализ. — К.: Фенікс, 2002.
104. *Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В.* Пути и перепутья современной цивилизации. — К., 1998.
105. *Пахомов Ю. Н.* и др. Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К.: Наук. думка, 2002.
106. *Панасюк Б.* Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття. — К.: Новий друк, 2002.
107. *Певзнер Я. А.* Введение в экономическую теорию социал-демократизма. — М.: Эдиториал УРСС, 2001.
108. *Перехідна економіка: Підручник / За ред. В. М. Гейця.* — К.: Вища школа, 2003.
109. *Пигу А.* Экономическая теория благосостояния: В 2 т. / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1985.
110. *Пияшева Л. И., Пинскер Б. С.* Экономический неоконсерватизм: теория и международная политика. — М.: Международные отношения, 1988.
111. Постсоветский институционализм: Монография / Под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. — Донецк: Каштан, 2005.
112. *Прутська О. О.* Інституціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці. — К., 2003.
113. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / Л. П. Горкіна, С. О. Біла, В. В. Небрат та ін. — К., 2010.
114. *Рибалкін В., Лазня І.* Теорія власності. — К., 2000.
115. *Робинсон Дж. В.* Экономическая теория несовершенной конкуренции / Пер. с англ.; Вступ. статья и общ. ред. И. М. Осадчей. — М.: Прогресс, 1986.
116. Розвиток економічної думки ХХ століття: лауреати Нобелівської премії в галузі економіки: Навч. посібн. / Укл. В. О. Соболев. — Чернівці: Рута, 2002.
117. *Розмаинский И. В., Вклад Х. Ф.* Мински в экономическую теорию и основные причины кризисов в позднеиндустриальной денежной экономике // Экономический вестник Ростовского государственного университета. — 2009. — Т. 7. — № 1. — С. 31—42.
118. *Розмаинский И. О.* О методологических основаниях мейнстрима и гетеродоксии в экономической теории конца XIX — начала XX века // Вопросы экономики. — 2008. — № 7. — С. 89—99.
119. *Селигмен Б.* Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968.
120. *Скидельски Р. Джон Мейнард Кейнс. 1883—1946.* Экономист, философ, государственный деятель: В 2 кн. Пер. с англ. — М.: Московская школа политических исследований, 2005.
121. Словник сучасної економіки Макміллана / Пер. з англ. — К.: АртЕк, 2000.

122. Современные экономические теории Запада: Учеб. пособие для вузов / Всерос. заоч. фин.-экон. ин-т; С. Б. Авдашева, Н. О. Воскресенская, А. С. Квасов и др.; под ред. А. Н. Марковой. — 2-е изд. — М.: АО «Финстатинформ», 1996.

123. *Сорвина Г. Н.* Экономическая мысль XX столетия: страницы истории: Лекции / Рос. Акад. упр. при Президенте РФ. — М.: РОСС-ПЭН, 2000.

124. Социально-экономические модели в современном мире и путь России: В 2 кн. / Междунар. ассоциация акад. наук, РАН; под ред. К. И. Микульского. — М.: ЗАО «Издательство “Экономика”», 2005

125. Социально-экономические проблемы информационного общества / Под ред. д-ра экон. наук, проф. Л. Г. Мельника. — Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005.

126. Социум XXI века: рынок, фирма, человек в информационном обществе / Под ред. А. И. Колганова. — М.: ТЕИС, 1998.

127. *Стельмах В. С., Єпіфанов А. О., Гребеник Н. І., Міщенко В. І.* Грошово-кредитна політика в Україні / За ред. В. І. Міщенка. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Знання; КОО, 2003.

128. *Степаненко С. В.* Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія. — К.: КНЕУ, 2008.

129. *Тарасевич В. Н.* Институциональная теория: методологические поиски и гипотезы // Экономическая теория. — 2004. — № 2.

130. *Тарасевич В. М.* Постнекласична наука та економічна теорія // Економіка України, 2004. — № 2. — С. 59—65.

131. *Тарасевич В. М.* Тема 2. Методологія макроекономіки // Економічна теорія. — 2006. — № 4. — С. 89—99.

132. *Тарушикин А. Б.* Институциональная экономика: Учеб. пособие. — СПб.: Питер, 2004.

133. Теория фирмы / Под ред. В. М. Гальперина. — СПб.: Экономическая школа, 1995.

134. *Ткач А. А.* Інституціональні основи ринкової інфраструктури. — К., 2005.

135. *Тоффлер Е.* Третья волна / Пер. з англ. А. Євса — К.: Всесвіт, 2000.

136. *Уильямсон О.* Экономические институты капитализма / Пер. с англ. — СПб., 1996.

137. *Усоскин В. М.* Количественная теория денег: историко-эволюционный аспект // Экономическая история: проблемы, исследования, дискуссии. — М.: Наука, 1994. — С. 132—153.

138. *Уэбстер Ф.* Теории информационного общества. — М.: Аспект Пресс, 2004.

139. *Уэрта де Сото Х.* Австрийская экономическая школа: рынок и предпринимательское творчество / Пер. с англ. Б. С. Пинскера под ред. А. В. Куряева. — Челябинск: Социум, 2007.

140. *Федулова Л. І.* Концептуальні засади економіки знань // Економічна теорія. — 2008. — № 2. — С. 37—59.

141. *Фещенко В. М.* Методологічні аспекти сучасних досліджень історії економічної думки України // Актуальні проблеми економіки. — 2005. — № 1 (43). — С. 14—21.
142. *Фещенко В. М.* Монетаризм як теорія грошей та інструмент економічного розвитку // Фінансовий ринок України. — 2009. — № 9 (71). — С. 3—6.
143. *Філіпенко А.* Глобальні форми економічного розвитку: історія та сучасність. — К.: Знання, 2007.
144. *Фридмен М.* Если бы деньги заговорили... / Пер. с англ. — М.: Дело, 1998.
145. *Фридмен М.* Количественная теория денег / Пер. с англ. — М., 1995.
146. *Фридмен М.* Основы монетаризма / Под науч. ред. Д. А. Козлова. — М.: ТЕИС, 2002. — 175 с.
147. *Фуруботн Э., Рихтер Р.* Институты и экономическая теория: Достижения новой институциональной экономической теории / Пер. с англ. — СПб., 2005.
148. *Хайлбронер Роберт Л.* Философы от мира сего / Пер. с англ. И. Файбисовича. — М.: Издательство КоЛибри, 2008.
149. *Хансен Э.* Экономические циклы и национальный доход / Пер. с англ. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1959.
150. *Харрод Р.* К теории экономической динамики / Пер. с англ. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1952.
151. *Ходжсон Дж.* Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Пер. с англ. — М.: Дело, 2003.
152. *Худокормов А.* Современная экономическая теория Запада (обзор основных тенденций) // Вопросы экономики. — 2008. — № 6. — С. 20—43.
153. *Чемберлин Э. Х.* Теория монополистической конкуренции. Реориентация теории стоимости / Пер. с англ. Э. Г. Лейкина, Л. Я. Розовского; под ред. О. Я. Ольсевича. — М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1959.
154. *Чухно А.* Актуальные проблемы развития экономической теории на современном этапе // Экономика Украины. — 2009. — № 4—5.
155. *Чухно А. А.* Інституціонально-інформаційна економіка: Підручник / А. А. Чухно, П. М. Леоненко, П. І. Юхименко; за ред. акад. НАН України А. А. Чухна. — К.: Знання, 2010.
156. *Чухно А. А.* Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. — К., 2003.
157. *Чухно А.* Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання // Економіка України. — 2010. — № 1. — С. 4—18.
158. *Шаститко А. Е.* Новая институциональная экономическая теория: особенности предмета и метода. — М., 2005.
159. *Шумпетер Й.* История экономического анализа: В 3 т. / Пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. — СПб.: Экон. школа, 2004.

160. Экономическая мысль XX века: Учеб. пособие / Ю. Ф. Си-мионов и др. — Ростов-н/Д.: Феникс, 2008. — 224 с.
161. Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла и др. — М.: ИНФРА-М, 2004.
162. Экономическая теория на пороге XXI века / Под ред. Ю. Н. Осипова, В. Т. Пуляева. — СПб., 1996.
163. Экономическая теория. Энциклопедия «Новый Полгрейв». — М.: ИНФРА-М, 2004.
164. *Юхименко П. І.* Історія новітніх економічних учень (від Кейнса до наших днів). — Біла Церква: Мустанг, 2002. — 280 с.
165. *Юхименко П. І.* Монетаризм: теорія і практика: Монографія. — К.: Кондор, 2005.
166. *Юхименко П. І.* Теорія монетаризму: Навч. посіб. — К.: Кондор, 2008.
167. *Ядгаров Я. С.* История экономических учений: Учебник для вузов. — Изд. 4-е, перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2002.
168. *Якубенко В. Д.* Базисні інститути у трансформаційній економіці. — К., 2004.
169. *Яновская С. А.* Методологические проблемы науки. — М.: Мысль, 1972.
170. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории / Пер. с нем. — М.: Политиздат, 1991.
171. *Amoroso B.* On Globalisation. Capitalism in the 21-st Century. — London, 1998.
172. *Anderson P.* The Origins of Postmodernity. — London., 1998.
173. *Bauman Z.* Postmodernity and its Discontents. — N.Y., 1997;
174. *Beck U.* What is Globalisation? — Cambridge-Oxford, 2000.
175. *Bell D.* The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. — New York, 1973.
176. *Brunner K.* The Role of Money and Monetary Policy // Federal Reserve Bank of St. Louts Review 50 (July 1968), p. 9—24.
177. *Carvalho F.* Mr. Keynes and Post Keynesians. Principles of Macroeconomics for a Monetary Production Economy. — Aldershot: Edward Elgar, 1992.
178. Economic History and Modern Economist / Ed. by W. N. Parker. — Oxford; N. Y.: Blackwell, 1986.
179. *Friedman M.* A Theory of the Consumption Function. — N.Y., 1957.
180. *Gordon D. M.* (ed.) Problems in Political Economy: An Urban Perspective. Lexington, Mass., D.C., Heath and Co., Lexington Books, 1972.
181. *Kirzner I. M.* Competition and Entrepreneurship. — Chicago: The University of Chicago Press, 1973;
182. *Kumar K.* From Post-Industrial to Post-Modern Society. — Cambridge, 1995.
183. *Laffer A., Seymour J. P.* The Economics of the Tax Revolt. — Publisher: New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1979.

184. *Minsky H. P.* Stabilizing an Unstable Economy. — New Haven: Yale University Press. 1986.
185. *Penty A.* The Post-Industrialism. — London, 1992.
186. *Robertson R.* Globalisation. — London, 1992.
187. *Robinson J.* The Accumulation of Capital. — London: Macmillan & Co., 1956. http://nobelprize.org/nobel_prizes/economics/
188. *Rose M.* The Post-Modern and Post-Industrial. A Critical Analysis. — Cambridge, 1991.
189. *Rothbard M. N.* Man, Economy and State: A Treatise on Economic Principles. — Princeton: Van Nostrand, 1962.
190. *Samuels W. J.* Institutional Economics // Companion to Contemporary Economic Thought / Ed. by Greenaway D., Bleaney M. and Steward I. — London, 1991.
191. *Skidmore R. R.* New Keynesian Economics: Post Keynesian Alternatives. — College, New York, 1997. — 400 p.
192. *Stiglitz J., Greenwald B.* Towards a New Paradigm in Monetary Economics. — Cambridge: University Press, 2002. — P. 118—139.
193. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.nobel.se/economics/laureates/index/html>
194. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.news.kremlin.ru>
195. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.slovyk.net/>
196. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.readbookz.com/book/134/3770.html>
197. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.library.if.ua/book/39/2631.html>
198. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.neurosciencerus.org/>

ДОДАТКИ

Додаток 1

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ, ЕССЕ, ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАУКОВИХ РОБІТ ДЛЯ ТВОРЧОГО ОБГОВОРЕННЯ НА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТТЯХ

1. Становлення неокласичної традиції в економічній теорії.
2. Роль німецької історичної школи у формуванні інституціоналізму.
3. Причини перетворення кейнсіанства в домінуючу течію світової економічної думки середини ХХ ст.
4. Поняття «методологія» та його структура.
5. Системно-синергетичний метод і його роль у сучасних економічних дослідженнях.
6. Методологічний плюралізм Дж. В. Робінсон, Д. МакКлоскі, Б. Колдуела.
7. Принципи історизму та розвитку в сучасній економічній теорії.
8. Сучасні методи економічного дослідження.
9. Основні моделі розвитку науки (Т. Кун, І. Лакатош, К. Поппер).
10. Порівняльний аналіз теорій економічного зростання неокейнсіанців та неокласичної моделі Р. Солоу.
11. Розвиток інвестиційної теорії циклів М. І. Тугана-Барановського в розробках Дж. М. Кейнса та його послідовників.
12. «Неокласичний синтез» П. Самуельсона.
13. Витоки неолібералізму: нова австрійська школа. Л. Мізес.
14. Особливості неоліберальної концепції державного регулювання економіки.
15. Загальна характеристика англійської (лондонської) школи неолібералізму. Філософія економічної свободи Ф. Хайєка.
16. Порівняльний аналіз теорії грошей М. Фрідмена і Дж. М. Кейнса.
17. Практичне втілення основних постулатів монетаризму в економічній політиці М. Тетчер.
18. Практичне втілення основних постулатів монетаризму в економічній політиці Р. Рейгана.
19. Загальна характеристика сент-луїтської моделі монетаризму.
20. Проблеми інфляції в розробках представників неоконсерватизму.
21. Причини кризи кейнсіанства та їх тлумачення неоконсерваторами.
22. Роль держави в економічних розробках «нових класиків».
23. Рівноважний циклічний процес Р. Лукаса.
24. Особливості теорії «нового індустріального суспільства» Дж. Гелбрейта.
25. Характеристика майбутнього суспільства в концепціях Г. Кана і З. Бжезинського.

26. Інформаційна економіка як сектор постіндустріальної економіки в розробках Д. Белла.
27. Концепція інформаційного суспільства М. Кастельса.
28. Характеристика неоінституційних теорій, заснованих на концепції суспільного вибору (М. Олсон, У. Нордхауз, Г. Таллок).
29. Еволюція інституціоналізму протягом XX ст. та значення його ідей для розвитку сучасної економічної думки.
30. Проблеми інститутів і інституційної динаміки в працях Д. Норта.
31. Методи інституційного аналізу в розробках Й. Шумпетера.
32. Причини популярності соціал-демократичних ідей. Моделі «демократичного соціалізму».
33. Характеристика сучасної скандинавської моделі «демократичного соціалізму».
34. Д. Гордон про загальну парадигму радикальної школи.
35. Концепція «якісного економічного зростання».
36. Порівняльна характеристика механізмів приватизації в зарубіжних країнах та Україні.
37. Особливості проведення ринкових реформ у східноєвропейських країнах.
38. Наукове значення «неокласичного синтезу» П. Самуельсона.
39. Аналіз причин неефективної роботи ринку в працях лауреатів Нобелівської премії 2001 року Дж. Акерлофа, М. Спенса та Дж. Стігліца.
40. Загальна характеристика економічної нобелелогії XXI ст.
41. Новітні тенденції в розвитку світової економічної теорії на зламі XX—XXI ст.
42. Зміни в методології економічних досліджень на межі XX—XXI ст.
43. Становлення постіндустріальної парадигми економічної теорії.

**ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ
З КУРСУ «СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ»**

1. Критерії визначення поняття «сучасні економічні теорії» та предмет дисципліни.
2. Завдання курсу «Сучасні економічні теорії».
3. Місце курсу «Сучасні економічні теорії» в системі економічних дисциплін.
4. Теоретико-методологічні витоки сучасної економічної науки.
5. Основні напрями розвитку економічної теорії ХХ ст.
6. Основні та альтернативні течії сучасної економічної думки.
7. Загальна проблематика наукових досліджень у сучасній економічній думці.
8. Роль методології в економічному дослідженні. Філософські та загальнонаукові принципи в економічному аналізі.
9. Основні методи сучасних економічних досліджень.
10. Методологічний плюралізм сучасної економічної теорії. Причини та сутність.
11. Основні теоретичні моделі розвитку науки. Концепції П. Дюгема й Т. Куна.
12. Основні теоретичні моделі розвитку науки. Концепції К. Поппера та І. Лакатоша.
13. Цивілізаційна парадигма економічної теорії — методологічна основа сучасних економічних досліджень.
14. Неокейнсіанська теорія економічного циклу. Дж. Хікс, Е. Хансен.
15. Концепції економічного зростання Р. Харрода і О. Домара.
16. Багатофакторна модель Е. Хансена.
17. Характеристика економічних поглядів П. Самуельсона. Кейнсіансько-неокласичний синтез.
18. Сучасне посткейнсіанство: загальна характеристика та основні напрями розвитку.
19. Неорікардіанське посткейнсіанство. Модель економічного зростання Н. Калдора.
20. Калецькіанське посткейнсіанство. Основні проблеми дослідження.
21. Монетарне посткейнсіанство: особливості методології та теоретичного аналізу. Х. Ф. Мінські, П. Девідсон.
22. Нове кейнсіанство: загальна характеристика та місце в сучасній економічній думці.
23. Соціальні аспекти теорій Дж. Робінсон, П. Сраффи, А. Лейонхуфвуда.
24. Основні школи та особливості методології сучасного лібералізму.

25. Особливості неоліберальної концепції державного регулювання економіки.
26. Німецький ордолібералізм. «Теорія порядків» В. Ойкена.
27. Концепція «соціального ринкового господарства» та «сформованого суспільства» Л. Ерхарда.
28. Соціальна школа у Франції. Теорія «трьох економік» Ф. Перру.
29. Кризи світової та національних економік у середині 70-х — на початку 80-х років XX ст. та їх вплив на розвиток світової економічної теорії.
30. Монетарна концепція М. Фрідмена: теоретичні засади та практична реалізація.
31. Методологічні засади сучасного монетаризму.
32. Загальна характеристика основних етапів еволюції монетаризму.
33. Ключові положення сучасного монетаризму та його різновиди.
34. Особливості сучасного монетаризму. Його місце в сучасних економічних теоріях.
35. Сент-луїтська модель монетаризму.
36. Теорія М. Фрідмена як теоретична основа американської «рейганоміки» та англійського «тетчеризму».
37. Загальна характеристика економічного неоконсерватизму.
38. Теорія «раціональних очікувань». (Р. Лукас, Т. Сарджент).
39. Рівноважний циклічний процес Р. Лукаса.
40. Теорія «економіки пропозиції» (А. Лаффер, Р. Мандел, М. Фелд-стайн, М. Боскін).
41. Роль держави в теоретичних розробках «нових класиків».
42. Сутність інформаційно-технологічної революції кінця XX — початку XXI ст. та її відображення в сучасній економічній думці.
43. Еволюція соціально-інституціональних концепцій у другій половині XX ст.
44. Концепції «індустріального суспільства» П. Дракера, Р. Арона та Ж. Еллюля.
45. Теорія «нового індустріального суспільства» Дж. Гелбрейта.
46. Теорія «постіндустріального суспільства» Д. Белла.
47. Інформаційна економіка як сектор постіндустріальної економіки.
48. Суспільство майбутнього в розробках Г. Кана і М. Кастельса.
49. Інформаційне суспільство в працях Е. Тоффлера.
50. Теорія «технотронної ери» З. Бжезинського.
51. Сучасні прогностичні концепції розвитку суспільства та економіки.
52. Сучасний інституціоналізм та його методологічні особливості (кінець XX — початок XXI ст.)
53. Місце неінституціоналізму в сучасній економічній теорії.
54. Внесок Р. Коуза в сучасну економічну теорію.
55. Еволюція розуміння трансакційних витрат в економічній думці XX ст. (Дж. Коммонс, Р. Коуз, О. Вільямсон, Д. Норт).

56. Концепція першої і другої економічних революцій Д. Норта.
57. Теорія економічних організацій у сучасному інституціоналізмі (О. Вільямсон, Г. Демсец).
58. Нова інституціональна економічна теорія: методологічні особливості, сучасний стан та перспективи розвитку.
59. Теорія ігор у новій інституціональній економічній теорії.
60. «Новий французький інституціоналізм». Економіка угод.
61. Еволюційна економічна теорія: теоретичні джерела та сучасний стан розвитку.
62. Теоретико-методологічні витоки й сутність радикальної політичної економії.
63. Д. Гордон про загальну парадигму радикальної школи.
64. Характеристика проблем зайнятості, стратифікації ринку праці, роль держави в працях Р. Франкліна та П. Суїзі.
65. Концепція «якісного економічного зростання».
66. Соціал-демократичні теорії економічного розвитку. «Демократичний соціалізм».
67. Особливості соціал-демократичних моделей у Франції та Німеччині.
68. Особливості шведської соціал-демократичної економічної моделі.
69. Концепції економічних реформ у Польщі.
70. Концепції економічних реформ у Росії.
71. Основні напрями перебудови економіки України на ринкових засадах та відображення цих процесів у сучасній українській економічній думці.
72. Еволюція української моделі ринкової економіки (90-ті роки ХХ ст. — початок ХХІ ст.) та її теоретичне обґрунтування.
73. Порівняльний аналіз стратегій ринкової перебудови економіки в Польщі та Україні.
74. Новітні тенденції в розвитку економічної теорії на початку ХХІ ст.
75. Характерні зміни в методології сучасної економічної теорії (остання чверть ХХ — початок ХХІ ст.).
76. Загальна характеристика Нобелівських нагород з економіки початку ХХІ ст.
77. Характеристика економічних поглядів Дж. Б'юкенена (1986).
78. Характеристика економічних поглядів Д. Норта (1993).
79. Характеристика економічних поглядів П. Кругмана (2008).
80. Характеристика економічних поглядів Е. Острем та О. Вільямсона (2009).

Навчальне видання

ФЕЩЕНКО Валентина Михайлівна

СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ

Навчальний посібник

Редактор *Н. Джумаєва*
Художник обкладинки *О. Покорницька*
Коректор *Т. Мизгаєва*
Верстка *М. Матвійчук*

Підп. до друку 21.03.12. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсет. Ум. друк. арк. 27,9.
Обл.-вид. арк. 31,72. Наклад 405 пр. Зам. № 11-4250

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток